

**TEORIJA
N
PRAKSA**
DRUŽBOSLOVNA REVIIJA

LETNIK XXX ŠT.11-12/1993

TEORIJA IN PRAKSA

DRUŽBOSLOVNA REVIIJA

LET. XXX, št. 11-12, str. 1071-1336

NOVEMBER - DECEMBER 1993, UDK 3, ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ :

Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani; revija izhaja ob podpori Ministrstva za kulturo in Ministrstva za znanost in tehnologijo Republike Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Ciril Baškovič, Adolf Bibič, Anton Grizold, Danica Fink Hafner, Vjerran Katunarič, Zinka Kolarič, Miran Komac, Ivan Ribnikar, Rudi Rizman, Dimitrij Rupel, Janez Stanič, Niko Toš, France Vreg, Drago Zajc

PRESEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

France Vreg

UREDNIŠKI ODBOR:

Frane Adam, Vojko Antončič, Marjan Brezovšek, Mitja Hafner-Fink, Ivan Hvala, Ljubica Jelušič, Stane Južnič, Peter Klinar, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splichal

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Boštjan Markič

POMOČNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

UREDNIŠKI KOLEGIJ :

Marjan Brezovšek, Ivan Hvala, Stane Južnič, Peter Klinar, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splichal

SEKRETARKA REDAKCIJE :

Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALKA:

Maja Črepinšek

LEKTORICI:

Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel.: 341-589 in 168-1461 int.232

NAROČNINA

za drugo polletje 1993:

za študente in dijake 1.500,00 SIT, za druge individualne naročnike 2.500,00 SIT, za podjetja in ustanove 4.500,00 SIT, za tujino 6.000,00 SIT.

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 800,00 SIT.

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa

TISK:

DELO Tiskarna, Ljubljana, Dunajska 5

Poštnina plačana v gotovini.

ČLANKI, RAZPRAVE

VLADO BENKO: Nevtralnost in mednarodni sistemi	1071
ZDRAVKO MLINAR: Teritorialna dehierarhizacija v nastajajoči »novi Evropi«	1086
ALEŠ DEBELJAK: Webrovo pojmovanje protestantizma in askeze	1094

IZ RAZISKAV

DANICA FINK HAFNER: Agenda in reševanje družbenih problemov	1102
BOGDAN KAVČIČ, MIRA ANTERIČ: Vrednotenje kadrov kot sestavna vrednotenja podjetij	1110
MARKO LAH: Neoklasična in postkeynesijanska teorija vedenja potrošnika	1121
MILAN BRGLEZ: Sodna imuniteta v diplomatskem pravu	1131

UREJANJE KOMUNIKACIJSKEGA PROSTORA

Uredniški zapis	1142
FRANCE VREG: Transnacionalno in interkulturno komuniciranje	1142
JÖRG BECKER: Informacije za vse ali znanje za elito	1157
COLIN SPARKS: Public Service Broadcasting in Europe: Does it have a future?	1169
SLAVKO SPLICHAL: Economic Restructuring and Democratization of the Media in Postsocialist Countries	1178
SANDRA BAŠIČ: Globalni mediji v lokalnih medijskih okoljih	1189
BREDA LUTHAR, MITJA HAFNER FINK: Elite med populizmom in domačijskostjo	1200
VIDA ZEI: Narodna identiteta in javni prostor	1214
TOMO KOROŠEC: Odras sodobnih političnih sprememb v jeziku slovenskega časopisja	1226
MANCA KOŠIR: Slovenski dnevniki v luči kodeksa novinarjev RS	1233
MARJAN SEDMAK: Medijska zakonodaja	1241
MILE ŠETINC: Nova medijska zakonodaja ali kako spraviti civilno družbo v svet RTV	1247

DRUŽBOSLOVJE IN LATINŠČINA

Uvodni zapis	1252
VLADO BENKO, NUŠA BULATOVIČ, BORIS GRABNAR, STANE JUŽNIČ, PETER KLINAR, JAN MAKAROVIC, BOŠTJAN MARKIČ, JANEZ ŠKERJANEC	1153

POGLEDI, KOMENTARJI

BARBARA VERLIČ DEKLAVA: Slovenci, ekologija in politika	1267
MILAN FRANKOVIČ, MIROSLAV PRESTON: Sodobni obveščevalni sistemi	1277

NAŠ PREVOD

CZESLAW MOJSIEWICZ: Parlamentarne volitve na Poljskem	1285
---	------

ŠTUDENTJE PREUČUJEJO

MARKO PURKART: Kongres kot oblikovalec politike nacionalne varnosti	1291
---	------

ZNANSTVENA IN STROKOVNA SREČANJA

ADOLF BIBIČ: Civilna družba, politična družba, demokracija	1296
--	------

PRIKAZI, RECENZIJ

VELJKO KADIJEVIČ: Moje vidjenje raspada (Boštjan Markič)	1299
Vzgoja med gospostvom in analizo (Alojzija Židan)	1301
PATRICK DOBEL: Compromise and Political Action (Marjan Brezovšek)	1303
ROBERT C. ALLEN (ed.): Channels of Discourse, Reassembled: Television and Contemporary (Melita Poler)	1305

Z DRUŽBOSLOVNE KNJIŽNE POLICE

BOJKO BUČAR: Mednarodni regionalizem – mednarodno večstransko sodelovanje evropskih regij (Milan Brglez)	1308
RICHARD W. WILSON: Compliance Ideologies: Rethinking Political Culture (Marjan Brezovšek)	1310
JOSEF KIRSCHNER: Umetnost egoizma (Olga Markič)	1312

BIBLIOGRAFIJA KNJIG

AVTORSKI SINOPSIS	1314
-------------------	------

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja
letnik XXX, št. 11–12, str. 1069–1336
Ljubljana, november–december 1993

VLADO BENKO*

Nevtralnost in mednarodni sistemi

I

Obstaja nekaj bolj ali manj prepričljivih razlogov za domnevo o tem, ali je še plodno resnejše ukvarjanje s pomenom in možnostmi današnje strategije nevtralnosti. Medtem ko štejemo napovedi o zmanjševanju njene vloge – rastoča soodvisnost med subjekti mednarodne skupnosti, katere institucionalni izraz so zlasti sodobne integracijske strukture, naj bi bila vzrok ali eden od vzrokov tega trenda – med manj prepričljive, kajti sodimo, da je razvijajoči se mednarodni sistem še zmožen tolikšne fluktuacije, da zaradi tega ne kaže prehitovati s sodbami. Prepričljivejša se zdijo tista stališča, ki gradijo napovedi o manjši privlačnosti nevtralnosti na dokazljivem trendu *k njeni eroziji*, ki se kot taka pojavlja vse od konca prve svetovne vojne. S tem stališčem se bomo v tem besedilu podrobneje ukvarjali. Da pa se od vseh, poprej navedenih pomislekih vendarle lotevamo teme, kot je opredeljena v naslovu, je razlog oziroma utemeljitev v poskusu raziskave zveze med nevtralnostjo in posameznimi mednarodnimi sistemi ali natančneje: problemu, kako različni mednarodni sistemi ustvarjajo, spreminjajo in ukinjajo pogoje za nastajanje, pomen in možnosti nevtralnosti. Ob tem se bomo vprašali o perspektivah nevtralnosti pri oblikujočem se mednarodnem sistemu, ki nastaja po zlomu vzhodnoevropskih realsocialističnih struktur. Gre za razmeroma zahtevno nalogo, ki se ji bomo poskušali približati z uporabo analize predhodnih mednarodnih sistemov in ekstrapolacijo nekaterih modelov v današnji čas.

II

Ni težav, ko gre za *definiranje nevtralnosti*, če jo razumemo kot »držo držav, ki se ne udeležujejo vojn med tretjimi državami« (Lauterpacht, II, 515), in »katere značilnost je nepristranskost, kakršno te države izvajajo nasproti tretjim, vojskujočim se državam«. Tako držo »te države priznavajo, njim pa ustvarja pravice in dolžnosti« (Lauterpacht II, 515). Gre, kot je razvidno iz te definicije, za pravno tolmačenje nevtralnosti, ki je izraženo z aksiomom, »da je nevtralnost držav, ki obstaja samo med vojno« (Lauterpacht II, 517). V tem besedilu ga poudarjamo zaradi tega, ker – kot bomo ugotovili kasneje – nepristranskost *pojmuje*mo kot *substantco nevtralnosti*, ki pa se v določeni meri pojavlja tudi tedaj, *ko ni vojne*. Nekaterе države poskušajo to držo uresničevati tako, da ustvarjajo *politične predpostavke* za prehod v nevtralnost, če bi izbruhnila vojna. Če smo uporabili formulacijo »v določeni meri«, smo to storili zaradi tega, ker je v praksi številnih inčie t.i. nevtralizma oziroma difuzije pojmov, ki niso vselej enoznačni, moč zaslediti

* Dr. Vlado Benko, zaslužni profesor ljubljanske univerze.

Besedilo je skrajšana verzija daljše študije, ki jo je pisec pripravil za Center za mednarodne odnose pri Fakulteti za družbene vede.

nihanja oziroma odmike od položaja nepristranskosti kot substance nevtralnosti, tolmačene v pravnem smislu, čeprav je res, da vojna ostri merila nepristranskosti, medtem ko mir v množici različnih konstelacij erozijo nepristranskosti dopušča.

Obstajajo številne definicije *mednarodnega sistema* (Merle, 1976, 146, Burton, 1974, 22), za to razpravo pa bomo uporabili definicijo S. Hoffmana, ki mednarodni sistem razume kot »model odnosov med bazičnimi enotami v svetovni politiki, katerega značilnosti so razvidne v ciljih, ki si jih te enote postavljajo, in nalogah, ki jih v njihovih medsebojnih odnosih izvajajo, kot tudi v sredstvih, ki jih uporabljajo, da bi jih mogle izvesti. Ta model je v glavnem določen s strukturo sveta, naravo sil, ki delujejo bodisi znotraj teh enot bodisi preko njih, in slednjič z možnostmi, močjo in politično kulturo teh enot« (S. Hoffman, 1961, 14).

Za razumevanje mednarodnih sistemov in mesta, ki ga imajo v t.i. historični sociologiji, so pomembna stališča R. Arona. Čeprav pristaš realistične teorije, je Aron bolj kot drug iz te šole pokazal, kako nemogoče je z mednarodnim odnosom posvečeni znanosti zasnovati hipotetično-deduktivni sistem, kjer bi odnosi med spremenljivkami dobili matematično obliko (Aron, 1962, 28). Iz takšnega položaja je izpeljal nekaj pomembnih sklepov, in sicer da teorija mednarodnih odnosov ne more iti dlje od konceptualne analize, ki ima za cilj definicijo specifičnega mednarodnega sistema, navedbo pglavitnih spremenljivk in postavitev hipotez, ki zadevajo delovanje takega sistema. V slehernem mednarodnem sistemu je zanj odločilna »konfiguracija moči«, ki se v različnih obdobjih razvoja mednarodnih odnosov spreminja. Razlago za to je mogoče iskati z raziskovanjem razlik med spremenljivkami, kot so populacija, gospodarski viri, vojaški sistem, prostor itd. Dokazljivo je namreč, da imajo te spremenljivke različno težo, pomen in vlogo v posameznih obdobjih (Aron, 1967, 188). S sistematičnim raziskovanjem razlik med posameznimi mednarodnimi sistemi je R. Aron konstituiral štiri modele konfiguracije moči, in sicer *multipolarnega*, kjer je moč – v vojaškem, tehnološkem, političnem in gospodarskem pogledu – osredotočena na več središč, *bipolarnega*, kjer je ta moč osredotočena samo na dveh polih, *homogenega*, kjer države pripadajo istemu tipu ureditve in sprejemajo isto koncepcijo politike, in *heterogeni mednarodni sistem*, kjer so države organizirane po drugačnih načelih in se sklicujejo na nasprotujoče si vrednote. Zanje je navedel tudi ustrezne zgodovinske primere.

Če je Aron napravil prvi pomembnejši korak k uporabi koncepta mednarodnih sistemov in odprl perspektivo njihove primerjave, ko gre za vzroke sprememb v konfiguracijah moči, obnašanjih dejavnikov v njih, razmerja med notranjim in zunanjim področjem itd., je ameriški pisec M. Kaplan to perspektivo razširil in poglobil s konstruiranjem najprej šestih, nato pa devetih modelov mednarodnih sistemov. Omenili jih bomo samo šest, in sicer mednarodni sistem multipolarnega ravnotežja moči, togi bipolarni, prosti bipolarni, hierarhični, univerzalni in »unit veto« sistem. S konstrukcijo teh modelov, njihovega opisa in pojasnjevanja njihovega delovanja je težil za tem, da bi odkril vzorce obnašanja njihovih subjektov, poskušal ugotavljati, ali so vzroki teh obnašanj v notranjih sistemskih značilnostih ali pa nanje vpliva okolje zunaj sistema, nadalje, čemu je pripisati spreminjanje enega sistema v drugega itd. V skrajni posledici naj bi sistematične, empirične raziskave, usmerjene v potrjevanje ali zanikanje predpostavk, pripeljale do sploševanja rezultatov, odkrivanja zakonitosti in slej ko prej tudi pripomogle k usposobljenosti znanosti o mednarodnih odnosih za dedukcijo in predvidevanje.

Samo v nekaterih primerih je M. Kaplan mogel poseči v zgodovinske primerjave, ko je konstituiral te modele. To npr. velja za model ravnotežja v multipolarnem mednarodnem sistemu in za bipolarni mednarodni sistem, kakršen je v *togi*

verziji obstajal približno deset let po koncu druge svetovne vojne. Konstituiranje drugih modelov kot neke vrste »idealnih tipov« brez njihove dejanske potrditve v empiričnih raziskavah akcij, situacij in stanj pa naj bi pripomoglo k odpiranju analitičnih perspektiv, iz katerih bi lahko obravnavali potencialne mednarodne sisteme. V obeh prej omenjenih primerih pa je Kaplan operiral s pravili obnašanj sestavnih delov posameznih mednarodnih sistemov, s pravili, ki so postavljena apodiktčno, kar še posebej velja za tiste, kjer ni imel na voljo zgodovinskih primerjav.

Kot primer njegovega pristopa z uporabo modelov navajamo multipolarni mednarodni sistem ravnotežja moči, demonstracijski objekt zanj pa je evropski mednarodni sistem 19. stoletja.

Izhodiščna točka zanj je teza, da mednarodni odnosi tedaj, ko v njih deluje več subjektov in vsaj pet vodilnih sil (pentarhija) po logiki same stvari, torej objektivno, potekajo v ravnotežje moči. Ta »objektivnost« poraja tisto, čemur Kaplan pravi »*sistemski pritisk*«, ki motivira subjekte, to je države in njihove vlade, da se tudi subjektivno opredeljujejo za politiko ravnotežja, ga ohranjajo in stabilizirajo. Da bi ga ohranjali oziroma stabilizirali, pa potrebujejo t.i. *sistemska pravila*, ki jih za ravnotežje moči v multipolarnem sistemu opredeljuje takole:

- a) subjekti krepijo svoje potencialne moči, vendar se raje pogajajo kot vojskujejo,
- b) subjekti se raje vojskujejo, kot da bi opustili krepitev svojih potencialnih moči,
- c) subjekti raje opustijo boj, kot pa da bi odstranili nasprotnika,
- d) subjekti se upirajo slehernemu elementu sistema ali pa koaliciji, ki bi težila k nadvladi,
- e) subjekti težijo za tem, da bi slehernemu med njimi onemogočili, da bi se polastil naddržavnega položaja ter jim tako predpisoval obnašanje, in
- f) v takem mednarodnem sistemu se subjekti zavzemajo za to, da se v konfliktu poraženi subjekt kot partner znova vključi v sistem kot tudi da manjše države sprejemajo kot enakovredne partnerje.

Ta sistemska pravila so soodvisna, sleherni od njih je treba upoštevati in le njihova celota ohranja mednarodni sistem. Ta pravila so po Kaplanu norme za obnašanje, ki jih je treba razumeti tako, da njihovo upoštevanje ohranja stabilnost sistema oziroma pogoje zanj. Če subjekti teh norm ne upoštevajo, prihaja do spreminjanja sistema oziroma prehajanja enega sistema v drugega.

Na tej točki razprave bi bilo prav, da izrecneje opozorimo na razloge za to dokaj izčrpno obravnavanje zgodovinskih mednarodnih sistemov. Ti razlogi so:

Prvič, kot izhodiščno tezo zanj smo poudarili, da je pojav, razvoj in nihanja nevtralnosti treba razumeti v *funkciji mednarodnega sistema*.

Drugič, tako pojav, razvoj in nihanja v nevtralnosti je mogoče raziskovati predvsem iz *žariščne točke njene substance*, tako kot smo jo definirali v uvodnih stavkih te razprave.

Tretjič, zgodovinski mednarodni sistemi so *spremenljivi* zaradi spremenljivosti elementov slehernega sistema.

Četrtič, to stališče dopušča domnevo tudi o spremenljivosti nevtralnosti, če je ta v *funkciji mednarodnega sistema*.

Petič, obstajajo argumenti v prid trditve, da bi mogli s primerjavami med posameznimi mednarodnimi sistemi, identičnosti in različnosti v obnašanjih poglavitnih dejavnikov v njih, vrednotenjem spremenljivk, ki določajo njihovo obnašanje, itd. uspeti ne samo v prizadevanjih pojasnjevati procese in dogajanja znotraj

teh sistemov, marveč v omejenem obsegu (middle-range theory) tudi napovedovati dogajanja.

Če naj skušamo doseči takšne rezultate, pa je odločujočega pomena *določitev meril za razmejitve posameznih mednarodnih sistemov*.

Probleme, ki se pojavljajo glede razmejevanj, so poskušali razrešiti številni pisci. V tem besedilu se bomo podrobneje ustavili pri stališčih D. Singerja (Singer, 1969, 30–32). V poglavju, kjer je razpravljal o lastnostih kakega sistema, je zapisal, da je slehernega od njih mogoče opisati in primerjati z drugimi, vendar pa:

a) da obstaja empirično vprašanje, ali se kaka specifična lastnost sistema v zadostni meri in na neki določeni točki spreminja tako, da bi bilo možno začrtati kronološko mejo,

b) da obstaja možnost, da bi bili zavoljo kakih teoretičnih razlogov zainteresirani za določene značilnosti kakega sistema, medtem ko bi bili indiferentni do drugih, in

c) da je mogoče razvijati teorijo na temelju longitudinalnih podatkov, ko se srečamo z domnevno novim sistemom, če se ta pojavlja v korektno pogostih intervalih.

Vendar pa Singer kljub določenemu dvomu o možnostih razmejevanja dopušča, da se za določitev novega sistema izberejo nekatere »makro« značilnosti, ki zaznamujejo določen pojav in ki napovedujejo erozijo in izginotje določenega mednarodnega sistema. Znotraj teh »makro« značilnosti pa bi bilo treba in tudi možno uporabljati »prefinjene« prijeme in z njihovo pomočjo sistem operacionalno definirati.

Najbližje razreševanju vprašanja o razmejitvi mednarodnih sistemov je po našem mnenju prišel S. Hoffman (S. Hoffman, 1961, 209 *passim*), ki je nanj, to je, kdaj kak mednarodni sistem nastane in kdaj se konča, odgovoril takole:

a) ko se na nov način pojavi odgovor na vprašanje, kakšne so enote v potencialnem konfliktu, to je, ko se temeljna struktura sveta spremeni (od prehoda grških mestnih držav k rimskemu imperiju, odtod k srednjeveškemu sistemu razpršenih suverenosti, od tega sistema k sistemu ravnotežja po westfalskem miru itd.),

b) ko se pojavi vprašanje; kaj *morejo* enote v medsebojnih konfliktih storiti ena drugi, to je, ko se spremeni tehnologija konflikta (tehnologija vojskovanja pred smodniško revolucijo, ukinitvev neprepustnosti držav z njo, jedrska revolucija, ukinitvev neprepustnosti vodilnih sil v mednarodni skupnosti),

c) ko se znotraj posameznega stanja tehnologije konflikta pojavi nov odgovor na vprašanje: kaj enote *hočejo* storiti ena drugi. Na tej točki je pozornost obrnjena k vprašanju, ali je mogoče razmejiti mednarodne sisteme glede na daljnosežnost ciljev, ki si jih postavljajo enote v njem, kot tudi glede na sredstva in tehniko, ki jih te enote uporabljajo, da bi mogle uresničiti svoje cilje.

Če kombiniramo te skupine meril, pridemo, kot meni Hoffman, do temeljnega razlikovanja med *stabilnimi* in *revolucionarnimi* mednarodnimi sistemi. Tako Hoffman določa, da je stabilni mednarodni sistem tisti, kjer so »vložki« (predmet) konflikta (ozemlje, prebivalstvo, oblast, viri, obnašanja itd.) *omejeni*, kjer odnose med enotami opredeljuje zmernost, tako kar zadeva cilje kot tudi sredstva, ki jih uporabljajo. Kakršna koli je temeljna struktura sveta in kakršna koli je tehnologija konflikta, delujejo enote (države) v tem sistemu tako, da omejujejo škodo, ki bi jo mogle prizadeti ena drugi. Medtem pa zmernost v revolucionarnem sistemu izginja. Če se odločitev odločujočega dejavnika – države, vlade – izkaže v odrekanju zmernosti, hkrati ko se to povezuje z revolucijo v tehnologiji konflikta, ugotavljamo, da postane sistem nestabilen. Z drugimi besedami: stabilni sistem je tisti,

v katerem poglavitni dejavniki ne ogrožajo konstantno življenja in bistvenih vrednot, obstajajo pa tudi »pravila igre«, medtem ko takšnih latnosti v nestabilnem sistemu ni.

V temeljne značilnosti stabilnega sistema sodi pogostost vojn, ki pa so omejene v ciljih in metodah, medtem ko v nestabilnih in revolucionarnih sistemih vse-splošna vojna sicer ni neizbežna, če tehnologija konflikta uvede skupen interes antagonističnih sil zato, da se izognejo popolnemu uničenju. Toda samo dejstvo takšnega samozadrževanja ne vrača zmernosti v ciljih in zmernosti v sredstvih, sistem ostaja revolucionaren in nestabilen.

Z uporabo teh meril in »makro« značilnosti je Hoffman prodrli globlje in natančneje opazoval empirične primere mednarodnih sistemov v sekvencah, ki segajo od grškega mikrokozmosa do sodobnih mednarodnih sistemov. Vanje sodijo: delovanje sistema ravnotežja, tehnika političnega in diplomatskega delovanja, razmerje med notranjim in zunanjim, pravno urejanje interakcij, vloga transnacionalnih sil, dejavnik ideologije itd. Vsekakor je njegova vzpostavitev tehnologije konflikta in konflikta samega v izhodiščne hipoteze za razločevanje posameznih mednarodnih sistemov daleč od stališč, ki jih sicer moremo najti v literaturi, to je, da so za določitev teh sistemov bistvenega pomena vojne med velikimi silami.

III

Če z nekaterimi dopolnitvami sprejmemo Hoffmanova merila za razmejitev mednarodnih sistemov, z namenom da iz njihovih konfiguracij in konstelacij razberemo pogoje za pojav, pomen, vlogo in nihanja v strategiji nevtralnosti – ti se, kot smo poudarili, spreminjajo – nam bo vodilo *raziskovanje substance*, institucionalizirane v pravnem izrazu nevtralnosti, kot je bila povzeta z Lauterpachtovo definicijo. Že v preteklih obdobjih je bilo mogoče ugotoviti izgubljanje semantične natančnosti pri uporabi pojma nevtralnost, kar še posebej velja za obdobje po prvi svetovni vojni. V tej zvezi smo navedli nekaj pojmov – ti se še danes uporabljajo, ko gre za strateško usmeritev kake države – in opozorili, da moramo tudi tedaj, ko gre za vprašanje empiričnega obnašanja držav, te deklarirajo v eni ali pa drugi »inačici« pojma nevtralnost, analizirati, kakšna je zveza oziroma kakšen je stik takšne prakse z omenjeno substanco nevtralnosti, se ta erozija pojavlja ne samo tedaj, ko imamo opraviti s prakso »vulgarizacije« nevtralnosti v inačicah pozitivne, aktivne itd. nevtralnosti, marveč *tudi za substanco samo*. Zatorej bosta za nas odločujočega pomena opazovanje in analiziranje prakse nevtralnosti od točke, *ko je bila ta kodificirana v mednarodnem pravu*.

Če se praksa nevtralnosti pojavlja že v predhodnih mednarodnih sistemih tj. do westfalskega miru, je njena značilnost, da vojskujoče se države v glavnem nevojskujočim se in za nevtralnost opredeljujočim se državam niso priznavale pravic in jim predpisovale dolžnosti. Z Grotiusom pa je nevtralnost že priznana kot institut mednarodnega prava v nastajanju, ki ga je praksa prav glede njegove substance, to je nepristranskosti v odnosu do vojskujočih se držav, najpogosteje omalovaževala. Šele v 18. in nato zlasti v prvi polovici 19. stoletja se pričenjajo kristalizirati in iz teorije v prakso prelivati bistvene prvine nevtralnosti, ki se iz izhodišča njene substance, to je nepristranskosti, oblikujejo v dovolj jasna določila. Tukaj se ne bomo spuščali v podrobnosti, ko gre za faze v razvoju prakse nevtralnosti, to je dvostranske pogodbe med Dansko in Švedsko o nevtralnosti (1691), Prve in druge lige oborožene nevtralnosti, Deklaracije ZDA o nevtralnosti itd., pač pa bi poudarili, da je obdobje prvega in drugega dela 19. stoletja primerno za raziskavo zveze med mednarodnim sistemom in nevtralnostjo. Proces, ki so pote-

kali v tem obdobju, prva in druga industrijska revolucija, vzpon kapitala v Zahodni Evropi, druga faza kolonialne ekspanzije, uveljavljanje nacionalne ideje, institucionalni in neinstitucionalni vidiki konflikta med delom in kapitalom, začetki mednarodnih vladnih organizacij kot rezultat rastoče soodvisnosti med državami in potreb po njenem urejanju itd., vsi ti procesi so ustvarili strukturne predpostavke za pojav ves svet obsegajoče mednarodne skupnosti. V to obdobje sodi tudi utrjevanje funkcij mednarodnega prava. Tako je vojna sicer ostala še naprej legitimno sredstvo za uresničevanje interesov držav, vendar pa je bila z »ius in bello« postavljena v pravni okvir. Pravila mednarodnega prava so že strogo razlikovala med mirom in vojno, med »notranjimi« in zunanji vojnami in med bojniki in nebojniki.

Z ureditvijo statusa vojne je bil pospešen tudi razvoj oziroma *kodifikacija nevtralnostnega prava*.

Funkcija mednarodnega prava v sistemu koncerta evropskih velikih sil je bila zagotavljati ravnotežje med njimi, ne pa ga tudi presegati. Glede na to je bilo pravo sredstvo v rokah teh sil po eni strani za nadzor njihovih ambicij, po drugi strani pa za nadzorstvo nad majhnimi in srednjimi državami. V stvareh, ki so neposredno zadevale moč in interese velikih sil, je bilo pravo v bistvu prepis ravnotežja v normativni obliki, kodifikacija vojnega in nevtralnostnega prava pa je bila v funkciji interesov velikih sil. Z razglasitvijo trajne nevtralnosti Švice in Belgije, s Pariško deklaracijo iz 1856., s prvo in drugo haaško konferenco (1899, 1907) in končno z Londonsko deklaracijo (1909) je bila kodifikacija nevtralnostnega prava izpeljana z dovolj natančnim urejevanjem njene substance, to je nepristranskosti. Lahko bi pritrdili stališču, ki ga srečujemo v literaturi, da so bili vsi ti akti dokaz, »da osrednji dejavniki v mednarodnem sistemu, celo ves mednarodni sistem, sprejemajo pravico, da se sleherna država opredeli za nevtralnost kot nacionalno strategijo« (Karsh, 1988, 18).

V nakazanih, pa tudi razvitih opredelitvah zgodovinskega mednarodnega sistema v 19. stoletju, z mestom, ki smo ga prisodili mednarodnemu in nevtralnostnemu pravu, je po našem mnenju dokazljiv argument, *da se nevtralnost pojavlja in uveljavlja v funkciji mednarodnega sistema*. Povejmo to natančneje.

Prvič, med temeljne značilnosti tedanjega mednarodnega sistema sodi *homogenost njegove narave*, kar pomeni, da v glavnem še ni bilo bistvenih razlik v politični in gospodarski filozofiji njegovih pglavitnih dejavnikov.

Drugič, težnja vodilnih sil v tem sistemu je bila zagotavljati njegovo *stabilnost*, kar velja zlasti za njegovo jedro. Ta interes je bil skladen z interesi zahodnoevropskega kapitala, ki je bil sredi 19. stoletja že v ekspanziji.

Tretjič, stabilnost v tem sistemu je bilo mogoče ohranjovati z relativno sorazmernim gospodarskim in tehnološkim razvojem vodilnih sil, s prakso *laissez faire, laissez passer*, z dejstvom, da država v mednarodne gospodarske odnose še ni pričela posegati na način, ki je značilen za monopolno fazo kapitalizma.

Četrtrič, te stabilnosti niso bistveno ogrožali vdor univerzalnih ideologij v mednarodne odnose, njihova usmerjenost k razločevanju in rastoča politizacija javnosti.

Petič, sproščanje gospodarske, tehnološke in politične energije držav iz zahodnoevropskega jedra se je dogajalo predvsem na zunajevropskih območjih. Če je prihajalo do konfliktov v jedru sistema, so bili ti konflikti kratkoročni in vođeni z omejenimi sredstvi.

Dopustno je iskati vzporednice med mednarodnim sistemom, ki se je pričel oblikovati z rezultatom francosko-nemške vojne 1870., in bipolarnim sistemom po

drugi svetovni vojni. Ena od teh je nedvomno *togost*, sprožena z oblikovanjem dveh zavezniških struktur, velike antante in trozveze, togost, ki je podobna bipolarnosti preteklega mednarodnega sistema. Toda podobnosti ni, ko gre za vlogo ideološkega dejavnika, ki se v letih pred prvo svetovno vojno ni uveljavil in ki ga srečamo šele s pojavom Sovjetske zveze neposredno po koncu tega vojaškega konflikta in nato z vdorom fašistične in nacistične »ideologije« v mednarodne odnose.

Tako lahko uporabimo Hoffmanova merila za razmejitev mednarodnih sistemov šele za čas, ki je nastopil s koncem prve svetovne vojne. Tako se je spremenila *temeljna struktura sveta*. V to spremembo štejemo najprej pojav Sovjetske zveze kot države, ki je bila organizirana po drugačnih načelih, kot je to veljalo za čas pred prvo svetovno vojno, in ki je – med drugim – razglašala težnjo zrušiti obstoječi sistem mednarodnih odnosov kot strateški cilj. Homogeni mednarodni sistem je odstopil mesto heterogenemu in čim bolj so se mednarodni odnosi premikali v času po 1934., to je po vzponu nacizma na oblast v Nemčiji, tem bolj so postajali nestabilni in v določeni meri tudi revolucionarni, če uporabimo Hoffmanovo klasifikacijo. Argumenti za to trditev obstajajo: države se vse bolj vmešavajo v notranje razmere drugih držav, izginjajo meje med notranjo jurisdikcijo in stvarmi, ki jih ureja mednarodno pravo, uvajajo se subverzije in diverzije v drugih državah, uporaba »prostovoljcev« v konfliktih med državami, vse več je napovedanih vojn, diplomacija se vse bolj pričenja uporabljati za poglobljanje konfliktov, ne pa za njihovo razreševanje itd.

Za Društvo narodov, prvo mednarodno organizacijo z univerzalnimi cilji, velja, da teh manifestacij rastoče nestabilnosti v mednarodnih odnosih ni paraliziralo. Vzroke za to je mogoče iskati v različnih stališčih, ki sta jih imeli zmagovalki prve svetovne vojne, Francija in Velika Britanija, do vloge te organizacije. Medtem ko je Francija videla v njej možnost, da zagotovi status quo, vzpostavljen z rezultati prve svetovne vojne, s čimer naj bi – kot so menili v V. Britaniji – Društvo narodov postalo »militarizem v rokah Francije«, pa je bila V. Britanija ob tihi podpori Nizozemske, Švedske in drugih držav mnenja, »da naj bi mednarodna organizacija dajala državam usluge, ne da bi jim postala breme«. Rezultat tega je bil razviden v nejasnostih, nedorečenostih in protislovnostih v opredelitvah organov Društva narodov, vprašanju sankcij, odsotnosti obligatornih rešitev v nekaterih za sistem kolektivne varnosti bistvenih zadevah itd. Ko je v letih, ki so sledila 1934., postalo jasno, da pravne omejitve zatekanja k vojni niso oziroma ne bodo spoštovane in da je vse več možnosti za izbruh nove vojne, so se številne majhne in srednje države, da bi zaščitile svojo ozemeljsko nedotakljivost in politično neodvisnost, zatele bodisi v sistem zavezništev bodisi v *nevtralnost*. Toda eden od pogojev za vodenje strategije nevtralnosti, kakršen je obstajal v predhodnem mednarodnem sistemu, *to je ravnotežje sil*, s čimer je izginjala tudi stabilnost, je izginil. Belgija, Nizozemska, skandinavske države, ki so se zatele v nevtralnost – tri skandinavske države so 1938. sprejele deklaracijo o kodeksu navtralnosti s pravili, ki so bila vgrajena v civilno zakonodajo teh držav – so se zanašale bolj na svojo domnevno strateško nepomembnost in mednarodnopolitično neprovokativnost kot pa na pripravljenost velikih sil, da nevtralnost upoštevajo.

Ze med prvo svetovno vojno je prišlo do pomembnih in za obnašanje nevtralnih držav škodljivih modifikacij nevtralnosti. Ta je bila ob koncu tega vojaškega konflikta praktično opuščena. V drugi svetovni vojni je bila grobo kršena nevtralnost Belgije, Nizozemske in Luksemburga. Bistvenega pomena za njeno prakso pa je postalo stališče ZDA, ki so v *imenu samoobrambe* postopno modificirale svojo

nevtralnost, kar se je dogodilo najprej s transferjem petdesetih rušilcev Veliki Britaniji, nato z aktom o posojilu in najemu (Lend-Lease akt), oboroženo asistenco trgovskih ladij, ki so dobavljale blago V. Britaniji in Sovjetski zvezi, in končno z vstopom ZDA v drugo svetovno vojno.

Prav stališče ZDA in obrazložitev, ki ga je spremljala – ta je razvidna iz vrste deklaracij in objav – sta ključnega pomena za obravnavo pomembnosti nevtralnosti, razumevanje *kot pravnega instituta* in s tem tudi njene *substance*, to je nepristranskosti. Kot je zapisal Lauterpacht, »je zgodovinski temelj za moderno formulacijo doktrine absolutne nevtralnosti absolutna pravica države, da se zateče k vojni« (Lauterpacht, II, 1944, 526). Toda pravica držav, da se zatečejo k vojni (*ius and bellum*) kot sredstvu nacionalne politike, je bila najprej omejena s paktom Društva narodov, nato pa s Splošno pogodbo o odpovedi vojne (Briand-Kellogov pakt 1928) dejansko ukinjena. Interpretacija te pogodbe daje argumente v prid stališču, da sta diskriminacija nasproti agresorju in pomoč njegovemu nasprotniku *v skladu z mednarodnim pravom* in da v sistemu mednarodnega prava, ki prepoveduje vojno, obstajajo omejitve, ko gre za institut nevtralnosti. Te omejitve pa se pojavljajo predvsem tedaj, *ko gre za substance* nevtralnosti, to je nepristranskost. Praksa v drugi svetovni vojni je to potrdila – zgovoren primer za to je obnašanje Švedske kot nevtralne države (neuravnoteženost njenih gospodarskih odnosov z vojskujočimi se državami, tranzit nemških vojaških transportov čez njeno ozemlje smer Norveška–Finska).

Ko smo zadnjih nekaj let pred začetkom druge svetovne vojne opredelili kot leta »vstopa« v »nestabilni« in »revolucionarni« mednarodni sistem, se nam ta premik že kaže kot značilnost bipolarnega mednarodnega sistema, kakršen je nastal 1947. in v svoji »togi« verziji trajal do 1955. Tem značilnostim bi lahko dodali še druge, celo usodnejše, kot so blokovska polarizacija, koncentracija vojaške, gospodarske, tehnološke in politične moči na dveh polih, hladna vojna itd. Razumljivo je, da je bilo za vodenje nevtralnosti v tem obdobju malo prostora ali točneje institut nevtralnosti ni bil niti priporočljiv niti vabljen, saj ga je J. F. Dulles označil kot amoralnega.

Če izvzamemo Švico z njeno trajno navtralnostjo, bi samo za eno evropsko državo veljalo, da se je usmerila v politiko nevtralnosti. Gre za Švedsko, ki je že 1946. inavgurirala t.i. *alliansfriheten* politik, to je politiko zunaj blokov, ki je bila neke vrste anticipacija neuvrščenosti. Prvine te politike so bile po eni strani zasidrane v praksi nevtralnosti, kakršno je Švedska z večjim ali pa manjšim uspehom vodila v prvi in drugi svetovni vojni, vztrajajoč pri upoštevanju substance nevtralnosti, to je nepristranskosti, po drugi strani pa v uporabi nepristranskosti v razmerjih do blokov in posledično zavračanje vstopa vanje. Bistvo takšnega obnašanja je bilo težnja, da bi nepristranskost v miru utrjevali kredibilnost in predvidljivost napovedane nevtralnosti Švedske ob morebitni vojni.

Da bi bili kredibilnost in predvidljivost tudi »materialno« utrjeni, se je Švedska opredelila za t.i. *oboroženo nevtralnost*, s kakršno utrjuje Švica tudi svojo trajno nevtralnost. Težnja Švedske, da nevtralnost brani z vsemi razpoložljivimi sredstvi, je ne nazadnje razvidna tudi iz razprav, ki so v tej državi potekale o vključitvi taktičnega jedrskega orožja v vojaški establišment. Te, kot smo dejali oborožene nevtralnosti, pa ne smemo istovetiti s t.i. *vojaško nevtralnostjo*, ki je posebna oblika nevtralnosti, kakršno je uvedla Švica sredi obdobja med vojnami. Medtem ko je ta država v primerjavi s svojim odnosom do vstopa v OZN (še 1986. je na referendumu 75,5% sodelujočih potrdilo nevtralnost Švice in zavrnilo vstop v OZN) vstopila v Društvo narodov pod pogojem, da ji prizna njeno nevtralnost in

jo odveže obveznosti sodelovanja v vojaških sankcijah, ne pa tudi ekonomskih in drugih. Z vojaško nevtralnostjo naj bi bilo – tako se je glasilo stališče Švice – nevtralnim državam dovoljeno, da ob morebitnem vojaškem konfliktu razglasijo svojo nevtralnost in izpolnjujejo obveznosti v čisto vojaških zadevah, medtem ko smejo diferencirano uravnavati odnose z vojskujočimi se državami na gospodarskem področju. Tudi to je moč razumevati kot dokaz za erozijo nevtralnosti v njeni substanci.

Na prehodu med togim in prostim bipolarnim sistemom je nazoren primer Avstrije in njenega oklica trajne nevtralnosti.

Medtem ko je bila vzpostavitev trajne nevtralnosti Švice, kar se je zgodilo na dunajskem kongresu 1815, del splošnega urejevanja evropskih zadev na podlagi soglasja zmagovalcev nad Napoleonom, je bil oklic trajne nevtralnosti Avstrije bolj ali manj osamljen primer soglasja zaradi spoznanja, da velikim silam druge možnosti ne preostajajo. To soglasje je razvidno iz Državne pogodbe z Avstrijo maja 1955 o vzpostavitvi »suverene, neodvisne in demokratične Avstrije v mejah iz leta 1938«. Na podlagi tega mednarodnega akta je Avstrija nekaj mesecev kasneje, potem ko je zadnji okupacijski vojak zapustil njeno ozemlje, sprejela ustavni zakon, ki je v dveh točkah razglasil njeno trajno nevtralnost, ki jo bo »vzdrževala in branila z vsemi razpoložljivimi sredstvi«, kot tudi, »da se ne bo pridružila vojaškim zvezam in ne dovolila vzpostavitve vojaških baz na svojem ozemlju«.

V primerjavi s Švico je Avstrija članica OZN – vanjo je vstopila nekaj mesecev po podpisu Državne pogodbe – v kateri dejavno deluje na različne načine, s sodelovanjem v »peace keeping operations«, dajanjem zavetja dvema specialnima agencijama OZN, ne nazadnje pa je treba omeniti tudi njeno članstvo v varnostnem svetu kot nestalne članice (1973/74). Torej jo jemljemo tudi kot primer iskanja in doseganja določene skladnosti med idejo nedeljivega miru in kolektivne varnosti in pa statusa nevtralnosti, saj je bilo že v času Društva narodov povedano, »da je koncepcija nevtralnosti članstva Društva narodov nezdržljiva z načeli, da so vsi njegovi člani zavezani sodelovati...« (Karsh, 1988, 110). To skladnost je mogoče pojasniti predvsem na primerih ad hoc odločitev Avstrije, kot je bilo npr. njeno sodelovanje pri gospodarskih sankcijah zoper režim v Rodeziji. Avstrija ga je pojasnjevala z argumentom, da v tem času ni bilo vojne in da sta se glede sankcij proti omenjeni državi znašli v istem položaju obe supersili.

Če tako za Švico kot za Avstrijo velja, da ju moremo obravnavati kot dvoje posebnih primerov, tako kar zadeva nastanek njune trajne nevtralnosti kot tudi njenega izvajanja, je na določen način nazoren tudi primer Finske. Njen poseben primer ima razmeroma globoke zgodovinske korenine, ki so nam spominsko najbližje, ko gre za zimsko vojno med njo in Sovjetsko zvezo, za finsko sodelovanje v nemški agresiji na to državo in za razmeroma trde pogoje, ki jih je Sovjetska zveza narekovala Finski. Iz izhodišča pogodbe o vzajemnem prijateljstvu, sodelovanju in medsebojni pomoči med državama (1948), kjer je najti več enostranskih obveznosti Finske nasproti severnemu sosedu kot pa uravnoteženega odnosa, se je v desetletjih razvilo razmeroma trdno medsebojno upoštevanje, v katerem Sovjetska zveza v določeni meri nastopa kot privilegirana stran, ki pa je – v primerjavi z njenimi odnosi do socialističnih držav evropskega vzhoda – ni izkoriščala. Sovjetska zveza je to posebno obliko statusa Finske, ki je bliže nevtralizmu kot pa nevtralnosti, upoštevala, med drugim tudi tako, da je spodbujala Finsko h krepitvi obrambnih zmogljivosti, zlasti na severu države, kar je bilo v sklopu večkrat izražene volje Finske, da bo z orožjem branila svoj »nevtralni« položaj.

Tako Švica kot Avstrija – dve trajno nevtralni državi – in pa Švedska ter Finska s svojima posebnima položajema politične nevtralnosti, niso videle resnejših problemov, ko je šlo za njihovo včlanjevanje v zahodne mednarodne vladne organizacije in inštitucije, kot so OEEC, OECD, EFTA, pa tudi Svet Evrope, prav tako pa tudi sodelujejo na Konferenci o varnosti in sodelovanju v Evropi. Resnejši problemi pa so se zanje pričeli pojavljati, ko se je pričelo zastavljati vprašanje, ali naj vstopijo tudi v Evropsko gospodarsko skupnost oziroma njeno naslednico. Očitno je, da aranžmaji, sklenjeni med EGS in EFTO – v slednji so vse štiri omenjene države – ne zadoščajo za premostitev problemov, do katerih bi prišlo, če te države, ki civilizacijsko, gospodarsko, politično in ideološko pripadajo t.i. zahodnemu svetu, ne bi bile vključene v konglomerat z zmogljivostmi, ki dosegajo zmogljivosti ZDA. Paradoksalno je, da je Švica, ki še zdaj zavrača članstvo – in obveznosti – v OZN, bliže ideji, da se vključi v ta konglomerat, medtem ko je ta dilema za Avstrijo še vedno odprta, nekoliko manj pa tudi za Švedsko in Finsko. To je vnovičen dokaz za trditev, da je nevtralnost v sodobnih mednarodnih odnosih izpostavljena številnim preizkušnjam, katerih preseganje nakazuje verjetnost, da *bo aksiom »ostati zunaj vojne«* kot podlaga zavračanja sodelovanja v vojaškopoličnih strukturah izpostavljen pritiskom, ki jih bodo prizadete nevtralne države poskušale različno obvladati.

Če smo Finsko obravnavali kot primer, ki je na meji med t.i. nevtralizmom in nevtralnostjo, je ta primer tudi zadosten dokaz, da nevtralizma ne kaže enačiti z neuvrščenostjo. Ni sporno, da neuvrščenost – tako kot so jo utemeljevali njeni »Founding Fathers« in kot se je pojavljala v praksi – v primerjavi z nevtralizmom opredeljuje večja vpetost v mednarodne odnose oziroma dejavna vloga, ki se ne ustavlja na točkah, kjer obstajajo trenja med supersilama, marveč sežejo ambicije neuvrščenega gibanja dlje, to je presegati jih, zato je avtonomno presojeti mednarodne probleme in v ta namen *skupinsko delovati na temelju skupinske identifikacije*. Če gre za vztrajanje pri avtonomni presoji, potem je mogoče – ne nazadnje tudi z analizo nastopov najvidnejših predstavnikov neuvrščenega gibanja – trditi, da *položajev ekvidistance ni* in da se presojajo osnovna vprašanja miru, sodelovanja in razvoja s stališča, *kako jih posamezni bloki oziroma vodilne države v njih razrešujejo*. Praksa posameznih, rekli bi tudi številnih neuvrščenih držav, pa je pokazala, da je njihov interes pogosto prevladal nad objektivno preverjenimi dejstvi v škodo kredibilnosti neuvrščene gibanja. Obstajale so ideje – eden njihovih nosilcev je bil J. Burton – da bi bilo stvari v prid, če bi neuvrščeno gibanje sprejelo nekaj pravno določujočih meril za ravnanja, za kar pa ni bilo posluha. Raziskava glasovalnega obnašanja neuvrščenih držav v generalni skupščini je odkrila vrsto nedoslednosti, dvojnih standardov in oportunitizma pri opredelitvah neuvrščenih držav, ki bi, vsaj za nekatere med njimi, že mogle argumentirati stališče, da izvajajo politiko pogojev neuvrščenosti.

Analiza značilnosti togega in deloma tudi prostega bipolarnega sistema ustvarja prostor za tele sklepne ugotovitve:

a) v bipolarnem sistemu je togost njegovih struktur omejevala možnosti za uveljavljanje strategije nevtralnosti. Obstajata dve izjemi, to sta najprej Švica kot sinonim za institut trajne nevtralnosti in nato Švedska, ki v verziji Alliansfriheten politik nadaljuje tradicionalno nevtralnost,

b) v prostem bipolarnem sistemu so nastale večje možnosti za prodor teženj ostati zunaj blokov, ki so na nekaterih točkah »koeksistirale« s substanco nevtralnosti, to je nepristranskostjo. Takšne možnosti je treba pripisati spremem-

bam v mednarodnem sistemu, ki so nastale z meščanjem blokovskih struktur, in odtajanju v medblokovskih odnosih,

c) ta trend se v obdobju od 1963. nadaljuje s pojavom neuvrščene gibanja in uveljavljanjem OZN,

d) množičnost deklarativnega opredeljevanja za ekvidistanco do blokov kot izraza »nepristranskosti«, razlike v položajih držav, ki naj bi ekvidistanco prakticirale, so povzročile nihanja, pragmatične interpretacije ter ad hoc rešitve, kar je zniževalo kredibilnost in predvidljivost obnašanja njihovih subjektov. Čeprav obstaja sicer rahel stik med teorijo, posebej pa še prakso neuvrščeni in substanco nevtralnosti, to je nepristranskosti, je to prispevalo k nadaljnji eroziji njene substance.

IV

Da se s 1989. letom, to je s padcem berlinskega zidu in nadaljujočim se verižnim procesom zloma vzhodnoevropskega realsocialističnega državnega in ideološkega sistema, pričenja novo obdobje v mednarodnih odnosih – obstajajo stališča, da se s tem praktično že pričenja 21. stoletje – je danes splošno znano dejstvo, ki ne potrebuje novih oziroma dodatnih argumentov. Dosti težje je *identificirati* politiko, ki jo ti tektonski premiki uvajajo v strukturo mednarodnih odnosov, to pa zaradi zapletenih in pogosto tudi protislovnih teženj. Naloga identificirati procese in gibanja v zadnjem desetletju tega stoletja pa se vendarle zdi nekoliko lažja, če si zastavimo nekaj temeljnih vprašanj o odmiranju preteklega in pojavljanju novega mednarodnega sistema ter poskusimo nanje odgovoriti z določitvijo tistih temeljnih značilnosti preteklega sistema, ki so v opreki z uvajajočimi se znamenji novega mednarodnega sistema.

Ni večjih težav, da s pomočjo Singerjevega pristopa ugotovimo, katere so temeljne »makro« značilnosti preteklega mednarodnega sistema, ki se razlikujejo od obrisov novega mednarodnega sistema, kar naj bi nam omogočilo njuno *razmejitev*. Težja naloga pa je tedaj, ko naj bi z uporabo Singerjeve metodologije s prefinjenimi metodami razkrivali »mikro« značilnosti obeh sistemov in jih z metodo primerjave uporabili ne samo za pojasnjevanje tekočih dogajanj in obnašanj dejavnikov, marveč tudi za napovedovanje njihovih izidov v prihodnosti. Med problemi te vrste so tudi nevtralnost, presoja njene pomembnosti in statusa.

Za nadaljnjo razpravo je bistvena in danes povsem očitna »makro« značilnost uvajajočega se mednarodnega sistema v *spremembi temeljne strukture sveta*. Tako kot se je z rezultati prve svetovne vojne pojavil »drugi svet« razvoja – Sovjetska zveza, z rezultati druge svetovne vojne in z njimi povezano dekolonizacijo pa »tretji svet« razvoja, tako bi danes lahko rekli, uporabljajoč to, do nedavnega še strokovno uporabljeno izrazoslovje, da »drugega sveta« razvoja z razpadom vzhodnoevropskega realsocialističnega sistema ni več, ta je bil »core area« podržavljenega socializma in njegova emanacija, s čimer se relativizirata tudi razumevanje in pomen »prvega« in »tretjega« sveta razvoja.

Na ravni konkretnjega ugotavljanja značilnosti, ki se pojavljajo z obrisi novega mednarodnega sistema in ki izhajajo iz gornje trditve, sledi, da se bistvene prvine bipolarnosti razkrajajo oziroma da so se že razkrojile, kar tudi velja za vojaško tehnologijo, in to na njeni najvišji ravni. Zaradi tega bi bilo dopustno vprašanje, ali je že mogoče govoriti o prihodnjem multipolarnem sistemu in pa zanj kot sistem ravnotežja uporabiti poprej navedene systemske pritiske in systemska pravila. Kot je iz Kaplanovega besedila razvidno, pa je pisec navajal še univerzalni sistem, ki naj bi se od drugih sistemov razlikoval po tem, da bi neki »naci-

onalni dejavnik« (država) dominiral nad vsemi drugimi. Ali bi ta model sistema smeli aplicirati na primer obnašanje ZDA, ki so bodisi z nekaterimi enostranskimi akcijami (kaznovanje Iraka zaradi priprav njegovih »agentov« na atentat na Bus-ha) ali pa z od njih vodenimi operacijami (zalivska vojna, Haiti itd.) napovedovale znake za vlogo »svetovnega policista«? Nadalje: v Kaplanovi opredelitvi medna-rodnih sistemov je model hierarhičnega mednarodnega sistema, ki bi se razvil s postopnim »odmiranjem« vseh nacionalnih dejavnikov, v prid neke edine med-narodne oblasti. Ali bi ta oblast mogla biti OZN, če bi vodilno vlogo v njej prevzele ZDA, kot je nedavno sugeriral lord Carrington? In končno »unit veto« sistem. Ta naj bi bil najbolj podoben Hobbesovi predstavi mednarodne skupnosti, kjer so njeni subjekti v nenehni konfrontaciji (vojna vseh poti vsem) in kjer sleher-ni med njimi more z »vetom« kljubovati vsej mednarodni skupnosti. Ali bi tak »unit veto« sistem mogel nastati z množičnim širjenjem jedrskega orožja?

Še druge posledice sledijo iz kolapsa vzhodnoevropskega realsocialističnega sistema. Če izhajamo iz njegovih vzrokov, to je, da jih je iskati predvsem v tem sistemu, ne pa zunaj njega, in sicer blokade gonilne sile za razvoj, to je svobode, skrajnega subjektivizma političnih vrhov, voluntarizma, zanikanja gospodarskih zakonitosti, pasivizacije delovnih množic, neučinkovitosti sistema nasploh itd., potem je razumljivo, da je zagon nosilcev zanikanja realsocialističnega modela in prakse segel čez meje vzhodnoevropske regije in se na globalni ravni srečal z žariš-či demokracije in demokratizacije ter razvoja. To med drugim pomeni uveljavitev liberalizacije, filozofije svobodnega trga in hipotetično tudi, ko gre za mednarodni prostor, samoodločbe, miru in veljave mednarodnega prava.

Ob teh makro značilnostih – s pridržkom bi vanje vključili tudi izpad ideološke konfrontacije s predznakom spopada med ideologijama socializma in liberalizma, pridržkom, ki upošteva tudi možnost vdora ideologije islamskega fundamentalizma v mednarodni prostor, pa se pojavljajo tudi nekateri problemi, ki vnašajo v razmeroma razčiščeno panoramo doslej razdvojnega sveta negotovost in proti-slovnost.

a) Vprašanje temeljnega strateškega premisleka

Z njim razumemo percepcijo vodilnih sil v posameznih predvsem najmočnejših državah o temeljni mednarodni konstelaciji, Aronovi »konstelaciji moči«, to je razmerij med vodilnimi silami, ciljih, ki jih imajo, in sredstvih, ki jih uporabljajo, da bi promovirale svoje nacionalne interese itd. V obdobju togega, pa tudi prostega bipolarnega sistema je bil temeljni strateški premislek razmeroma enostaven. Tako Sovjetska zveza kot tudi ZDA so v temelje svoje strategije vpeljale imperativ zadrževanja, ravnotežja in preseganja ravnotežja. Če je prihajalo do nihanj ravn-težja na gospodarskem, ideološkem, tehnološkem, znanstvenem in drugem področju, je bilo to nihanje nadomeščeno z relativno stabilnostjo na vojaškotehno-loški (jedrski) ravni, ki ga niso majali tudi nekateri, pogosto nebitveni popravki s SALTOM 1 ali SALTOM 2. Verjetno je, da bi preboj, poznan s programom »Vojne zvezd«, stvari temeljito spremenil.

S spremembami od 1989. naprej temeljni strateški premislek izginja. Pojavlja se vprašanje dejanskega ali morebitnega nasprotnika, redefinicije vojnoprategskih doktrin, institucij, ki bi bile sredstvo za njihovo uresničitev. Od tod vprašanje zaveznistev nasploh in z ukinitvijo Varšavske zveze smisla nadaljnjega obstoja NATA posebej. Da vprašanje nadaljnjih funkcij te vojaškopolične institucije,

celo njenega nadaljnega obstoja, ni nepomembno, dokazujejo trditve številnih zagovornikov njenega dosedanjega delovanja, da na ta vprašanja še niso našli odgovorov in da zanj še niso zadostna preorientacija te strukture na področje eminentno političnih razreševanj, usklajevanj, ki bi – med drugim – razbremenjevali Zahodno Evropo in morda Evropo nasploh pritiska, ki ga ali pa, ki bi ga združena Nemčija izvajala na vzhodu in jugovzhodu celine. Zamisel, da bi NATO mogel opravljati funkcijo, ki bi jo morala Konferenca o varnosti in sodelovanju v Evropi oziroma njene institucije, se je vsaj do zdaj izkazala kot vprašljiva. Če Konferenca ne razpolaga s sredstvi, ki bi na Balkanskem polotoku prekinila z morijo in bojem vseh proti vsem, pa je dosedanja dejavnost NATA kot možnega nadomestila za funkcijo Konference pokazala, da ta organizacija ne želi iti preko dosedanjih okvirov, vse dokler ne bi bile otipljive grožnje za njeno »core area«, in da je skupaj z Evropsko unijo dovezna samo za uvrščanje tistih držav v svoje okvire, ki bi stabilnost te »core area« utrjevale, ne pa majale z vnašanjem vanjo anarhičnih posledic »dekolonizacije« na vzhodu Evrope. Če se pojavlja vprašanje – dilema, ali naj gre Zahodna Evropa, predvsem pa Evropska unija, po poti poglobljanja ali razširjanja (deepening and broadening) – slednje naj bi pomenilo vključevanje nekaterih drugih, pa tudi srednjeevropskih držav vanjo – bo ta dilema po našem mnenju razrešena z opredelitvijo za »deepening«, kjer bi NATO skupaj z Evropsko unijo mogel izpolnjevati funkcijo vzpostavitve t. i. amalgamirane varnostne skupnosti, kakršno si zamišlja K. Deutsch (Deutsch, 1957).

Da temeljni strateški premislek ni dozorel tudi v ZDA, je nesporno, kar je razvidno iz razpršenih drobcev njihovih ravnanj, iz njih pa ni moč razbrati celovitega in konsistentnega koncepta. Tega ni mogoče videti tudi v Bushevem »New World Order« in prakse, ki naj bi ga najavila. Vsaj na dvoje dejstev je treba opozoriti, ko gre za prakso, to je selektivnost njihovih ravnanj in dvojne standarde, ki jih ZDA uporabljajo. Tako je skorajda že banalna primerjava med ravnanji te države glede Iraka in konfliktov, ki potekajo v nekdanji Jugoslaviji. Nadalje: zdi se, kot da bi ZDA spodbujale introspekcijo Zahodne Evrope in ji prepuščale izbor prijemov, ki naj bi jih njene institucije uporabile, da bi končale vojno na Balkanu. Vprašati se je treba, ali se tu pojavlja tisti selektivni pristop za dejavni poseg ZDA v konfliktno situacijo v mednarodni skupnosti, ki ga je najavil že Nixon v guamski doktrini. Ta naj bi pomenil, da se bodo ZDA vojaško in politično vpletle v takšne situacije le tedaj, ko bodo na tehtnici njihovi »vitalni« interesi. Če so bili ti interesi ogroženi ob iraški invaziji Kuvajta, ne pa tudi ob konfrontaciji na Balkanu, kako uskladiti slednje s prisotnostjo ameriških marincev v Makedoniji in pa interesi, ki jih ZDA izkazujejo do Albanije? Komu je ta prisotnost namenjena? Kakšni so vzroki, pobude zanje? Takšnih interesov ni oziroma jih vsaj do zdaj ni bilo zaznati, ko gre za Slovenijo, ki se pogosto razglša kot možni tampon med Zahodno Evropo in jugovzhodom celine.

b) Vprašanje multipolarnosti in stabilnosti mednarodnega sistema

Študije novejšega datuma vsebujejo bolj ali manj dokončne napovedi o tem, da se mednarodni sistem, kot se je pričel oblikovati s 1989. letom, giblje v smeri multipolarnosti. Argumentov za to napoved ne manjka. Obstajajo obrisi vseh treh konglomeratov, Zahodne Evrope, ZDA s Kanado in južnoameriško celino in Japonske s pacifiškimi »zmaji«. Kakšna bo privlačnost teh konglomeratov za države nekdanje Sovjetske zveze, afriški kontinent, Kitajsko? Znotraj teh konglomera-

tov pa naj bi nastajala in se uveljavljala posamezna regionalna središča ter z vsrkavanjem impulzov iz vrhov konglomeratov in njihovim prenosom navzdol množile interakcijske možnosti med vse bolj številnimi neodvisnimi dejavniki v mednarodni skupnosti.

Ena bistvenih značilnosti tako zamišljenega multipolarnega mednarodnega sistema, katerega evolucija naj bi potekala v bližnji prihodnosti, bi bila *stabilnost*. Vanjo bi mogli verjeti, če jo definiramo na način, na kakršnega jo definira K. Deutsch, ki pravi, »da je s širše, systemske ravni stabilnost mogoče definirati tako, da sistem ohranja vse svoje bistvene značilnosti, to je, da nobena od držav ne bo postala dominantna; da bodo vsi njeni členi preživel; da do vojne na širši ravni ne bo prišlo. Iz ožje perspektive posameznih držav pa se vprašanje stabilnosti nanaša na verjetnost, da bodo še naprej ohranjale politično neodvisnost in ozemeljsko nedotakljivost brez resnejše vertjetnosti, da bi bile vpletene v vojno za preživetje« (K. Deutsch, 1964, 390–31). Že površen pogled na tekoča dogajanja v mednarodnih odnosih endemične krize na Balkanu, Srednjem vzhodu in prostoru nekdanje Sovjetske zveze – ni spodbuden za razmišljanje o stabilnosti celotnega mednarodnega sistema, še manj pa za perspektive stabilnosti posameznih držav. Zdi se, da bi bilo zaradi navedenih pojavov, ki bi jim mogli dodati še druge – migracije iz smeri vzhoda na zahod, ki so že ali pa še bodo v perspektivi pretresle strukture marsikatero zahodnoevropske države, med drugimi pa je na tej poti tudi Slovenija, itd. – smiselneje predpostavljati, da se bodo vodilne države v mednarodni skupnosti zatekle k strateškemu imperativu, ki bi bil prej namenjen ohranjanju *reda*, pa naj bo ta pravičen ali pa nepravičen.

S takšnega vidika je verjetno treba obravnavati tudi perspektive nevtralnosti v razvijajočem se mednarodnem sistemu. Obstaja nekaj »orientirjev«, ki bi mogli navajati možne nevtralne države za usposabljanje za strategijo nevtralnosti: analiza deklaracij, strateških doktrin, obnašanj vodilnih držav v mednarodni skupnosti; pozoren in sistematičen vpogled v vojaške proračune teh držav, stopnja rasti sredstev za oboroževanje v primerjavi z rastjo narodnega dohodka; obrisi in zametki političnih povezav med državami, posebej tistih, ki bi mogle prerasti v vojaška zaveznitstva itd., ob hkratnem kontinuiranem raziskovanju in identificiranju poglobitnih političnih in drugih vprašanj na ravni globalne mednarodne skupnosti, pa tudi znotraj regij, v katerih se že nakazuje in poteka diferenciacija strateških stališč. Dotlej pa menimo, da se perspektive vodenja nevtralnosti še naprej ožijo na krog držav, ki so to možnost sprejele v preteklosti, ki jo dejavniki v mednarodni skupnosti kot tako sprejemajo in ki tudi, ko gre za prihodnja razvrščanja, v tej skupnosti ne bodo predstavljale obremenitev. Za druge, predvsem majhne in srednje države – nekdanj blokovske ali pa neuvrščene – pa velja, da to možnost ohranjajo odprto s kredibilnim in predvidljivim obnašanjem.

Zdi se, da je Slovenija brez nekega tehtnega premisleka to možnost že vnaprej opustila. To pa je že druga zgodba.

LITERATURA

- R. ARON, Paix et la Guerre entre les Nations, Calman Levy, 3. Edition revue et corrigé, Paris 1962
- R. ARON, What is a Theory of International Relations, v: Journal of International Affairs, Theory and Reality in International Relations School of International Affairs, Columbia University Vol. XXI, No. 2 1967
- J. BURTON, A system Approach to international Relations, v: International Social Science Journal, UNESCO, vol. XXVI, No 1. 1974
- S. HOFFMAN, International Systems and International Law, World Politics October 1961

- J. D. SINGER, *The Global System and Its Subsystems: A developmental View*, v: J. Rosenau, *Linkage Politics*, The Free Press, New York 1969
- E. KARSH, *Neutrality and Small States*, Routledge, London, New York 1969
- M. MERLE, *Sociologie des Relations Internationales*, Dalloz, Paris, 1976
- K. W. DEUTSCH AND D. J. SINGER, *Multipolar Power System and International Stability*, v: *World Politics* Vol. XVI, April 1964, No 3
- H. LAUTERPACHT: *International Law, A Treatise*, Vol. II, *Disputes, War and Neutrality*, Longmann, Green and Co, London, New York, Toronto 1944
- K. DUTSCH, *Political Community and the North Atlantic Area*, Princeton Princeton University Press 1957
- TAUBENFELD H. *International Actions and Neutrality*, *American Journal of International Law*, 1953

Teritorialna dehierarhizacija v nastajajoči »novi Evropi«

Hierarhija velikih in majhnih

Čeprav imamo danes opravka z radikalno preobrazbo teritorialno-družbene organizacije, se vendarle še ohranja tradicionalno razumevanje razmerij med velikimi in majhnimi teritorialnimi sistemi (skupnostmi, državami). Kljub očitnemu prehajanju od »interakcijskih« k »transakcijskim« sistemom, od »moderne« k »postmoderni«, od »prostora krajev« k »prostoru tokov« se vendarle še nadalje vzdržuje konvencionalno pojmovanje, ki velikost sistema enači z njegovo močjo. Majhno tako obravnavajo sinonimno z lokalnim in nemočnim, prav tako kot veliko enačijo s teritorialno obsežnim (globalnim) in družbeno dominantnim. V tem smislu so torej določno opredeljeni, relativno zaprti sistemi eo ipso podlaga določenega hierarhičnega reda, tako da večje enote prevladujejo nad manjšimi. V takšnem tradicionalnem mišljenju je tudi moč države pretežno opredeljena glede na njeno velikost v smislu števila prebivalstva (velikosti armade) in njenega teritorija. Teritorialni ekspanzionizem in politika velikih sil (power politics) sta bila v preteklosti nekakšna naravna posledica takšne strukturne podlage. Vendar pa spremembe v večjem delu Evrope, z očitno izjemo Balkana, danes ni več mogoče pojasnjevati na ta način.

V zadnjem času so vse pogostejše razprave o *majhnih državah* in *majhnih narodih* kot posebnem problemu, ki zasluži pozornost javnosti in družboslovcev. Pri tem se jemlje kot izhodišče, da le-te (le-ti) pač niso zadosti veliki (velike), da bi se lahko uprle homogenizaciji oz. globalizaciji. Vendar pa se lahko tega vprašanja lotimo tudi z nasprotnega zornega kota in rečemo, da je majhnost – v času postmoderne in opuščanja množične proizvodnje (ekonomije obsega) – lahko tudi njihova prednost. Majhni narodi so prvi, ki zavrnejo vsakršne zahteve po zaprtosti in samozadostnosti (z vidika jezikovne politike pogledjmo npr. Nizozemsko in skandinske države v primerjavi z ekskluzivizmom Francije ali Španije). Tako lahko tudi rečemo, da – katere koli že – države danes niso zadosti majhne, da bi jih lahko šteli za nedeljive atome »nove Evrope«. V tem smislu ne morejo računati na nadaljnje uveljavljanje ob predpostavki, da bodo ohranjali notranjo homogenost in zaprtost. Njihove vezi in njihova udeležba v svetovnem sistemu so intenzivnejše in neposrednejše, kot jih imajo enote iste velikosti, ki so le subsistemi večjih držav.

Po drugi strani pa ne kaže prehitovati dejanskega stanja tako kot avtorji, ki vsepovsod vidijo le razkroj dosedanjih struktur (»vse, kar je trdno, se staplja v zraku«) v kontekstu postmoderne. Že Mitchell Moss (1989, 1) je zastavil vprašanje, zakaj »izobilje razvitih telekomunikacijskih služb... ni privedlo do odprave velikih centralnih mest... kako je možno, da mesta niso postala odvečna, ko pa komunikacijska tehnologija zmanjšuje stroške interakcij in premošča tradicionalne ovire fizičnega prostora«.

Temeljni razvojni procesi danes relativizirajo vprašanje velikosti teritorialnih enot in njihove nadrejenosti in podrejenosti. S tem ko se preobražajo v relativno

* Akademik dr. Zdravko Mlinar, redni profesor na FDV.

odprta in fleksibilna omrežja globalnih povezav (namesto prejšnjih teritorialnih skupnosti), sama zasnova velikosti teritorialnega sistema postaja neuporabna. Družbene interakcije niso več omejene na teritorialne meje nacionalnih držav. Prihaja do prekrivanja, do medsebojnih križanj in presekov omrežij družbenih interakcij, ki niso družbenoprostorska celota in niso nujno teritorialno določena z mejami nacionalne države (Axtman, 1992). V takšnem kontekstu ne gre več za alternativno izključnost, ki je bila v preteklosti podlaga razmerij prevlade in podrejenosti.

Hierarhija in (ne)enotnost

Tako kot je bila hierarhična podrejenost v preteklosti najbolj značilna oblika zagotavljanja enotnosti v mejah državnega teritorija, tako danes prav takšna hierarhična podrejenost najpogosteje vodi do odcepitve (disociacije) ožjih teritorialnih enot. Zgodovinska retrospektiva nam pokaže, kako so razpadali imperiji, ki so temeljili na (bolj ali manj) *vsiljeni integraciji* in torej tudi *prevladi* nad etnično heterogenim prebivalstvom. Tako je prišlo do razpada avstrijsko-habsburškega, rusko-Romanovega ter turškega imperija po prvi svetovni vojni, nato pa britanskega, francoskega, nizozemskega, belgijskega in portugalskega imperija po drugi svetovni vojni. Končno pa so prišle na vrsto tudi federacije, kot so sovjetska, jugoslovanska in češkoslovaška. Podrejeni položaj posameznih narodov ter omejene možnosti uveljavljanja njihovih posebnih interesov in identitete so jih spodbujali k osamosvojitvi, pa čeprav je to pomenilo odcepitev v odnosu do (jedra) dominantne države.

Izkušnje iz nekdanje Jugoslavije kažejo, da tudi decentralizacija oz. povečana avtonomija subnacionalnih enot (v tem primeru republik) sama po sebi še ne zagotavlja večje kohezivnosti oz. integracije celotne države. Gre torej za vprašanje: kdaj povečana stopnja subsistemske avtonomije vodi k »pacifikaciji« in torej k večji *sprejemljivosti* članstva v državni celoti; kdaj pa je takšna povečana avtonomija samo *odskočna deska*, ki celo okrepi centrifugalne težnje. *Decentralizacija* odločanja v nekdanji jugoslovanski federaciji (1974) ni pomenila zmanjšanja centrifugalnih teženj nekaterih republik, zlasti Slovenije in Hrvaške.

Posebna anketna raziskava v začetku sedemdesetih let, izvedena v vseh republikah, je pokazala, da so bile *najmočnejše težnje k avtonomiji* v relativno *najbolj razvitih* predelih države (Slovenija, Hrvaška, Vojvodina), medtem ko so gospodarsko najmanj razviti predeli (Makedonija, Črna gora, Bosna in Hercegovina, Kosovo) relativno najbolj podpirali močnejšo vlogo centralnih državnih organov (federacije). Tudi v širšem, globalnem merilu lahko razkrivamo, da se integracija uveljavlja na dveh različnih podlagah: pri eni gre za logiko *partikularistične prevlade*, ki se uresniči toliko, kolikor le-ta podreja identitete in avtonomijo manjših teritorialnih enot (v smislu zero sum game); pri drugi pa gre za integracijo (globalizacijo) na podlagi vključevanja ožjih delov in njihovega *sodelovanja in soglasja*.

V dolgoročnem smislu gre torej za preobrazbo teritorialno-družbene organizacije od enotnosti, ki je dosežena na podlagi prevlade (hierarhije), k enotnosti na podlagi soglasja in sodelovanja. To se izraža tudi v prehodu (na splošno ne prav dobro razumljenem) od hierarhične organizacije relativno zaprtih teritorialnih sistemov nacionalnih držav k deteritorializiranim nadnacionalnim omrežjem. Goldmann in Sjoedstedt (1979, 153) sta v tem smislu opozorila, da so državocentrični modeli, hierarhični model in model center-periferija mednarodnega sistema

zmeraj bolj neprimerni in jih je treba nadomeščati z analogijo omrežja (cobweb) medsebojno prepletene množice transnacionalnih sistemov.

Na tem mestu se bom omejil na obravnavo dveh najznačilnejših modelov dehierarhizacije: 1) dehierarhizacija kot soudeležba v oblasti, 2) dehierarhizacija kot preskok (obhajanje) vmesnih ravni.¹

Dehierarhizacija kot soudeležba v oblasti

Namesto *alternativ*, kot sta centralizacija in decentralizacija (pri čemer naj bi šlo za alternativo pri porazdelitvi politične moči na različnih ravneh v smislu »zero sum«), današnja stvarnost lahko bolje razumemo na podlagi novih zasnov, kot je npr. soudeležba pri oblasti (power sharing, pooling of sovereignty). To pa pomeni, da več moči na eni ravni še ne implicira manj moči na drugi ravni. Višja medsebojna povezanost in dinamika interakcij in odločanja na podlagi nove komunikacijske in informacijske tehnologije omogočata oz. zagotavljata objektivno podlago za takšno soudeležbo (Rosenau, 1990), kar je le eden od vidikov splošnega zблиževanja med ravnmi ali – z drugimi besedami – mikro-makro konvergence. Izrecno opredeljena politika in dejavnost, ki bodisi podpira ali nasprotuje takšnim spremembam, pa je drugi pomemben dejavnik pri tem.

Tako kot sem že opozoril, da je bila v preteklosti hierarhija eden od glavnih načinov za doseganje enotnosti in reda v nacionalnih in mednarodnih okvirih, tako nam nedavno razsulo komunističnega sistema dramatično kaže, da je postala eden glavnih vzrokov dezintegracije (heterogenih »nacionalnih« držav).

Dosedanje raziskave trendov k centralizaciji in decentralizaciji ne dajejo jasnega in preprostega odgovora, kaj je prevladujoče. Imamo namreč *hkrati* prisotne težnje tako v smeri centralizacije kot v smeri decentralizacije.² Rousseau in Zarsky (1987) sta sklepala, da ni mogoče priti do enostavne posplošitve glede spreminjanja razmerij med centrom in lokalnimi oz. regionalnimi enotami. Prisotne so močne sile tako v smeri centralizacije kot decentralizacije, ki že dalj časa nekako koeksistirajo in se izražajo kot težnje tudi še vnaprej. Ne gre za nikakršen unilinearen evoliucijski vzorec. Zaradi vrste političnih in strukturnih sil, ki se zavzemajo tako za perpetuiranje centralne državne oblasti kot tudi hkrati za uveljavljanje lokalnih in regionalnih identitet in za soudeležbo pri oblasti, sta avtorja sklepala, da gre za nekakšno dialektično razmerje med centralnimi akcijami in regionalnimi reakcijami. Centralne akcije izzovejo odzive na ravni regionalnih elit in oblasti, kar spet s svoje strani sproža nadaljnje centralne odzive in tako se dialektika tega procesa odvija še naprej.

Takšna razlaga bi se zdela kot nekakšni mehanični cikcak v smislu igre z ničelno vsoto, če pri tem ne bi upoštevali nekaj tretjega, kar se pri vsem tem zdi – v smislu dolgoročne sociološke interpretacije – bistveno, tj., da sama *razločljivost posameznih ravni postaja vse težja* (Mlinar, 1992).

Glede zблиževanja med ravnmi odločanja pa sta avtorja na podlagi raziskovanja v Italiji in Franciji ugotovila, da se regionalno odločanje zmeraj bolj uveljavlja

¹ V besedilu Small and large systems in emergent New Europe (1993) sem poleg tega obravnaval še dehierarhizacijo z vidika oblikovanja »tangencialnih koalicij« in dehierarhizacijo kot »izhod iz periferije«.

² Nekoliko drugače o tem piše Goldsmith (1993), ki ob izjemi Velike Britanije ugotavlja predvsem »težnje k decentralizaciji dejavnosti proč od centralne ravni države k nižjim ravnam«. Vendar pa je treba upoštevati tudi raziskave o spreminjanju strukture odločanja v organizacijah, ki razločujejo med pomembnimi in rutinskimi odločitvami. Glede prvih prihaja do centralizacije, glede drugih pa do decentralizacije.

znotraj širših okvirov politike centralne vlade (podobne težnje se nakazujejo tudi v Španiji). Nenehni vpliv centra na regionalne programe nakazuje, da je mogoče *regionalno evolucijo* najbolje razumeti kot poizkus, da bi lokalnim in še zlasti regionalnim vladam zagotovili *možnost udeležbe* pri uresničevanju politične oblasti, ne pa kot poizkus, da bi regionalnim vladam *prepustili* točno določena področja kot področja *izključne samoodločbe*. Tako torej lokalne in regionalne oblasti dobivajo možnosti večjega inputa pri osrednjih odločitvah. Namesto alternativnih vlog na posameznih ravneh se torej nakazujeta krepitev *zblíževanja teh ravni* in kontinuirani proces *sodelovanja in tekmovanja* (med akterji na osrednji, regionalni in lokalni ravni ter njihove udeležbe v oblasti (o tem Elazar, 1976, Rosenthal, 1980).

Tako se torej nakazuje – z vidika naše teoretske usmeritve – izredno pomemben dolgoročni trend *zblíževanja v odločanju* na različnih ravneh teritorialne organizacije, kar hkrati znatno zmanjšuje pomen normativnih in strukturnih razlikovanj med unitarnimi, federalnimi in regionalno evolucionirajočimi sistemi (Rousseau, Zariski, 279). Ob intenziviranju medsebojne povezanosti se zmanjšuje prejšnja *alternativna izključnost* med ravni (zero sum), s tem pa tudi hierarhična narava razmerij med njimi.

Omenjena avtorja sta ostala v okvirih razprav o tipih političnih sistemov ter razmerij med njihovimi ravni. Vendar sta ob tem posvarila, da gre za neustrezno poenostavljanje, če se opiramo le na koncepcijo center-periferija. V primerjavi s tem poenostavljenim modelom življenje razkriva notranje cepitve tako znotraj enega kot drugega; gre za *celovite in fluidne odnose* med osrednjimi, regionalnimi in lokalnimi akterji, za *kaleidoskopske vzorce* povezovanj in konfliktov. Ob takšni spremenljivi realnosti medsebojnega prežemanja kooperacije in konfliktov, agreciranja in dezintegracije pa sta imenovana avtorja obstala in samo *pozvala* k temu, *da je treba* oblikovati nove modele, s katerimi bomo lahko pojasnjevali takšno celovitost. Prav tu pa se lahko vključimo s sociološko razlago družbenoprostorskih sprememb in z razpravami o postmoderni in postfordizmu (Harvey, 1989). Tu gre torej za pojasnjevanje *navidežno kaotične igre* akterjev, ki prehajajo vse upravnoteritorialne ravni in okvire.³

Mike Goldsmith (1993) je v svoji študiji o evropeizaciji lokalne oblasti sicer prikazal predvsem krepitev njihovih neposrednih vezi s sedežem Evropske skupnosti v Bruslju (o tem še kasneje), vendar pa je hkrati posvaril na nevarnost, da ne bi pretirano poudarjali Bruslja kot središča odločanja in ob tem zanemarili še nadaljnji pomen, ki ga imajo odnosi med oblastmi znotraj nacionalne države. Tako pravi, da čeprav posamezni kraji lahko pridobijo določene koristi zase z *neposrednimi* pogajanji z Brusljem, pa je prav tako možno, da jih dobijo, če se na Evropsko skupnost obrnejo *skupaj* tako z *drugimi* lokalnimi oblastmi iz drugih dežel, kot s *podporo* lastne nacionalne vlade oz. pristojnega ministrstva (Goldsmith, 1993, 698). Hkrati ta avtor navaja tudi druge primere, ki kažejo, da je skupna in usklajena strategija med določeno skupino in nacionalno administracijo zaželena.

Tako nastajajoča Evropska unija, do katere prihaja po koncu konflikta med Vzhodom in Zahodom, »nikoli ne bo nacionalna država starega kova na višji ravni niti ne bodo stare nacionalne države pridobile nazaj svoje suverenosti. Namesto tega bo prišlo do večravnstvenih hierarhij pristojnosti v odločanju, v okviru katerih se bodo sprejemale odločitve na podlagi sodelovanja subnacionalnih, nacionalnih

³ V zvezi s tem je značilna tudi sprememba avstrijske ustave, tj. sprememba člena 10, ki zdaj zahteva *posvetovanje* z deželami, preden zvezna vlada sklene mednarodno pogodbo, ki bi lahko vplivala na regionalna pravna določila.

in supranacionalnih ali transnacionalnih dejavnikov v različnih povezavah« (Elsenhans, 1992, 126). S takšnim sklepom se sicer lahko strinjam, vendar z enim pridržkom oz. dodatkom: ne gre le za državo, ki se preobraža; tudi »večravske hierarhije« izgublja naravo hierarhije.

Dehierarhizacija kot preskok (obhajanje) vmesnih ravni

Politična in tehnološka razsežnost

V prejšnjem poglavju sem prikazal, kako prihaja do zблиževanja med več ravnmi družbenoprostorske organizacije, s tem ko se namesto hierarhične nadrejenosti in podrejenosti vse bolj uveljavlja skupna udeležba pri procesih odločanja. To hkrati zabrisuje razlike med majhnimi in velikimi teritorialnimi enotami. V tem smislu torej tudi velikost enote izgublja pomen. Ob upoštevanju vse večje medsebojne povezanosti in zgoščevanja v prostoru pa tudi nasploh ni mogoče več jasno razločevati, kateri problemi so tisti, ki *specifično* zadevajo *le posamezno raven* odločanja.

Pri tem pa nas izkušnje iz preteklih desetletij opozarjajo še na drugo obliko dehierarhizacije in zблиževanja med ravnmi. Gre za težnjo po uveljavitvi »bližnjice« med posameznimi ravnmi odločanja, s tem da se preskočijo oz. zaobidejo vmesne »preklopne postaje«. To je težnja po čim bolj neposrednem uveljavljanju avtentičnih potreb oz. interesov skupin in posameznikov, tako da bi izločili vmesne motnje in pospešili proces odločanja. Pri tem bi kazalo poudariti zlasti dvojne razsežnosti: politično in tehnološko.

a) Politična razsežnost:

Že praksa v nekdanji »socialistični« Jugoslaviji je pokazala, da so se med intenzivnejšo demokratizacijo vse pogostejše pojavljale kršitve oz. odstopanja od hierarhičnega reda teritorialne organizacije. Posamezniki se niso obračali najprej na svoje lokalne institucije, da bi po njih vplivali na odločanje na višji ravni, temveč so se neposredno na tiste osrednje organe ali posameznike, ki so dejansko imeli največjo moč pri odločanju o določenem problemu. Ob tem ko so se v javnosti vse pogostejše pojavljale različne kritike, peticije, pritožbe in »odprta pisma« (Puhar, 1985), je npr. Centralni komite Zveze komunistov Slovenije uradno zavrnil takšno prakso kot nesprejemljivo.

Takšna praksa »preskakovanja« posameznih ravni pa ni le nekakšna kuriozita, temveč je eden od kazalcev dolgoročnega razvojnega procesa teritorialne dehierarhizacije, ki ga lahko opazujemo na različnih ravneh. Pojavlja se kot eden od izrazov lokalno-globalnega zблиževanja.⁴ Z vidika naše teme je še zlasti značilna težnja subnacionalnih enot, da se neposredno – brez posrednikov – povezujejo s supranacionalnimi ravnmi odločanja. Kot je opozarjal že Chadwick Alger, ravno nacionalna država predstavlja vmesno raven političnega odločanja, ki je hkrati najbolj utrjena ovira v pretokih informacij med ravnmi. Po Algerju gre za samovoljno ločevanje lokalnega in mednarodnega, kar je »tragično onesposobilo ljudi, da bi sploh zaznavali marsikaj od tistega, kar je del njihovega lokalnega vsakdanje-

⁴ Poleg preskokov med teritorialnimi enotami pa je enako pomembna tudi okrepitev posameznika, s tem ko dobi možnost, da uveljavlja svoje pravice tudi po ravni nacionalne države. Letos (1993) so npr. državljani Slovenije prvič dobili pravico, da se obrnejo na Evropsko sodišče. Namesto prejšnje dokončnosti in absolutnosti oblasti nacionalne države zdaj (z internacionalizacijo in globalizacijo) prihaja do tistega, kar Robertson (1992) označuje kot »relativizacija«.

ga življenja in je povzročilo, da so se odrekli nadzoru nad številnimi vidiki njihovega dnevnega življenja, tako da so ga prepustili oddaljenim elitam» (Alger, 1977, 309). Nasploh je o takšni vlogi nacionalne države bilo že dosti razprav v političnih znanostih in mednarodnih odnosih, medtem ko sociologija do zdaj tej tematiki ni posvečala dosti pozornosti.

Najznačilnejši primer, na podlagi katerega sem predvsem opredelil tukaj obravnavani način dehierarhizacije, zadeva spremembe pri vzorcih povezovanja, ki so spremljale razpad nekdanje Jugoslavije. Težnje slovenskega osamosvajanja je izražalo geslo: »Slovenija neposredno v Bruselj in ne preko Beograda«. Podobne težnje pa se kažejo tudi v Walesu in na Škotskem (mimo Londona), na Slovaškem in drugod.

b) Tehnološka razsežnost:

Pri tem gre predvsem za vlogo informacijske in telekomunikacijske tehnologije, ki vpliva na načine komuniciranja in interakcij med ravnmi teritorialne organizacije. Tu ne gre le za formalno politično odločanje, temveč za komuniciranje na vseh področjih družbenega življenja. Gre torej za povečanje dostopnosti na podlagi nove tehnologije, pa bodisi da je izhodišče tega pri posamezniku (od spodaj navzgor) bodisi pri akterjih, ki delujejo na globalni ravni (v svetovnem jedru ali nasploh na »višjih ravneh«).

Najznačilnejši primer so satelitske komunikacije, ki se širijo – zlasti z vidika zagovornikov v ZDA – v imenu doktrine »svobodnega pretoka informacij«. Nasproti tej težnji pa so nastopile – npr. ob uvajanju satelitske televizije – zlasti vzhodnoevropske države in države v razvoju, pa tudi nasploh (manjše) države, ki so tako začele izgubljati nadzor nad »globalnimi vdori«. Pri tem je šlo po eni strani za odpor proti novi obliki nekakšnega »kulturnega imperializma«, po drugi strani pa tudi za bojazen pred satelitskimi programi z neposrednim oddajanjem (DBS – Direct Broadcasting Satellites). To je bila hkrati bojazen pred izgubo informacijskega monopola znotraj meja nacionalne države. Glede na to je razumljivo, da je bila satelitska televizija v vzhodnoevropskih državah vsaj na začetku sprejeta kot dobrodošla.⁵ Podobno bi lahko prikazali še vrsto drugih novosti v telekomunikacijah, ki najedajo v preteklosti utrjeno državnoteritorialno organizacijo. Tu se npr. pojavlja t.i. »daljinsko zaznavanje« (remote sensing), ki omogoča snemanje zemeljskega površja iz satelita in tako neposreden dostop do informacij tistim, ki razpolagajo s to novo tehnologijo.⁶ Tudi širjenje elektronske pošte ter »on-line« komunikacij in druge oblike računalniškega posredovanja čezmejnega pretoka podatkov uhajajo nadzoru nacionalne države, pa tudi drugih posrednikov. V tem smislu gre za obliko deteritorializacije, ki se uveljavlja kot krepitev neposrednih vezi med akterji nadsacionalnih omrežij.⁷

Tudi raziskovanja o »teledemokraciji« (Arterton, 1987) zadevajo to problema-

⁵ V Sloveniji je bilo značilno, da niti politične niti profesionalne institucije niso pokazale zanimanja in podpore za uvajanje sprejema satelitskih programov. Začetek oz. pobuda ni prišla iz teh krogov, temveč neposredno od zainteresiranih občanov; torej je šlo za značilno »grass roots initiative«! Tej pobudi so skozi nekaj let sledili le pomisleki, pridržki najrazličnejše narave, čeprav je glavni razlog prihajal na površje v nekoliko prikriti, »sramežljivi« obliki.

⁶ Pri tem pa je seveda treba upoštevati, da preko OZN tudi v tem pogledu prihaja do uveljavljanja določenih splošnih norm in da gre tudi za programe, kakršen je FAO v Rimu, ki je namenjen krogu uporabnikov.

⁷ Teritorialno organizirani nadzor torej ne more slediti vse večji gibljivosti, zlasti ko gre za transnacionalne tokove informacij. Tako Hamelnik (1993) ugotavlja: »Koncentracija naprav za obdelavo podatkov v samo nekaterih državah, izvoz podatkov, pomembnih za porazdelitev virov, in tuji nadzor nad shranjevanjem podatkov so močno zmanjšali suverenost v bistvenih procesih nacionalnega odločanja. Razlog za zaskrbljenost je bil, da če določena država nima podatkov o sebi, ji manjka prava zmožnost odločanja o svoji lastni eksistenci. Če tuja enota razpolaga s podatki in iz tega izhajajočim znanjem, je zmožnost odločanja teritorialno izločena, nacionalna suverenost pa izpodkopana.«

tiko. Pri tem gre za utrjevanje možnosti *neposredne* demokracije na podlagi razširjanja uporabe nove informacijske in telekomunikacijske tehnologije. Kljub velikim pričakovanjem, npr. da bodo predstavniške institucije tako povsem izgubile svojo vlogo, pa gre – vsaj za zdaj – bolj za to, da uporaba komunikacijske tehnologije olajšuje pretok političnih informacij in mnenj med občani in političnimi voditelji (Arterton, 1987, 14). Z novimi možnostmi neposrednega komuniciranja na daljavo posredniki sicer izgubljajo možnosti zadrževanja in filtriranja informacij. Nasploh pa gre bolj za pospešitev povezovanja med več ravni političnega delovanja kot pa za izločanje nekaterih od njih.

Nova tehnologija torej razširja dostopnost informacij z vidika določenih akterjev. Praviloma to v začetni fazi implicira prevlado enih akterjev nad drugimi (ki te tehnologije še nimajo); kasneje pa se to razmerje spremeni in večja razširjenost tehnološke inovacije prispeva k demokratizaciji. Tehnologija je torej po eni strani okrepitev, ki posameznim subjektom omogoči, da »uidejo« ali presežejo meje teritorialno zaprtih sistemov. Po drugi strani pa ta ista (ali druga) tehnologija omogoča »vdiranje« ali »vmešavanje v notranje zadeve«. S tem pa je ogrožena nacionalna suverenost ali avtonomija (ožjih) teritorialnih enot.⁸

Sklepne misli

Težnje k osamosvajanju vse večjega števila manjših teritorialnih enot in neteritorialnih akterjev hkrati z njihovim povezovanjem v vse širših prostorskih okvirih izpodkopavajo tradicionalno hierarhijo in relativizirajo pomen velikosti teh enot. V tem smislu lahko pričakujemo, da bo velikost teritorialnih sistemov izgubljala pomen in tudi sama zasnova bo postala vedno manj uporabna. Splošna težnja k povečevanju mobilnosti (danes se vsaj v omejenem merilu kaže težnja, da npr. majhno velikost nadomeščajo z večjo odprtostjo in večjim obsegom zunanje trgovine) bo krepila trende k deteritorializaciji in ubikviteti, vsaj v omejenem evropskem kontekstu. Povečana fleksibilnost v kontekstu postmoderne družbe hkrati izpodkopava hierarhično organiziranost teritorialnih sistemov (nacionalnih držav) tako znotraj njih kot tudi med njimi. Vse večja prehodnost teritorialnih meja hkrati vse bolj onemogoča prevlado/podrejenost, ki bi bili zasnovani na teritorialno opredeljenih enotah. Razširjanje dostopnosti in medsebojne povezanosti hkrati vpliva na sploščanje teritorialnohierarhičnih struktur. Začela sta se dva procesa: po eni strani vse večje odmikanje pomembnih odločitev v oddaljena središča, ki so pogosto zunaj meja nacionalnih držav; po drugi strani pa splošna težnja k zblizanju med subnacionalnimi, nacionalnimi in nadnacionalnimi ravni v kontekstu mikro-makro zblizevanja. Medtem ko se lestvica ravni teritorialne organizacije podaljšuje, se razmerja med temi ravni spreminjajo od hierarhije h koordinaciji. Kolikor bolj pa se bodo krepile neposredne lokalno (individualno)-globalne vezi, tem manjša bo potreba in možnost za posredovanje in predstavljanje kogar koli. V tem smislu lahko pričakujemo, da bodo nacionalnodržavne oblasti vse bolj izgubljale nadzor in predstavništvo vse raznovrstnejših in samostojnejših akterjev.

⁸ O tej temi je bilo veliko razprav v OZN in drugod, ki so se nanašale na pravne, politične in tehnične vidike (ne)vmešavanja.

- ALGER, Chadwick (1977). »Foreign« Policies of U.S. Publius, International Studies Quarterly, Vol. 21, No. 2.
- ARTERTON, Christopher (1987), Teledemocracy, Newburg Park, Sage
- AXTMANN, Roland (1992). »Society«, Globalization, and the Comparative Method, British Sociological Association, Conference – A New Europe?, University of Kent, Canterbury
- ELAZAR, Daniel (1976), Federalism vs. Decentralization: The Drift from Authenticity, Publius, 6 (Fall)
- ELSENHANS, Hartmut (1992), Europe 89–92 and the Third World, International Social Science Journal, 131, February
- GOLDMANN, KJELL, GUNNAR, SJOESTEDT (Eds.) (1979), Power, Capabilities, Interdependence, London, Sage Publications
- GOLDSMITH, Mike (1993), The Europeanisation of Local Government, Urban Studies, Vol. 30, No. 4–5
- MLINAR, Zdravko (1992), Mikro in makro sociologija v prostorsko časovnih koordinatah, Teorija in praksa, Vol. 29, No. 9–10
- MLINAR, Zdravko (1993), Small and Carge Systems in emergent new Europe: Territorial dehierarhization in the East and the West, XIIIth Austrian Congress of Sociology, University of Klagenfurt (Celovec), 25–27, November
- MOSS, Mitchell L. (1989), The Information City in the Global Economy, paper, Third International Workshop on Innovation, Technological Change and Spatial Impacts, Cambridge, September 3–5, 1989
- PUHAR, Alenka (1985), Peticija, pisma in tihotapski časi (Petitions, Letters and Smuggling Times), Maribor, Obzorja
- ROUSSEAU, Mark, Raphael ZARISKI (1987), Regionalism and Regional Devolution in Comparative Perspective, New York, Praeger
- ROSENTHAL, D. B. (1980), Bargaining Analysis in Intergovernmental Relations, Publius 10, (Summer)

Webrovo pojmovanje protestantizma in askeze

Odnos med protestantskimi prepričanji in asketsko držo¹ je jedro Webrove znane argumentacije iz sociologije religije, kakor jo je najbolj razvidno izoblikoval v svojem velikem delu *Protestantska etika in duh kapitalizma* (dalje PE) (Weber, 1956). Ta odnos pride nemara najbolj do analitičnega izraza, če ga v nekoliko abstraktno-spekulativni luči obravnavamo kot sestavino dveh hipotez oziroma verigo dveh členov. Z vidika take verige lahko rečemo, da je prvi člen hipoteza »zgodovine idej«. To je razlaga, ki jo je poudaril zlasti Steven Turner (1981). Kalvinovi nauki so v tej analitični perspektivi razumljeni kot vzrok za pojem modernega »poklica«, ki je – kot je znano – odločilnega pomena za razumevanje vloge, ki jo je religija asketskega protestantizma odigrala pri rojstvu zahodnega kapitalizma. V procesu intelektualne racionalizacije namreč ena abstraktna ideja spodbudi nastanek druge s pomočjo poskusov, da bi osmislili njene neposredne socialne posledice.

Ta sicer grobo orisani mehanizem pa vendarle utegne vsaj približno pojasniti, kako je v Webrovi interpretaciji nastal pojem modernega »poklica« šele s pomočjo kasnejše obdelave izvirnega Kalvinovega nauka oziroma njegove pravoverne doktrine. Drugi člen Webrove argumentacije je razlaga, ki skuša pojasniti, kako je zaveza modernemu »poklicu« neposredno vplivala na socialno obnašanje ljudi in njihove konkretne življenjske stile. Ta obravnava je potemtakem podlaga za Webrovo znano teorijo, da je pojem modernega »poklica« rezultat asketskih vzorcev obnašanja. Odnos med protestantizmom in duhom kapitalizma se tako loči na dva sestavna dela: na verigo, ki povezuje Kalvinov nauk z modernim »poklicem«, na eni in na zvezo med »poklicem« in asketskimi praksami socialnega obnašanja na drugi strani.

Med tema dvema razlagama leži hipoteza »zgodovine idej«. Ta hipoteza uteleša nekakšno teoretsko izhodišče za Webrova proučevanja procesa intelektualne racionalizacije. Čeprav pri Webu zares ne moremo najti konsistentne teorije racionalizacije, pa v več sklepnih točkah poudari pomen, ki ga ima nagnjenost ljudi k iskanju skladnosti, se pravi, nagnjenost k premisleku o posledicah določenih idej zato, da bi dosegli konsistenco (Weber, 1956: 26; 1958: 324). Kot opozarja Turner (1986: 215), Weber o tej težnji sploh ne razpravlja le v zvezi z religijami. Na isti način opazuje namreč tudi napredek znanosti, pravnih postopkov in administrativnih tehnik. Razvoj in izpopolnitev teh in drugih proizvodov človeškega duha, kot je na primer racionalizacija glasbe, o kateri Weber razpravlja v posebnem spisu, je prav tako mogoče imeti za primere procesa intelektualne racionalizacije. Jasno, da ta proces ni niti specifičen za religijo niti se ne navezuje izrecno na simbolizem svetega. S tega vidika je zato veliko pomembnejša Webrova hipoteza o socialnem obnašanju.

* Aleš Debeljak, doktor socioloških znanosti na FDV.

¹ Dolgim pogovorom s prijateljem Jacekom Ganowiczem na kampusu Syracuse University, New York dolgujem spodbudo za tale in druge razmisleke o pomenu religije.

Pri vseh asketskih protestantskih denominacijah Weber odločno poudarja pomen prepričanja v »poklic«. V svojem modernem pomenu namreč »poklic« označuje vez med asketizmom in transcendentalno obljubo odrešitve. Weber se zato v tej zvezi osredotoča na neposredne učinke doktrinarne inovacije. Pokaže, da posvetno garanje pomeni tako katolikom kakor tudi luteranom popolnoma tostransko preokupacijo. Za pripadnike asketskega protestantizma pa je bilo delo, tostranski napor nekakšna posvečena priložnost, da bi dobili tak ali drugačen namig o možnostih za transcendentalno odrešitev. Na ta način je protestantizem v svoji asketski izvedbi pomagal izoblikovati spremenjeno pojmovanje dela, kakršno poznamo v modernosti. Naperi, ki jih vlagamo v prizadevanje za uspeh v poslovnem življenju in v podjetništvu, nastopajo torej v okviru obljube o religiozni odrešitvi. Glede na to zmožnost se simbolizem asketskega protestantizma navezuje zlasti in predvsem na individualni jaz: »Duh kapitalizma naj bi... osmislił eksistenco tistih, ki so mu zavezani« (Poggi, 1983: 46). Obljuba odrešitve je potemtakem temeljno izhodišče za Webrovo hipotezo o socialnem obnašanju.

Splošna teorija ali posebna analiza?

Iz komentarjev Webrova dela ni povsem jasno, ali razlaga o vlogi religije velja le za vpliv protestantizma v obdobju oblikujočega se kapitalizma ali pa imamo tu morda opravlka s splošno teorijo, kar bi bilo vsekakor na moč zanimivo. To vprašanje pa je neločljivo povezano s širšim problemom, namreč z vprašanjem, ali obstaja teoretska enotnost, ki je skupna celotni Webrovi sociologiji religije. Seveda se vsi vodilni komentatorji Webrova obsežnega opusa dobro zavedajo, da v Webrovem delu o religiji obstaja glavna tema. Ne glede na to, ali je pisal o judovstvu, protestantizmu, hinduizmu, budizmu ali konfucionizmu, je to počel vedno z ambicijo, da bi mu te različne sisteme prepričljivo uspelo povezati s socialnim obnašanjem, še zlasti z ekonomskimi učinki in dejanji. Protestantski posvetni asketizem tako v Webrovi sociologiji dobiva status, na katerem se znajde na isti ravni s stališči drugih religij. V tem smislu Nelson (1973: 11–112) razume Webrova dela kot veličasten primerjalni eksperiment, kot nekakšen poskus, da bi primerjal svetovne religije glede na otipljive in razvidne posledice, ki jih imajo za neposreden ekonomski razvoj. Nelsonova interpretacija je na videz povsem tehtna, še posebej zato ker se pametno sklicuje na Webrove lastne opombe v znamenitem »Avtorjevem uvodu« (Weber, 1956: 13–31), ki je svojevrsten uvod v zbirko njegovih monografij o religiji in ga je Weber napisal posebej za ameriško izdajo. Vendar pa je enotnost Webrove sociologije, ki jo poudarja Nelson, v prvi vrsti, če že ne izključno tematska.

Gre potemtakem za spoznanje, da se Weber ukvarja z istim problemom v različnih študijah: to pa so ravno socialne posledice določenega religioznega prepričanja. Takšna tematska enotnost pa glede na enotno metodo, ki bi jo utegnili iskati, pomeni zares le bore malo. Z drugimi besedami: vprašati se je treba, ali obstaja kakšna razvidna, čeprav implicitna notranja skladnost v Webrovi metodi, ki jo uporablja za analize odnosov med religijo in socialnim obnašanjem.

Marshall kot eden vodilnih komentatorjev mojstrovega opusa ne vidi nobene konsistentne metode. Webrovo opiranje na Rickertovo »ideografsko« razlago, ki je bila na nemških univerzah zelo popularna zlasti v avtorjevem času, v temelju

spodbija koncept splošne teorije v družbenih znanostih.² Po Rickertu morajo biti razlage v skladu s posebnim zgodovinskim kontekstom dogodkov, procesov in osebnosti. Če raziskovalec v skladu s svojim interesom premešča žarišče, denimo, s problemov antike na probleme fevdalizma, ta premik zahteva tudi logično-zgodovinski privzem drugačnih perspektiv in teorij. V primerjavi z osnovnimi raziskovalnimi postopki in razlagalnimi načeli (npr. aplikacija in vzročnost) v naravoslovnih znanostih so razlage v družbenih znanostih omejene na posebne zgodovinske dogodke in konstelacije, iz katerih izhajajo posebne logike razumevanja.

Na primer: namesto splošne teorije urbanega življenja bi bilo treba uporabiti več različnih teoretičnih perspektiv, od katerih bi bila vsaka prirejena posebnemu tipu urbanega naselja. Antično mesto, srednjeveško evropsko mesto ali orientalska urbana naselja: vsako od teh zahteva sebi lasten pojasnjevalni okvir in teoretsko perspektivo. Samo gola zamenjava spremenljivk v obstoječem teoretičnem modelu ne more zadoščati.³ Po Marshallu (1982: 49 et passim) se Rickertovo načelo ideografske razlage zvesto zrcali v Webrovi sociologiji. Na podlagi tega argumenta Marshall zavrača poskuse različnih teoretikov, ki prihajajo predvsem iz nemške racionalistične tradicije in skušajo poiskati osnovno metodološko vodilo, ki bi mu bilo mogoče slediti kakor nekakšni »rdeči niti« skozi vso Webrovo sociologijo religije. Marshallovi ugovori so na prvi pogled povsem logični. Če je Weber dejansko bil zvest pristaš Rickertove ideografske metode, potem ne more biti nobenega splošnega teoretskega okvira, ki bi oblikoval njegovo delo, razen nekaterih temeljnih hevrističnih načel, kot so na primer vzročnost ali idealni tipi.

O njegovi sociologiji religije je treba reči, da je z vidika ideografske metode vsak sistem religioznih prepričanj enkratna zgodovinska konstelacija: bodisi da gre za judovstvo, konfucianizem ali islam, vsak sistem zahteva nove analitične paradigme, ki jih je Weber včasih neposredno imenoval idealne tipe (Weber, 1968b: 146–214). Notranja teoretska enotnost Webrove sociologije religije s tega vidika ne bi bila zares možna.

Ideografska metoda vs. zgodovina idej

Marshallove sporne trditve, podprte z njegovo uravnoteženo analizo PE in njenih zgodovinskih referenc, ni mogoče takoj in enostavno zavrniti. Težje ji dajejo zlasti Webrove analize izvorov različnih religij. V PE se avtor tega problema loteva s pomočjo hipoteze o »zgodovini idej«. Izvori modernega »poklica«, ta temelj posvetnega asketizma, so obravnavani z vidika kalvinistične doktrine. Vendar pa bi se kot komentatorji znašli v škripcih, če bi hoteli najti enako razlago »zgodovine idej« v Webrovih kasnejših spisih o religiji. V spisih o judovstvu, konfucianizmu ali azijskih religijah se je oddaljil od analize prepričanj s pomočjo

² Rickert ni zanikal možnosti splošne teorije v družbenih znanostih, trdil pa je, da bi bila takšna teorija obsojena na trivialnost (Rickert, 1913: 183–184). Marshall domneva, da obstaja tesno ujemanje med Rickertom in Webrom. Zato tudi odklanja reference na Webra v Parsonsovi splošni teoriji delovanja, ker to ni v skladu s historičnimi namerami Webrove sociologije (Marshall, 1982: 158).

³ Primer je iz razprave Mesto (Weber, 1968a). Splošna definicija mesta, uporabna v različnih zgodovinskih obdobjih, je zelo temeljna: vsebuje le nekaj osnovnih značilnosti in vzorcev, ki jih je mogoče zaznati v vseh urbanih ustanovah, kot npr. splošni načrt lokalnega trgovskega središča (Weber, 1968a: 1212–1226). Poleg teh temeljnih značilnosti pa Webrova razprava poudarja razlike med urbanih vzorci, ki so lastne specifičnim civilizacijam ali zgodovinskim obdobjem. Ena od spremenljivk je svojevrstno prilaganje urbane strukture in univerzalistične krščanske etike: orientalska mesta nimajo te značilnosti in zato lahko v skladu z Webrom (1968: 1243–1244) zasledimo zelo različne urbane vzorce na Vzhodu in na Zahodu.

notranje dinamike idej v zgodovini. Za vsakega od religioznih sistemov predlaga drugačen pojasnjevalni pristop. V razpravljanju o družbenih koreninah judovstva se Weber na primer močno opira na Nietzscheja.⁴ Psihološki dejavniki, povezani s spremembami v judovski zgodovini, se zdijo najprimernejši za obravnavo značilnih vidikov judovstva (Weber, 1952).

Drugačen pristop uporablja za razlago religioznih posebnosti na Kitajskem. Tu povezuje značilnosti konfucianizma s centralizirano birokratsko strukturo kitajske družbe, organizirane okoli obsežnega sistema nadziranja poplav, rečnih kanalov in namakalnih sistemov (Weber, 1964). Tukaj Webrova razlaga spominja na marksističen pristop, v analizi centraliziranih družb Daljnega vzhoda pa med drugim razmeroma očitno odmevajo tudi glavne poteze t. i. teze o »oriental-nem despotizmu« (Wittfogel, 1957).⁵ Spet v drugem kontekstu Weber pojasnjuje nastanek religioznih prepričanj v Indiji. Tudi tokrat poudarja decentralizacijo indijske družbe in njeno izredno raznovrstnost tako v etničnem smislu kakor tudi glede na statusne skupine. Weber navaja te dejavnike, ko poskuša osvetliti specifičnost hinduizma, tj. religijo, ki je legitimirala hierarhični sistem kast (Weber, 1967: 3). Kot vidimo, se Weber loteva izvora religioznih sistemov na izredno različne načine. Ta teoretska raznovrstnost pravzaprav potrjuje idejo, da se Webrov pristop ravna po Rickertovi ideografski metodi. Prav kakor Rickert tudi Weber uporablja različne paradigme in teorije, očitno izbirajoč jih glede na posebne parametre oziroma posebne značilnosti, ki jih izražajo predmeti njegovih raziskav.

Kljub vsem tem dokazom se zdi Marshallovo vztrajanje pri Webrovi zvestobi Rickertu vendarle nekoliko pretirano.⁶ Bližnje branje nam namreč pokaže, da Weber pravzaprav ni imel enotnega in v sebi skladnega teoretskega okvira za obravnavo religije.⁷ S tega vidika imamo lahko njegove razlage o izvorih konfucianizma, protestantizma in judovstva za ideografske: ne vsebujejo namreč nobene splošne teorije ali skupnega osnovnega mehanizma, ki bi bil uporaben v vseh obdobjih in vseh primerih. Vendar pa tega ne moremo trditi za Webrove razlage socialnih posledic religije. Zdi se, da tu Weber ponuja zametek splošne teorije.

Marshall je s poudarjanjem ideografske narave Webrove razlage vsaj delno kritiziral Parsonsa, ki je poskušal podpreti svojo veliko teorijo socialnega sistema s sklicevanjem na Webra (Marshall, 1982: 157). Gotovo je prav dvomljivo, da bi se Parsonsova teorija hranila samo z Webrom, saj »je tip univerzalističnega in organsko-logičnega proučevanja družbene stvarnosti, do katerega je bil Weber v bistvu izrecno kritičen« (Marshall, 1982: 158). Toda problem je bolj kompleksen. Prvič, Marshall ne opazi, da Parsons pri Webru vsekakor prepozna nekatere ideografske zasnutke. Zlasti odnos med Kalvinovim preroštvom in modernim pojmovanjem »poklica« je imel Parsons za enkratno razlago, ki se v Webrovi

⁴ Na Webrovo naraščajoče bližanje Nietzscheju so opozorili mnogi pisci (Fleischmann, 1964; Hennis, 1988; Turner, 1981).

⁵ Weber izrecno priznava pomen marksističnega modela. O njegovi uporabi razpravlja v delu o metodologiji (Weber, 1968b).

⁶ Razhajanja med avtorjema je pokazal Burger (1987). Tudi Rickert sam je to odkrito priznaval in je bil v resnici prav kritičen do kasnejšega razvoja Webrovih nazorov.

⁷ Za Webra so specifične vsebine religioznih prepričanj nedoločljive; religije izražajo ustvarjalni genij prerokov (Weber, 1964a: 116–117). Ideografska razlaga je idealno ustrezala premostitvi teh nasprotujočih si trditve. S poudarjanjem neustreznosti splošnih modelov v družbenih znanostih je Weber nasilil volka in ohranil kozo celo: lahko je razmišljal o izvoru posebnih religij in hkrati trdil, da je nemogoče izpeljati njihovo vsebino iz katere koli deterministične teorije. Da je lahko obdržal to vmesno pozicijo, je moral Weber pisati prej »ideografske« obravnave ali zgodovinska poročila, kot pa postavljati jasne hipoteze ali teorije.

sociologiji religije nikoli ni ponovila. Tako se zdi, da tukaj Parsons prej soglaša z Marshallom, kot pa mu nasprotuje.

Oba teoretika sta si namreč edina, da ima Webrova razlaga v PE več potez ideografske obravnave kot pa splošne teorije. Parsons pa, drugače kot Marshall, pravilno poudarja drugi zasnitek PE. Poudarja torej prav idejo, da je protestantizem pospešil asketski odnos do posvetnega dela s pomočjo obljub o odrešitvi. Tako razlago je Weber obdržal tudi v drugih delih. Parsons je večkrat poudaril (Parsons, 1949: 534 et passim), da zamisel o tem, kako so religije pospešile določene vzorce obnašanja s pomočjo obljube o odrešitvi, dejansko postane pri Webru neke vrste splošna teorija.

Odrešitev kot »smisel«

Parsons ni edini, ki trdi, da je Weber razlagal vlogo religije v socialnem življenju na sistematičen in v sebi skladen način. Vrsta avtorjev trdi isto (Eisenstadt, 1973; Schluchter, 1981; Tenbruck, 1980). Vsi ugotavljajo, da je pri Webru mogoče zaslediti enoten teoretski okvir za proučevanje religije. Da bi poudaril ujemanje njihovih pogledov, Marshall (1982: 158–159) označuje te pisce za zastopnike »parsonsovske« interpretacije. Vendar se nekatere njihove interpretacije kljub splošnim podobnostim bistveno razhajajo s Parsonsom. To je mogoče dobro pokazati v delu Friedricha Tenbrucka.

Tenbruck na podlagi ponovnega branja kronologije Webrovih del trdi, da moramo religijo obravnavati kot »svetovni nazor«, če hočemo oceniti osnovno enotnost njegovega dela. Weber izhaja iz prepričanja, da religije delujejo kot podobe sveta oziroma kot luč, s katero ljudje interpretirajo stvarnost in tipajo za smislom družbe, narave in univerzuma. Ideje so tista nadosebna in posredovana gledišča, ki izoblikujejo temeljne vidike človekovega odnosa do sveta. V širšem smislu svoj obstoj dolgujejo potrebi in prizadevanju za koherentno obravnavo sveta. Kot take jih ustvarjajo religiozne skupine, preroki in intelektualci (Tenbruck, 1980: 336).

V različnih civilizacijah so se ljudje obračali na različne religiozne interpretacije, da bi razložili svet in položaj človeka. Skupna točka teh interpretacij je po Tenbrucku v njihovem odnosu do socialnega življenja. Kot »svetovni nazori« namreč religije opredelijo smer človekovega delovanja in definirajo način, kako se izrazijo prizadevanja in interesi ljudi. »Pravila, ki obvladujejo praktično ravnanje v življenju in posledice za človekovo razumevanje stvarnosti, ostajajo na področju religiozne etike. Weber se tako radikalno oddaljuje od položaja, da njegova doba (in naša) kljub vsem drugim razlikam zavezuje h gotovosti: da človek ponazarja in pridobiva svojo racionalnost v službi svojih razumnih interesov neposredno v in prek sveta in ki izhajajo tako iz kognitivnega kot praktičnega obvladovanja stvarnosti.

Po drugi strani je v skladu z Webrovo teorijo religiozna racionalizacija s svojo lastno logiko zahtevala prednost. Kot to navadno vidimo, se je človekova racionalnost razvila v svojo končno obliko, zahodno racionalnost, na podlagi svoje lastne moči. Vendar pa je po Webru zahodni racionalizem pogojna posledica specifične smeri religiozne racionalizacije bolj kot pa neposredni nasledek racionalizacije človeka (Tenbruck, 1980: 334). V tej luči postane pglavlni dejavnik, ki oblikuje socialno življenje, ravno vsebina religiozne imaginacije. V skladu z narekom »svetovnega nazora« ljudje ». . . sledimo načrtu, katerega racionalnost je onkraj našega

dosega ali nadzora, docela smo pogreznjeni vanj in nesposobni prodreti prek njegovih meja. Na primer, metodično prizadevanje za nadzor nad svetom, značilnost moderne dobe, izvira iz »svetovnega nazora«, ki ga prvotno izraža asketski protestantizem: težnja, da vidimo svet kot večno preklet, oropan višjih vrednot« (prav tam, 329).

Načela, izražena v »svetovnih nazorih«, oblikujejo temeljno logiko socialnega življenja. Z drugimi besedami: »svetovni nazori« so nekakšna metanačela legitimacije prevladujočih načinov življenja. V njihovi luči se zdi, da socialne oblike in vzorci obnašanja nimajo alternativ: zdijo se neizbežne posledice danega sveta. Toda »svetovni nazori« niso nespremenljivi, zgodovina pa je zaznamovana s premiki v njihovi vsebini. Tenbruck razlaga te premike oziroma evolucijo »svetovnih nazorov« s pomočjo intelektualne racionalizacije. Ljudje hrepenijo po tem, da bi svoj odnos do sveta razumeli s konsistentnimi pojmi, to prizadevanje pa spodbuja spremembe v oblikah prepričanj. Religija in njena racionalizacija, ki jo izvajajo preroki in religiozni intelektualci, se kaže kot gonilna sila zgodovine (Turner 1986: 208).⁸

Tenbruckova interpretacija je spodbudila Marshalla in Turnerja h kritiki. Pokazala sta, da je Webrova razlaga v družbeni znanosti izrazito pluralistična. Tak pristop enostavno ne dopušča, da bi poudarili en sam dejavnik, ki bi bil odločilen v »zadnji instanci«, tudi če gre za religijo in religiozno racionalizacijo (Marshall, 1982: 159–163; Turner, 1986: 207–211). Resnično lahko v Webrovih spisih več kot enkrat zasledimo, kako le s težavo poudari neodvisno determinacijsko vlogo različnih vzročnih dejavnikov v zgodovini. Poleg religije navaja ekonomske, znanstvene in pravne, pa tudi nekatere druge pogoje za nastanek kapitalizma. Prav tako poudarja, da ni nobene podlage za to, da bi kateremu koli od teh dejavnikov priznali pomen izključnega in samostojnega vpliva na zgodovino (Weber, 1968b: 168–170;), na ta način pa daje Marshallovi in Turnerjevi kritiki Tenbrucka dodatno podporo. V bistvu se zdi precej dvomljivo, da bi bilo mogoče pri Webru najti zadovoljivo podporo za potrditev Tenbruckovih trditev, ki hočeš nočeš religiji pripisujejo vlogo »prvotnega gibalca« v zgodovini.⁹

Religija in interesi

Toda Parsons predlaga bolj uravnotežen način obravnavanja smisla in pomena religije pri Webru. Drugače kot Tenbruck poudarja, da je za Webra religija veliko prej izvir »idealnih interesov, ne pa »podoba sveta«. S tega vidika so prepričanja predvsem »učinkovita v delovanju, ker določajo smer praktičnega delovanja, s katerim je mogoče slediti interesom« (Parsons, 1949: 572). Pojem »idealnih interesov« zagotavlja nekakšen prenosni jermen med abstraktnim pojmom »svetovnega nazora« na eni in načinom, na katerega se religija izraža skozi socialno

⁸ Tenbruckova interpretacija zagotovo ni povsem »duhovna«. Ne zanika obstoja neidealnih dejavnikov socialnega življenja. Vendar so ti »strukturalni« ali »materialni« dejavniki v njegovi obravnavi omejeni na vlogo morfološke osnove socialnega življenja. So nujni za obstoj družbe, njihov razkroj lahko poruši vzorce socialnega življenja. Toda ta »materialna« podlaga nima moči, da bi dala družbenim vzorcem smer in konsistentno obliko. Le »svetovni nazori« in sistemi prepričanj, ki so sposobni dejansko vzdrževati družbo, preoblikujejo morfološko podlago v uveljavljene institucije in vzorce.

⁹ Turner (1986: 209) poudarja, da se Tenbruck pri dokazovanju svoje interpretacije zelo močno opira na eno samo poglavje pri Webru, v katerem je Weber pripisal religiji poseben pomen. Vendar pa takšen pogled nima opore v drugih Webrovih stališčih. Tenbruckove dokaze še dodatno oslabi Turnerjeva trditev, da je Weber ob tem, ko je enkrat religiji pripisal najvišji pomen za socialno življenje, podobno predlagal tudi za druge dejavnike, npr. karizmatični vodja, tržne silnice itd.

obnašanje, na drugi strani. Tenbruckovi interpretaciji tak prenosni jermen manjka.

Religiozne »podobe sveta« so dejavne v družbi, če seveda zmorejo določati nekatere »idealne interese«. Religije potemtakem vzpostavljajo svojevrstne idealne cilje, ki zmorejo psihološko in socialno motivirati ljudi. Na ta način je vloga religij lahko izenačena z drugimi neposrednimi vplivi na dinamiko socialnega življenja. Poleg religiozne motivacije ljudje delujejo tudi iz bolj posvetnih razlogov, npr. zaradi ekonomske koristi in politične moči. Kot pravi Parsons, »sam koncept interesa vsebuje neki drug dejavnik. Človekovo delovanje ni podrejeno le idealom, ampak tudi stvarnim okoliščinam« (Parsons, 1949: 572). Tako kot je religija izvir idealnih motivov, tako tudi ekonomija, politika, erotika oziroma vsako drugo posvetno področje na sebi lasten način spodbuja ljudi k neposrednemu delovanju in iz njega rastočim vzorcem obnašanja.

Sredi te množice socialnih vplivov Weber pravzaprav ne ponuja nobenih razlogov, ki bi nas prepričali, da bi lahko dodelili religiji posebno izpostavljeno vlogo ključne zgodovinske in socialne sile (prav tam: 572–573).

Parsons ne trdi le, da je treba religijo pri Weberu razumeti kot enakovredno drugim dejavnikom, ki vplivajo na socialno življenje. S tem ko je poudaril pomen obljube o odrešitvi, je Parsons jasno povedal, kaj je za Webra ključni religiozni motiv, ki posreduje med »svetovnimi nazori« in delovanjem. V vseh treh glavnih spisih o religiji Weber povsem nedvoumno poudarja obljubo o odrešitvi. Med različnimi religioznimi verovanji in motivi je tem pripisal največji pomen pri vplivu na družbo. Tudi racionalni elementi religije oziroma njihove »doktrine« imajo avtonomijo, tako na primer hinduistična doktrina karme, kalvinistično prepričanje o predestinaciji in katoliška doktrina zakramentov.

Racionalni religiozni pragmatizem odrešitve, ki izvira iz narave podob boga in narave, je imel v določenih okoliščinah daljnosežne posledice na oblikovanje praktičnega načina življenja (Weber, 1985: 286).

Kako obljube o odrešitvi vplivajo na socialno obnašanje, pa Weber obsežneje in natančneje pojasnjuje v svojem drugem teoretskem delu o religiji: »Naše zanimanje je v bistvu posvečeno prizadevanju za odrešitev, kakršna koli že je njegova oblika, kolikor ta odrešitev proizvaja določene posledice za praktično vedenje v svetu... Obstajajo velike možnosti, da prizadevanje za odrešitev v vsaki religiozni skupini uveljavi praktični vpliv, ko se iz religioznih motivacij razvije sistematizacija praktičnega ravnanja, ki izhaja iz usmeritve na določene integralne vrednote. Cilj in pomen takšnega življenjskega vzorca lahko ostaneta v celoti usmerjena na ta svet ali pa se lahko vsaj deloma osredotočita na onstranstvo. V različnih religijah se je to odvijalo na različne načine in v različnih stopnjah, in celo znotraj posamezne religije so razlike med različnimi pripadniki« (Weber, 1964a: 149–150).

Obljube o odrešitvi so učinkovita sila v socialnem življenju, če jim uspe usmeriti ljudi k določenim ciljem, s tem da pospešujejo ravnanja določenega tipa. Weber je poskušal pokazati, da so protestantske religije psihološko nagrajevale asketska delovna stališča, s tem da so jih prikazovale kot sredstva odrešitve. Protestantizem je igral aktivno vlogo v socialnem življenju, ker je podelil delu poseben »smisel«. Toda ista ideja se pojavi tudi v njegovem splošnem orisu sociologije religije, kjer priporoča, da se v zvezi s sleherno religijo vprašamo, katere vzorce obnašanja religija nagrajuje z obljubo odrešitve.

Religijska imaginacija namreč bistveno pomaga motivirati posvetna delovanja ljudi, ki se utemeljujejo na obljubah odrešitve. To pa doseže religija tako, da prikaže uresničitev tega cilja kot vrhovni smoter vernikovega življenja, katerega

smisel je vzvratno odvisen od določenega tipa socialnega obnašanja. Religije na ta način krepijo določene vzorce obnašanja, s tem da jih »uokvirijo« kot poti k odrešitvi.

Iz angleščine prevedel Marjan Kokot

VIRI:

- COLLINS, R. (1986). *Max Weber: A Skeleton Key*. Beverly Hills: Sage
- EISENSTADT, S. (1973). "The Implications of Weber's Sociology of Religion for Understanding Processes of Change in Contemporary Non European Societies and Civilizations" pp. 131–155 in Glock, C. Y. & Hammond, P. E. *Beyond the Classics? Essays in the Scientific Study of Religion*. New York: Harper and Row
- MARSHALL, G. (1982). *In Search of the Spirit of Capitalism*. New York: Columbia University Press.
- NELSON, B. (1973) "Weber's Protestant Ethic: Its Origins, Wanderings, and Foreseeable Futures", pp. 71–130, v: Glock, C. Y. & Hammond, P. E. *Beyond the Classics? Essays in the Scientific Study of Religion*. New York: Harper and Row
- PARSONS, T. (1949). *The Structure of Social Action*. New York: The Free Press
- POGGI, L. (1983). *Calvinism and the Capitalist Spirit*. Amherst: The University of Massachusetts Press.
- ROBERTSON, R. (1972). *The Sociological Interpretation of Religion*. Oxford: Blackwell.
- SCHLUCHTER, W. (1981). *The Rise of Western Rationalism: Max Weber's Developmental Theory*, Berkeley: University of California Press
- TURNER, B. (1981). *For Max Weber*. London: Routledge and Kegan Paul
- TURNER, B. AND FACTOR, R. A. (1986) *Max Weber and the Dispute Over Reason and Value: A Study in Philosophy, Ethics and Politics*. London: Routledge and Kegan
- TENBRUCK, F. H. (1980). "The Problem of Thematic Unity in the Works of Max Weber". *The British Journal of Sociology*, no. 31, pp. 313–351
- WEBER, M. (1952) *Ancient Judaism*. New York: The Free Press (1964a) *The Sociology of Religion*. Boston: Beacon Press (1964b) *The Religion of China*. New York: MacMillan (1978) "Anticritical last Word on the Spirit of Capitalism". *The American Journal of Sociology*. No. 5: 1105–1130 (1956) *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. New York: Charles Scribner and Sons (1985). *From Marx Weber: Essays in Sociology*. ur. Gerth, H. H. & Mills, C. W. New York: Oxford University Press
- WITTFOGEL, K. (1957). *Oriental Despotism*. New Haven: Yale University Press

DANICA FINK HAFNER*

Agenda in reševanje družbenih problemov

(Teoretična izhodišča za empirično raziskovanje)

Demokratski prehod kot demokratizacija policy procesa

Proučevanje policy procesa v kontekstu demokratske tradicije zahteva inovativno upoštevanje literature o demokratskih prehodih kot tudi literature o policy procesu.

Na prehodu iz osemdesetih v devetdeseta leta je prišlo do novega vala demokratskih prehodov v večini t. i. (post)socialističnih držav. Dosedanje raziskovanje teh procesov se je osredotočalo na globalno primerjalno analizo prehodov znotraj zadnjega vala demokratizacije v nekdanjih socialističnih državah ali pa med valovi demokratskih prehodov v Južni Ameriki, t. i. Južni Evropi ter (post)socialistični Vzhodni in Srednji Evropi (npr. Agh, 1990; Dahl, 1991; Batt, 1991; Beyme, 1991). V ozadju je ostajalo vprašanje, ali ti prehodi pomenijo tudi večjo učinkovitost in kakovost reševanje problemov teh družb. V naslednjem koraku bi se to vprašanje lahko glasilo tudi: »Ali (nove) demokracije bolje rešujejo družbene probleme?«

Poudarek na proučevanju policy procesa v prehodu pomeni premik pri proučevanju policy procesov, in sicer premik od splošnega primerjalnega proučevanja policy procesov v različnih tipih političnih sistemov k proučevanju policy procesov kot kazalnikov dejanskega uveljavljanja demokracije v različnih časovnih točkah oziroma zgodovinskih okoliščinah iste družbe. S tem pristopom je mogoče natančneje analizirati vzroke kolapsa avtoritarnih vzhodnoevropskih sistemov, pa tudi vzvode in mehanizme njihove demokratske preobrazbe. Danes, ko je v večini postsocialističnih držav končana prva faza demokratskega prehoda (vzpostavitev novega ustavnega sistema in izpeljava svobodnih volitev),¹ postaja vse bolj pereče tudi vprašanje analiziranja policy procesov kot kazalnikov konsolidacije demokracije v teh državah.

Ključna točka povezanosti proučevanja prehoda, modernizacije in policy procesov v različnih globalnih kontekstih je demokratizacija. Ta je v klasičnih definicijah modernizacije obravnavana kot vidik procesa modernizacije (npr. Huntington, 1969). Podobno so procesi prehoda opisani kot procesi demokratizacije (npr. Pridham, 1990; Berglund, Dellebrant, 1991). Globalne politične spremembe niso vidne le na sistemski ravni, ampak tudi na ožji entiteti – v značilnostih konkretnega policy procesa. In obratno – demokratske inovacije v policy procesu so kazalnik globalnih procesov demokratizacije. To še zlasti velja za inovacije v posebnih

* Dr. Danica Fink Hafner, docentka na FDV.

¹ Podrobneje o razlikovanju dveh ključnih faz demokratske tranzicije Pridham, 1990: 8–16.

fazi policy procesa – fazi oblikovanja »dnevnega reda« institucionalne politike (agenda building). Prav ta faza policy procesa v literaturi velja za bistveno. Zato menimo, da je prav primerjalna analiza te faze policy procesov, ki potekajo okrog t. i. ključnih tematik – »key issues« (Bachrach, Baratz, 1970: 47, 48), v spreminjajočem se kontekstu lahko vir pomembnih informacij o značilnih spremembah ne le v policy procesu, temveč tudi o ključnih globalnih spremembah, ki sestavljajo modernizacijo politike oziroma demokratizacijo političnega sistema (demokratski prehod).

Modernizacija

Modernizacija je v klasični literaturi pojmovana kot ustvarjanje osnovnih pogojev moderne demokracije oziroma ustvarjanje političnokulturnih in institucionalnih zametkov njenega delovanja (npr. Huntington, 1969; Eisenstadt S. N., 1971; Higgott R. A., 1980; Kabashima and White III, 1986; Finkle, Gable, 1968; La Palombara and Weiner, eds., 1966; Leftwich A., 1990). V literaturi najdemo enačaj med pojmom politična modernizacija in politični razvoj (Huntington v Kabashima and White III, eds., 1986: 95), ki zajemata tele vidike družbenih sprememb: racionalizacijo, funkcionalno diferenciacijo, racionalno integracijo, demokratizacijo, socialno mobilizacijo in participacijo.

S stališča proučevanja policy procesa v spreminjajočem se kontekstu (kontekstu, ki se demokratizira oziroma prehaja iz avtoritarnih v demokratske kvalitete) so zanimiva predvsem merila razlikovanja modernih in nemodernih sistemov. Politični sistemi se med seboj razlikujejo v adaptabilnosti, v zmožnosti koncentrirati oziroma akumulirati moč in zmožnosti širiti moč (Huntington, 1969: 143–145). Količina moči v družbi je odvisna od števila in intenzivnosti razmerij vplivanja znotraj družbe. Modernizacija tako pomeni spremembe v obojem – v porazdelitvi moči znotraj političnega sistema in v količini moči v sistemu (Huntington, 1969: 145). Iz literature o (politični) modernizaciji torej lahko izločimo naslednja ključna kazalnika demokratičnosti: udeležbo državljanov pri urejanju družbe in prilagodljivosti sistema socialnim spremembam.

Koncept modernizacije je bil kritiziran v več valovih kot ahistoričen in evropocentrističen (npr. Finkle J. I. v Finkle and Gable, eds., 1966; Higgott R. A., 1980; Offe C., 1984; Hauck G., 1988). Za nas kljub vsemu ostaja pomemben zaradi analitične vrednosti proučevanja vsaj nekaterih razsežnosti globalnega družbenega spreminjanja ter zaradi zgodovinskih značilnosti razvoja slovenske družbe. Zgodovinsko gledano se je namreč slovenska družba vsaj do začetka dvajsetega stoletja razvijala po evropskem modernizacijskem vzorcu (v avstro-ogrski monarhiji). Nato je bil ta razvoj »zamrznjen« v predmodernih in protimodernih političnih strukturah (kraljeva diktatura v Kraljevini Jugoslaviji, socialistični režim po II. svetovni vojni). Danes je evropeizacija dejanski proces prilagajanja slovenskih institucij, standardov in politične kulture »evropskim« zgledom pod pritiskom gospodarskega in političnega preživetja. Hkrati sta sodobna Evropa in modernizacija po evropskih zgledih danes ena izmed prevladujočih vrednotnih usmeritev večine odraslega prebivalstva v Sloveniji.

Pojem demokratični politični sistem se običajno uporablja kot sinonim za moderni kompetitivni politični sistem (npr. Schattschneider, 1965: 129–141; Huntington, 1969: 96–139; Raschke, 1985: 89, 90; Ake C., 1986: 205–220; Bernik, 1989: 33–37), katerega značilnosti so: vzpostavljanje in delovanje političnega sistema kot enega od relativno avtonomnih funkcionalnih sistemov v družbi; jamstvo participativne demokracije (zlasti zagotavljanje človekovih pravic in svoboščin); sposobnost generiranja nenehnih sprememb; sposobnost absorbirati spremembe, ki presegajo njegove institucionalne predpostavke, in se jim prilagajati, ipd.

Funkcija demokracije naj bi bila urejanje družbe, ki omogoča učinkovito reševanje družbenih problemov. Od tod izvira logično vprašanje, ali se oziroma kako se sistemi razlikujejo med seboj pri reševanju osnovnih (substantive) problemov. Glede na to da so socialistični sistemi večinoma propadli zaradi nesposobnosti reševanja razvojnih problemov, postaja pereče vprašanje, ali so postsocialistični ideali – moderne oblike demokracije – v tem pogledu boljše.

V postsocialističnih družbah še poteka proces vzpostavljanja osnovnih pogojev poliarhične demokracije (Dahl, 1971) oziroma sredstev stabilnega, učinkovitega delovanja demokracije (Cobb, Elder, 1971).² Stopnjo vzpostavljanja teh osnovnih pogojev oziroma sredstev demokracije lahko po logičnem sklepanju obravnavamo kot kazalnike demokratizacije.

Prehod

Pri demokratičnem prehodu se spreminjajo vse tri ključne determinante demokracije, in sicer (1) socialne značilnosti demokratične vladavine, (2) narava popularne participacije ter (3) možnosti socialnih sprememb (Cobb, Elder 1971: 910). Policy vidiki prehoda se najočitneje kažejo v načinu udeležbe različnih interesnih skupin pri oblikovanju politik, ki sicer velja za bistveno značilnost vsake polity (Cobb, Ross, Ross, 1976: 126). Pri oblikovanju dnevnega reda institucionalne politike (agenda building) se najočitneje zrcalijo dejansko obstoječe stalne možnosti vpliva državljanov na politiko (Cobb, Elder, 1971: 912).³ Zato je pričakovati, da se proces demokratične preobrazbe avtoritarnih režimov v policy sferi kaže kot demokratična rekonstrukcija policy aren, kot avtonomno oblikovanje javne agende in njenega pritiska na institucionalno agendo. Osnovni pogoj mirne preobrazbe so prilagodljivost politične elite in reformistično naravnani civilnodružbeni pritiski v smeri globalnih političnih inovacij z inovativnim in učinkovitim razreševanjem konkretnih societalnih problemov.

² Cobb in Elder govorita o tehle sredstvih demokracije: (1) socialni pluralizem, (2) različne in med sabo tekmujoče elite, ki so zamenljive in dostopne, (3) temeljno soglasje vsaj med elitami glede pravil demokratičnega tekmovanja, (4) volitve, ki zagotavljajo državljanom možnost, da sodelujejo pri izboru javnih funkcionarjev.

³ Volitve v tem pogledu veljajo le za občasne možnosti (Cobb, Elder, 1971: 912).

Vprašanje, ali je mogoče govoriti o značilnih razlikah med sistemi v pogledu policy procesov, ni novo. O tem je zaslediti več razmišljanj v šestdesetih in sedemdesetih letih. Tako je npr. Huntington (1969) primerjal politične sisteme v zgodovinskorazvojni perspektivi (analiza zgodovinskih primerov tradicionalnih sistemov in njihovih prehodov v moderne sisteme). Pojavile so se primerjave policy procesa v t. i. prvem in tretjem svetu, teze o nezahodnem policy procesu (Pye, Almond, Huntington, Lijphart). Ob koncu osemdesetih let je bila ta teza ponovno revitalizirana pod oznako »policy proces tretjega sveta« (Horowitz, 1989).

Zanimivo je, da se v teh prispevkih ni omenjal policy proces v t. i. drugem svetu. Analize politike v drugem svetu so se praviloma pojavljale pri primerjalnem proučevanju političnih sistemov (npr. Hague, Harrop, 1987; Finer, 1987; Charlton, 1986) in so pomembne s stališča proučevanja parlamenta (zlasti njegove obrobne vloge v policy procesu glede na vlogo vladajoče komunistične stranke) ter s stališča analize državno in partijsko nadzorovanih procesov interesne mediacije.

Zdi se, da so razmišljanja o nezahodnem policy procesu oziroma o policy procesu v tretjem svetu pomembna za proučevanje policy procesa pri demokratičnem prehodu držav drugega sveta. To velja zlasti za posplošene ugotovitve o značilnostih policy procesov v modernem kontekstu ter policy procesov v nemodernem oziroma modernizirajočem se kontekstu, saj so socialistični politični sistemi po svojem bistvu nemoderni oziroma obmoderni, predmoderni (Bernik, 1989; Adam, 1989).

Horowitz (1989) definira politični proces tretjega sveta glede na tele značilnosti: vsebino in akterje v policy procesu, razmerje med civilno družbo in državo, vlogo politične elite v policy procesu oziroma v uvajanju policy inovacij. Ta razmišljanja so v novejši literaturi včasih postavljena tudi v kontekst koncepta (političnega) razvoja (Horowitz, 1989; Grindle, Thomas, 1989) ter odkrivanja tipičnih modelov postavljanja problemov na dnevni red institucionalne politike (agenda setting oziroma agenda building) v določenih tipih družb (Cobb, Ross, Ros, 1976). To so dodatni argumenti za poskus integracije vseh omenjenih raziskovalnih pristopov oziroma konceptov v naši empirični analizi (glej prispevek *Policy proces v kontekstu demokratičnega prehoda – primerjalna analiza dveh policy procesov*).

Oblikovanje agende kot kazalnik demokracije

Oblikovanje agende je faza policy procesa, ki bistveno določa celoten policy proces. Cobb in Elder (1971:910) jo zato štejeta za kazalnike in dejavniki demokracije oziroma za kritični vidik demokratične politike. V njem se izražata osnovni vzorec prevlade ter tip porazdelitve moči v družbi (Peters, 1986:43,33). Ker je ta faza bistvena za policy proces, ni slučajno, da si elite pridržujejo posebne pravice pri njenem oblikovanju. V tej fazi se razvrščajo problemi, ki jih vladajoči segment prepozna kot pomembne probleme ali kot probleme, katerih reševanje bi pomenilo žrtvovanje položajev policy elite, morda celo spremembo vladajočih družbenih vrednot in spremembo sistema. Elita torej v tej fazi policy procesa že varuje in krčevito brani osnovno strukturo prevlade. Vprašanje, kako so tematike oblikovanja, je torej tudi vprašanje ravnotežja socialnih sil, ki vplivajo (če že ne nadzorujejo) na vsebino politične agende (Cobb, Elder, 1971:905). S stališča proučevanja *evolutivnega načina demokratičnega prehoda* je pomembna ugotovitev, da konstitu-

iranje te faze policy procesa pomembno določa možnosti za mirno reševanje problemov (Cobb, Elder, 1971:913).

Pri avtoritarnih režimih pa vendar ne gre zgolj za nadzor institucionalne agende in uveljavljanje (s stališča stabilnosti družbenega položaja politične elite) optimalnega razhajanja med javno in institucionalno agendo, temveč gre tudi za omejevanje in nadzor oblikovanja javne agende sploh (ni svobode izražanja, zborovanja, združevanja, občila so nadzorovana itd.). Prvi korak v smeri demokratičnega prehoda so zato socialni boji za oblikovanje avtonomne javne agende. Nevitalnost avtoritarne polity se kaže že ob prvih transformativnih pritiskih civilne družbe. Takšna polity namreč ni grajena za aktivno družbo, je neresponzivna, toga, obvladuje jo ideološka ekskluzivnost, spontano oblikovane in avtonomno delujoče interesne skupine so stigmatizirane in deležne različnih oblik represije.

Zaradi vsega povedanega se zdi proces oblikovanja agende posebej primeren za primerjalno analizo policy procesov ob demokratičnem prehodu. Tak raziskovalni pristop po našem mnenju omogoča raziskovanje modernizacijskih oziroma demokratizacijskih procesov na mikro ravneh – tam, kjer so morda *manj vidni, a bistveni za praktično uveljavljanje demokracije*. Po drugi strani v tej fazi postanejo očitne tudi strategije preprečevanja uspeha inicialnih skupin s strani centrov politične moči (Cobb, Ross, Ross, 1976: 126, 127, 138).

Reševanje problemov (problem solving) kot kazalnik demokracije

Smisel iskanja optimalnega modela upravljanja družbe je v odkrivanju učinkovitega upravljalvskega mehanizma za reševanje družbenih problemov. V skladu z omenjenimi teoretičnimi pristopi bi lahko rekli, da uspešnost sistema pri reševanju družbenih problemov kaže na njegovo prilagodljivost in vitalnost – kar je pomemben kazalnik modernosti sistema. Odgovor na vprašanje, koliko je določen sistem pri tem uspešen, je lahko le konkreten. Govori lahko npr. o deležu uspešno rešenih societalnih problemov v totaliteti vseh izraženih problemov ali pa o stopnji uspešnosti reševanja indikativnih – ključnih (t.i. »key«) problemov oziroma tematik (Bachrach, Baratz, 1970:47). Eden od dodatnih kazalnikov modernosti oziroma modernizacije je tudi udeležba znanstvenega svetovanja politike pri učinkovitem reševanju problemov (Windhoff-Heritier, 1987; Mueller, 1988), ki se v avtoritarnem kontekstu izkazuje kvečjemu v obliki nekritičnega opravičevanja ukrepov avtoritarnih oblasti.

Skupne točke teoretičnih izhodišč

Vsi omenjeni teoretični oziroma konceptualni pristopi se na neki način ukvarjajo s tremi vidiki družbenega urejanja: s problemom graditve institucij kot oblik in postopkov za demokratično urejanje družb;⁴ z načini stabilnega reševanja družbenih problemov; ter z različnimi vidiki demokratičnega reševanja družbenih konfliktov. Pri vseh se kot stalnica pojavljajo bistvenost razmerij med političnimi elitami in popularno participacijo ter problemi urejanja družb v dinamičnem zgodovinskem kontekstu (procesu).

Pri proučevanju policy procesa v prehodu se ni mogoče izogniti pomenu njego-

⁴ Cobb in Elder (1971) govorita o neposrednih povezavah demokratične teorije, policy procesa in agenda building.

vih globalnih determinant – socialnemu kontekstu, pomenu socialnega pluralizma in vzajemnosti oziroma soodvisnosti procesov. Na empirični ravni to pomeni, da se v policy procesu v kontekstu demokratičnega prehoda krepi vloga popularne participacije, oblikujejo se institucije in postopki za sodelovanje prizadetih interesnih skupin v policy procesu (njegova iniciacija in učinkovito reševanje problemov). Da bi se ti novi vzorci policy making ustalili, pa ni dovolj le oblikovati nove pravne norme in politične institucije, marveč morajo biti izpolnjeni tudi osnovni pogoji demokracije (Dahl, 1971), oblikovana participativna politična kultura civilne družbe ter zavestno interiorizirana responzivna politična kultura politične elite. Policy procesa v kontekstu demokratičnega prehoda torej ni mogoče korektno analizirati brez upoštevanja globalnih procesov modernizacije (demokratizacije) oziroma demokratičnega prehoda in njihove dinamike – in obratno, globalnega demokratičnega prehoda ni mogoče dovolj natančno proučevati brez analiziranja (spreminjanja) policy procesov.

VIRI:

- ADAMFRANE (1989), *Deformirana modernizacija – (realni) socializem med tradicijo in modernostjo*, Družboslovne razprave, Ljubljana, No. 7
- AGH, ATTILA (1990), *Transition to Democracy in Central Europe. A Comparative View*, Studies in Public Policy, No. 186, Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde, Glasgow
- ALMOND, G. A. (1971), *A Developmental Approach to Political Systems*, in: Eisenstadt S.N.(ed.), *Political Sociology*, Basic Books, Inc., Publishers, New York, London
- BACHRACH, PETER, BARATZ, MORTON S. (1970), *Power and Poverty. Theory and Practice*, Oxford University Press, New York–London–Toronto
- BATT, JUDY (1991), *East Central Europe from Reform to Transformation*, The Royal Institute of International Affairs, Pinter Publishers, London
- BAEHR, P. R., WITTROCK B., eds. (1981), *Policy Analysis and Policy Innovation. Patterns, Problems and Potentials*, SAGE, London and Beverly Hills
- BENTLEY, A.F. (1967), *The Process of Government*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts
- BERGER, SUZANNE, ed. (1981), *Organizing Interests in Western Europe*, Cambridge University Press, Cambridge–London–New York–New Rochelle–Melburne–Sydney
- BERNIK, IVAN (1989), *Socialistična družba kot »obmoderna« družba*, Družboslovne razprave, Ljubljana, No. 7)
- BEYME, von KLAUS (1986), *Teorija zastupanja alternativnih interesa u novim društvenim pokretima*, Politička misao, Vol. XXIII, No. 1
- BEYME, von KLAUS (1991), *The Modernizing Socialism: Glasnost versus Perestroika?*, in: Rustow Dankwart A., Erickson Kenneth Paul, eds., *Comparative Political Dynamics: Global Research Perspectives*, Harper Collins Publishers, New York, pp. 262–291
- BURGLUND, STEN, DELLEBRANT JAN AKE, eds. (1991), *The New Democracies in Eastern Europe*, Edward Elgar, England and USA
- CHARLTON, R. (1986), *Comparative Government*, Longman, London and New York
- COBB, ROGER W., ELDER CHARLES D. (1971), *The Politics of Agenda-Building: An Alternative Perspective for Modern Democratic Theory*, The Journal of Politics, Vol. 33, pp. 892–915
- COBB, R., ROSS, KEITH J., ROSS, M. H. (1976), *Agenda Building as a Comparative Political Process*, The American Political Science Review, Vol. 70, pp. 126–138
- CROOK, STEPHEN, PAKULSKI JAN, WATERS MALCOLM (1992), *Postmodernization. Change in Advanced Society*, SAGE, London–Newbury Park–New Delhi
- DAHL, ROBERT A. (1971), *Polyarchy: Participation and Opposition*, New Haven, London
- DAHL, ROBERT A. (1991), *Transitions to Democracy*, in: György Szoboszlei, ed., *Democracy and Political Transformation. Theories and East-Central European Realities*, Hungarian Science Association, Budapest, pp. 9–20
- DEUTSCH, K.W. (1974), *Politics and Government*, Second Edition, Houghton Mifflin Company, International Dolphin Edition, Boston
- DEUTSCH, K.W. (1966), *The Nerves of Government*, Collier-Macmillan Canada, Ltd., Toronto, Ontario
- DIAMANT, A. (1959), *Is There a Now-Western Political Process*, Journal of Politics, 21, pp 123–127
- DOWNES, A. (1972), *Up and down with Ecology – the "Issue-attention Cycle"*, Public Interest, No. 28, Summer, p. 38–50

- EISENSTADT, S.N. (1971). The Scope and Development of Political Sociology of the Modern State, in: Eisenstadt, ed., *Political Sociology*, Basic Books, Inc. Publishers, New York, London
- ETZIONI, A. (1968). *The Active Society: A Theory of Societal and Political Processes*, Collier-Macmillan Limited, London, The Free Press, New York
- FINER, S. E. (1987). *Comparative Government*, Penguin, London
- FINK-HAFNER, DANICA (1992). Nova družbena gibanja – subjekti politične inovacije, Znanstvena knjižnica FDV, Ljubljana
- FINKLE, J.L., GABLE, R.W. (1968). *Political Development and Social Change*, John Wiley and Sons Inc., New York
- FREY, FREDERIC W. (1971). Comment: On Issues and Nonissues in the Study of Power, *The American Political Science Review*, Vol. 65, No. 4, pp. 1081–1101
- GRINDLE, MERILEE S., THOMAS, JOHN W. (1989). Policy Makers, Policy Choices, and Policy Outcomes: The Political Economy of Reform in Developing Countries, *Policy Sciences*, Vol. 22, pp. 213–248
- HAGUE, R., HARROP M. (1987). *Comparative Government and Politics*, 2nd edition, MacMillan, Hounmills–Basingstoke–Hampshire–London
- HAUCK, G. (1988). Zurueck zur Modernisierungstheorie? Eine entwicklungstheoretische Bilanz, *Das Argument*, Vol. 30, No. 2
- HIGGOTT, R. A. (1980). From Modernization Theory to Public Policy: Continuity and Change in the Political Science of Development, *Studies in Comparative International Development*, Vol. XV, No. 4
- HIRSCHMAN, ALBERT O. (1975). Policy-Making and Policy Analysis in Latin America: A Return Journey, *Policy Sciences*, Vol. 6, No. 4, pp. 385–402
- HOGWOOD, BRIAN W. (1987). *From Crisis to Complacency? Shaping Public Policy in Britain*, Oxford University Press
- HOROWITZ, DONALD L. (1989). Is There a Third-World Policy Process?, *Policy Sciences*, Vol. 22, No. 3–4, pp. 197–212
- HUNTINGTON, SAMUEL P. (1969). *Political Order in Changing Societies*, Yale University Press, Yale
- INTEREST GROUPS AND PUBLIC POLICY: A Symposium (1983), *Policy Studies Journal*, Vol. 11, No. 4, p. 599–708.
- KABASHIMA, I., WHITE, L. T. III (1986). *Political System and Change*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey
- LEFTWICH, A. (1990). Politics and Development Studies, in: Leftwich, ed., *New Developments in Political Science*, Edward Elgar, Aldershat, Hants
- LIPHART, A. (1977). *Democracy in Plural Societies*, New Haven, Yale University Press
- LINZ, J.J. (1990). Tranzitions to Democracy, *The Washington Quarterly*, Vol. 13, No. 3, pp. 143–164
- LIPSKY, MICHAEL (1968). Protest as a Political Resource, *The American Political Science Review*, Vol. 62, No. 4, pp. 1144–1158
- MAY, PETER S. (1986). Politics and Policy Analysis, *Political Science Quarterly*, Vol. 101, No. 1, pp. 109–125
- McCOMBS, MAXWELL E., SHAW, DONALD L. (1972). The Agenda-Setting Function of Mass Media, *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 36, No. 2, pp. 176–187
- MERRITT, R.L., MERRITT A.J., EDS. (1985). *Innovation in the Public Sector*, Sage Publications, Beverly Hills, London, New Delhi
- MUELLER, KEITH J. (1988). The Role of Policy Analysis in Agenda Setting: Applications to the Problem of Indigent Health Care in the United States, *Policy Studies Journal*, Vol. 16, No. 3, pp. 441–453
- OFFE, CLAUS (1981). The Attribution of Public Status to Interest Groups: Observations on the West German Case, in: Berger S., ed., *Organizing Interests in Western Europe*, Camridge University Press
- OFFE, CLAUS (1984). Zu einigen Widerspruchen des modernen Sozialstaates, *Arbeitgesellschaft: Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven*, Campus Verlag, Frankfurt/M., New York, p. 336–339
- OFFE, CLAUS (1987a). Nova družbena gibanja: izziv mejam institucionalne politike, *Delavska enotnost*, Ljubljana
- PETERS, GUY B., HOGWOOD BRIAN W. (1985). In Search of the Issue-Attention Cycle, *Journal of Politics*, Vol. 47, No. 1, pp. 238–253
- PETERS, GUY B. (1986). *American Public Policy: Promise and Performance*, 2nd edition, MacMillan, Hounmills–Basingstoke–Hampshire–London
- PRIDHAM, GEOFFREY, ED. (1990). *Seuring Democracy: Political Parties and Democratic Consolidation in Southern Europe*, Routledge, London and New York
- PYE, L.W. (1958). The Non-Western Political Process, *Journal of Politics* 20:468–486
- RATZAN, SCOTT C. (1989). The Real Agenda Setters, *American behavioral Scientist*, Vol. 32, No. 4, pp. 451–463
- SCHATTSCHEIDER E.E. (1965) *The Semisovereign People. A Realist's View of Democracy in America*, Holt, Reinhart and Winston, New York–Chicago–San Francisco–Toronto–London
- USTAVNI AMANDMAJI K USTAVI SR SLOVENIJE (1989). *CZ Uradni list SR Slovenije*, Ljubljana
- WALER, J. (1977). Setting the Agenda in the U.S. Seante, *British Journal of Political Science* 7:423–445

- WEIMER, D.L., VINING A. (1989), *Policy Analysis—Concepts and Practice*, prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey
- WINDHOFF-HERITIER, ADRIENNE (1987), *Policy-Analise*, Campus Verlag, Frankfurt/M., New York
- WOLFINGER, RAYMOND E. (1971), Nondecisions and the Study of Local Politics, *The American Political Science Review*, Vol. 65, No. 4, pp. 1063–1080
- WOLFINGER, RAYMOND E. (1971), Rejoinder to Frey's "Comment", *The American Political Science Review*, Vol. 65, No. 4, pp. 1102–1104

Vrednotenje kadrov kot sestavina vrednotenja podjetij

Izhodišča

Cilji, zaradi katerih se podjetja vrednotijo, so različni: prodaja, razdelitev, nakup, povečanje zmogljivosti podjetja z izdajo novih delnic, kreditiranje podjetja, prevzem podjetja, sanacija ali likvidacija. Za različne namene tudi iščemo različne vrednosti: knjigovodsko vrednost, tržno vrednost, investicijsko vrednost itd. Trenutno pri nas zelo aktualen namen, zaradi katerega ocenjujemo podjetja, je privatizacija. Pri tem pa praviloma gre le za vrednotenje sredstev, na kadre pa se ne oziramo. Razumljivo je sicer, da je mnogo enostavnejše in zanesljivejše ugotoviti knjigovodsko vrednost podjetja, vrednost sredstev podjetja po znanih in ustaljenih metodah. Vendar je vprašanje namena tisto ključno. Dolgoročno je vsekakor zanimiva »prava vrednost«¹ podjetja z vidika doseganja ciljev (Tičar: 1991, 57). Rezultat vrednotenja podjetja je torej lahko več vrednosti, odvisno od namena našega ocenjevanja in uporabljene metode.

V raziskavi, katere izsledke povzemamo, nas je zanimala predvsem vrednost kadrov z vidika dolgoročnih ciljev podjetja oziroma na kakšen način vključevati element vrednotenja kadrov v sistem vrednotenja podjetja.

Dosežki vrednotenja kadrov bi se lahko v okviru metod vrednotenja podjetij koristno uporabili:

- za določanje zanesljivosti predvidevanj o prihodnjih donosih podjetja,
- za določanje bonitet,
- kot argument za pogajanja pri kupoprodaji ipd.

V okviru analize prednosti in slabosti podjetja, v katere sklop sodi tudi kadrovske del, moramo dobiti odgovor tudi na vprašanje, zakaj so (če so) dosežki poslovanja podjetja boljši ali slabši od dosežkov konkurence, tu pa ima vsekakor poleg drugih veliko težo tudi sposobnost kadrov, ki ob enakih drugih pogojih prispevajo k večji ali manjši uspešnosti podjetja.

Pregled do zdaj uporabljenih pristopov vrednotenja človeškega dejavnika

Teorija človeškega kapitala

Teorija človeškega kapitala je nastala v ekonomski znanosti v času, ko je ta veda zaplavalala v močan tok kvantificiranja. Ponujala je instrumente za merjenje, s katerimi je bilo možno izračunavanje *stopenj* donosa. Njeni utemeljitelji so Theodore Schultz, Gary Becker in Jacob Mineer.

Bistvo teorije človeškega kapitala je, da ljudje investirajo vase z izobraževanjem in usposabljanjem ne le zaradi trenutnega lastnega zadovoljstva, temveč tudi zaradi pričakovanih donosov (povečanega prihodnjega dohodka s povečanim zaslužkom) teh naložb v prihodnosti ter drugih učinkov, ki se ne morejo izmeriti

* Dr. Bogdan Kavčič, redni profesor na FDV, Mira Anterič, raziskovalka na ITO

v denarju, saj ti prinašajo dobiček posredno preko vpliva na proizvodne sposobnosti.

Theodore Schultz je posebej poudarjal, da se naložbe v znanje in sposobnosti pojmujejo kot ključne za določanje gospodarske rasti. V osemdesetih letih je Schultz v svoji najnovejši definiciji »človeškega kapitala« (Schultz: 1982, 28) poudaril poleg proizvodnih še podjetniške sposobnosti.

Podjetniško sposobnost opredeljuje kot sposobnost dobiti informacije, potrebne za prilagajanje podjetja spremembam v okolju. Kot ključni sestavini človeškega kapitala pojmuje pridobljene *sposobnosti in informacije*, pri čemer tudi informacijam pripisuje ekonomsko vrednost.

Teorija »človeškega kapitala« je doživljala tudi kritiko. Malačič npr. v članku Teorija človeškega kapitala in njena kritika (Malačič: 1984) obravnava meščansko ter marksistično kritiko teorije »človeškega kapitala«. Meščanska kritika, katere zagovorniki so Hary G. Skoffer, Jack Vizman in Neil W. Chamberlain, je usmerjena pretežno k posameznim pomanjkljivostim teorije, neuresničljivosti njenih posameznih predpostavk, pomanjkanju podatkov, pomanjkljivosti v empirični analizi. Teorije ne ruši, nakazuje zgolj potrebo po njeni izpopolnitvi. N. Chamberlain (1971: 211, 212) navaja dva ugovora proti tej teoriji:

1. Ugovor *filozofske narave*, ki pravi, da je v vsaki družbi poleg ekonomskih izračunov še vrsta drugih odločitev, ki niso prepričanja.

2. Ugovor, ki je *logične narave*. Chamberlain izhaja iz tega, da se za izračunavanje stopenj donosa in tudi analizo cost-benefit najpogosteje uporabljajo argumenti, da prispevata k uspešni uporabi virov.

Kritiko teorije človeškega kapitala je na svoj način podal tudi John Vaizey (1972: 8–9). Pravi, da ima kapital dva vidika:

1. je obseg produkcijskih sredstev, ki vsebuje *preteklo* in sedanje znanje (*know-how*). Za zdaj ne razpolagamo z zadovoljivim in nedvoumnim načinom njegovega merjenja kot celote in

2. kapital je bogastvo, *katerega lastniki so ljudje*.

»Človeški kapital« lahko merimo v obliki – obsega ali toka (Vaizey: 1972, 23, 25), odvisno od namena ali vprašanj, na katera poskušamo odgovoriti. Pri samem merjenju pa se srečujemo z mnogimi pomanjkljivostmi in težavami (neravnotežje gospodarstva, nihanje obrestnih in diskontnih mer itd.). Na primer, merimo lahko število let izobraževanja. »Človeški kapital« lahko npr. merimo z enotami ekvivalentne uspešnosti, ki ponderirajo leta šolanja s storilnostjo ali zaslužki delovne sile. Pri merjenju neto »človeškega kapitala« je vsekakor osrednje vprašanje odnos med zaslužki in storilnostjo.

Vsako vrednotenje teorije »človeškega kapitala« mora upoštevati, da ta sloni na *predpostavki polne konkurence in maksimiziranju dobička*. Če ti predpostavki nista izpolnjeni, teorija izgubi svojo moč.

Marksistična kritika teorije »človeškega kapitala« je v primerjavi z meščansko po besedah S. Boulesa in H. Gintisa (1975: 75) naperjena proti samim temeljem in strukturi teorije.

Teorija »človeškega kapitala« trdi, da se tako »človeški kapital« kot fizični kapital pridobivata z investiranjem. Mejni proizvod delavcev določa mezde, ti kapitalizirani zaslužki, diskontirani z neko obrestno mero, določajo vrednost »človeškega kapitala«, ta pa pomeni tržno vrednost produktivnih sposobnosti delavcev, te pa naprej določajo mejni proizvod in ta še naprej mezdo. Logika raziskovanja in dokazovanja avtorjev koncepcije investiranja v človeka *se tako vrti v začaranem krogu*, pravi sovjetski ekonomist V. S. Gojilo (1975: 12).

Kljub različnim kritikam teorije človeškega kapitala (Bevc: 1991, 13) je danes splošno sprejeto stališče, da je pojem naložb v »človeški kapital« še veljaven, vendar pa mora biti ustrezno razširjen, tako da bo vključeval vse dejavnosti, ki povečujejo storilnost posameznika (in posredno tudi podjetja) in družbe kot celote, torej tudi osebnostne lastnosti, motivacijo itd.

Pod človeškim kapitalom večina avtorjev danes ne razume le raznovrstnih pridobljenih sposobnosti, katerih vrednost ocenimo kot investicijski strošek.

Pomen človeškega dejavnika za uspešnost podjetja

Če izhajamo iz predpostavke, da je uspešnost podjetja tista, ki določa vrednost podjetja, potem ne moremo mimo dejstva, da je uspešnost rezultat »človeškega dejavnika«. Kako izmeriti delež vrednosti človeškega dejavnika v vrednosti podjetja, pa je vprašanje, s katerim so se in se ukvarjajo mnogi avtorji po svetu.

Mogoče je zaslediti različne pristope k reševanju tega vprašanja in tudi njihove kritike.

Manj pa je nakazanih celovitih pristopov, kako priti do rezultata, ko bi poleg ocene stroškov kot investicije v kadre prišli tudi do ugotovitve vrednosti, ki jih prinašajo te investicije v človeški dejavnik, z rezultati poslovanja, tj. donosnost podjetja.

Ocenjevanje človeškega dejavnika z vidika stroškov investicij v človeški kapital

Računanje investicij v človeški dejavnik je veliko preprostejše kot ocena vrednosti, ki jih te investicije predstavljajo. V literaturi zasledimo različne metode ugotavljanja in ocenjevanja stroškov kot investicij v človeški dejavnik. Med seboj se razlikujejo predvsem po širini različnih pristopov in potrebnih bazi podatkov.

Ene ugotavljajo stroške za posameznika po posameznih vrstah stroškov tako kot nastajajo, za kar je potrebna zelo široka baza podatkov, če upoštevamo večje število zaposlenih. Druge metode gredo širše in stroške grupirajo tako po zaposlenih kakor tudi po vrsti stroškov samih. Tako ugotovljena oz. ocenjena vrednost človeškega dejavnika, ki izhaja iz stroškov za investicije v kader, daje sicer dokaj stvarno oceno, vendar le tedaj, če te gledamo statično. Ko pa člani podjetja vzpostavijo medsebojne delovne odnose, da bi dosegli cilje podjetja, se njihova vrednost prične spreminjati.

Ocenjevanje vrednosti človeškega dejavnika (Bridge: 1981, 203) je doživelo veliko publiciteto v zadnjih letih zaradi svojega spora s tradicionalnim računovodskim konceptom stroškov (Chamberlain: 1948, 230–248) in vrednostjo človeških virov.

Pri vsem tem pa se celo pojavljajo dvomi pri nekaterih računovodjih, ne redko pa tudi menedžerjih samih, ali so zaposleni vrednost za podjetje ali ne. Logika razmišljanja je takale: »Vrednost ima samo tisto, kar je mogoče prodati. Ljudi pa po odpravi suženjstva ni več mogoče prodajati.«

O pristopih k tej tematiki so dokaj podobno pisali Maurice Cuming (1975: 358–369), John Bridge (1981: 203–206) in W. F. Cascio (1991: 2–7). Vsi trije kakor tudi že prej Likert (1961 in pozneje) poudarjajo pomen metod za ugotavljanje vrednosti človeških virov za poslovne odločitve in postavljanje ciljev podjetja. Še posebej je poudarjen pomen ključnih kadrov, tj. strokovnjakov in menedžerjev za

podjetje, čeprav se ti zelo redko pojavljajo kot postavka v finančnih poročilih in bilancah stanja. Smrt pomembnega menedžerja v podjetju pa npr. lahko pozroči takojšen padec vrednosti delnic družbe na borzi (Cuming: 1975, 358).

Te metode opredeljujejo ekonomski pristop k oceni vrednosti podjetja, ki temelji na dejstvu, da so prihodnji donosi, običajno čisti denarni tokovi (cash flow) in zasluzki (earnings), všteti v to vrednost, diskontirani z namensko stopnjo (v zasebnih podjetjih bi to bili lahko oportunitetni stroški kapitala, v javnem sektorju pa so baza diskontne stopnje lahko zaposleni), da bi dobili sedanjo vrednost. Analogno s tem lahko pričakujemo, da bodo kadrovske dejavnosti prav tako kot izobraževanje in razvoj prinašale donose podjetju. To pa je prav gotovo močan argument za kapitaliziranje donosov in izdatkov s področja kadrov.

Kljub vsemu so težave z izbiro meril in merjenjem vrednosti človeških virov velike. Med drugimi je gotovo zelo težko napovedati obdobje, v katerem bo dosežen dobiček iz izdatkov za človeški kapital. Mnogi menijo, da je nesprejemljivo presojati človeka z denarno vrednostjo enako kot stroje.

Pregled nekaterih pogostejše uporabljenih metod

Po svetu so se razvile različne metode in tehnike ocenjevanja vrednosti človeškega dejavnika. Njihovi pristopi pa so dokaj različni. Od natančnih ugotavljanj stroškov izobraževanja (Masanori Hashimoto, 1981, Shin-Hwan Chang in Shin-Chen Chiang, 1990), izračunavanja stroškov za investicije v človeški dejavnik R. Likert, (1967), R. Brummet, E. Flamholtz in W. Pyle, (1968), R. C. Woodruff (1970), G. M. Baker (1974), E. Flamholtz (1985), Searfoss in Coff (1988) in tudi kritiki le-teh (G. M. Baker, 1974, V. Scarpello in H. A. Thecke 1989) do poskusov celovitega pristopa k ocenjevanju vrednosti človeškega dejavnika z ekonomskega vidika ugotavljanja stroškov za investicije v kadre in ocenjevanja vrednosti teh investicij za podjetje (R. Likert 1967 in pozneje in naša dr. B. Kavčič, 1991, dr. S. Možina, 1991).

Zgodovinski stroškovni vidik ocenjevanja investicij v človeški dejavnik (povzeto po F. Cascio, 1991)

Prvi večji poizkus vrednotenja človeškega dejavnika so opravili (Likert, Brummet, Flamholtz in Pyle leta 1968) v R. G. Barry Corporation of Columbus v Ohio. Vrednotenje človeškega dejavnika je bilo prvi korak v razvoju meril in postopkov vrednotenja kadrov, ki bi omogočil podjetju prikazovati tekoče izdatke za človeški dejavnik.

V R. G. Barry Corporation so zbrali stroške za posameznega menedžerja. Pri tem so izhajali iz naslednjih petih kategorij stroškov za:

- pridobivanje,
- formalno izobraževanje,
- neformalno izobraževanje,
- izkušnje in
- razvoj.

Popolno je opisal naravo teh stroškov R. C. Woodruff (1970).

V tem sistemu se neamortizirani del stroškov v bilanci investicij odpiše kot izguba, če posameznik zapusti podjetje. Z zgodovinsko stroškovnim pristopom

k oceni investicij v zaposlene (izdatki so bili dejansko povzročeni) ocenjujemo podjetniške investicije v kadre na podlagi dejansko nastalih izdatkov.

Metoda seveda ni brez slabih strani. G. M. Baker (1974) navaja tele:

- prvič, zgodovinsko stroškovno ocenjevanje temelji na napačni domnevi, da je dolar stabilen,
- drugič, detekcija in odpis stroškov dopuščata velik vpliv subjektivnosti,
- tretjič, dokler ocena vrednosti ni potrjena na trgu (ni prodajljiva), ni objektivno preverjena vrednost.

Končno, zgodovinsko stroškovni pristop upošteva le stroške, ki so nastali za podjetje, in v celoti ignorira vsa *merila vrednosti* zaposlenih za podjetje.

Z vidika pomanjkljivosti zgodovinskega stroškovnega pristopa se zdi pametno pregledati preostale osnove ocenjevanja, to je metode, ki bi mogle zagotoviti dodatne informacije, ki bi omogočile realnejše ocene vrednosti človeškega dejavnika.

Te bi lahko razvrstili v tri kategorije:

- metoda ocenjevanja nadomestnih stroškov,
- metoda ocenjevanja sedanje vrednosti prihodnjih zaslužkov,
- metoda ocenjevanja sedanje vrednosti za podjetje (prispevek v dobičku).

Ocenjevanje stroškov nadomeščanja človeškega dejavnika

Alternativni pristop merjenja zgodovinskih stroškov zaposlenih je merjenje stroškov nadomeščanja zaposlenih. Če sledimo Flamholtzu (1985), stroški nadomeščanja zaposlenih vključujejo:

- pridobivanje,
- selekcijo,
- kompenzacije in
- stroške izobraževanja.

Ta pristop so predstavili Flamholtz, Searfoss in Coff leta 1971. L. Flamholtz pa je že (1988) poudaril, da je v praksi lažje oceniti stroške nadomeščanja kot pa tržno vrednost, zato bi te lahko vzeli kot nadomestno merilo za pretekle (zgodovinske) stroške.

Na drugi strani pa je mogoče z veliko verjetnostjo sklepati, da uporaba »stroškov nadomeščanja« namesto zgodovinskih stroškov ne pomeni dosti več kot posodobitev ocene, vendar na račun znatno večje subjektivnosti merjenja (Baker, 1974, Scarpello in Thecke, 1989). Prav tako vrednotenje stroškov nadomeščanja lahko vodi k nepravi oceni, ker si neuspešna firma lahko nakoplje večje stroške, kot jih je z rezultati zmožna pokriti (Steffy in Maurer, 1988).

Ocenjevanje vrednosti zaposlenih glede na prihodnje zaslužke

Ocenjevanje vrednosti zaposlenih z vidika prihodnjih zaslužkov sta kot ekonomski pristop opredelila B. Lev in A. Schwartz (1971). Ta pristop temelji na sedanji vrednosti prihodnjih zaslužkov. Pri tem podjetje določi, koliko je prihodnji prispevek zaposlenih zanj vreden danes. Ta prispevek se meri s stroški za plače, ki jih bo podjetje izplačalo zaposlenim.

Merilo je sicer objektivno, dokaj nepristransko, ker pri določitvi prihodnjih zaslužkov uporablja široko bazo statističnih podatkov, census nadomestnih pri-

hodkov in tudi podatkov o umrljivosti. Vseeno pa je merilo le omejene vrednosti, ker nakazuje povprečno vrednost, ne pa vrednosti neke posebne skupine ali posameznika. G. M. Baker je podčrtal tri druge napačne domneve, na katerih temelji ta metoda (Baker: 1991, 4–5). Če sedanjost vrednost prihodnjih zaslužkov gledamo kot pošteno ocenitev individualne ekonomske vrednosti posameznika za podjetje, potem je:

- prvič, odvisna od pričakovanega dobička, ki je vgrajen v uporabljeno diskontno mero, ker je vrednost kadrov izražena s prihodnjimi stroški,
- drugič, če zaslužki izključujejo dodatne stroške, je za podjetje boljše, da je brez teh virov, in
- tretjič, posledično je vrednost preteklih vlaganj v kadre in njihov razvoj enaka nič v prvem primeru ali negativna v drugem primeru.

Ocenjevanje vrednosti človeškega dejavnika na podlagi multipliciranja zaslužkov

Glavni alternativni pristop k vrednotenju človeškega dejavnika, ki je bil uporabljen v Barry Corporation, se je pojavil z metodo IMP/ICMA, katere avtorja sta Gilles and Robinson (1972), povzeto po M. Cumingu (1975).

Cilj te metode je vrednotenje človeških virov na tak način, da bi bila ta vrednost lahko vključena v normalne debet kreditne transakcije. Tako bi bila lahko uporabna pri določanju celotne vrednosti podjetja ali njenega dela ter bi tako služila svojemu namenu. Metoda temelji na celotnih plačilih skupaj z multiplikatorjem in izhaja iz odnosa med ceno in zaslužki podjetja. Ta metoda multipliciranja temelji na predpostavki, da ni neposredne povezave med stroški za posameznika in njihovo vrednostjo za podjetje v določenem času. To pomeni, da je še mnogo drugih faktorjev motivacije, vedenja in delovnega okolja, ki vplivajo na vrednost človeka za podjetje. Zato mora biti metoda vrednotenja sposobna predstaviti te subjektivne faktorje v finančnih kvantificiranih oblikah. To je doseženo v tem primeru z multiplikatorji, ki so na podlagi primerjav z zaslužki uporabljeni kot presoja vrednosti *vodstva na različnih stopnjah* znotraj celotne vrednosti za podjetje.

Z ekonomskega vidika metoda ni docela nezadovoljiva in cost benefit analize pogosto enako temelje na prihodkih kot nadomestilu za mejni proizvod.

Resnična vrednost IMP/ICMA metode je v osnovi ta, da se izogne zgodovinskemu stroškom, vsebovanih v metodi, uporabljeni v Barry Corporation, ki zahteva ekstenzivno bazo podatkov za vsakega zaposlenega, medtem ko multiplikatorji sledijo le višini zaslužkov. Relativna velikost multiplikatorjev pa je gotovo arbitrarna. Pri iskanju metod za celovitejšo oceno vrednosti človeškega dejavnika je prav gotovo treba ugotoviti, da metoda ne more dati realnih rezultatov, če se omejimo le na ekonomski vidik obravnave problema.

Že Likert je (1967: 146) poudarjal, da ocena vrednosti človeškega dejavnika (Human assets accounting) in oblikovanje njene razumne tekoče ocene ne moreta temeljiti zgolj na eni predpostavki, temveč je že tedaj izhajal iz dveh razsežnosti:

- tekoče vrednosti človeške organizacije in
- dobrega mnenja strank (customer goodwill) o podjetju.

Ta pristop pa zahteva tudi odprto sodelovanje med računovodskimi in družbenimi znanostmi, ki so močno prisotne pri merjenju vzročnih in interventnih variabel. Ta povezava se je šele pričela razvijati in bo trajalo še dosti let in stalo veliko denarja, preden bo operacionalizirana. Rezultat pa bo omogočil podjetjem ne le,

da bodo poznala sedanjo vrednost človeških virov, temveč tudi kakšne spremembe ali trende lahko pričakujejo.

Ocenjevanje vrednosti človeškega dejavnika za podjetje

Ocenjevanje stroškov podjetja za *gradnjo* človeške organizacije ali dobrega oz. slabega mnenja strank o podjetju (customer goodwill) ni lahko. Zato pa je toliko pomembnejše (Likert, 1967: 146), saj obsega točno ocenitev tekoče vrednosti človeške organizacije.

Likert predlaga, da bi v finančne izkaze vključili tudi *kazalnike vrednosti človeškega dejavnika in dobrega mnenja strank o podjetju*.

Uspešnost podjetja in njegove človeške organizacije ponazarja s primerom dveh podjetij z enakim poslom. Obe sta enako veliki in imata identično ekipo in tehnologijo. Eno proizvaja več in zasluži več kot drugo, ker je njegov kader uspešnejši glede na doseganje tehle variabel (kazalnikov za oceno vrednosti sposobnosti zaposlenih):

1. raven inteligentnosti in sposobnosti,
2. raven izobrazbe in usposobljenosti zaposlenih,
3. raven proizvodnih ciljev in motivacije za doseganje podjetniške uspešnosti,
4. kakovost vodenja,
5. sposobnosti, da se razlike med zaposlenimi uporabijo za inovacije in izboljšave, ne pa za razvoj nerazrešljivih medsebojnih konfliktov,
6. kakovost vertikalnih, horizontalnih in lateralnih komunikacij,
7. kakovost odločanja,
8. sposobnost, da se namesto tekmovanja za osebni uspeh na račun podjetja doseže kooperativno timsko delo,
9. kakovost nadzornih procesov v podjetju in občutek odgovornosti,
10. sposobnost doseganja učinkovite koordinacije,
11. sposobnost uporabe izkušenj in merjenja za usmerjanje odločitev za izboljšanje poslovanja in uvajanje inovacij.

Razlika v ekonomski vrednosti človeške organizacije teh dveh podjetij se izraža v razlikah med njima v sedanjih in prihodnjih zaslužkih, ki se izražajo v njihovih različnih *človeških organizacijah* (sposobnosti vodstva).

Podobno se razlike v odjemalčevem »good willu« izražajo v razlikah med obema podjetjema, v zadovoljstvu in stroških za plače in razlikah v motivaciji kupcev, da kupujejo raje izdelke enega podjetja kot izdelke drugega.

Nekateri pristopi k obravnavanju problema vrednotenja človeškega dejavnika pri nas

Kakor v svetu tako tudi pri nas lahko zasledimo različne pristope k obravnavanju problema vrednotenja človeškega dejavnika. Vse bolj je namreč prisotno dejstvo, da je človek tisti, ki v najširšem smislu s svojo dejavnostjo uresničuje razvoj celotne družbe (Lipičnik: 1985).

Ekonomski pristopi v večini primerov obravnavajo vrednotenje kadrov z vidika stroškov za izobraževanje, pridobivanje kadrov, fluktuacije ipd. ter so metodološko dokaj dobro obdelani (Jereb: 1989; Jašič: 1989, Bevc: 1989 in drugi). Lahko pa ugotovimo, da je mnogo manj avtorjev, ki poskušajo obravnavati vrednotenje človeškega dejavnika s kakovostnega vidika, tj. njegove vrednosti za podjetje.

Ekonomski pristopi k vrednotenju človeškega dejavnika ugotavljajo zgolj statične učinke, tj. stroške investicij v kadre, ne upoštevajo pa, da ti dejanski, in sicer nesporno ugotovljeni stroški povsem spremenijo svojo vrednost, ko ljudje vzpostavijo medsebojne odnose v podjetju, katerih skupno delo je dober ali slab dosežek podjetja. Človeška organizacija je šele tisto, kar daje osnovni vrednosti kadrov¹ njeno pravo vrednost.

Več kot očitno je, da so ocene vrednosti podjetij pri nas izključno ekonomske narave. Ljudi kot žive tvorce prispevkov k vrednosti podjetja (Možina: 1991) ne obravnavajo posebej, temveč izključno le po predvidenem dobičku.

Čeprav je že Likert (1967) ugotovil, da zgolj ekonomski pristop k vrednotenju človeškega dejavnika ni dovolj, ter poudaril pomen družboslovnih ved pri oblikovanju metod in tehnik ocenjevanja vrednosti človeškega dejavnika in izkazovanja le-teh v finančnih poročilih in bilancah, se žal pri nas prav v tej smeri ni še nič premaknilo.

Vsekakor pa je bilo kar nekaj napisano o pomenu in povezanosti uspešnosti kadrov, zlasti vodilnih in strokovnjakov, z uspešnostjo podjetij. Kadrovske dejavnike ostaja in bo ostal ključni dejavnik uspešnih podjetij. Dejavnike uspešnosti poslovnega kadra so v svoji raziskavi (Kavčič, Čibron, Deškovič, Mesner, 1988) proučevali avtorji s ciljem, kako povečati uspešnost naših podjetij. Pri tem so opozorili na zunanje in notranje dejavnike uspešnosti podjetij. S to raziskavo je bilo preseženo prepričanje, da so vodje le tisti, ki so za to rojeni. Vedenje se da v veliki meri naučiti, prirojene lastnosti pa so pri tem lahko v pomoč.

Vrednosti menedžmenta in strokovnjakov za podjetje v povezavi z vse turbulentnejšim okoljem poudarja tudi (Rebernik: 1990, 80–88). Pomen ljudi, njihovega znanja in sposobnosti in poslovnem sistemu vedno bolj narašča. Hkrati se postopoma transformira klasično pojmovanje o ljudeh kot produkcijskem tvorcu, ki se troši in povzroča stroške, v spoznanje, da so za poslovni sistem ljudje premoženje.

Pomen kadrovskega dejavnika za vrednosti podjetja poudarja v prispevku za Šolo vrednotenja podjetij tudi dr. S. Možina (1991). Enako kot že prej omenjeni naši avtorji. Možina pojmuje kadre kot žive tvorce prispevkov k vrednosti podjetja. Pri tem kaže posebej na poslovodne delavce in strokovnjake, ne zanemara pa tudi pomena drugih.

Možni kazalniki, ki bi jih lahko uporabili kot pomoč pri oceni vrednosti kadrov v vrednosti podjetja, naj bi bili:

- ustreznost dejanske izobrazbene strukture v primerjavi z zahtevano (potrebno),
- struktura zaposlenih po starosti,
- kadri po dolžini delovne dobe (delovne izkušnje),
- funkcionalna znanja,
- pregled inovacij, patentov,
- mobilnost in zamenljivost kadrov,
- aktualna in potencialna fluktuacija,
- absentizem,
- zdravstveno stanje zaposlenih,
- (pre)zaposlenost, manki oz. presežki določenih vrst kadrov,
- stopnja identifikacije s podjetjem,
- razpoložljivost kadra v okolju (trg delovne sile),

¹ Tj. dejanskih stroškov za njihovo formiranje.

– Na podlagi navedenih kazalnikov lahko pridemo do ocene, ki jo primerjamo z drugimi podobnimi podjetji v panogi, skupini ali Sloveniji kot celoti. Tako lahko ugotovimo, ali gre za pozitivno ali negativno gibanje, ki odraža vrednost operativnega dela kadrovskega dejavnika podjetja.

Model ocenjevanja vrednosti kadrov v oceni vrednosti podjetja

Model je v celoti prikazan v Kavčič, Anterič: 1992. Zaradi preobsežnosti so povzete le temeljne sestavine.

Predlagani model temelji na tehle izhodiščih:

1. Vrednost kadrov za podjetje se izraža v uspešnosti podjetja, torej v tem, koliko učinkovito zaposleni uporabljajo razpoložljive vire. Ključno merilo je torej učinkovitost podjetja, kar se sklada z izhodiščem, da je vrednost podjetja odvisna od pričakovanega donosa v prihodnje (dinamična metoda vrednotenja podjetij).

2. V podobnih razmerah poslovanja podjetij se večja vrednost kadrov kaže v večji usklajenosti delovanja podsistemov podjetja, kar omogoča doseganje sinergijskih učinkov.

3. Za uporabljene kazalnike nimamo metod merjenja vrednosti v denarju, ampak uporabljamo ocene. Vendar ocene temeljijo pretežno na objektivnih vidikih delovanja organizacije.

4. Sintetična ocena je poimenovana »ocena kadrovske zmogljivosti« in kot korekcijski faktor oceni denarne vrednosti podjetja.

Podjetja so zaradi različne velikosti, opremljenosti, donosnosti itd. zelo različnih vrednosti. Zato je ocena kadrovske zmogljivosti konstruirana tako, da omogoča večjo ali manjšo natančnost z uporabo večjega ali manjšega števila kazalnikov. Pri majhni vrednosti podjetja bi sicer lahko bili stroški ocene preveliki glede na njen učinek.

6. Predlagana metoda ocene kadrovske zmogljivosti podjetja temelji na konzultantskih in akademskih potrebah in izkušnjah. Zato je poudarek na uporabnosti metode oz. modela.

Sintetična ocena kadrovske zmogljivosti podjetja temelji na ocenah naslednjih delnih kazalnikov:

1. Usklajenost kadrovske in razvojne (konkurenčne) strategije
2. Usklajenost kadrovske strategije in tehnologije
3. Usklajenost filozofije vodenja in kakovosti zaposlenih
4. Ocena ustreznosti organizacijske zgradbe
5. Ocena organizacijske urejenosti
6. Ocena fluktuacije
7. Neformalne informacije.

Vsak kazalnik je sestavljen iz vrste merilnikov. Na podlagi teh sestavin dobi oceno na petstopenjski lestvici:

1 – kazalnika ni mogoče oceniti, ker podatkov ni oz. se s to problematiko v podjetju sploh niso ukvarjali.

2 – ne ustreza

3 – manj ustreza

4 – ustreza

5 – zelo ustreza.

Petstopenjska lestvica se v tovrstnih raziskavah najpogosteje uporablja. V načelu ni nobenega razloga, da je ne bi »podaljšali« na sedem ali celo deset stopenj.

Teoretične podlage tega modela so podrobneje obrazložene in utemeljene v Kavčič (1991) in jih v tem modelu podrobneje ne navajam.

Skupno oceno kadrovske zmogljivosti podjetja dobimo tako, da seštejemo ocene, ki smo jih dobili za vseh sedem kazalnikov skupaj. Ta ocena je podlaga za izračun korekcijskega faktorja (Kkz) vpliva kadrovske zmogljivosti podjetja na oceno vrednosti podjetja po knjigovodski ali drugi vrednosti. Korekcijski faktor pri končni oceni uporabimo tako, da oceno vrednosti podjetja po ekonomski metodi pomnožimo s korekcijskim faktorjem kadrovske zmogljivosti.

Model temelji na številnih predpostavkah, ki jih je mogoče predvsem teoretično utemeljiti. Praktični preizkusi bodo pokazali, koliko je uporaben in v katero smer ga je treba razvijati naprej. Nekaj ugovorov pa je znanih že vnaprej in jih je tudi mogoče komentirati vnaprej.

1. Posebna ocena kadrovskih zmogljivosti ni potrebna, ker se vrednost kadrov tako ali tako izraža v gospodarskih rezultatih. To je najbolj ozkosrčen ugovor ene stroke, ki ni pripravljena priznati svojih pomanjkljivosti in ne vidi svoje uspešnosti v sodelovanju z drugimi. Takšno izhodišče je v eklatantnem nasprotju s sodobno metodološko paradigmo, ki poudarja mnogodimenzionalnost pojavov, njihovo enkratnost, celovitost itd.

2. Model temelji na ocenjevanju, ne na merjenju. Je torej manj natančen kot ekonomski izračun in zato neuporaben za korekcijo. Glede na razpoložljive metode določanja (ekonomske) cene podjetij ocena kadrovskih zmogljivosti ne kaže bistveno nižje stopnje zanesljivosti in veljavnosti. Pri ekonomski oceni gre za številne predpostavke, ki jih ni mogoče preveriti ali pa le deloma. Seveda pa velja, da kadrovskih zmogljivosti ne morejo presojati nestrokovnjaki.

3. Velikost učinka korekcijskega faktorja kadrovskih zmogljivosti je arbitrarno določena. Ta ugovor drži v toliko, da ni znana distribucija ocen kadrovskih zmogljivosti za širšo populacijo podjetij. Praktična uporaba predlaganega modela bo na eni strani preizkus modela, na drugi pa podlaga za njegovo dopolnitev in razvijanje.

4. Model predvideva za vse vidike kadrovskih zmogljivosti enako težo v končni oceni. To je morda ena najresnejših kritik. Vendar je »prava« ponderacija posameznih kazalnikov pravzaprav individualna, za vsako podjetje drugačna. Deloma bi bilo mogoče to pomanjkljivost modela popraviti s posebno obravnavo redkih zelo ugodnih ali zelo neugodnih ocen. Naslednja možnost je določitev in večji ponder kritičnih dejavnikov. Itd. Nedvomno bo model v tej smeri treba dopolnjevati.

5. Linearna transformacija ocene v korekcijski faktor. Tudi to je ena od utemeljenih kritik. Vendar je linearna transformacija ne le tehnično enostavna, ampak ima tudi to prednost, da pregledno diferencira ne le izjemne ocene, ampak tudi ocene okrog sredine. Dokler ni znana distribucija ocen večjega vzorca podjetij, je uporaba drugih transformacijskih modelov manj upravičena.

- ADIZES I., Kako riješiti krizu upravljanja, Globus Zagreb, 1989
- BENDEKOVIĆ JADRANKA, Vrednovanje poduzeća, Računovodska revizija financije, br. 8-9, 1991
- BEVC MILENA, Izobraževanje kot dejavnik kvalitete delovne sile in analize donosnosti naložb v izobraževanje v Jugoslaviji, magistrsko delo, EF, 1989
- BOULES S. AND GINTIS H., The Problem with Human Capital Theory, A. Marxian Critique, The American Economic Review, 1975
- BRIDGE JOHN, Economics in Personnel Management, Institut of Personnel Management, London, 1981
- BRUMET R. L. AND OTHERS, Human Resource Measurement a challenge for accountants, Personnel Administration, 1969
- CANNON D. A., Human Resource Accounting – a critical comment, Personnel Review, Summer 1974
- CASCIO F. WAYNE, Costing Human Resources, PWS-KENT Publishing Company, Boston 1991
- CHAMBERLAIN N. W., Some Second Thoughts on the Concept of Human Capital Formation and Manpower Development, New York, The Free Press, 1971
- CUMING MAURICE W., The Theory and Practice of Personnel Management, London, 1975
- FRANTZREB R. B. AND OTHERS, The valuation of Human Resources, Business Horizons, June, 1974
- FREUND WILLIAM AND EPSTEIN EUGENE, People and productivity, The Ten York Stock Exchange, Guide to Financial Incentives and the Quality of Work Life, Dow Jones Irwin Homewood, Illinois, 1984
- GILES W. J. AND ROBINSON D. F., Human asset accounting, London, Institute of Personnel Management/Institute of Cost and Management Accountants, 1972
- GOJILO V. S., Savremenye buržaznyye teorii vasprouzvodstva rabočej sily, Moskva, Nauta 1975
- GORTNER, MAHLER, NACHOLSON, Organization Theory, The Dorsey Press, Chicago, 1987
- GOVINDARAJAN V., Implementing Competitive Strategies at the Business Unit Level: Implications of Matching Managers to Strategies; Strategic Management Journal, Z.V. 10
- HERSEY PAUL AND BLANCHARD KENNETH H., Management of Organizational Behavior: Utilizing Human Resources, Prentice/Hall International, 1969
- JASIČ ZORAN, Uvod u ekonomiku obrazovanja, Informator, Zagreb 1979
- JEREB JANEZ, Ekonomika izobraževanja, 1989
- JOVANOVIC BOYAN, Firm specific Capital and Turnover, Journal of Political Economy, 1979
- KAVČIČ BOGDAN, Direktorji uspešnih slovenskih gospodarskih organizacij, GV, DE 1988
- KAVČIČ BOGDAN, Sodobna teorija organizacije, Ljubljana, DZS, 1991
- KOUZES J. M., POSNER B. Z., The Leadership Challenge Jossey Bass, San Francisco, 1987
- LIKERT R., New Patterns of Management, Los Angeles County, Management Conference, 1961
- LIKERT R., The Human organization, Its Management and value, McGrawHill book Company, New York, 1967
- LIPIČNIK BOGDAN, Analiza podjetja – organizacije, prispevek za šolo vrednotenja podjetij, CISEF, Ljubljana, 1991
- MALAČIČ JANEZ, Teorija človeškega kapitala in njena kritika, Ekonomska revija št. 4/1984
- MASANORI HASHIMOTO, Film Specific Human Capital as o Shared Investment, The American Economic Review, 81
- MIHELČIČ MIRAN, Ciljna področja organizacijskega delovanja, ČGP Delo, Gospodarski vestnik, Ljubljana, 1986
- MOŽINA STANE, Kadri, prispevek za šolo vrednotenja podjetij, CISEF, Ljubljana, CISEF, 1981
- REBERNIK M., Ljudje – premoženje ali strošek poslovnega sistema, Organizacija in kadri, št. 23, 1990
- REBERNIK M., Mezzoekonomsko presoja inovativnosti poslovnega sistema, doktorska disertacija, Ekonomsko poslovna fakulteta Maribor, januar 1992
- ROBINSON D. F., Progression Human Asset Accounting, Personel Management, March, 1973
- ROWIE A. J., MANSION O. R., Managing with Style, Jossey Bass, San Francisco, 1987
- SCHULTZ TEODORE W., Ulaganje u ljude, Čekade, Zagreb, 1985
- SHIN-HWAN CHIANG AND SHIN-CHEN CHIANG, York University General Human Capital as a shared investment under asymmetric information, Canadian Journal of Economics Review, 1990
- TIČAR BOJAN, Družbeni kapital in ocena vrednosti podjetij, Gospodarski vestnik, oktober 1991
- VAHČIČ ALEŠ, Motivacija za delo in uspešnost, NR, 1985
- VAIZEY JOHN, The Political Economy of Education, London, Duckworth, 1972
- WISEMAN JACK, Cost Benefit Analysis in Education, The Southern Economic Journal, July 1965

Neoklasična in postkeynesijanska teorija vedenja potrošnika

V elementarni obliki ekonomska teorija zastavlja problem vedenja potrošnika v tržnem gospodarstvu takole: kako sprejema odločitve potrošnik,¹ ko zadovoljuje svoje različne potrebe/želje z različnim blagom/storitvami. Pri tem je na eni strani omejitveni dejavnik potrošnika njegov dohodek, po drugi strani pa so to cene blaga/storitev. Teorija, ki naj bi pojasnila vedenje potrošnika v sodobnem razvitem tržnem gospodarstvu, mora biti dinamična. To pomeni, da mora dajati okvirne odgovore na vprašanja, kakšne so reakcije potrošnika na spremembe, kot so na primer rast dohodka, kakšen je vpliv spreminjanja potreb (preferenc), kakšni so učinki spreminjanja cen (določenega) blaga, kako učinkuje uvajanje novega izdelka na potrošno košarico... ipd. Zaželeno pa je, da sodobna teorija upošteva (vključuje) tudi necenovne momente blaga, kajti odnos dohodek – cena blaga bistveno zožuje problem sodobnega potrošnika, ki se srečuje z obiljem različnega blaga. Cena blaga je seveda še vedno pomemben atribut blaga, vendar sodobni potrošnik v razvitem, »bogatem« gospodarstvu upošteva tudi druge attribute blaga, poleg tega pa je odvisen od številnih drugih vplivov.

Ekonomska teorija vedenja potrošnika ne more obstajati izolirana, »sama zase«. Celovita teorija vedenja potrošnika mora biti »kompatibilna« s preostalimi sklopi določene teoretične zgradbe, na primer s teorijo razdelitve, s teorijo produkcije in podjetij, teorijo cen in menjave...

V tem prispevku obravnavamo dve sodobni »konkurenčni« ekonomski teoriji vedenja potrošnikov, in sicer neoklasično in postkeynesijansko. Slednjo, ki je še v fazi nastajanja, pa dopolnjujemo s prispevki marketinške teorije vedenja potrošnikov² in jo v sklepnih ugotovitvah opredeljujemo s stališča razvoja ekonomske teorije.

Razčlenitev neoklasične teorije vedenja potrošnika

Neoklasična teorija vedenja potrošnika/gospodinjstva je dobro znana in predstavljen v številnih učbenikih ekonomije (najbolj znan je vsekakor Samuelson – ta teorija še vedno »živi« tudi v zadnji XIV. izdaji, 1992, pri nas pa denimo Prašnikar, 1992, ali pa Sfiligoj, 1993).³ Neoklasična teorija vedenja potrošnika se pričinja s preprostim zgledom *potrošnikovega problema*. Reprezentativnega potrošnika osami in ga postavi v elementarno tržno nakupno situacijo: četudi se potrošnik na

* Dr. Marko Lah, FDV.

¹ Ne glede na to da je osnovna potrošna celica v gospodarstvu gospodinjstvo, se v ekonomski teoriji poenostavlja in predpostavlja, da gospodinjstvo sestavlja le en član.

² Rassuli in Rassuli (1988) sta nakazala »splošne« marketinške perspektive postkeynesijanske teorije. Tu obravnavamo nekatere skupne točke dveh pristopov ob »vedenju potrošnikov«.

³ Korenine neoklasične teorije vedenja potrošnika najdemo v prispevkih F. Y. Edgewortha (1845–1926) in V. Pareta (1848–1923). Slednji je geometrično formaliziral teorijo vedenja potrošnika s svojimi znamenitimi »hlebci zadovoljstva« (glej Schumpeter, 1975, str. 888–891).

trgu srečuje z različnimi vrstami blaga, neoklasika kaže potrošnikov problem in njegovo nadaljnje »vedenje« kot izbiro med dvema vrstama blaga – po navadi med »hrano in obleko«, s katerima potrošnik zadovoljuje dve temeljni potrebi. Ker imata hrana in obleka ceno, potrošnik pa razpolaga z danim dohodkom, je le-ta omejen pri zadovoljevanju svojih potreb.

Ta preprosta predstavitev neoklasičnega potrošnikovega problema pa vsebuje pomembne implikacije in vodi k pomembnim sklepom, ki jih lahko opredelimo v tehle štirih točkah:

1. pojmovanje potreb/želja potrošnika
2. pojmovanje dohodka in ravnotežja
3. dinamični vidik teorije
4. širše implikacije teorije.

ad 1. »Svet potreb« neoklasičnega potrošnika je predstavljen z načelom (krivuljami) indifferenice, ki pojasnjujejo, da je potrošnik ravnodušen do različnih kombinacij blaga. Načelo indifferenice pravi, da potrošnik nadomesti izgubo zadovoljstva zaradi zmanjšanja količine enega blaga s povečanjem zadovoljstva, ki ga prinaša povečanje količine nekega drugega blaga. *Potrošnikove preference so torej takšne, da lahko potrošnik nadomesti zmanjšanje zadovoljevanja ene potrebe s povečanim zadovoljevanjem neke druge potrebe.*⁴ Sleherna potreba je nadomestljiva ali, drugače povedano, *struktura potrošnikovih potreb ni trdna.*

Načelo indifferenice in konstrukcija indiferenčnih krivulj sta izpeljana iz »stare« temeljne teorije mejne koristnosti, tako da je v ozadju predpostavka o univerzalnosti načela mejne koristnosti. *Načelo mejne koristnosti naj bi veljalo pri vseh vrstah blaga.* Razmerje »večja količina blaga – večje zadovoljstvo potrošnika« implicira, da pri vsakem blagu obstaja neka točka saturacije. S povečanjem količine mejna koristnost posameznih enot blaga pada, potrošnik pa se postopno bliža točki »končnega zadovoljstva« (še nadaljnje enote blaga pa prinašajo negativno mejno koristnost).

Načelo mejne koristnosti zahteva predpostavko o *deljivosti* blaga. Vsako blago naj bi bilo mogoče »deliti« na manjše dele, če ne v realnosti, potem pa »v abstrakciji«. Brez te predpostavke namreč razmišljanje oziroma »izvajanje« logike mejne koristnosti ni mogoče. Nedeljivo blago (denimo trajno potrošno blago) je s tem izključeno iz natančnejše analize ali pa je dopustna izjema, ki je pač teorija ne upošteva.

ad 2. Potem ko je svet potrošnikovih potreb/preferenc »pojasnjen« – določen s krivuljami indifferenice – neoklasična teorija vključuje omejitveni dejavnik: dohodek potrošnika in cene blaga. Na tej podlagi si zastavlja kot najpomembnejši cilj: *ugotavljanje potrošnikovega ravnotežja.* Teorija pravi, da ravnotežje potrošnika nastane tedaj, ko »dolar«, namenjen za nakup določenega števila enot obleke, prinaša enako zadovoljstvo kot dolar, ki je namenjen za nakup določenega števila enot hrane. Ko primer dveh vrst blaga razširimo, pa teorija sporoča, da dolar, namenjen za nakup katerega koli blaga iz »košarice blaga, ki jo potrošnik kupuje«, mora prinašati enako mejno koristnost. Potrošnik je tedaj v ravnotežju, tedaj *maksimizira svojo koristnost.*

Da bi dosegel ravnotežje, potrošnik mora poznati »n« vrst blaga in seveda tudi lastnosti tega blaga – mora biti *popolnoma informiran*. To poznavanje je nujno, da bi lahko »ocenil« mejne koristnosti različnega blaga in nadalje indifferenco.

⁴ »Mejna stopnja substitucije« je merilo, ki v neoklasični teoriji lahko z »matematično natančnostjo meri zamenljivost dveh ali več vrst blaga in posredno tudi kompenzacijo potreb.

Ko dosega ravnotežje, se mora potrošnik vesti *racionalno*. Maksimizacijo zadovoljstva neoklasična teorija torej enači z racionalnostjo. Kdo je iracionalni potrošnik? Tisti, ki kupuje nepremišljeno, naključno ali naglo, torej tisti, ki ne razmišlja o mejni koristnosti blaga. Vedenje takšnega potrošnika pa je popolnoma nepredvidljivo in ga nobena teorija ne more pojasniti.

ad 3. Usmeritev k iskanju ravnotežja kot končni rešitvi neoklasičnega problema vedenja potrošnika nujno določa statično naravo te teorije. *Kako neoklasična teorija »dinamizira« potrošnikov problem? Neoklasika odgovarja z uporabo primerjalno statične analize »rušenja in ponovnega vzpostavljanja ravnotežja«, pri tem pa predpostavlja, da je potrošnik že (bil) v ravnotežnem stanju. Potrošnikovo ravnotežje se na primer ruši tedaj, ko se spremenijo potrošnikove preference ali pa cena nekega blaga. V prvem primeru se pač spremeni potrošnikovo subjektivno vrednotenje blaga, kar se izrazi v spreminjanju indiferenčnih krivulj. Toda načelo maksimizacije zadovoljstva še vedno vodi potrošnika in vzpostavlja novo ravnotežje (na istih načelih). V drugem primeru, če se cena nekega blaga zniža, se potrošnik preusmeri v nakupe tega blaga. Količino tega blaga povečuje, količine drugega blaga pa zmanjšuje. Prihaja do substitucijskega učinka – ravnotežje se vnovič vzpostavlja, potrošnikovo zadovoljstvo pa je zopet v novih razmerah maksimalno. Podobna logika vodi potrošnika, če na primer potrošnik vključi novo blago v svojo košarico; sorazmerno se zmanjšajo nakupi drugega blaga iz košarice, potrošnik pa je spet v ravnotežju (in v stanju maksimizacije koristnosti).*

Ravnotežje potrošnika se lahko poruši zaradi povečanja njegovega dohodka – prihaja do »čistega« dohodkovnega učinka.⁵ V tem primeru potrošnik lahko kupuje večje količine različnega blaga, je bolj zadovoljen. Torej tudi dinamika teorije v osnovi temelji na načelu »večja količina – večje zadovoljstvo«. Kot posebni primeri dohodkovnega učinka so sicer dodatni primeri inferiornega blaga (Giffenov paradoks) in superiornega blaga, kar je odvisno od dohodkovne elastičnosti. Te razširitve neoklasične teorije vedenja potrošnika so bližje realnosti potrošnega vedenja v razvitih gospodarstvih, kjer se potrošnik srečuje z množico različnega blaga. Vendar pa dohodkovni učinek ne spreminja osnovne logike vedenja potrošnika, to je načela indifferenč/kompenzacije in ravnotežja, ampak le »dopolnjuje« v osnovi statično teorijo in jo posredno potrjuje.

Ob primerjavi posledic učinkovanja dohodkovnega in substitucijskega učinka pa neoklasična teorija sodi, da je »pomembnejši« slednji. Zaradi substitucijskega učinka namreč potrošniki usmerjajo svoj denar v nakupe določenega blaga in na ta način »diktirajo« produkciji svoje želje, to pa se izrazi v »kompatibilnosti« neoklasične teorije.

ad 4. Neoklasična teorija vedenja potrošnika je usklajena s preostalimi deli neoklasične teorije, pri tem je še posebej pomembna povezava z neoklasično teorijo produkcije. Producerska funkcija, ki pojasnjuje »vedenje podjetja«, je pravzaprav le konceptualni dvojček teorije vedenja potrošnika. *V medsebojni soodvisnosti potrošnik – podjetje, pa je potrošnik vendarle »suveren«, je celo izhodišče za analizo splošnih gibanj v gospodarstvu. Potrošnik namreč sporoča podjetjem svoje zahteve, saj z vsakim dolarjem, ki ga namenja za nakup nekega blaga, v bistvu »glasuje« za produkcijo tega blaga. Produkcija, podjetja se le*

⁵ V neoklasični teoriji nastopata dohodkovni in substitucijski učinek pri pojasnjevanju padajoče krivulje povpraševanja (kjer se dva učinka prepletata) in pri ugotavljanju ravnotežja potrošnika. V slednjem primeru pomeni »čisti« dohodkovni učinek le (geometrični) premik premice dohodka.

⁶ Samuelson sicer priznava in dopušča tudi vpliv podjetij (oglaševanje) na oblikovanje potrošnikovih potreb, vendar pa kljub temu vztraja pri »suverenosti« potrošnika.

odzivajo potrošnji. V tem smislu neoklasična teorija vedenja potrošnika ni le »kompatibilna« ali pa »koherentna« s preostalimi sklopi neoklasične zgradbe, ampak v njej zavzema celo dominantno mesto.

K nakazani predstavitvi neoklasične teorije dodajmo tale komentar. Kljub nekaterim že nakazanim problematičnim postavkam je treba priznati, da je neoklasična teorija potrošnikovega ravnotežja s pedagoškega stališča izredno učinkovito sredstvo (kar seveda ne more biti znanstveni argument proti ali pa za »teorijo«, pa vendar je pomemben dejavnik »vzdrževanja veljavnosti« teorije). Potrebe, dohodek, cene . . . in končno »ravnotežje potrošnika« so predstavljeni v geometrično/matematični obliki krivulj, tako da študenta zapelje elegantna logika matematike. Potem ko prežveči indifferenčno krivuljo in dojame indifferenčno načelo, je študent »ujet« v indifferenčno logiko in ne razmišlja več o smiselnosti sporočila. Še posebej zato, ker je takoj zapolnjen z »učbeniško dizajniranimi problemi«, z zgledi odločanja in risanja krivulj indifferenčne za dileme potrošnje med videokasetami in kinovstopnicami (substitucija), kokakolo in kokto (skoraj popolna substitucija), hamburgerjem in pico, (celo absurdno) levim in desnim parom čevljev (popolna komplementarnost), . . . Študentu je celo sugerirano, da se tudi sam pri razporejanju svojega časa, ko ga namenja študiju posameznih predmetov, nevede ravna po načelu mejne koristnosti vloženih ur v študij. »To ni le zakon ekonomije, to je zakon racionalne izbire,« zatrjuje Samuelson (1992, str. 87).

Kritika neoklasične teorije vedenja potrošnika je izpostavila in se opirala na različne vmesne člene neoklasične analize vedenja potrošnika. Navedimo nekatere poglavitne smeri. Marksistična kritika je predvsem poudarjala apologetsko naravo teorije vedenja neoklasičnega potrošnika, češ da zakriva odtujenost in izkoriščanje delavskega razreda – potrošnikov v kapitalistični družbi. Izolirani, »atomizirani«, subjektivni potrošnik, ki živi ujet v fetišizmu blagovnega sveta, nikakor ne more biti izhodišče družbenoekonomske teorije nasproti »objektivnim zakonom«, ki izvirajo iz produkcije in »produkcijskih odnosov«. Takšna kritika sloni na apriornem zavračanju neoklasičnega pristopa, vendar se ne želi spopasti z »realnim« vedenjem potrošnikov v razvitih zahodnih ekonomijah in ponuditi pozitivne teorije vedenja potrošnikov.

J. K. Galbraith je v *Družbi izobilja* l. 1958 zavrnil nerealne teze o suverenosti in ravnotežju neoklasičnega potrošnika in poudaril prevladujočo vlogo produkcije, natančneje marketinških oddelkov velikih korporacij, v »kreaciji potreb in želja« in oblikovanju povpraševanja potrošnikov. Galbraithov »učinek odvisnosti potrošnika« (dependence effect) pa je pogosto napačno in ozko predstavljen, bodisi na ta način, da je omejen zgolj na poudarjanje »reklame« pri oblikovanju in usmerjanju povpraševanja potrošnikov ali pa s tem, da je Galbraith razumljen kot »kritik« reklame (in celo marketinških dejavnosti nasploh), češ da ta dejavnost ustvarja nepotrebne in umišljene potrebe potrošnikov, skratka, manipulira z njim. Galbraith pa je preprosto poudaril dejstvo, da naraščajoča produktivnost in raven produkcije zahtevata večjo raven potrošnje – funkcija marketinga pa je spodbujanje – »kreacija potreb«. Zato ni mogoče govoriti o »suverenosti potrošnika«, ki naj bi »neoklasično« usmerjal produkcijo. Spremenjene razmere v bogati »družbi izobilja« spreminjajo vedenje potrošnika in njegove potrošne navade.

⁷ P. Swezey (1969, str. 108) je poudaril nujnost »prodajne dejavnosti«, ki se v monopolnem kapitalizmu prepleta s produkcijo in omogoča realizacijo presežne vrednosti. E. Mandel je v *Poznem kapitalizmu* (1981, str. 318) vztrajal pri odpravljanju »blagovne forme« produkcije in profitnega motiva, ki omejujeta afirmacijo posameznika – potrošnika in ga »odtujujeta«.

Ni mogoče spregledati marketinških prispevkov h kritiki neoklasične teorije vedenja potrošnika. Marketinški teoretiki se glede na interdisciplinarno naravo marketinga niso gibal v strogo začrtanih okvirih ekonomske teorije. G. Katona na primer je l. 1953 poudaril, da so potrebe v Samuelsonovem sistemu neopredeljene in da so »prosta variabla«. Nasprotoval je načelu maksimizacije in racionalnosti (neoklasičnega) potrošnika in dominantni vlogi substitucijskega učinka. Potrošnik ni vedno »reševalec problema« (problem solver) svoje koristnosti in iskalec optimuma. Nasprotno, v večini primerov nakupov se potrošnik vede »rutinsko« (habitual behaviour), ki se oblikuje zaradi vpliva navad, običajev, pripadnosti skupini... Potrošnik je reševalec problema nakupov blaga (še)le tedaj, ko »odpove« vpliv navade.

Postkeynesijanska teoretična paradigma, ki se je pričela oblikovati v poznih sedemdesetih letih, je jasno poudarila nestrinjanje z neoklasično sintezo v celoti, vendar pa teorija vedenja potrošnikov ni bila v ospredju pozornosti. Vodilni predstavnik postkeynesijanske teorije A. Eichner je l. 1983 pribil, da so *indiferenčne krivulje – temeljno analitično orodje, s katerim se pojasnjuje vedenje neoklasičnega potrošnika – pravzaprav »metafizični konstrukt«*, saj so neprimerne za pojasnjevanje vedenja potrošnikov v sodobnih razmerah in so neuporabne za empirično raziskovanje (Eichner, 1983, str. 210–212 in Eichner, 1985, str. 160). Drugačnost postkeynesijanske teorije vedenja potrošnika pa je Eichner le nakazal s tem, ko je poudaril, da je teorijo vedenja potrošnika treba izpeljati izhajajoč iz tradicije institucionalistične šole v ekonomiji, kar pomeni, da se preference potrošnikov/gospodinjstev v osnovi oblikujejo na podlagi učenja potrošnikov (learned social behaviour), spreminja pa jih naraščanje dohodkov posameznih družbenih razredov (Eichner, 1983, str. 219–20). Celovitejšo, bolj sistematizirano postkeynesijansko teorijo vedenja potrošnikov, ki jo z nekaterimi dopolnitvami obravnavamo v nadaljevanju, pa je ponudil Lavoie (1992).

Postkeynesijanska teorija vedenja potrošnika

Postkeynesijansko videnje gospodarstva je v osnovi dinamično – Harrod je dejal, da je gospodarstvo podobno »vlakcu, ki drvi«, pri tem pa družbeni produkt narašča po »zajamčeni letni stopnji rasti« (warranted growth rate). V sodobni »dualni ekonomiji« – postkeynesijanci ločijo sektor majhnih in srednjih podjetij ter sektor velikih korporacij – gospodarsko rast določa investicijska politika bistveno večjega in pomembnejšega sektorja t.i. »megakorporacij«. Problem in vedenje potrošnika je zato treba opazovati dinamično, in sicer v luči naraščajočega obilja različnih vrst in kakovosti blaga z izdelanimi »marketing – miksi«, ki prihaja iz »megakorporacij« na eni strani in (praviloma) naraščajočih dohodkov potrošnikov na drugi strani.

Soodvisnost dohodka in potreb

Drugačnost postkeynesijanske teorije vedenja potrošnika lahko skiciramo, ko povlečemo vzporednice z navedenimi štirimi značilnostmi neoklasične teorije, kot smo jih nakazali v prejšnji točki.

1. Postkeynesijanska teorija v osnovi zavrača substitucijsko – kompenzacijsko načelo neoklasične teorije potrošnikovih potreb. Ob relativnem obilju različnega

blaga potrošnik ne bo nadomeščal izgube zadovoljstva zaradi zmanjšanja količine potrošnje neke dobrine s povečanjem potrošnje neke druge dobrine. Če navedemo drastičen zgled, sodobni potrošnik ne bo nadomestil »izgube obiska koncerta zaradi zvišanja cene vstopnice s povečanimi nakupi pic«. *Struktura potrošnikovih potreb je relativno trdna*. Poleg tega posamezne potrebe niso enako intenzivne, kar implicira, da je potrebe mogoče razvrstiti – na primer po znani hierarhiji potreb Maslowa ali pa na kakšni drugi osnovi.⁸

Nadaljnja značilnost postkeynesijanske teorije je jasno ločevanje *potreb in želja* (needs, wants). Želje so izpeljane iz temeljnih potreb, so »modificirane potrebe«. Če, denimo, v neoklasični teoriji lahko nastopata pivo in sok kot substituta in zadovoljujeta žejo, postkeynesijanska teorija to zavrača. V razvitem bogatem gospodarstvu je potrošnikova »želja po potežitvi žeje« natančno opredeljena.

Ker sodobni potrošnik deluje na ravni želja, ki so izpeljane iz globljih potreb, pa prihaja tudi do modifikacije osnovnega vzorca/hierarhije potreb. V tem je postkeynesijanska teorija zlasti »odprta« za dosežke marketinške teorije. Le-ta je kmalu pragmatično ugotovila, da »črno škatlo« – strukturo (ali hierarhijo) potrošnikovih želja lahko modificirajo zelo različni »inputi«: dohodek potrošnikov (v smislu dohodkovne pogojenosti potreb), življenjski stil, življenjsko obdobje, kulturni in subkulturni dejavniki, etnični ali religiozni dejavniki, ...⁹

Želje pa je mogoče še nadalje natančneje opredeliti. To končno točko postkeynesijanske teorije vedenja potrošnikov, ki se končuje v teoriji izbire, obravnavamo v drugem poglavju.

ad 2. V postkeynesijanski teoriji je določanje kakršnega koli ravnotežja zgrešeno vprašanje, kar se jasno kaže v postkeynesijanskem pojmovanju trga. Trg v postkeynesijanski teoriji ni »neoklasični trg«, to je stična točka ponudbe in povpraševanja, kjer naj bi se odločalo in določalo »ravnotežje« in vzpostavljali »ravnotežna cena in količina«, ki omogoča čiščenje trgov (market clearing). Postkeynesijanci poudarjajo, da blago prihaja na trg z že vnaprej določenimi cenami – pa tudi količine so vnaprej določene – po načrtni politiki megakorporacij (t. i. fix price teorija). »Neoklasični« zakoni nihanja ponudbe in povpraševanja in vzpostavljanja ravnotežne cene in količine lahko delujejo le na manj pomembnih perifernih trgih (flex price teorija, primerjaj Kenyon, 1979).

Tako kot ni mogoče ugotoviti ravnotežnih tržnih cen in količin (ali pa ravnotežja podjetja), tudi *ni mogoče, ni smiselno ugotavljanje ravnotežja nekega »reprezentativnega« potrošnika*. S tem pa postanejo irelevantne tudi ključne analitične kategorije neoklasične teorije vedenja potrošnikov, kot so mejna stopnja substitucije, maksimizacija zadovoljstva potrošnika ... in končni pogoji maksimizacije zadovoljstva med »n« vrstami blaga.

Namesto ravnotežja izoliranega potrošnika postkeynesijanska analiza postavlja v ospredje dejstvo, da imajo »*agenti oziroma gospodinjstva, ki pripadajo določenemu dohodkovnemu razredu, podobno strukturo potrošnje*« (Lavoie, 1992, str. 88). Postkeynesijanski pristop k teoriji vedenja potrošnikov je torej »razreden«, seveda ne v marksističnem, ampak v nevtralnem smislu. Na takšni podlagi nato pristopa

⁸ Hierarhično načelo razvrščanja potreb ni novost v ekonomski teoriji. Klasični ekonomisti so ločili običajne potrebe po življenjskih potrebščinah in luksuzne potrebe. Zgodnji avstrijski marginalist K. Menger (1840–1921) je kljub pristajanju na temeljni zakon mejne koristnosti (ki sodi v osnove neoklasike) skušal razvrstiti potrebe. Kot zanimivost navedimo, da je kot potrebo »petega ranga« opredelil potrebo po »tobaku«.

⁹ Howard in Sheth sta na primer v odmevni marketinški *Teoriji vedenja kupca I. 1967* upoštevala ceno blaga le kot enega izmed dejavnikov nakupnega vedenja, pri tem pa sta vključila številne druge momente (pomembnost blaga, simbolnost blaga, vpliv okolja ...).

realno k problemu vedenja potrošnika iz določenega razreda. »Kapaciteta možganov« sodobnega povprečnega potrošnika je preprosto premajhna, da bi zaznala velikost in kompleksnost množice blaga, ki zapolnjuje sodobne trge. Zato ni mogoče predpostavljati neoklasične »objektivne« popolne informiranosti, popolne racionalnosti njegovega vedenja itd. Ob difuziji informacij in relativni nevednosti se potrošnik pri nakupih vede »omejeno racionalno«. Pri običajnih nakupih se zanaša na »moč navade« (rule of a thumb), pri nakupih kompleksnejšega blaga pa »preiskuje blago« (kar obravnavamo v teoriji izbire).

ad 3. Dinamika vedenja potrošnika ni dopolnilo statične teorije vedenja potrošnika (tako kot v neoklasični teoriji), ampak je, nasprotno, osnovno izhodišče postkeynesijske teorije. To pa odpira vprašanje odnosa med *rastjo dohodka in rastjo potreb*.

V slednjem se postkeynesijanska teorija opira na prispevke institucionalista T. Veblena, ki je poudaril, da raven in rast potreb/želja vendarle nista popolnoma neopredeljeni, da potrošnikove potrebe niso v sferi »wishful thinkinga«. Konkretni potrošnik vedno razmišlja o *dosegljivih potrebah*. »... Vsak posamezni stratum sprejema kot svoj ideal shemo življenja naslednjega višjega razreda in v tej smeri usmerja svojo energijo« (Veblen, str. 84). »Shema življenja« oziroma raven potreb določenega stratuma tako določa stratum, ki je neposredno nad njim. Z večjim dohodkom določeni razred sprejema vzorec potrošnje višjega razreda, s kontinuiranim večanjem dohodka pa potrošnik postopoma »potuje« navzgor po lestevici potrošnih vzorcev višjih in višjih slojev. Veblenova teorija se zaključuje v »vpadljivi, prestižni potrošnji« (conspicuous consumption) dohodkovno najvišjega brezdelnega razreda. »Brezdelni razred« je namreč tisto »radiantno telo«, ki v Veblenovi shemi žarči potrošne navade nižjim slojem.¹⁰

Vendar pa z višanjem dohodkov potrošniki ne spreminjajo (substituirajo) že določene strukture potreb/želja, ampak ponovno preiskujejo potrebe in jih zadovoljujejo na višji ravni. Tudi teorija rasti dohodkov in potreb sloni na predpostavki o relativni trdnosti strukture potreb.

ad 4. Kljub splošni kritiki neoklasične sinteze pa je Eichner priznal »koherentnost in interno konsistentnost« neoklasične teoretične zgradbe. Če to kritiko obrnemo, potem lahko ugotovimo, da postkeynesijanska teorija šele z izdelanimi izhodišči teorije vedenja potrošnika zapolnjuje vrzel v lastni zgradbi in pridobiva »koherentnost«. V začetkih graditve postkeynesijske paradigme (Eichner in Kregel, 1975 in Eichner, 1979) je bilo namreč to področje »izpuščeno«. Postkeynesijanska teorija vedenja potrošnikov je logično nadaljevanje teorije produkcije, menjave in cen.

Zadovoljevanje posamezne potrebe – teorija izbire ali »teorija grozdov«

Teorija izbire posamičnega blaga je končni izraz postkeynesijske teorije vedenja potrošnika. Teorija izbire namreč pojasnjuje vedenje potrošnika na ravni že »izdelanih«, specificiranih želja.

¹⁰ Ta končni poudarek Veblenovega dela, ki je bil aktualen v njegovem času, ni v ospredju postkeynesijske teorije potrošnje. Postkeynesijanska teorija priznava Veblenov »emulacijski efekt«, ki pravi, da neenakost dohodkov in različnost zadovoljevanja potreb posameznih družbenih razredov nista (marksistično) izvor socialnih napetosti, ampak je prav nasprotno dejavnik socialne stabilnosti. Po Veblenovem mnenju delavski sloji nočejo »revolucionarno« stopiti na mesto menedžerjev ali kapitalistov, pač pa skušajo »tekmovati« z njimi, in sicer na ta način, da težijo k posnemanju in prevzemanju njihovih »nakupnih navad«.

Potrošnikovo vedenje v razmerah relativnega izobilja blaga, ki ga ponuja razvito gospodarstvo, bi lahko poimenovali kot razmišljanje »v grozdih«. Nasproti vsake specifikirane želje potrošnik na trgu najde različne vrste – »grozde« blaga, ki lahko bolj ali manj zadovoljijo njegovo željo. Znotraj posameznega grozda je blago relativno homogeno – razlikuje pa se po različnih atributih. Med grozdi pa je seveda nehomogeno in je zato primerjava atributov blaga irelevantna. Z drugimi besedami to pomeni, da *neoklasični substitucijsko/kompenzacijski učinek ne nastaja med grozdi, nastaja pa – to pa je bistveno omejevanje tega učinka – znotraj grozda.*

Potrošnik pripisuje različen pomen posameznim specificiranim željam oziroma posameznim »grozdom« blaga. Če si pomagamo z marketinško terminologijo, se potrošnikova »involviranost« v nakupnem procesu, ki se izraža v »preiskavi« lastnosti – atributov blaga, razlikuje med različnimi »grozdi« blaga. V grobem pa je mogoče ločiti nakupno obnašanje med grozdi manj pomembnega netrajnega potrošnega blaga, kjer sta vpletenost potrošnika in preiskava produkta kratkotrajni in grozdi »kompleksnega« blaga (na primer trajno potrošno blago), kjer je involviranost potrošnika večja in preiskava dolgotrajnejša.

Močnejša potrošnikova vpletenost pri kompleksnem blagu se izraža v upoštevanju večjega števila atributov. Ker pa so atributi blaga različno pomembni, jih potrošnik rangira.¹¹ Skicirajmo primer, ko potrošnik pri svojem odločanju o nakupu blaga iz grozda upošteva dva nemara najpomembnejša atributa – ceno blaga in blagovno znamko¹² (kar je primerno tudi za diagramsko predstavitev).

Potrošnikov odnos do cene blaga kot najpomembnejšega atributa je takle: potrošnik na eni strani izloča iz opazovanja blago, ki je predrago, na drugi pa tisto, ki je prepoceni. Za potrošnika je torej »zanimivo« le blago znotraj grozda v določenem »cenovnem pasu«, ki je zanj sprejemljiv.¹³

Vključimo naslednji atribut – blagovno znamko. Marketinška teorija pravi, da je potrošnikov odnos do blagovnih znamk praviloma trojen: potrošnik nekatere blagovne znamke zavrača, do nekaterih je nevtralen, določene pa preferira (pri tem je tudi »stopnja« zavračanja, nevtralnosti ali pa preferiranja). Kombinacija atributov »cenovni pas« blaga – blagovna znamka daje končni rezultat. Potrošnik izbere blago iz grozda, ki je v sprejemljivem cenovnem pasu in ima preferirano blagovno znamko.

S tem pa seveda potrošnikova izbira ni nujno končana. Pri kompleksnejšem blagu potrošnik lahko opazuje naslednji atribut oziroma še nadaljnje attribute (kar je odvisno od kompleksnosti blaga v grozdu) in še nadalje zožuje krog sprejemljivosti blaga.

Sklepi

Nasprotje postkeynesijanska – neoklasična teorija vedenja potrošnika ima tudi širše implikacije, saj zadeva vprašanje o paradigmatičnosti (razvoja) ekonomske

¹¹ Teorija marketing – miksa (najbolj znana je seveda 4P – product, price, place, promotion) poudarja sinergični učinek, ki ga ustvarja kombinacija posameznih elementov marketing – miksa na potrošnika. Potrošnikovo rangiranje atributov lahko razumemo kot »dekompozicijo« marketing – miksa.

¹² Blagovno znamko tu razumemo v širšem pomenu kot »sintetični atribut«, ki splošno izraža kakovost blaga ali pa celo poreklo blaga (država)...

¹³ Pri ugotavljanju potrošnikovega vrednotenja atributa Lavoie navaja primere (str. 69–72), ki upoštevajo saturacijsko raven, torej zgornjo mejo atributa. Po tej točki je potrošnikov odnos do atributa indiferenten.

teorije. Neoklasična paradigma temelji na tezi o »relativni redkosti dobrin« (scarcity) in usmerja pozornost v razmerje posameznik – blago in nadalje v (mejno) koristnost, optimalno ravnotežje, nato v mejno produktivnost itd. Temu nasprotno je paradigma, ki temelji na »reproduktivnosti« (reproducibility): na eni strani izhaja iz dejstva, da se produkcija »obnavlja«, na drugi strani pa se obnavlja tudi potrošnja in s tem seveda tudi »potrošniki« (Lavoie na primer uporablja izraz »konsumpcijska tehnologija« sodobnega potrošnika). Slednja paradigma, na katero pristaja postkeynesijanska (in tudi sodobna neoricardijanska) šola v ekonomski teoriji, ni novost, saj pravzaprav pomeni nadaljevanje tradicije klasične ekonomije.

Klasično poreklo postkeynesijanske šole vedenja potrošnika tu le nakažemo. Smith in Ricardo sta opredelila klasično trojno shemo delitve dohodkov na makro-ekonomski ravni (mezde, profiti, rente), tako da je izhodišče za »klasično teorijo vedenja potrošnikov« dohodkovno pogojeno efektivno povpraševanje posameznih razredov. V primeru mezd(e) to pomeni, da mezde morajo zagotavljati reprodukcijo delavskega razreda, pri tem pa struktura trošenja mezd in zadovoljevanja različnih potreb ni bila v ospredju zanimanja. To je razumljivo, saj je bil v tedanjih razmerah pomanjkanja blaga največji delež mezd(e) namenjen elementarni potrebi po hrani. Zato je Ricardo v svojem abstraktnem »žitnem modelu« celo poenostavljajal, da so mezde v celoti namenjene »žitu«; tedaj problema (vedenja) potrošnika sploh ni. Pri potrošnji profitov in rent pa je Ricardo poenostavljajal, da ti razredi zadovoljujejo pač dve vrsti potreb – osnovne (življenjske potrebščine) in luksuzne potrebe. V obeh primerih je Ricardo pojmoval strukturo potreb »klasičnega potrošnika« kot relativno trdno, kar posredno pomeni zavračanje neoklasičnega substitucijsko/kompenzacijskega učinka.

Afirmacija klasičnega pristopa v postkeynesijanski teoriji pa je še pomembnejša v luči »kompatibilnosti« postkeynesijanske teorije z marketinškimi teorijami vedenja potrošnikov. Tako se veriga klasična-postkeynesijanska-marketinška teorija vedenja potrošnikov postavlja nasproti neoklasični teoriji vedenja potrošnikov.

LITERATURA

- BARAN, P. in SWEETZ, P. 1979 (prva izdaja 1969). Monopolni kapital, Stvarnost, Zagreb
- EICHNER, A. in KREGEL, J. 1975. An Essay on Post-Keynesian Theory: A New Paradigm in Economics, Journal of Economic Literature, December
- EICHNER, A. (ed.) 1979. A Guide to Post-Keynesian Economy, Macmillan, London
- EICHNER, A. (ed.) 1983. Why Economics is not yet a Science, Macmillan, London & Basingstoke
- EICHNER, A. 1985. Towards a New Economy – Essays in Post-Keynesian and Institutional Theory, M.E.Sharpe, Armonk, New York
- ENIS, B. in COX, K. 1985. (prva izdaja 1969) Marketing Classics – A Selection of Influential Articles, Allyn and Bacon, Newton, Massachusetts (USA)
- GALBRAITH, J. K. 1969 (prva izdaja 1958). The Affluent Society, Hamish Hamilton, London
- HOWARD, J. in SHETH, J. 1967. Theory of Buyer Behavior, v Enis in Cox, 1985, str. 104–122
- LAVOIE, M. 1992. Foundations of Post-Keynesian Economic Analysis, Edward Elgar, Aldershot
- KATONA, G. 1953. Rational Behavior and Economic Behavior, v Enis in Cox, 1985, str. 93–104
- KENYON, P. 1979. Pricing, v Eichner 1979, str. 34–46
- MANDEL, E. 1981 (prva izdaja 1972). Kasni kapitalizem, Centar za kulturno djelatnost, Zagreb
- PRAŠNIKAR, J. 1992. Uvod v mikroekonomijo, Ekonomska fakulteta, Ljubljana
- RASSULLI, A.–RASSULLI, K. 1988. The realism of post Keynesian economics: a marketing perspective, Journal of Post Keynesian Economics (Spring 1988, Vol. X, No. 3)

- SAMUELSON, P. 1992. Economics XIV, McGraw-Hill, International
- SCHUMPETER, J.A. 1975. Povijest ekonomske analize, Informator, Zagreb
- SFILIGOJ, N. 1993. Marketinško upravljanje, Fakulteta za društvene vede, Ljubljana
- VEBLEN, T. 1979 (prva izdaja 1899). The Theory of the Leisure Class, Penguin

Sodna imuniteta v diplomatskem pravu

V sodobnem diplomatskem pravu,¹ ki ga v analitične namene delimo na diplomatsko (klasično) in konzularno pravo ter pravila mednarodnega prava, ki se nanašajo na mednarodne uslužbence, predstavlja obravnava sodne imunitete del relevantnih mednarodnopravnih pravil, katerega razumevanje ni možno brez njegove postavitve v kontekst vseh imunitet in privilegijev.

Le na tako zastavljeno ozadje lahko izrišemo razumljive primerjalne konture sodne imunitete, katerih razlaga vselej temelji na funkcijah, ki jih zunanji organi držav in mednarodnih organizacij ter posamezne fizične osebe zanje in v njihovem imenu opravljajo v mednarodnih odnosih. Izpostavljena funkcionalna razlaga pa ima svoje meje, ki so natančno v točki pojasnjevanja enakosti med posameznimi oblikami predstavljanja združene v terminu sodobno diplomatsko pravo. Pogled preko te točke omogočajo teorija predstavljanja v diplomatskem pravu, imuniteta države v konzularnem pravu in mednarodnopravna subjektiviteta mednarodne organizacije pri mednarodnih uslužbencih, a jih omejena dolžina teksta onemogoča eksplicitno razložiti.

Obravnava sodne imunitete ni možna brez razumevanja pravice do njenega odreka in določitve subjekta, ki je do nje upravičen. Prav tako jo je treba zaokrožiti z razlago dolžnosti uporabnikov imunitete, kar izhaja iz same grobe definicije subjektov mednarodnega prava kot nosilcev pravic in dolžnosti. Že uvodna izhodišča pa tudi silijo k aplikaciji obravnavanega dela in celotnega sodobnega diplomatskega prava na položaj Slovenije v mednarodni skupnosti.

Pojem imunitet in privilegijev ter njihov namen

Subjekti mednarodnega prava vstopajo v medsebojne odnose preko svojih organov. Tako države kot izvorni subjekti mednarodnega prava vzdržujejo medsebojne odnose preko svojih organov, ki jim mednarodno pravo priznava funkcijo zastopanja (Tepavac, 1981: 1); npr. šef države, predsednik vlade, minister za zunanje zadeve, diplomatske misije in konzularna predstavništva. Prav tako se v sistem razvejanih komunikacij v mednarodni skupnosti preko svojih organov vključujejo mednarodne (vladne) organizacije z mednarodnopravno subjektiviteto, različno od mednarodnopravne subjektivitete držav.

Treba je poudariti, da so pravila mednarodnega prava o imunitetah in privilegijih družbeni pojav, ki odseva trenutne realne odnose v mednarodni skupnosti. Čeprav so v glavnem v celoti kodificirana, se bodo še naprej spreminjala glede na potrebe te mednarodne skupnosti in odnosov v njej. Slednje je treba relativizirati z ugotovitvijo, da so imunitete in privilegiji obenem tudi sorazmerno stabilna družbena kategorija. Njihov nastanek je namreč določljiv že s pojavom na teritoriju utemeljenih družbenih skupnosti, ki so v medsebojnih odnosih razvijale določ-

* Milan Brglez, asistent na FDV.

¹ Pod »sodobnim diplomatskim pravom« razumemo tisti del mednarodnega prava, ki se ukvarja z »zunanji misijami držav in mednarodnih organizacij« (Dembinski, 1988: 1).

ne oblike »diplomatskega« komuniciranja (za dokumentiran začetek diplomacije velja tel-el-amarska korespondenca in pogodba Ramzesa II. s Hattušilom III. leta 1278 pr. n. št.). Svojo moderno obliko so imunitete in privilegiji dobili v procesu institucionalizacije stalnih diplomatskih misij, ki so ga pričele italijanske države v 15. stoletju. Ne glede na obseg in vsebino družbenih sprememb, katerim so bile civilizacije do sedaj podvržene, je substanca imunitet in privilegijev ostala ista; nanjo pa so se navezovalе vsebinske in oblikovne dopolnitve in razjasnitve ter vedno širši krog oseb, ki so udeležene razvijajoče se oblike pravice poslanstva (*ius legationis*).

V pogovornem jeziku, literaturi in zakonodaji izraza »imunitete in privilegiji« uporabljajo kot sinonima (Satow, 1957: 120). Razloge lahko iščemo v tesni povezanosti obeh kategorij in v konsekventnih težavah ločevanja. Pod »privilegiji« razumemo osvoboditev od materialnopравnih predpisov teritorialne države,² pod »imunitetami« pa procesnopravne ovire jurisdikciji, ko je materialnopravna norma kršena.

Od imunitete je treba ločevati nedotakljivost. Medtem ko imuniteta pomeni, da proti določeni skupini oseb ni mogoče sprožiti rednih sodnih postopkov, je bistvo nedotakljivosti v posebni in povečani zaščiti teh oseb. Nedotakljivost implicira obvezo teritorialne države, da pooblaščenе osebe ščiti na odgovarjajoč način tako pred posegi lastnih organov oblasti kot pred morebitnimi dejavnostmi drugih oseb, ki bi lahko onemogočile ali preprečile pooblaščenim osebam izvrševanje njihovih funkcij (Vuković, 1981: 5). Takšna distinkcija pa ne predstavlja popolne nepovezanosti kategorij, saj iz nedotakljivosti v končni konsekvenci izhajajo imunitete (Bartoš, 1956: 426).

»Zgodovinsko gledano imajo vse imunitete in privilegiji v mednarodnih odnosih svoj izvor v diplomatskih imunitetah in privilegijih, pri čemer je treba upoštevati, da so zaradi predpostavljjanja reprezentativnega značaja diplomatskih predstavnikov ... imunitete in privilegiji vladarjev ... vplivali na razvoj in vsebino diplomatskih imunitet in privilegijev« (Tepavac, 1981: 7–8). Čeprav so tudi imunitete in privilegiji konzulov zelo stara ustanova, pa pri njih ni bil tako zelo poudarjen ta vidik (z izjemo sistema kapitulacij) v primerjavi z drugimi konotacijami delovanja v mednarodni skupnosti. Pakt Društva narodov je v 4. točki 7. člena predpisoval za predstavnike držav članic in uslužbence Društva narodov diplomatske imunitete in privilegije. Ker so izkušnje pokazale, da mehanično izenačevanje imunitet in privilegijev nosilcev različnih statusov v mednarodnem pravu ni optimalno, jih Ustanovna listina ZN v 105. členu odreja funkcionalno.

V teoriji in praksi obstaja soglasje o nujnosti imunitet in privilegijev. Organi mednarodnih odnosov brez njih ne bi mogli uspešno opravljati svojih funkcij. O tem priča kodifikacija diplomatskega in konzularnega prava ter pravil, ki se nanašajo na imunitete in privilegije mednarodnih uslužbencev. V preambulah Dunajske konvencije o diplomatskih odnosih³ (DKDO), Dunajske konvencije o konzularnih odnosih⁴ (DKKO), Konvencije o posebnih misijah⁵ (KPM) in

² Termin »teritorialna država« uporabljamo v pomenu države sprejema, države gostiteljice in države sedeža.

³ Sklenjena 18. 4. 1961. Velja od 24. 4. 1964. Tekst v 500 UNTS 95 (Sl. l. SFRJ – MU, št. 2/1964). Do 31. 12. 1992 pristopilo 165 držav, k fakultativnemu protokolu o obveznem reševanju sporov, katerega pogodbeni stranka je tudi Slovenija, pa 59 držav.

⁴ Sklenjena 24. 4. 1963. Velja od 16. 3. 1967. Tekst v 596 UNTS 261 (Ur. l. SFRJ – MP, št. 5/1966). Do 31. 12. 1992 pristopilo 144 držav.

⁵ Sprejeta 8. 12. 1969 v New Yorku z res. 2530 (XXIV) GS. Velja od 21. 6. 1985. Tekst v Off. Rec. of GA, 24th Session, Sup. No. 30 (A/7630), str. 99 in naprej (Ur. l. SFRJ – MP, št. 19/1975). 31. 12. 1992 je zavezovala 27 držav.

Dunajske konvencije o predstavljanju držav v odnosih z mednarodnimi organizacijami univerzalnega pomena⁶ (DKPDOMO) lahko najdemo v osnovi enako besedilo, ki se z variacijami glede na vrsto predstavljanja glasi: »... v prepričanju, da namen imunitet in privilegijev ni v tem, da bi dale prednost posameznikom, marveč, da bi zagotovile uspešno izvrševanje funkcij...«. Poleg tega se preambula Konvencije o privilegijih in imunitetah Združenih narodov⁷ (KPIZN) in implicitno tudi preambula Konvencije o privilegijih in imunitetah specializiranih agencij⁸ (KPISA) sklicujeta na 105. člen Ustanovne listine ZN, ki predvideva v 1. in 2. točki privilegije in imunitete za neodvisno uresničevanje ciljev in nalog ZN.

Omenjeno soglasje glede potrebnosti imunitet in privilegijev pa ni nujno sovpadajoče s soglasjem o njihovem obsegu v vseh primerih predstavljanja. Tako še ni začela veljati DKPDOMO, KPM pa ima zaradi majhnega števila pogodbenih strank omejen doseg veljave. O istem govore tudi pridržki na posamezna določila preostalih konvencij, katerih sprejemanje je bilo trdnije zasidrano v mednarodnem običajnem pravu oziroma so se v točkah, ki so se dotikale progresivnega razvoja, interesi držav približali.

Sistematizacija/klasifikacija imunitet in privilegijev po vsebini

Upoštevajoč stališča Geneta (1931: 493), Bartoša (1956: 420), Nahlika (1990: 247–248) in delo Komisije ZN za mednarodno pravo smo razvrstili imunitete in privilegije *ratione materiae* na:

- a) tiste, ki pripadajo prostorom in arhivom;
 - nedotakljivost prostorov,
 - nedotakljivost arhivov in dokumentov,
 - drugi privilegiji in imunitete, ki pripadajo prostorom,⁹
- b) tiste, ki omogočajo delovanje organom predstavljanja;
 - svoboda občevarja,
 - svoboda gibanja,
 - druge olajšave, privilegiji in imunitete glede delovanja,¹⁰
- c) in osebne imunitete in privilegije;
 - osebna nedotakljivost,
 - nedotakljivost zasebnega stanovanja,
 - sodna imuniteta,

⁶ Sklenjena 14. 3. 1975. Še ni začela veljati, ker je glede na 89. člen do 31. 12. 1992 bilo 27 listin o ratifikaciji ali pristopu držav premalo. Tekst v A/CONF. 67/16 (Ur. l. SFRJ – MP, št. 3/1977).

⁷ Sprejeta 13. 2. 1946 v New Yorku z res. 22 A(I) GS. Velja za vsako državo od datuma deponiranja listine o pristopu. Tekst v 1 UNTS 15 in 90 UNTS 327 (corrigendum to vol. 1) (Ur. l. FLRJ, št. 20/1950). Do 31. 12. 1992 pristopilo 131 držav.

⁸ Odobrena 21. 11. 1947 z res. 179 (II) GS. Velja za vsako državo glede na vsako specializirano agencijo, navedeno v njeni listini o pristopu, ali v poznejši notifikaciji, od datuma deponiranja listine o pristopu ali sprejemu notifikacije. Osnovni tekst v 33 UNTS 261 (Službeni vestnik Prezidijskega Narodne skupštine FNRJ, št. 25/1951, z aneksi I–VIII; Sl. l. SFRJ, št. 8/1959, 11/1960, 10/1964, 5/1968, 36/1970, 11/1979). Do 31. 12. 1992 pristopilo skupaj 100 držav.

⁹ Fiskalne in carinske oprostitve, olajšave pri pridobivanju prostorov, zaščita prostorov po koncu funkcij misije (institut sile zaščitnice), pravica do izobešanja zastave in postavljanja grba.

¹⁰ Olajšave za izvrševanje funkcij, oprostitve davkov za dajatve in takse, ki jih pobira misija/konzulat za svoja uradna dejanja, pomoč med. organizacije ali konference pri zagotavljanju privilegijev in imunitet; svoboda komuniciranja s svojimi državljani v konzularnem pravu; norme, ki opredeljujejo pravno osebnost ZN in SA, ter privilegiji in imunitete, ki se nanašajo na njihove fonde, premičnine in nepremičnine.

- odpoved imuniteti,
- drugi osebni privilegiji.¹¹

Sodna imuniteta

V določanju statusa nosilcev imunitet in privilegijev je sodna imuniteta poleg osebne nedotakljivosti najpomembnejši element.

Imuniteta v kazenskem postopku

Je logična posledica popolne osebne nedotakljivosti diplomatskega predstavnika (Janković, 1988: 117), hkrati pa tudi eno od najstarejših pravil mednarodnega običajnega prava, ki ga je DKDO le kodificirala v čl. 31(1), enako kot drugi konvenciji diplomatskega prava. Formulacija imunitete pred kazenskim sodstvom je popolna. Če torej diplomat prekrši materialno odredbo kazenskega prava države sprejema, imuniteta ne implicira neobstoja kaznivega dejanja, ampak procesno oviro organom države sprejema, da ne sprožijo postopka kazenskega pregona. Slednje ne pomeni absolutne odsotnosti sankcioniranja. Če diplomatu za storjeno kaznivo dejanje ne more soditi država sprejema, to ne izključuje jurisdikcije države imenovanja (DKDO, čl. 31(4); enako v KPM in DKPDOMO).

Po mednarodnem običajnem pravu so konzuli podložni kazenskemu sodstvu države sprejema. Obenem pa so izvzeti sodni pristojnosti glede svojih »uradnih« dejanj. Tako DKDO priznava konzularnim funkcionarjem in konzularnim uslužbencem imuniteto pred ukrepanjem sodnih in upravnih organov države za dejanja, storjena pri izvajanju konzularnih funkcij. Ta funkcionalna imuniteta je dejansko imuniteta, priznana državi imenovanja za akte *de iure imperii*. Preko nje se priznava tudi sodna imuniteta konzulu kot osebi (Tepavac, 1981: 349).

V kazenskem postopku se je konzularni funkcionar dolžan pojaviti pred pristojnim organom. Glede na njegov uradni položaj mora biti postopek voden z dolžnim spoštovanjem in na način, ki bi v najmanjši možni meri preprečeval izvajanje konzularnih funkcij. Če ga je nujno pripreti, mora biti postopek proti njemu sprožen v najkrajšem možnem roku, hkrati pa morata biti obveščena, upoštevajoč okoliščine konkretnega primera, vodja konzulata ali država imenovanja po diplomatski poti.

Danes je sodna imuniteta mednarodnih uslužbencev pravno priznana, razlike pa so med posameznimi kategorijami uslužbencev (Vuković, 1981: 103). Funkcionarji visokega ranga, kot so tajniki organizacij, njihovi pomočniki in namestniki, uživajo polno imuniteto pred kazenskim sodstvom države sedeža ali države gostiteljice analogno kot diplomatsko osebje v bilateralni diplomaciji. Ožji doseg sodne imunitete in s tem implicitno tudi imunitete pred kazenskim sodstvom je priznan za druge mednarodne uslužbence. Zanje je uporabljen kriterij dejanj, storjenih med opravljanjem uradnih dolžnosti, in eksplicitno izključen vsakršen sodni postopek v zvezi z izrečenimi ali napisanimi besedami. Po mnenju Sekretariata ZN izhaja ta člen iz 105. člena Ustanovne listine in je bistveni pogoj za vodenje dejavnosti ZN (Dupuy, 1988: 192). Vprašanje neodvisnosti mednarodne-

¹¹ Fiskalni in carinski privilegiji, oprostitev osebnih dajatev, javne službe in vojaških bremen, oprostitev režima socialnega zavarovanja, olajšave pri repatriaciji, oprostitev obvezne prijavljanja tujcev; v konzularnem pravu oprostitev pridobivanja delovnih dovoljenj in devizne olajšave pri mednarodnih uslužbencih.

ga uslužbenca bi bilo prejudicirano, če bi mu lahko katera koli vlada sodila za dejanja, ki jih je izvedel po uradni dolžnosti (Schermers, 1972(I): 216). Ista načela opredeljujejo tudi funkcionalno sodno imuniteto izvedencev v misiji za neko mednarodno organizacijo. Še več, tako formulirana imuniteta *ratione materiae* prevlada nad imuniteto *ratione personae*.

Imuniteta v civilnem procesnem pravu

V primerjavi z imuniteto pred kazenskim sodstvom se je pogosto govorilo, da imuniteta pred civilnim sodstvom ni tako odločilna za svobodno izvajanje diplomatskih funkcij. Kljub temu pa sta tako doktrina kot praksa držav postopoma priznali njen obstoj in upravičenost. DKDO jo kodificira v čl. 31(1). Besedilo tega člena poudarja tri izjeme imuniteti *ratione materiae*. Prva, ki se nanaša na tožbo proti diplomatskemu predstavniku glede njegovega lastništva nepremičnin, ni inovacija (Murty, 1988: 353) in temelji na zahtevi države po ekskluzivni jurisdikciji nad nepremičninami, ki so na njenem ozemlju; druga, ki zajema primere, kjer se diplomatski predstavnik pojavlja zasebno kot dedič, ni bila razen v starejši literaturi uporabljena do sprejema DKDO (Vuković, 1981: 59) in temelji na ugotovitvi, da je splošnega pomena ne ovirati zapuščinskega postopka; tretjo, ki omogoča tožbo glede zasebne pridobitne dejavnosti diplomatskega predstavnika, pa so poznala interna prava nekaterih držav in jo je treba gledati v luči popolne nekonsistentnosti takšnih dejavnosti s funkcijami, ki naj bi jih diplomatski predstavnik opravljal. Tem izjemam je treba prišteti tudi možnost rekonvencionalne tožbe.

Preostala dela diplomatskega prava sledita temeljnemu načelu izvzetja diplomata civilnemu sodstvu s tem, da KPM dodaja novo izjemo, ki se nanaša na »tožbo zaradi škode, nastale zaradi trčenja, ki ga je povzročilo vozilo, katero je prizadeti uporabljal v času, ko ni opravljal uradne funkcije«; glede delegatov in članov diplomatskega osebja delegacij pa je imuniteta pred civilnim sodstvom zožena na funkcionalno raven.

Kljub omenjenim izjemam obstaja splošno načelo imunitete diplomata pred civilnim sodstvom, ki pokriva številna področja, kjer diplomatu ni mogoče soditi. To so npr. dolгови, preživnine, kršitve pogodb, ločitve itd. V takšnem vztrajanju splošnega načela imunitete nekateri avtorji (Genet, 1931: 563; Nahlik, 1990: 260) vidijo ostanek koncepta eksteritorialnosti.

Konzularni funkcionarji in konzularni uslužbenci ne uživajo imunitete pred civilnim sodstvom za dejanja, ki so jih storili v lastnem imenu (Trajkovski, 1991: 71). Funkcionalno določena sodna imuniteta je zasnova, iz katere je treba razumeti in razlagati omejeno imuniteto pred civilnim sodstvom. Izjeme, ki jih vsebuje DKDO, imajo drugačen pomen kot v DKDO. Interpretacija slednjih ni problem, ker je izhodišče v popolni sodni imuniteti. Drugače je v konzularnem pravu, kjer je treba izjeme v funkcionalno določeni sodni imuniteti razložiti kot specifikacijo področja, kjer še prav posebej ni mogoče sklicevanje na imuniteto in hkrati kot omejitev nekaterih področij, kjer bi bilo možno sklicevanje na imuniteto za dejanja, storjena v okviru konzularnih funkcij. V osnovi sta izjemi dve in se nanašata na pogodbe, ki bi jih sklenili konzularni funkcionarji ali konzularni uslužbenci, a niti izrecno niti implicitno kot pooblaščenci države imenovanja in na tožbe po tretji osebi, ki se nanašajo na škodo, povzročeno z vozilom, ladjo ali letalom v državi sprejema. Podobno kot v diplomatskem pravu ostaja izjema tudi rekonvencional-

na tožba; tj. če konzularni predstavnik glede nekega vprašanja, kjer drugače uživa imuniteto, sproži sodni spor, se ne more več sklicevati nanjo glede vsake nasprotne zahteve, ki je neposredno povezana z njegovo zahtevo. Prav tako vidimo stične točke z diplomatskim pravom v prepovedi opravljanja profesionalne ali trgovinske dejavnosti, kar *ipso facto* predstavlja naslednjo izjemo.

Glede najvišje kategorije mednarodnih uslužbencev velja, kot smo že povedali, poleg paralele z drugimi mednarodnimi uslužbenci tudi analogija s položajem diplomatskega osebja. Smiselno veljajo ugotovitve o kazenskoopravni imuniteti tudi za druge uslužbence in izvedence. Splošnost odredb, ki se nanašajo na funkcionalno sodno imuniteto glede storjenih dejanj med opravljanjem nalog, kamor sodijo tudi izrečene in zapisane izjave, onemogoča *de lege lata* podrobnejši vpogled v doseg in možne izjeme od imunitete pred civilnim sodstvom. Kljub temu se nam zdi pomembno poudariti, (I) da ostaja na Organizaciji sami, da določi, ali se določeno dejanje nanaša na uradno dolžnost ali ne (Dupuy, 1988: 192). (II) Poleg tega dosednji sodni postopki govorijo o restriktivnem tolmačenju imunitete pred civilnim sodstvom.

Imuniteta v upravnem postopku

Upravni organi in sodišča so postali izrazita značilnost sodobnih pravnih sistemov (Murty, 1989: 353). Prej je bila imuniteta v upravnem postopku obravnavana kot dodatek k osebni nedotakljivosti in ne kot imuniteta *per se* (Nahlik, 1990: 260). Takšno stališče je zavzemala tudi doktrina. Konvencije diplomatskega prava jo obravnavajo na svojski način: v istem členu skupaj z imuniteto pred civilnim sodstvom, z istimi izjemami in znotraj istega kroga uporabnikov.

Pod ta naslov uvrščamo npr. prometne prekrške. Čeprav se predpostavlja, da bodo diplomati spoštovali prometne predpise države sprejema, jih vseeno tudi kršijo. Seveda jih ni mogoče kaznovati kot vsakega drugega kršilca, saj jih ščiti imuniteta. Zato se je izoblikoval običajni postopek. Policija poroča o zadevi ministrstvu za zunanje zadeve, slednje pa po protokolu opozori na primere kršitve šefa misije. Seveda pa država sprejema ob rastočem številu prekrškov ne more zgolj tolerirati storilcev, zato sprejema tudi ostrejša ukrepe, katerih bistvena značilnost je in mora biti nediskriminatorna uporaba.

V dostopni literaturi ni obdelan doseg te imunitete v konzularnem pravu. Tako kot jo načrt DKKO funkcionalno odreja skupaj z imuniteto pred civilnim sodstvom, jo najdemo tudi v sami konvenciji. Njeno določanje zahteva naslonitev na doseg osebne nedotakljivosti konzularnega funkcionarja. Ugotovimo lahko tudi, da obstaja jasna težnja obravnave prometnih prekrškov konzularnih funkcionarjev *prima facie* zunaj dosega uradnih funkcij (Lee, 1966: 123).

Podoben je položaj mednarodnih uslužbencev, posebej kar zadeva *lex scripta*. Kot smo že ugotovili, je položaj najvišjih funkcionarjev analogen diplomatskemu, torej tudi glede imunitete v upravnem postopku. Drugi uslužbenci in izvedenci uživajo tudi v tem pogledu funkcionalno imuniteto, ki pa načeloma ne vključuje imunitete pred odločitvami upravnih organov države sedeža ob kršenju prometnih predpisov.

Po mednarodnem običajnem pravu diplomatski predstavnik ni dolžan pričati pred sodiščem. Vsekakor pa proti njemu zaradi tega ni dovoljeno uporabljati nobenih prisilnih ukrepov (Nahlik, 1990: 262). DKDO kodificira to načelo v čl. 31(2), sledili sta ji tudi drugi konvenciji.

To ne pomeni, da mora diplomatski predstavnik nujno zavrniti tovrstno sodelovanje z organi države sprejema. Ker je odrekanje od imunitete posebna pravica njegove države in ne diplomatskega predstavnika osebno, lahko predpostavimo, da ima v primeru, ko se odzove pozivu, odobritev svoje vlade (Tepavac, 1981: 258). Indikativno je, da tako formulirana imuniteta pokriva tudi primere, ko diplomatski predstavnik ni izvzet civilnemu sodstvu države sprejema. Po eni strani je že po dikciji 1. stavka 31. člena DKDO podložen jurisdikciji, po drugi pa je v takšnih primerih poklican za pričo v lastnem interesu.

Obstaja splošno soglasje, da konzularni funkcionarji niso izvzeti obvezi pričanja v civilnem in kazenskem postopku, dokler se sodna ali administrativna preiskava ne nanaša na zadeve, ki so povezane z njihovim opravljanjem uradnih funkcij, dokler ni treba pokazati dopisov in uradnih listin v zvezi s tem ali pa dati mnenja o zakonodaji države imenovanja kot izvedenec. To splošno pravilo se je izkristaliziralo v DKKO, predstavlja pa dodatek k nedotakljivosti korespondence in dokumentov konzulata, imuniteti glede dejanj, storjenih med opravljanjem konzularnih funkcij, in osebni nedotakljivosti konzula (Murty, 1989: 438). Član konzulata je po drugi plati dolžan pokazati in izdajati uradne dokumente, ki se nanašajo na nekatere njegove administrativne funkcije.

Člani konzulata so torej lahko povabljeni, da pričajo v sodnem ali upravnem postopku. Pri tem naj bi konzularni uslužbenec oz. član strežnega oseja načeloma ne zavrnil sodelovanja, v primeru takšnega zavračanja s strani konzularnega funkcionarja pa organi države sprejema proti njemu ne smejo sprožiti prisilnih ukrepov ali uporabiti drugih sankcij. Ta imuniteta pred prisilnimi ukrepi in sankcijami zaradi zavračanja pričanja dolgo časa ni bila priznana kot pravilo mednarodnega prava (Trajkovski, 1991: 73). Vendar pa je pogodbeni praksa držav, ki so v bilateralnih konvencijah predvidele izvzete konzularnih funkcionarjev od prisilnih ukrepov, narekovala njegovo kodifikacijo.

Glede mednarodnih uslužbencev ni jasne navedbe v mednarodnih aktih, da so osvobojeni pričanja. Glede na izenačenost z diplomati se na najvišje funkcionarje ZN in SA enako absolutno aplicira imuniteta pred pričanjem (Vuković, 1981: 136). Drugače je z drugimi mednarodnimi uslužbenci in tudi izvedenci, ki jim je dana funkcionalna sodna imuniteta, katero uživajo v obravnavi ne le kot tožene stranke, ampak v vsaki drugi vlogi v postopku.

Imuniteta pred izvršilnimi ukrepi

Danes prevladuje stališče, da je treba razlikovati imuniteto v sodnem postopku od imunitete v izvršilnem postopku. Slednja je opredeljena v členu 31(3) DKDO in enako v KPM in DKPDOMO. V izvršilnem postopku je treba upoštevati poseben status nekaterih stvari in oseb, saj so te nedotakljive (Vuković, 1981: 117; Nahlik, 1990:261). Če gre za stvari, ki služijo za opravljanje funkcij misije ali delegacije, potem izvršilni ukrepi niso možni. Izvršbi morajo biti izvzete tudi stvari, od katerih ni neposredno odvisno delovanje misije, a bi izvršba postavila pod vprašaj nedotakljivost drugih stvari ali oseb.

V DKKO ni člena, ki bi se jasno nanašal na imuniteto v izvršilnem postopku, razen v okviru določb, ki se nanašajo na odpoved imuniteti. Kljub temu se da utemeljiti. Izhajati je treba iz funkcionalne sodne imunitete konzularnih funkcionarjev v civilnem in upravnem postopku z obema poudarjenima izjemama. Drugi kriterij, tj. namembnost stvari, onemogoča izvršbo, kjer in kolikor bi slednja kršila nedotakljivost oseb ali stvari. Trdimo, da obstaja v konzularnem pravu imuniteta pred izvršilnimi ukrepi, ki je širša v primerjavi z omejeno imuniteto v sodnem postopku in ožja v primerjavi z imuniteto v izvršilnem postopku v diplomatskem pravu.

Glede najvišjih funkcionarjev mednarodnih organizacij je mogoča enaka obravnava kot v diplomatskem pravu do točke, ko postane navezna okoliščina imuniteta mednarodne organizacije, ki se razlikuje od imunitete države. Omejena funkcionalna imuniteta v sodnem postopku, ki pokriva druge mednarodne uslužbenke in izvedence omogoča večjo verjetnost sklepanja, da so podložnejši izvršilnim ukrepom sodišč, a le do točke, ko bi izvršba lahko predstavljala kršitev nedotakljivosti stvari, ki so v bistvu povezane s samo mednarodno organizacijo ali njenim delovanjem.

Odpoved imuniteti

Preden se spustimo v primerjalno analizo, moramo ugotoviti, kdo so sploh uporabniki te pravice. Tako lahko razlikujemo primarne uporabnike – države in mednarodne organizacije – in sekundarne uporabnike – njihove zunanje misije, katerih imuniteta se navezuje na imuniteto primarnih koristnikov. V luči te ugotovitve lahko beremo 32. člen DKDO in ustrezna člena KPM in DKPDOMO.

Ker je namen imunitete omogočiti diplomatskemu predstavniku svobodno in dostojno opravljanje njegovih dolžnosti, je edini, ki se lahko odpove njegovi imuniteti, država imenovanja. Le-ta izrecno odpoved sporoči preko pristojnega državnega organa. Ko je odpoved enkrat dana, velja za celoten sodni postopek z izjemo izvršilnega postopka in ni mogoče ponovno zahtevati spoštovanja imunitete, npr. v pritožbenem postopku. Na prvi pogled 3. točka tega člena uvaža izjemo načela, da je le država imenovanja pravno sposobna odpovedati se imunitetam diplomatskih predstavnikov. Vendar pa je treba za dejanja oseb, ki sprožijo sodni postopek in se s tem odrečejo imuniteti v možni protitožbi, domnevati, da so predhodno dobile pristanek oz. pooblastilo države imenovanja.

Zaradi dejstva, da odrekanje od imunitete predstavlja *ius dispositivum*, so državljani države sprejema v civilnem ali upravnem postopku proti osebi z imuniteto v neenakem položaju glede svojih pravic, ki jim po zakonih države sprejema pripadajo (Trajkovski, 1990: 49). Rešitev je skušala najti DKPDOMO. V primerjavi z DKDO in KPM je korak naprej, ker implicira odgovornost države imenovanja za pravično reševanje takšnih sporov.

Dikcija DKKO je enaka dikciji DKDO. Vendar pa enako besedilo ne prinaša enakega konteksta. Tukaj se namreč država imenovanja lahko odreče imuniteti člana konzulata za dejanja, ki jih je slednji storil tudi pri opravljanju svojih uradnih funkcij. Vprašljiva se zdi tudi 3. točka tega člena (Dinstein, 1966: 81–84). Domnevamo, da mora biti rešitev analogna nakazani pri obravnavi odpovedi imuniteti v diplomatskem pravu, ker bi v nasprotnem primeru morali pristati na kontradiktornost izhodišč funkcionalne determiniranosti konzularnih imunitet.

Tudi mednarodne organizacije se lahko odrečejo imuniteti svojih uslužbencev.

Pri tem se izhaja iz predpostavke, da so privilegiji in imunitete dani funkcionarjem in izvedencem v interesu zadevne organizacije in ne zaradi osebne koristi privilegiranih oseb. Mednarodna organizacija ima tako pravico in dolžnost odreči imuniteto kateremu koli uslužbencu ali izvedencu vedno, (I) kadar bi to po njenem mnenju škodovalo pravičnosti in hkrati (II) ko to ne škoduje interesom organizacije.

Relevantnost načela odgovornosti

V kontekstu obravnave imunitet in privilegijev je nujna navezava na dolžnosti njihovih nosilcev do države, kjer jih uživajo. Zlorabe sicer ne opravičujejo zanikanja in kršitve imunitet in nedotakljivosti, če ne gre za zadeve nacionalne varnosti in hkrati ukrepe (tudi prisilne) proti zlorabam *in flagrante delicto*. Normalno pa je, da sprožijo delovanje »samoregulacijskih mehanizmov« (self-contained regime),¹² ki jih vsebujejo mednarodne konvencije. Preko njih dobi načelo odgovornosti pravo mesto v uživanju imunitet in privilegijev. Izpolnjevanje dolžnosti je tako indirektno komplementarno obravnavanim imunitetam.

V diplomatskem in konzularnem pravu te dolžnosti med drugim obsegajo spoštovanje zakonov in predpisov teritorialne države, nevmešavanje v njene notranje zadeve, uporabo prostorov le v uradne namene in prepoved komercialnih dejavnosti.

Za dolžnosti mednarodnih uslužbencev veljajo v načelu podobna načela. Seveda pa obstaja tudi specifika njihovega položaja, ki izhaja iz specifične subjektivitete mednarodne organizacije kot primarne nosilke imunitet in privilegijev. Tako mednarodna organizacija sama definira pogoje službe in standarde obnašanja ter nujne disciplinske postopke. Odrekanje od imunitete pa zanjo predstavlja tudi dolžnost.

Aplikacija problematike na položaj Republike Slovenije

Glede na aktualnost obravnavanih pravil mednarodnega prava za Republiko Slovenijo kot novonastalega subjekta mednarodnega prava se kaže nekoliko pomuditi še pri njihovem pomenu za izvajanje slovenske zunanje politike in še posebej slovenske diplomacije kot glavnega sredstva te politike. Naše mnenje o tem vprašanju bomo skušali združiti v nekaj načelnih točk.

1. Obstajajo pravila mednarodnega prava, ki glede imunitet in privilegijev zavezujejo tudi Slovenijo. Pri tem lahko izhajamo tako iz notranjega prava (8. člen Ustave RS; Ur. l. RS, št. 33/1991) kot iz mednarodnega običajnega prava. S tega vidika ni bil bistven slovenski pristop k DKDO ali DKKO. Enako velja za KPIZN in deloma KPISA, ker že samo članstvo v mednarodni organizaciji preko konstitutivnih instrumentov zagotavlja imunitete in privilegije kot pravice ter kot dolžnosti.

2. Za Slovenijo je (bilo) vprašanje obravnavanih konvencij tudi vprašanje nasledstva mednarodnih pogodb. Dvostranske konzularne konvencije (ki so poleg

¹² Sem štejemo: (I) razglasitev uporabnikov imunitet in privilegijev za *personae non gratae* (DKDO, čl. 9; KPM, čl. 12; DKKO, čl. 23 in implicitno DKPDOMO, čl. 77(2, 4, 5)); (II) postopek ob zlorabi privilegijev iz KPISA: čl. VII; in (III) druge postopke za reševanje sporov. Možnost uporabe in obstoj takšnih mehanizmov omenja tudi I. C. J. v primeru *Case Concerning United States Diplomatic and Consular staff in Teheran*; 29. 5. 1980, I. C. J. Reports 1989, str. 40 (tudi v AJIL: 74(1980)3, str. 746-781).

DKKO tudi formalni pravni vir konzularnega prava) nekdanje Jugoslavije so predmet dvostranskih odnosov Slovenije kot ene izmed naslednic nekdanje Jugoslavije z vsako konkretno državo, kjer pa je treba upoštevati obojestranski interes predvsem glede opravljanja določenih funkcij, ki v končni konsekvenci opredeljujejo tudi imunitete in privilegije.¹³ Enak razmislek velja tudi za sklepanje novih konzularnih konvencij.

3. Z Aktom o notifikaciji nasledstva glede konvencij ZN in konvencij, sprejetih v IAEA, je Slovenija med drugim sprejela obvezo spoštovanja: KPIZN, KPISA,¹⁴ DKDO s fakultativnim protokolom o obveznem reševanju sporov, DKKO, KPM, DKPDOMO in Konvencije o preprečevanju in kaznovanju zločinov proti mednarodno zaščitenim osebam, vključno z diplomatskimi agenti.¹⁵ Generalni sekretar ZN je v funkciji depozitarja navedenih konvencij sprejel slovensko notifikacijo ter objavil 6. 7. 1992 (ST/LEG/SER.E/11) kot dan, ko za Slovenijo konsekvентno veljajo pravice in dolžnosti v njenih institucionaliziranih oblikah diplomatskega predstavljanja in komuniciranja z mednarodno skupnostjo.¹⁶

4. »Sprejem« med pogodbenne stranke obravnavanih konvencij je le prvi korak, ki mu bodo morali nujno slediti naslednji. Z njimi bo treba uskladiti zakonodajo ne glede na ustavno določenost ratificiranih in objavljenih mednarodnih pogodb kot neposredno uporabnih. Še pomembneje bo zgraditi lastno prakso predvsem glede meril priznavanja posameznim kategorijam uporabnikov ustreznih imunitet in privilegijev. Pri tem bo treba v okviru obstoječega mednarodnega prava poiskati ravnotežje med imunitetami in privilegiji, ki jih bo Slovenija zagotavljala njihovim uporabnikom, in obveznostmi, ki jih bo od njih zahtevala.

5. V grobem je treba enake zahteve glede ravnotežja med pravicami in dolžnostmi pričakovati tudi od držav, s katerimi je/bo Slovenija navezala diplomatske in/ali konzularne odnose. Dobri odnosi med državami bodo zahtevali vztrajanje pri spoštovanju dolžnosti do države sprejema.¹⁷ Ob zlorabi imunitet in privilegijev se bodo tako morali pristojni organi Republike Slovenije

¹³ Menimo, da bi moralo Ministrstvo za zunanje zadeve (če še ni) ovrednotiti vse dvostranske konzularne konvencije nekdanje Jugoslavije. To so konzularne konvencije z Združenim kraljestvom (Sl. l. SFRJ – MU, št. 10/1966), z Mongolijo (Sl. l. SFRJ – MU, št. 10/1967), z Avstrijo (Ur. l. SFRJ – MP, št. 5/1969), s Turčijo (Ur. l. SFRJ – MP, št. 9/1972), z Belgijo (Ur. l. SFRJ, št. 49/1974), z Irakom (Ur. l. SFRJ – MP, št. 1/1982), s ČSSR (Ur. l. SFRJ – MP, št. 6/1984), s Kitajsko (Ur. l. SFRJ – MP, št. 2/1984), z Libijo (Ur. l. SFRJ – MP, št. 2/1984), s Poljsko (Ur. l. SFRJ – MP, št. 9/1984) in z ZSSR (Ur. l. SFRJ – MP, št. 7/1989). Poleg teh so v nekdanji Jugoslaviji veljali še naslednji sporazumi: Konvencija o nastanitvi in konzularni službi z Albanijo (Sl. novine, št. 117/1929), konzularne konvencije z Bolivijo (Ur. l. SFRJ – MP, št. 11/1963), z Bolgarijo (Ur. l. SFRJ – MP, št. 11/1963), z Grčijo (Ur. l. SFRJ – MP, št. 9/1976), z Italijo (Ur. l. SFRJ – MP, št. 6/1963), z Madžarsko (Ur. l. SFRJ – MP, št. 13/1963), z NDR (Ur. l. SFRJ – MP, št. 14/1964), z Romunijo (Ur. l. SFRJ, št. 66/1974), Konvencija o konzulih in o nastanitvi s Francijo (Sl. novine, št. 112/1929), Konvencija, ki odreja pravice, imunitete in privilegije konzularnih predstavnikov z ZDA (Sl. novine Kraljevine Srbije, št. 268/1882), in Dogovor o principih vzajemnosti v zvezi s privilegiji in imunitetami konzularnih predstavnikov vlad s Perujem (9. 9. 1968). Vprašanje imunitet urejajo tudi sporazumi o trgovini in plovbi z Grčijo (Sl. novine, št. 254/1929), z Japonsko (Sl. l. SFRJ – MP, št. 7/1959), z Nizozemsko (Sl. novine, št. 85/1932), s Španijo (Sl. novine, št. 307/1929) in z Združenim kraljestvom (Sl. novine, št. 48/1928).

¹⁴ Republika Slovenija bo uporabljala konvencijo za naslednje SA: MOD, FAO, UNESCO, IMF, WHO, UPU, ITU, WHO, IFAD in WIPO (Notifikacija nasledstva glede konvencij OZN in konvencij Mednarodne agencije za atomsko energijo (Ur. l. RS, št. 35/1992 (MP, št. 9/1992) in št. 28/1993 (MP, št. 9/1993); depozitar pa objavlja, da tudi za WMO (ST/LEG/SER.E/11).

¹⁵ Sprejeta z res. GS 3166 (XXVIII) 14. 12. 1973. Tekst v 1035 UNTS 167 (Ur. l. SFRJ – MP, št. 54/1976). Velja od 20. 2. 1977. Do 31. 12. 1992 pristopilo 83 držav.

¹⁶ Glej tudi obvestilo MZZ o pridobitvi statusa države pogodbenice v mednarodnih večstranskih pogodbah (Ur. l. RS, št. 7/1993; MP, št. 2/1993).

¹⁷ Korak v pravo smer je čl. 51 Zakona o zunanjih zadevah (Ur. l. RS, št. 1/1991-I).

bodisi v okviru možnosti odreči imuniteti kršilca bodisi ustrezno inkriminirati, nato pa sankcionirati njegovo obnašanje znotraj našega pravnega reda.

LITERATURA

- BARTOŠ MILAN (1956): *Međunarodno javno pravo II*, Beograd, Kultura.
- BRGLEZ MILAN (1992): *Imunitete in privilegiji v novejšem diplomatskem in konzularnem pravu – poskus primerjalne analize (dip. delo)*, Ljubljana, FDV.
- DEMBINSKI LUDWIG (1988): *The Modern Law of Diplomacy. External Missions of States and International Organizations*, Dordrecht, Martinus Nijhoff.
- DINSTEIN YORAM (1966): *Consular Immunity from Judicial Process*, Jerusalem, Central Press.
- DUPUY R. JEAN (ur.) (1988): *Manuel sur les organisations internationales*, Dordrecht, Martinus Nijhoff.
- GENET RAUL (1931/32): *Traité de diplomatie et de droit diplomatique I–III*, Paris, A. Pedone.
- JANKOVIĆ BRANIMIR (1988): *Diplomatija – savremeni sistem*, Beograd, Naučna knjiga.
- LEE L. T. (1966): *Vienna Convention on Consular Relations*, Leiden, A. W. Sijthoff.
- McCLANAHAN GRANT V. (1989): *Diplomatic Immunity – Principles, Practices, Problems*, New York, St. Martin's Press.
- MURTY B. S. (1989): *The International Law of Diplomacy. The Diplomatic Instrument and World Public Order*, New Haven, New Haven Press.
- NAHLIK S. E. (1990): *Development of Diplomatic Law*, V RCADI 1990/III, tome 222, str. 187–364, Dordrecht, Martinus Nijhoff.
- POTEMKIN V. P. (1947/48): *Zgodovina diplomacije I–III*, Ljubljana, DZS.
- SATOW E. (1957): *A Guide to Diplomatic Practice*, 4th. ed., London, Longmans.
- SCHERMERS H. G. (1972): *International Institutional Law I–III*, Leiden, A. W. Sijthoff.
- TEPAVAC MILAN (1981): *Imuniteti i privilegije u međunarodnom pravu (dok. dis.)*, Beograd, Pravni fakultet.
- TRAJKOVSKI GEORGI (1990): *Diplomatski protokol*, Beograd, Nova.
- TRAJKOVSKI GEORGI (1991): *Konzularna praksa*, Beograd, Nova.
- VUKOVIĆ ĐURO (1981): *Izuzeci od građanske jurisdikcije prema međunarodnom pravu, internim propisima i sudskoj praksi*, Zagreb, Informator.
- VUKOVIĆ ĐURO, (1989): *Imunitet konzularnih predstavnika*. *Analí PF u Beogradu*, 37(5), str. 474–499.

Uredniški zapis

Spore med Evropsko unijo in Združenimi državami Amerike v okviru decembrskih sklepnih pogajanj GATT glede avdiovizualne industrije bi lahko označili samo za »vrh ledene gore« v globalnih transformacijah, ki zadevajo komunikacijsko in informacijsko dejavnost. Ob teh globalnih spremembah je treba posebej omeniti spremembe, ki se v komunikacijski sferi dogajajo v nekdanjih socialističnih državah – delno pod vplivom globalnih sprememb, delno pod vplivom avtohtonih političnih, ekonomskih in kulturnih (r)evolucij. In končno, Slovenija v tem času ni brez svojih lastnih specifik – njenega sodobnega razvoja gotovo ni mogoče preprosto subsumirati pod globalne in regionalne določenosti.

Te tri vidike – globalnega, »regionalnega« in lokalnega oz. svetovnega, vzhodno-srednjeevropskega ter slovenskega – postavljajo v ospredje članki slovenskih in dveh gostujočih avtorjev, ki smo jih povabili k sodelovanju pri oblikovanju tokratne tematske številke Teorije in prakse. Vprašanja preurejanja komunikacijskega prostora (morda bi bilo celo smiselneje govoriti o komunikacijskih prostorih oz. sferah) s pričujočimi članki še zdaleč niso izčrpno obdelana, gotovo pa je v njih dovolj tehničnih nastavkov za iskanje dogovorov na ključna vprašanja sodobnih komunikacijskih reform in transformacij.

FRANCE VREG*

Transnacionalno in interkulturno komuniciranje

Integracijski procesi in interkulturni konflikt v Evropi

Avtor ugotavlja da so tradicionalne teorije v interkulturnem komuniciranju videvale »srečevanje« kultur z različno zgodovinsko in kulturno tradicijo. Le redki teoretiki so poudarjali, da ne gre le za mirno srečevanje kultur in njihovih vrednostnih sistemov, marveč za »trčenje« dveh kultur, dveh osebnostnih, skupinskih, kulturnih in nacionalnih identitet, za spopad moči in interesov.

* Dr. France Vreg, zaslužni profesor Univerze v Ljubljani.

Sodobni komunikacijski teoretiki so na temelju teoretičnih spoznanj in empiričnih raziskav, pa tudi izkušenj z interkomunikacijskimi procesi v Evropi, Severni in Južni Ameriki ter na drugih kontinentih izoblikovali novo paradigmo interkulturalnega komuniciranja. V ospredju je misel, da interkulturalno komuniciranje poraja različne oblike interakcije in da ga ne moremo presojati le kot kompetitivno, nekonfliktno soočanje različnih kultur in kulturnih entitet. Interkulturalni konflikt latentno skriva v sebi korenine interesnih nasprotij, ki jih ni možno razreševati z idealnim modelom triadnega procesa transkulturne mediacije.

Interkulturalno komuniciranje le redko vsebuje prvine racionalne komunikativne interakcije dveh komunikativno kompetentnih partnerjev, ki skuša dosegati (spo)razumevanje. Model komunikativne interakcije je celo v praksi pripadnikov iste kulture kontrafaktičen, medtem ko je v komunikacijski praksi pripadnikov različnih kultur utopičen. V interkulturalnem komuniciranju prevladujejo prvine strateške interakcije, kjer se soočajo osebnostni, skupinski in nacionalni interesi. Komunikacijska situacija vzpostavlja napetost med obema komunikacijskima sistemoma. Vzpostavi se razmerje merjenja moči (politične, gospodarske, tehnološke in druge) in ohranjanja dominantnosti.

Interkulturalno komuniciranje v pričujočem spisu je definirano kot oblika strateške interakcije, ki vsebuje dva protislovna procesa: proces zbliževanja dveh kultur ter proces varovanja identitete, moči in interesov.

Interkulturalna strateška interakcija se ne odvija v odnosih enakopravnosti in strpnosti, marveč je oblika komunikacijske in jezikovne prevlade velikih kultur in etničnih skupin, preglasovanja velikih narodov in držav. V tej strateški interakciji je govor »oropan« funkcije sporazumevanja, ugasne moč prepričevanja, kajti moč in interes močnejšega diktirata »sporazum«. Interakcijsko strateško komuniciranje vsebuje elemente oblastniškega komuniciranja, agresivnega prepričevanja, imperativnega ukazovanja, moralnih obsodb, ki lahko vzbudi strah pri adresantu (perlokucijski učinki). »Kar se uveljavlja z zunanjim vplivanjem (gratifikacija ali grožnja, sugestija ali zavajanje), intersubjektivno ne more veljati za sporazum...« (Habermas, 1988: 129).

»Trčenje« dveh kultur sproži obrambne mehanizme osebnosti, skupine, naroda ali države, ker se podzavestno in/ali zavestno (tudi manipulativno) »prebudijo« potrebe (nagoni) po varovanju kulturne, nacionalne, verske in ideološke identitete. Nekateri teoretiki celo opozarjajo, da strateška interakcija vzbudi nasprotni učinek: ker postaneta intencionalnost in interesna kalkulacija transparentni, se okrepi medsebojno nezaupanje, zato sta sporazumevanje in kooperiranje manj verjetni. Taka, na lastnem interesu utemeljena strateška komunikacija ne razgradi, marveč zaostri tujost, negotovost in nezaupanje, ki se vzpostavi med komunikatorji kot predstavniki nacionalnih interesov. »Komunikatorji si drug o drugem ustvarijo predstavo, da je vsak zainteresiran samo, kako na najbolj učinkovit način doseči prednost pred drugim« (Bender, 1992: 189).

Komunikacijska znanost je tradicionalno teorijo interkulturalnega komuniciranja gradila na premisah teorije simboličnega interakcionizma, zgodnjih socioloških teorij o komunikacijski interakciji v skupinah ter strukturalno-funkcionalnih analiz množičnega komuniciranja. Kritične teorije so problematizirale medijsko »kulturno industrijo« (Adorno, Horkheimer) in opozorile, da človeško življenje obvladujejo negativitete: moč oblasti in nemoč ljudi, zato se družba kaže ljudem kot tuja moč. V družbah je ogromna koncentracija moči, v svetu pa težnja po prerazdelitvi moči. Zato je nujna reformulacija paradigme o interkulturalnem komuniciranju. V tem sestavku bomo opozorili na nekatere teoretične nekonsistentnosti tradici-

onalnih pristopov ter na kompleksnost spleta determinant interkulture komunikacije.

Komunikacijska strateška interakcija

Komuniciranje je kompleksno, razvojno dejanje, v katerem človek interaktira z okoljem. Po Meadu je dejanje »impulz, ki vzdržuje življenjski proces, tako da odbira vrsto dražljajev, ki jih potrebuje. Tako organizem ustvarja okolje« (Mead, 1934: 6). Fizično delo v človeku razvije odnos do predmetov in do okolja. Geneza osebnosti je neločljivo povezana z mišljenjskimi procesi, refleksivno zavestjo, jezikom in komuniciranjem v interakciji z okoljem. »Identiteta podružbljenega individuuma,« je zapisal Habermas, »se oblikuje v mediju jezikovnega sporazumevanja z drugimi in hkrati v mediju življenjskega – intrasubjektivnega sporazumevanja s samim seboj (Habermas, 1988: 191).

Toda geneze osebnosti ni mogoče pojasniti le v luči simboličnega interakcionizma in filozofije komuniciranja. Mead je sicer opozarjal na fizični proces človekovega delovanja, na gibe (geste) organizma, kot so motorične, mimične in vokalne geste. Tako se je približal razlagi osebnostne identitete, ki jo je kasneje razvila antropologija. Sodobna antropologija ugotavlja, da je telesna identiteta najzaznavnejši, najvidnejši in najrazpoznavnejši indic vsake identitete (Južnič, 1993: 17).

Za komunikacijsko teorijo to pomeni, da so oblike neverbalne komunikacije sestavni del kompleksnega spleta komunikacijskega procesa in da komuniciranja ni moč omejiti le na izmenjavanje verbalnih simbolov. Zato sodobna komunikologija proučuje simboliko telesne konstitucije, izrazne oblike posameznih delov telesa, barvo telesa (rase), fizične lastnosti telesa, gibe telesa, obrazno mimiko, vizualno komuniciranje (govorica oči), kemično komuniciranje (vonji), vokalno simboliko (barva glasu, ritem, melodika), oblike taktilnega komuniciranja (dotikanje kot oblika sporazumevanja), komunikacijsko vedenje spolov, vplive okolja na komunikacijsko (zlasti spolno) vedenje živih bitij.

Biopsihološke determinante interagiranja

Komunikacijska teorija pa mora raziskati tudi psihobiološke determinante, ki jih razkrivajo sodobna bionika, etologija in nevrofiziologija.

Človek zadovolji svoj osebnostni »jaz« s prizadevanjem po samouresničitvi, lahko bi rekli po sebični uveljavitvi sebe v življenjski vlogi. Ko zadovolji svoje biološke potrebe (prehranjevalne, spolne, samoohranitvene, ohranitev svojega rodu in druge), ki mu omogočajo preživetje in reprodukcijo, skuša obvladovati socialno okolje: skuša si izboljšati socialni položaj, povzpeti se po hierarhični lestvici, zaželi si obvladovati soljudi kot voditelj (človeških čred).

Že Duncan (1967: 250) je opozoril, da simboli konstituirajo družbeni red in hierarhijo; ta je vidna v simbolizaciji nadrejenosti, enakosti in podrejenosti. Socialni red temelji na moči; transcedentalna moč pa se utrjuje s komuniciranjem hierarhične moči in oblastništva. Hierarhična komunikacijska akcija vsebuje boj za legitimnost oblasti.

Etologija skuša odgovoriti na vprašanje, ali človeka in žival ne spodbujajo enaki motivi, ko zadovoljujeta svoje prabiološke potrebe po preživetju: prehranjevanju, obvladovanju okolice in reprodukciji vrste. Nedvomno je bistvena razlika:

žival obvladujejo nagoni in izkušnje v boju za preživetje, človeka pa vodijo razum, čustva in spoznanja na določeni civilizacijski ravni. Človek ima komunikacijsko moč jezika, ki je temeljna prvina simbolične interakcije, medčloveškega sporazumevanja in bivanja v svetu življenja. Živali (zlasti primati) razvijajo različne oblike kemičnega, taktilnega, akustičnega, vizualnega biokomuniciranja, ki jih človek ni razvil, kljub temu pa so komunikacijsko omejene, evolucijsko zavrte.

Ker pa imajo visoko razvita živa bitja anatomsko, fiziološko in nevrofiziološko dokaj analogne organizme ter imajo vgrajene podobne mehanizme homeostaze, metabolizma in informacijskih prenosov, lahko pri proučevanju primerjalnega vedenja živih bitij razkrijemo nekatere genetske in biološke korenine odzivanja na dražljaje okolja.

Sodobna sistemska teorija je ugotovila, da imajo biološki, psihološki in sociokulturni sistemi določeno stopnjo senzitivnosti, da se odzivajo na dražljaje okolja, da v kortikalne (možganske) centre vtiskujejo stanja in dogajanja okolja. Organizem je v tem komunikativnem procesu v stanju napetosti, ker je zaznava okolja pomembna za »preživetje« v socialnem okolju oziroma za preživetje v naravi. Že naši predniki so se v boju za preživetje biološko odzivali na strah na enak način kot živali, namreč s fiziološkim mehanizmom povečanja koncentracije adrenalina v krvi. Za pračloveka je bil ta odziv idealen, enako koristen je za sodobnega človeka. Človek pozabi na razum, sprostijo se neslutene energije in notranji gon ga pahne v obrambo, v boj za preživetje. To so stanja v vsakdanjem življenju, predvsem pa v vojnah.

V tem družbenem dejanju človek neverbalno in verbalno komunicira: dvigne roko, oči se zaiskre, mimika obraza izraža napetost, strah ali agresivnost, jezikovna komunikacija je sunkovita, pretrgana, barva glasu se spremeni itd. Simbolično komuniciranje se sprevrže v izražanje preprostih verbalnih znakov in simbolov. Interakcijsko komuniciranje se spremeni v enostransko strateško akcijo, ki je podprta z grozilnimi gibi.

Kadar doživlja nevarne situacije, se v človekovem komuniciranju zrcalita strah in tesnoba (anksioznost). Človek je nenehno izpostavljen stresom: te povzročajo konflikti v družini, v skupini, v družbi, nesreče ali smrt v družini, razveza zakona, socialni neuspehi, izguba zaposlitve, pa preživetja eksplozij, potresov, poplav, strellov. Človek se v takih socialnih situacijah odziva refleksno, iracionalno, čustveno, celo paranoično. Neverbalno in verbalno komuniciranje je determinirano z notranjo tenzijo (napetostjo), ki jo povzroči stres.

Človekovo notranje ravnotežje je v takih situacijah porušeno. Njegovo komuniciranje je ambivalentno, izraža strah in pogum. Taka komunikacijska situacija ne dopušča, da bi človek razvil simbolično interakcijo na temelju empatije, kognitivnih in orientacijskih procesov, recipročnosti in refleksivnosti. Komunikacijsko vedenje v takih situacijah pogosto vsebuje jezikovne simbole, ki izražajo agresivnost oziroma strah. Komunikacijsko vedenje je še bolj zaostreno, če se napaja na preživetih depresijah, frustracijah in travmah.

Vsi živi sistemi skušajo ohranjati trdna stanja (stabilnost) tako, da ohranjajo sistem v dinamičnem ravnotežju. Biološka zakonitost je vzdrževanje notranjega ravnotežja (homeostaza). Organizem s fiziološkimi procesi ohranja ravnotežje tako, da vzdržuje stalno notranje okolje v organizmu (stalno temperaturo, enake kemične sestave, stalne stopnje presnove v ravnotežju, tako da optimalno in harmonično delujejo (pljuča in drugi notranji organi). Povratne zveze imajo funkcijo zagotavljanja dinamičnega ohranjanja stanj organizma.

Podobne procese ohranjanja ravnotežja odkrivamo tudi pri interakciji človeka

s socialnim okoljem. Zunanji dogodki lahko porušijo psihično ravnotežje v človeku. Kadar se pojavijo konfliktna situacija in stresi, nastopi spoznavno in čustveno neskladje (kognitivna in afektivna disonanca); poruši se človekovo duševno ravnotežje (izguba prijatelja, razočaranje nad politikom ali stranko, ki ji pripada, dvom o normah in vrednotah). Človek si tedaj prizadeva, da spet vzpostavi psihično ravnotežje, da doseže »duševni mir« in psihično stabilnost. V stanju notranjega in psihičnega neravnotežja je človekovo komuniciranje negotovo, depresivno; krčevito si prizadeva, da bi notranjo nestabilnost prekril s komunikacijsko »stabilnostjo«.

Komuniciranje kot »nagon« po uveljavljanju

Pri vzpostavljanju komuniciranja s sočlovekom se v raznih oblikah kaže genetska in socialna težnja po uveljavljanju in dominantnosti, kot so avtoritativen nastop, agresivnost, polemična ironija in podobno. Človek si s tako dejansko ali igrano samozavestno (samozadostno) držo skuša ohraniti osebno identiteto in pokazati svojo superiornost (fizično, spolno, gmotno, psihično, vrednostno, kulturno). Pri tem »nagonsko« presoja, kakšno korist bo dosegel s komunikacijsko interakcijo.

Humana etologija je v življenju živih bitij, zlasti visoko razvitih, razkrila zakonitost, ki so jo poimenovali koncept stroškov in koristi. Vsaka dejavnost (iskanje plena, spolna dejavnost) je povezana s stroški in koristmi; zato mora žival presoditi, ali neka dejavnost vodi k zvišanju ali znižanju njene življenjske usposobljenosti, vitalnosti, moči in učinkovitosti razmnoževanja. Pri tem mora upoštevati porabo časa in energije, pa tudi »stroške« komunikacijskega vedenja (McFarland, 1989:391). Podobno zakonitost so komunikologi uveljavili z modelom nagrade in kaznovanja, ki temelji na ekonomski metafori plačila. Človek bo materialno, statusno in psihično nagrajen, če bo njegova komunikacijska dejavnost v skladu z zahtevami preživetja družbe (materialne in vrednostne reprodukcije). Če ne bo izkazal te »plemenske« življenjske usposobljenosti, ga bo skupina materialno in psihično kaznovala.

Pri živih bitjih lahko ugotovimo genetsko pogojeno spontanost agresivnosti. Ta je posledica interakcije z okoljem, nagona po preživetju v naravi. Močno je razvit nagon po uveljavljanju in nadvladi v živalskem svetu. Žival želi (podobno kot človek) »tekmovati« s sovrstniki, da bi pred samico pokazal, da je močnejši, da je njegova vrednost za preživetje večja kot pri tekmecih. Koncept »vrednosti za preživetje« zadeva tudi kondicijsko sposobnost prilagoditve na izzive okolja (fitness), ki je mera genetskega gradiva, da se ohrani v evolucijskem razvoju. Komunikacijsko vedenje samca izraža »fitness«, zaradi tega pa tudi dominantnost in agresivnost.

Socialna osamljenost lahko vodi do povečane agresivnosti. V tem primeru agresivnost pomeni stopnjevanje obrambni nagon živali (ali človeka), da preživi v okolju. V kategorijo agresivnosti pa ne štejemo občasnega (fiktivnega) »agresivnega vedenja«, s katerim želi žival ali človek potrditi svojo avtoriteto (v krdelu) in ohraniti vodilno mesto v skupini. »Kot agresivno lahko definiramo tisto vedenje,« ugotavlja etolog Eibl-Eibesfeldt, »s katerim ljudje (ali živali) zoperstavijo svoje interese nasprotovanju drugih, torej žele doseči dominantnost. Pri tem je agresivnost instrumentalno vzpostavljena v zelo različnih funkcionalnih zvezah: za izsiljevanje virov, za uničenje rivalov in podobno. Agresivnost ima za cilj, da odstrani ovire, ki se zoperstavijo k cilju stremecu vedenju« (Eibl-Eibesfeldt, 1986:470).

Dominantna komunikacija (z latentno agresivnostjo in grožnjo po represiji) je sestavni del komuniciranja človeka v skupini, zlasti pa v velikih, hierarhičnih sistemih. Politični in gospodarski sistemi zavestno in načrtno uvajajo agresivno strategijo političnega komuniciranja, da bi uresničili svoje cilje in interese.

Komuniciranje kot »spopad« med Erosom in Eris

Medosebno komuniciranje vsebuje številne oblike konjunktivnih in disjunktivnih procesov. Idealnih procesov sporazumevanja v stvarnosti ni. Celo v najbolj pristni medsebojni komunikaciji med prijatelji so poleg situacij (spo)razumevanja zaznani tudi dvomi, sumničenja o resničnem prijateljstvu, konfliktne situacije in podobni disjunktivni procesi. Stendhal je v svojih romanih v medosebnem komuniciranju prikazal napetostne situacije, kjer se prijatelja oziroma moški in ženska vsak s svojega osebnostnega položaja besedno spopadata in celo rahlo ironizirata. Oče retorike Empedokles je to polarnost razumel v mitološkem kontekstu dveh božanstev: Erosa (boga ljubezni) in Eris (boginje prepira). O teh dveh univerzalnih silah je menil tole: »... pogubni Prepír drži ravnovesje, sredi vsega pa Ljubezen, enaka v dolžino, širino...« (glej: Sovre, 1946:99).

Konfliktnost dialoških situacij so kot retorično polemiko opredelili antični filozofi. Že Parmenid je menil, da obstaja vsa narava samo kot retorika in eristika, samo kot dialektika besed in pojmov, samo kot boj med ljudmi, »... in izven tega ni nečesar?« Gorgias pa je trdil, da resnice sploh ni, zato je treba nasprotnika osmešiti: pomembni sta samo govornikova besedna spretnost in prepričevalna moč (ki jo uteleša Persuazija, boginja prepričevanja). Cilj retorike je vladanje nad drugimi. Šele Aristotel je v svoji Veščini retorike uveljavil znana načela: logos, etos in patos, zlasti pa pomen govornikove osebnosti (Grabnar, 1991:30).

Medosebno komuniciranje je torej soočanje, merjenje moči, besedni »boj«, polemično spopadanje dveh avtonomnih osebnosti, v katerem želi vsaka dokazati svojo miselno ali celo fizično prevlado. Avtentičen dialog je možen ob komunikativni kompetenci obeh akterjev, v katerem vsak komunikativno delujoči subjekt obvladuje univerzalne zahteve po veljavnosti, te pa mora prepoznati tudi njegov komunikacijski partner, kot poudarja Habermas (Vreg, 1990:220). Šele tako je možno nadaljevati komunikativno delovanje. Kadar pa sta partnerja v komunikacijski situaciji diskurzivne kompetitivnosti, si ne prizadevata odstranjevati komunikativnih ovir, marveč po navadi še poglobljata nesporazumevanje na intersubjektivni ravni. Ostajata na okopih lastnih interesov in pozicij moči. V tej socialni interakciji ohranjata (branita) vsak svojo osebno identiteto.

Medosebno komuniciranje je kompleksen, kontinuiran interaktivni proces prepričevanja sogovornika, v katerem komunikator (manifestno ali latentno) uporablja tudi elemente strateške interakcije (duhovne prisile in represije). Komunikator skuša vplivati na komunikacijskega partnerja, da sprejme predlagana stališča in vedenjske vzorce. Komunikacijsko akcijo človek začne zaradi določenih interesov in ciljev (osebnih, skupinskih, nacionalnih, državnih in drugih). V komunikacijski strateški interakciji vidi možnost za uresničenje svojih potreb in interesov.

Sociologi opredeljujejo kulturo kot integrirani vzorec človeškega vedenja, ki vključuje človekovo misel, govor in artefakte. Unescova komisija je kulturo definirala kot dinamičen vrednostni sistem naučenih elementov pričakovanj, konvencij, verovanj in pravil, ki omogočajo članom skupine, da komunicirajo med seboj in svetom. Britanski kulturologi pa jo razumejo kot sredstva in vrednote, ki jih izoblikujejo razločljive socialne skupine in razredi na temelju zgodovinsko danih razmer in odnosov, po katerih delujejo in se odzivajo na eksistenčne pogoje (Hall, 1985: 26–27).

Prakse družbenih skupin se kažejo kot načini življenja; ker družbene strukture sestavljajo skupine (razredi), kulture in njene prakse ne moremo povsem ločiti od politične moči. Kulture se oblikujejo, reproducirajo in prenašajo historično in družbeno, hkrati pa so konstitutivni elementi celotne družbene reprodukcije (Vreg, 1990: 277).

Kultura zarisuje okvir identitete človeka, njegovega sveta, življenja. Komuniciranje je s funkcionalnega vidika namenjeno tradiciji in obnavljanju kulturne vednosti, z vidika usklajevanja socialni interakciji, z vidika socializacije pa izoblikovanju osebnih identitet. Sestavine sveta življenja – kultura, družba in osebnostne strukture – so kompleksni smiselni skupki, ki medsebojno komunicirajo, čeprav so utelešeni v različnih substratih. Svet življenja je »sestavljen enako samobitno iz treh medsebojno prekrivajočih se sestavin« (Habermas, 1988: 99).

V svetu življenja delujejo tudi institucije; v njihovem okviru so normativno uravnani odnosi trga in moči. V tem normativnem okviru se dogajajo vojne konfrontacije, državljanske vojne, genocidi, moralni pretresi.

Kulture lahko združujejo velike narode in države. Kulture so dinamične, nastajajo in izginjajo, se delijo in zlivajo druga v drugo. Svet prihodnosti bodo verjetno določali medsebojni odnosi med sedmimi ali osmimi velikimi kulturami. Te bodo: zahodna, konfucijanska, japonska, islamska, hinduistična, slovanskopravoslavna, latinskoameriška in afriška (Huntington, Die Zeit, 1993). Zahodna kultura ima dve glavni različici: evropsko in severnoameriško, islam pa arabsko, turško in malajsko različico. V Evropi se italijanska kultura razlikuje od nemške, francoska od angleške in tako naprej.

Kulturne difference delujejo kot ovire pri doseganju empatičnega razumevanja drugih kultur. Ovire niso le jezik, zgodovina, vera, običaji, institucije in subjektivne predstave udeležencev. Ločujejo jih različni pogledi na odnose med posameznikom in skupino, med državljanom in državo, med starši in otroki, moškim in žensko, med človekom in bogom, različni pogledi na institucije svobode in človekovih pravic, enakosti in hierarhije.

Največja ovira za učinkovito interkulturno komuniciranje je jezikovna različnost. Jezik odseva stvarnost določene kulture in vpliva na opredeljevanje izkustev članov kulture. Jezikovne razlike sprožijo in zaostrijo napetosti že na samem začetku interkulture akcije. Interkulturno komuniciranje otežuje nerazumevanje glede »igranja« vlog v različnih kulturah, različne zaznave sveta, svetovni nazor, načini mišljenja in razkrivanja resnice (logično razmišljanje nasproti intuitivnemu razkrivanju in meditaciji). Značilna je tudi inkongruentnost v motivacijskih orientacijah, ki lahko povzroča sovražne odzive (različni sistemi nagrajevanja in gratifikacij, ki temelje v različnih vrednotah, verovanjih in stališčih). Vse te razlike še stopnjujeta etnocentrizem in stereotipizacija.

Znanstveniki so skušali z empiričnimi raziskavami določiti razsežnosti različnih kultur. Tako je Geert Hofstede v obširnih raziskavah (1980 in 1991) z vprašalnikom v 18 jezikih in v 50 državah razkrival razlike glede štirih razsežnosti: individualnost/kolektivnost, vpliv moči, moškost/ženskost in izogibanje negotovosti. Kasneje je odkril, da se negotovost ne pojavlja izrazito kot izdiferencirano merilo Daljnega vzhoda, marveč je izrazita razsežnost tako imenovanega Konfucijevega dinamizma.

Dimenzijske klasifikacije in reagiranja posameznih kultur na Hofstedovi lestvici so drugi znanstveniki povezali s pojmom konteksta kot družbenega pojava. Kulture visoke kontekstualnosti menijo, da so sporočila in medosebni odnosi v zvezi s kontekstom okolja, v katerem se dogajajo. Nasprotno temu pa kulture nizke kontekstualnosti presojajo, da so sporočila in odnosi v zvezi s pomeni, ki jih imajo besede. Kulture z visoko kontekstualnostjo so najbolj izrazite na Japonskem, v Koreji, na Kitajskem in Vietnamu, medtem ko v Nemčiji, Švici, ZDA in skandinavskih državah prevladujejo značilnosti nizke kontekstualnosti. Zato ljudje iz držav visoke kontekstualnosti nervozno reagirajo, ko ljudje iz držav nizke kontekstualnosti (Nemčije itd.) neprestano navajajo podatke, ki jih imajo prvi (Japonci itd.) za nepomembne. Nasprotno pa so ljudje iz držav nizke kontekstualnosti razočarani, ker jim vzhodni sogovorniki ne dajejo zadovoljivih informacij (Hall in Hall, 1990: 9).

Dean Barnlund (1989: 42) je primerjal kulturo ZDA s kulturo Japonske in ugotovil, da Amerikanci največjo pomembnost dajejo jasnosti izjave, Japonci pa bolj cenijo dvosmiselnost sporočila. Skratka, japonska kultura v komuniciranju bolj preiskuje tisto, kar je implicitno v sporočilu. Roichi Okabe (1983: 28–29) sodi, da mora sprejemalec dojeti tudi tisto, kar ni izrečeno. To je posledica homogenosti japonske družbe (v primerjavi s heterogenostjo, ki je značilna za ZDA). Zato Japonci dajejo prednost mehkim modelom komuniciranja, v katerih je veliko prostora za različna tolmačenja. V interkulturnem komuniciranju se opirajo na kulturni instinkt, s katerim presojajo pomembnost v pogovorih.

Primerjava nemške kulture nizkega konteksta s francosko visokega konteksta je pokazala, da Nemci pri poslovnem komuniciranju žele »dejstva, dejstva in samo dejstva«, bodisi dobra bodisi slaba, pri tem pa vključujejo verodostojne projekcije prihodnosti, ki so prikazane na grafikonih (Hall in Hall, 1990: 50 in 53). Francozi pa v svojem modelu bolj cenijo rafiniranost in taktičnost kot pa iskrenost in dejstva. Francoz spretno obide sestavine razpravljanja, tako da mora sogovornik intuitivno odkriti latentna sporočila. Francozi žele najprej ustvariti splošno razpoloženje, medtem ko hočejo Nemci in Amerikanci takoj preiti k problemu in dogovoru. Francozi v skladu s svojo kulturo občutijo potrebo po poglobljenem spoznavanju sogovornika, da bi lahko predvideli, kako se bo oseba vedla v raznih situacijah (prav tam, 119–120).

Razsežnost individualnosti je najbolj izrazita v ZDA, Avstraliji in Veliki Britaniji, medtem ko se h kolektivismu najbolj nagibajo v Gvatemali, Ekvadorju, Panami, Venezueli in Kolumbiji (Hofstede, 1991: 67). Na neposredni individualizem so najbolj ponosni prebivalci ZDA. Vsak med njimi želi biti lastna osebnost, vsak vidi le lastno kariero in osebni uspeh; manj jih skrbi blagostanje lastne organizacije ali skupine (Hall in Hall, 1990: 147). Nasprotno pa Arabci dajejo prednost komunikativnemu vedenju, ne pa konfliktu, vzajemnosti, sebičnosti. Komuniciranje je usmerjeno k drugemu, k ustrežljivosti, k ugajanju, k pomirljivim stališčem. Mehi-

kanci pa žele doseči soglasje v konfrontacijskih situacijah, v katerih ni ne zmagovalca ne poraženca.

Hofstede (1991: 26) je razsežnosti individualizem/kolektivizem primerjal z delovanjem moči. Ugotovil je, da v Avstriji, Izraelu, na Danskem in v Novi Zelandiji bolj cenijo porazdelitev moči, zato uveljavljajo konzultativni stil sprejemanja odločitev. V Maleziji, Gvatemali, Panami in na Filipinih pa je visoka koncentracija moči ter voditelji izvajajo avtorski in paternalistični način komuniciranja. Kulturna razsežnost moškosti in ženskosti pa je pokazala, da je razsežnost moškosti najbolj razvita na Japonskem, visoko stopnjo pa kažejo Avstrija, Venezuela, Italija in Švica. K razsežnosti ženskosti pa so bolj nagnjene Švedska, Norveška, Nizozemska in Danska (prav tam, 84).

Ker človek zahodne kulture presoja svojo kulturo kot najvišji dosežek človeštva, se ne trudi, da bi odkrival in sprejemal vrednote drugih kultur. V svoji samozadostnosti se mu zdi, da je zahodna kultura prevladala nad drugimi kulturami. Poveljuje zahodni sistem vrednot, zahodne ideje individualizma, liberalizma, ustavnosti, človekovih pravic, enakosti, svobode, pravne države, demokracije, svobodne trgovine, ločitve cerkve od države in druge vrednote. Nezahodne kulture pogosto teh vrednot ne sprejemajo kot nekaj občečloveškega, pač pa kot nekaj, kar nima avtohtonih korenin v njihovih kulturah. Pogosto zavzemajo obrambno držo do teh »tujih« pojmovanj življenja in sveta, do vplivov in mikov zahoda, zlasti do zahodnega pojmovanja človekovih pravic in gesla o ločitvi cerkve od države, ker menijo, da so ogrožene njihove lastne prastare vrednote. Ob poskusih »uvoza« zahodnih vrednot se v teh državah (Kitajska, Burma, Severna Koreja in druge) budita izolacionizem in vračanje k vrednotam lastne kulture.

Produktivna interkulturalna izmenjava mora upoštevati kulturne razlike in razsežnosti, raznovrstnost in drugačnost vrednot v kulturah, drugačne mehanizme varovanja kulturnih identitet in kohezijskih silnic. Interkulturalni komunikator mora opraviti internalizacijo kompleksnih oblik različnih kultur, otrestiti se mora misterioznosti in predsodkov pred »tujimi« kulturami in samozadostnega poveljevanja lastne kulture. Le tako bo lahko inventivno uporabil učinkovite metode komuniciranja v medsebojnem (spo)razumevanju (Williams, 1992:40).

Interkulturalni komunikator mora obvladovati načela transkulturne mediacije, s katero skuša zmanjšati kulturne razlike in omiliti interkulturalni konflikt. Transkulturna mediacija je kompleksen triadski interakcijski proces, v katerem mediator (posrednik) skuša »razelektiriti« napetosti med pripadnikoma različnih kultur in odpreti kanale (spo)razumevanja. Mediator je lahko pripadnik ene izmed kultur, ki se soočata, vendar mora razumeti obe kulturi. Mediacija terja procese razjasnjevanja, identifikacije, prepričevanja in pogajanja, zato mora mediator razviti te lastnosti: empatijo, senzitivnost, fleksibilnost, strpnost, visoko motivacijo, multikulturne izkušnje, multi- ali bilingvistično znanje. *Interkulturalno komuniciranje pomeni sposobnost gibanja skozi kulturne ovire* (Vreg, 1990:286).

Avtor zato posebej obravnava vznikanje identifikacijske in solidarnostne zavesti, oživiljanje etničnosti in zavesti o sebi kot narodu. Skupnosti ljudi iste kulture se začno vse bolj zavedati, da imajo »zgodovinske in sedanje spomine in/ali izkustva, predstave o tradiciji in s kulturo prenašane mite o svojem izvoru« (Heckmann, 1992:2). K temeljni značilnosti nastajanja skupnosti z občutkom »Mi« identitete sodi tudi nativizem, t.j. tisto kolektivno in zavestno

organizirano stališče, da posameznik demonstrativno poudarja in uveljavlja svoj lastni prispevek k »Mi« zavesti.

Etničnost je v svoji ekspresivni obliki kot nacionalna in zgodovinska zavest, kot sredstvo za sociopolitično opredeljevanje delujočega subjekta in kot identiteto določujoča instanca orientacijskih in pripadnostnih vzorcev osrednji parameter, ki določa hitrost, kakovost in rezultat integracijskih procesov sociopolitičnih sistemih (Wenturis, 1993:11). To teoretično izhodišče nam lahko kritično osvetli interkulturalne procese v evropskih državah in v Evropski skupnosti.

Empirične raziskave in politična stvarnost v Evropi kažejo, da etničnost v evropskih državah sodi k osrednjemu strukturalnofunkcionalnemu in sociopolitičnemu dejavniku.

Najznačilnejšo etnično pluralno sestavo ima Švica, kjer je ustavno zagotovljena enakopravnost treh temeljnih nacionalnih skupnosti. V stvarnosti pa lahko odkrijemo različne oblike interkulturalnega konflikta – zaradi jezikovne, kulturne, politične in ekonomske majorizacije večjega naroda (kar je objektivno povzročeno s številom velikega naroda). Prevlada se ne kaže le v statusu narodov, marveč predvsem v razporeditvi moči: večji, nemški narod obvladuje vse institucije države, gospodarstvo in kulturo. Interkulturalni konflikt je zaradi socialne stabilnosti in kulturne strpnosti sicer omiljen, ni pa odpravljen.

Etničnost je izrazit povezovalnik etničnih manjšin. Nacionalna država v načelu sicer priznava bogastvo multikulturalizma, in stvarnosti pa krepi nacionalni položaj države. Namesto da bi opuščala nacionalnost in krepila načela pravne države, ohranja nacionalistično bistvo. Interkulturalno komuniciranje zlorablja za utrjevanje svoje oblastniške dominantnosti in kulturne superiornosti. Tako je slovenska manjšina v Italiji in Avstriji izpostavljena latentnim asimilacijskim pritiskom (zaradi gospodarske in socialne odvisnosti), občasno pa celo sodno administrativnim diskriminacijam, pa tudi terorističnim napadom neofašistov in heimatdienstovcev. Posebna oblika asimilacijske politike nacionalne države je tudi spodbujanje medetničnih konfliktov med pripadniki etnične manjšine.

V nasprotju z avtohtonimi manjšinami so imigrantske skupine v evropskih državah potisnjene v status tujcev in ponekod nastanjene v novodobnih getih. Zaradi strme rasti nezaposlenosti v Nemčiji, Franciji, Avstriji in drugih evropskih državah se pritisk na imigrantske manjšine stopnjuje do odkritih sovražnosti. Imigrantske skupine se v boju za preživetje oklepajo različnih oblik komunikacijskih in solidarnostnih kohezijskih silnic.

Določene oblike multikulturalizma in strpnega interkulturalnega komuniciranja z manjšinami so uveljavljene v Angliji, kažejo pa se tudi v poskusih dajanja določenih pravic etničnim manjšinam v Franciji. Model »talilnega lonca« v ZDA se je dokončno izkazal kot neuspešen in ZDA kot svetovni »varuh« človekovih pravic so morale začeti razmišljati o evropskem modelu multikulturalizma.

Interkulturalno komuniciranje z izrazitimi političnimi, gospodarskimi, kulturnimi in socialnimi konflikti ter celo z vojaškimi spopadi se pojavlja v Španiji (Katalonija, Baski), v Kanadi (Quebec), na Irskem in drugje. Najusodnejši pa so konflikti v nekdanjih evropskih federacijah. Če se je konflikt v češkoslovaški državni skupnosti razrešil še dokaj racionalno, se je v nekdanji Jugoslaviji in Sovjetski zvezi sprevrgel v strahovita »plemenska« pobijanja in etnična čiščenja.

Tudi vzorne evropske demokracije pretresajo etnični konflikti med državami. Evropska politika kulturne integracije se nam vse bolj kaže v luči »pogostosti in intenzivnosti etničnega rivalstva in konfliktov« (Smith, 1981:12). V evropskih

državah je namreč vse več etnično motiviranih socialnopolitičnih in ekonomskih procesov. Etničnost je pojmovana kot vir, iz katerega črpajo prednosti za določene socialne, kulturne in/ali po rasističnih merilih kategorizirane skupine. Etničnost je izrabljena za legitimacijske procese v notranjepolitičnih kohezijskih procesih političnih strank. S pridom jo izkoriščajo nacionalne in nacionalistične stranke in strančice, ki znajo rafinirano manipulirati s čustvi narodne pripadnosti.

Politične stranke z etničnostjo povečujejo svoje možnosti za uresničevanje političnih ciljev.

Etničnost vpliva na socialno-strukturalno povezanost družbe, na procese integracije in organiziranosti. Etnična identiteta lahko omeji število vlog in položajev, ki jih posameznik zavzema v družbi (kar velja zlasti za pripadnike avtohtonih manjšinskih nacionalnih skupin v multinacionalnih skupnostih). Zato sovpilna na pripravljenost razvijanja interkulture komunikacije med delujočimi akterji. Glede na stopnje harmonije ali porasta konfliktnosti med nacionalnimi subsystemi v neki družbi se funkcionalna in strukturalna vrednost etnicizma lahko krepi, zmanjšuje ali razpustita.

Ob izgubi vrednostnega sistema se zgradi občutek sociopolitičnega in s tem tudi individualnega izkoreninjenja, ki povzroči destabilizacijo osebne identitete in dezorietnacijsko lastno biti. V takih razmerah je etničnost »psihološko jedro«, ki lahko spet poveže interese in čustva. Etničnost daje oprejemljiv povez skupnih identifikacij takrat, ko postanejo »druge socialne vloge abstraktne in neosebne« (Bell, 1975:169). Zato kaže priznavati pozitivnost nacionalnih vezi, zavračati pa negativne »nacionalizme«, ki jih tradicionalna nacionalna država ne samo tolerira, ampak tudi spodbuja.

Komunikativna interakcija ter verski konflikti

Med vse pomembnejše sestavine etničnosti sodi tudi verska identiteta. Interkulturalni konflikti zato ne vsebujejo le »trka« kultur in nacionalnih identitet, marveč se vedno bolj hranijo tudi z verskimi spopadi. Svet so v zgodovini pretresali siloviti verski boji, pohodi križarjev, ozemeljska osvajanja islama, vojne med katoliki in protestanti in druge versko-ideološke osvajalne vojne, ki naj bi širile »edino pravo« vero. Tudi velike revolucije (francoska, oktobrska) niso na prapore izpisovale samo političnih in ideoloških gesel, marveč so javno ali prikrito izrabljale tudi verska čustva. Druga svetovna vojna ni bila samo zmaga demokratičnih zavezniških sil nad nacifašizmom, marveč je za seboj pustila tudi velikanske grobnice evropskih židov, sovjetskih pravoslavcev in muslimanov, pa kak milijon surovo pobitih pravoslavnih Srbov, bosanskih muslimanov in hrvaških katolikov.

Sedanji izbruh etnicizma na Balkanu ni le brutalna erupcija in revitalizacija nacionalizma in sovraštva med narodi nekdanje Jugoslavije, marveč je tudi oživljanje verskih mitov. Bojevniki izražajo versko identiteto s katoliškimi križi, pravoslavnimi ikonami in islamskimi simboli. Muslimani in mudžahidi ubijajo v imenu Alaha. Hrvaški katoliki ne branijo le neodvisne države, marveč tudi evropsko predzidje katolicizma. Srbi ne vzpostavljajo le imperialnih meja mitične velike Srbije, marveč ob patriarhovi »strpnosti« širijo tudi meje pravoslavja.

V evropskih državah in v Sloveniji je verska identiteta prav tako vir konfliktnosti. Ker je kohezijska vrednost verskih gibanj podprta s profesionalno organizirano cerkve, lahko moč verske identitete primerjamo z močjo nacionalne in ideološke identitete. Med političnimi, gospodarskimi in socialnimi pretresi, raz-

kroji ali izgubami vrednostnih sistemov je povsem logično, da stopijo v ospredje silnice etničnih in verskih identitet.

V takih zgodovinskih razmerah se interkulturno komuniciranje »bogati« s simboliko ver in mitologij. Komunikacijska sporočila izgublajo svojo racionalno sestavino in se polnijo z versko čustvenostjo, z versko in ideološko ekskluzivnostjo. Interkulturni konflikt se vedno bolj »hrani« z verskimi diferencami, v ozadje pa stopajo kulturne difference. Obrambni mehanizmi sprožijo procese varovanja (in celo okrepitev) referenčnega odnosa do svojih primarnih in sekundarnih verskih skupin, kar cerkveni profesionalci pojasnjujejo kot krepitev verske zavednosti.

Verski mysticism se je kot demon destrukcije zajedel tudi v evropske države. Na simpoziju Cerkev kot odrešitelska skupnost – država kot pravna skupnost: Katere vezi sprejema sodobna zavest? v Weimarju (16.–18. december 1992) sem bil priča ostre konfrontacije med teologi in pravniki katoličani ter protestanti. Njihova strastna polemična retorika je spominjala na ideološko stigmatizacijo med verskimi boji v Nemčiji in slovensko cerkveno ortodoksno retoriko v času Trubarja. Na podobnem srečanju na Dunaju (21.–22. januarja 1993) pa sem lahko razkrival intraverske konflikte v evropski muslimanski skupnosti, ki v Evropi šteje nekaj milijonov. Ostra konfrontacija je bila zlasti med evropskimi islamskimi demokrati (znanimi univerzitetnimi profesorji) in islamskimi fundamentalisti (funkcionarji islamskih verskih organizacij). Vodstvo simpozija je s transkulturno (in transversko) mediacijo s težavo umirjalo komunikacijski konflikt.

Verska identiteta postaja sestavina konfliktov sodobne rahle stavbe evropske skupnosti.

Interkulturni konflikt in evropska integracija

Avtor ugotavlja, da evropski integracijski procesi kažejo protislovnost in konfliktnost interkulturnega komuniciranja. Transkulturno komuniciranje se odvija pod egido porazdelitve materialnih dobrin in moči, v areni soočanja mogočnih nacionalnih držav, evropskih in ameriških transnacionalk ter globalnih medijskih monopolov. V takih zgodovinskih razmerah ni moč pričakovati, da bi se v Evropi razvila pristna transkulturna mediacija.

Evropa kot prostor sožitja kultur vzpostavlja geografske, gospodarske, politične in kulturne integracijske vezi. Kohezivne sestavine evropske skupnosti so kulturne prvne, ki temelje na antični grški in rimski kulturni tradiciji. Evropska miselnost je našla svojo podstat v zahodnem racionalizmu (Weber), pa tudi v krščanskih humanističnih vrednotah. V evropskem prostoru pa bivajo tudi vrednostni sistemi pravoslavja in islamizma, pa različni filozofski in pravni sistemi vzhodnih kultur.

Ko evropski državniki »kujejo« podobno evropske skupnosti, oživljajo veliko zgodovinsko-kulturno in sociopolitično vprašanje: Kaj je sploh Evropa, kjer so njene meje? Ob teh vprašanjih se šele odstro globoke kulturne, politične, pa tudi verske razpoke, ki delijo Evropo. Evropski etnocentristi samoumevno branijo stališče, da je Evropa središče zahodne civilizacije in zahodnega vrednostnega sistema. Tudi za tvorce evropske skupnosti še ni povsem jasno, ali pojem obsega tudi postkomunistične pravoslavne države nekdanje Sovjetske zveze. Farizejsko se sprašujejo, ali je Evropa tudi »prekletstvo« Balkana, prizorišče krvavih spopadov narodov in ver, ki ogroža in onesnažuje evropsko civilizacijo.

Ali so v tem kaotičnem evropskem prostoru sploh možni integracijski in konfederacijski procesi? Kje so korenine dezintegracijskega zla in neuspešnih transkulturalnih mediacijskih poskusov?

Temeljni vzrok napetosti so nedvomno kotinuirani spopadi za prerazdelitev moči v svetu, poglobljajo pa jih kulturne in verske razlike. Velike nacionalne države z vsemi svojimi energetske viri razvijajo lastno gospodarsko in vojaško moč. V tem globalnem spopadu dominantni narodi širijo tudi svojo kulturo, kar vzbuja odpor majhnih narodov in naraščanje zavesti o pripadnosti nacionalni kulturi. Interkulturalna konfrontacija se zato vse bolj polni z nacionalnimi simboli, ki jih krepi verska simbolika svetovnih ver. Težišče interkulturalnega konflikta se z ekonomskih in političnih žarišč spopada prenaša na probleme nacionalnih in verskih identitet.

Politični arhitekti evropske skupnosti v svojih scenarijih ne upoštevajo teh dezintegracijskih trendov. Njihova vizija velike Evrope se ne sooča s stvarnostjo etničnosti, nacionalnih in verskih razlik. Etničnost se ne kaže kot v smislu utemeljena instanca, marveč kot motivacijska spodbujevalka delnih interesov in nacionalnih egoizmov. Meddržavni odnosi evropskih držav latentno zrcalijo glavne cilje državnih interesov evropske skupnosti. Bolj ali manj manifestno kažejo na prakso, da se implementirajo interesi velikih narodov (Wenturis, 1993:13).

Protagonisti združevanja Evrope se naslanjajo na zgodovinsko-politične državne tvorbe evropske integritete, ki je temeljila na cesaropapistični dominaciji in na temeljih zahodnorimske cerkve. Ta koncept predvideva stvaritev »nove pentarhije«, ki jo sestavljajo Nemčija, Francija, Velika Britanija, Italija in Španija. Iz tega kroga močnih in pravovernih je iztisnjena Turčija zaradi islama, Ciper, Romunija, Bolgarija, Rusija, Belorusija in Ukrajina pa zaradi prevladujočega pravoslavlja. Grčiji so v tej evropski hiši vendarle ohranili sedež, ker se je pač vse »evropsko pomembnega« tam začelo.

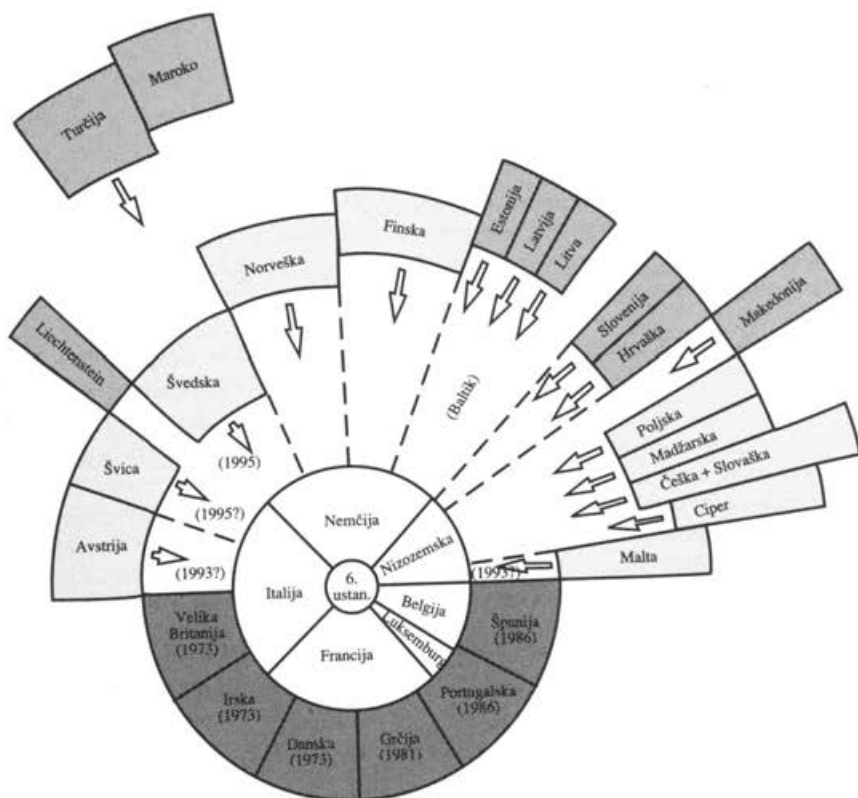
Nekateri trdijo, da je to zavestna politika, s katero naj bi ohranili načela rimske pravne misli, vključno s katoliškim cerkvenim pravom in kulturnimi dosežki zahodnorimske civilizacije. Če pogledamo na načrtovano karto Evropske unije (glej shemo), vidimo, da gornje trditve potrjuje arhitektura prihodnje Evropske skupnosti: v osrčju je šest ustanoviteljev (Nemčija, Francija, Italija, pa Nizozemska, Belgija in Luksemburg), v drugem krogu so Velika Britanija, Irska, Danska, Grčija, Portugalska, Španija, pa še Finska, Norveška, Švedska. Nekatere evropske države čakajo v prvem predverju, v drugem predverju pa Kohlove možne kandidatke: Poljska, Češka, Slovaška in Madžarska. Na obrobju tega evropskega heliosa se stiska vrsta slovanskih in drugih držav, med njimi tudi Slovenija. V Dan-tejevem peklu ostajajo Rusija, Ukrajina, Bolgarija, Srbija in še nekatere.

Očitno je, da so temu scenariju botrovale politične, ideološke, nacionalne in verske razlike, ki imajo korenine v zgodovinskih konfliktih in vojnah. Velike nacionalne države uveljavljajo genetska načela politične, gospodarske, kulturne in verske prevlade. Vladajoče elite mobilizirajo vse svoje vire, da bi ohranili vzpostavljeno ravnotežje moči v Evropi. Ta kompleks prevlade in moči je tudi dejavnik ogrožanja političnih, gospodarskih in kulturnih avtonomij majhnih narodov.

- BARNLUND, D., C., *communicative Styles of Japanese nad Americans: Images and Realities*, Wadsworth, Belmont 1989
- BELL, D., »Ethnicity and Social Change«, v: Glazer, N. in Moynihan, D.P., (ur.), *Ethnicity, Theory and Experience*, Cambridge 1975.
- BENDER, CH., *Interkulturelle Kommunikation, kulturelle Identität und Rationalität*, v. Zöller, M. (ur.), 1992
- GRABNAR, B., *Retorika za vsakogar*, DZS, Ljubljana 1991
- HABERMAS, J., *Nachmetaphysisches Denken. Philosophische Aufsätze*, Suhrkamp, Frankfurt 1988
- HALL, E., T. in Hall, M., R., *Understanding Cultural Differences*, Intercultural Press, Yarmouth, Maine 1990
- HALL, S., »Cultural studies: two paradigms«, v: *Media, Culture and Society*, 1980, cit.: Gurevitch, M., Bennett, T., Curran, J. in Woollacott, J. (ur.), *Culture, Society and the Media*, Methuen and Co., New York 1985
- HECKMANN F., »Ethnos, Demos und Nation«, v: Seewann, G., *Minderheitenfragen in Südosteuropa*, München 1992
- HOFSTEDE, G., *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*, Sage, Beverly Hills 1980
- HOFSTEDE, G., *Cultures and Organisations*, McGraw Hill, London 1990
- HUNTINGTON, S., P., *Die Zeit*, Hamburg 1993, cit.: Delo, Sobotna priloga, 28. 8. 1993, str. 28–29
- McFARLAND, D., *Biologie des Verhaltens, Evolution, Physiologie, Psychobiologie*, VCH, Weinheim, Cambridge, New York 1989
- JUŽNIČ, S., *Identiteta*, FDV, Ljubljana 1993
- MEAD, G. H., *Mind, Self, and Society*, Chicago, London 1972, prvič 1934
- OKABE, R., »Cultural Assumptions of the East and West: Japan and the United States«, v: Gudykunst, W., B., (ur.), *Intercultural Communication Theory*, Sage, Beverly Hills, 1983, 21–44
- SMITH, A., D., *The Ethnic Revival in the Modern World*, Cambridge 1981
- SOVRE, A., *Predsokratiki*, Slovenska matica, Ljubljana 1946
- VREG, F., *Demokratično komuniciranje*, Obzorja, Maribor 1990
- WENTURIS, N., »Ethnizität, Nationalstaat und EG-Integration«, ref. na simpoziju »Föderale Perspektiven für Europa: Probleme – Bedingungen – Konzepte«, Münster, 11.–14. marca 1993
- WILLIAMS, D., E., *Business Communication as Reflectors of Diversified Cultures*, v: *Business Communication and Mass Media*, Alinea, Zagreb 1992
- ZÖLLER, M. (ur.), *Europäische Integration als Herausforderung der Kultur: Pluralismus der Kulturen oder Einheit der Bürokratie?*, H. M. Schleyer-Stiftung, Essen 1992

EVROPSKA UNIJA

ŠIRJENJE ES DO LETA 2000

Informacije za vse ali znanje za elito

Obris neenake evropske informacijske politike

Neistočasnost istočasnega

Hampate Ba, pred kratkim umrli zahodnoafriški zgodovinar in filozof, je nekoč izjavil naslednje: »V Afriki je vsak umirajoči starec goreča knjižnica.«¹ Ta stavek v zgoščen obliki vsebuje mnogo pomembnejše spoznanje: kolikor neka kultura nima pisanih virov, potem posameznik razvije neverjetne sposobnosti, da si točno zapomni veliko različnih informacij; tisti, ki je kot starček dosegel dvojno ali trojno starost v tradicionalni družbi, kjer je življenjska doba krajša, uteleša kolektivni spomin; njegova naravna smrt je enaka dejanju požiga knjižnice v Aleksandriji leta 47 pred našim štetjem, zaradi česar bodo za vedno uničena številna področja informacij in vedenj v primeru, da pod vplivom drugih kultur pride do nasilne smrti, to lahko vodi do krize identitete njegovih preživelih soljudi, kar povzroči kulturni genocid.

Danes je skoraj vsakomur jasno, da obstaja tesna povezanost med kakovostjo obravnave informacij ter ravni tehnologije. Da pa je oboje možno razumeti samo v enem kulturnem kontekstu, je bolj jasno francoskemu kot nemškemu intelektualcu. Zato ni čudno, ko François Mitterrand glede odvisnosti vseh v svetu delujočih tv-oddajnikov od samo dveh poročevalskih agencij danes izraža nekaj podobnega kot Hampaté Bâ. Danes »obstaja nevarnost, da bo distribucijo ter obdelavo informacij v glavnem prevzelo majhno število dominantnih držav. To bi lahko vodilo do tega, da vse druge izgubijo svoj spomin in s tem svobodo misli ter odločanja. Na ta način vse kulture ter jezike lahko ogroža nevarnost uniformiranosti.«²

Tako kot obstajata v mednarodnih informacijskih odnosih hierarhizacija in razslojevanje na dominantne države – to so države, ki po svoji zunanji informacijski bilanci več informacij izvažajo, kot uvažajo, ter na periferne države – to so v glavnem države v razvoju in države Srednje ter Vzhodne Evrope, tako tej mednarodni razslojenosti znotraj vsake nacionalne družbe ustreza delitev na »informacijsko bogate« in »informacijsko revne«. V družboslovni znanosti je že dalj časa znano naslednje.³ Ob vstopu informacijskega toka v družbo sloji z višjim socialno-ekonomskim statusom hitreje sprejemajo te dodatne informacije kot statusno nižji sloji. Če je družbena mobilnost omejena, potem vodijo ti procesi različnega prilagajanja informacij k temu, da se informacijski prepad med tema segmentoma prej

* Prof. dr. Jörg Becker je direktor inštituta Komtech v Solingenu.

Predavanje na mednarodni konferenci Informacijska politika kot kulturna politika. Kulturni in gospodarsko-politični vidiki Mednarodnega oddelka nemškega Bibliotekarskega inštituta, od 17. 10.–23. 10. 1992, Königswinter pri Bonnu.

¹ Citat po Louisu-Jeanu Calvetu: Poziralec jezika. Poskus o lingvistiki in kolonializmu, Berlin: Arzenal 1978, S. 107; izvedba Amadou Hampaté Ba: Beseda je premostila stoletja. Zvesti čuvaji ustnega izročila v Afriki, v: Jörg Becker, Charlotte Oberfeld in Dieter Roth (založba): Pravlјice v tretjem svetu, Kassel: Založba Roth 1987, S. 29-3.

² François Mitterrand: Tehnologija, zaposlovanje ter rast. Poročilo na srečanju industrializiranih držav, Chateau de Versailles, 5. junija 1982.

³ Kritično lahko pripomnimo, da je tako imenovano raziskovanje prepada v vedenju pravzaprav raziskovanje informacijskih vrzeli, da je filozofsko popolnoma nedopustno enačenje vedenja in informacije.

povečuje kot zmanjšuje. Z drugimi besedami: informacijske vrzeli med politično, ekonomsko in znanstveno elito na eni strani in nižje stoječimi družbenimi sloji na drugi strani se stalno povečujejo. To postane na primer povsem očitno, če si predočimo ponudbe informacij v Zahodni Evropi za tujce v njihovih emigrantskih državah.⁴ Informacijski prepad med »informacijsko bogatimi« in »informacijsko revnimi« v zahodnih industrijskih državah od začetka informatizacije⁵ v 70. letih postaja še bolj dinamičen.

Na eni strani vodijo na splošno prezasičeni trgi, posebno na področju potrošnih dobrin, in večje mednarodno tekmovanje k temu, da se inovacijski čas in cikli vedno hitreje in drastično skrajšujejo. To velja ravno tako za informacijske proizvode kot storitvene dejavnosti. Če je elektronska obdelava podatkov dosegla »majhnega človeka z ulice« v obliki PC-ija v zgodnjih osemdesetih letih, potem ko se je v industrijskem menedžmentu po več desetletjih uspešno potrdila,⁶ potem pridejo tu do izraza že mnogo bolj kompleksne uporabne oblike informacijske predelave: ekspertni sistemi, oblike računalniško-integrirane proizvodnje (CIM), prirejene za just-in-time proizvodnjo, multimedijški sistemi ali tudi industrijske uporabe Cyberspacea. Vrnitev k »majhnemu človeku na ulici« je zunaj razmišljanja. Drugič, informatizacija je v zahodnih industrijskih družbah zelo opazno spremenila odnos med informacijo in zabavo v elektronskih medijih. Če se je uvedba TV v štiridesetih in petdesetih letih legitimirala predvsem na osnovi demokratičnoteoretičnih političnoizobraževalnih argumentov, je bil zato tedaj tudi delež kulturnih in informativnih programov na TV dosti večji, kot je danes, pa po tem času obstaja empirična evidenca za polemiko Neila Postmansa o nesmrtni zabavi pred TV-ekrani.⁷

S kablensko, satelitsko in pay-TV se povečuje število TV-programov, ki povečujejo ponudbo zabavnih vsebin in zmanjšujejo informacijsko ponudbo.⁸ »Info zabava« je torej ustrezen, seveda ciničen pojem za nove tržne strategije v TV-zabavni industriji. Če opazujemo TV-sektor in visoko specializirane elektronske strokovnoinformacijske medije z vidika polarizacije na »informacijsko bogate« in »informacijsko revne«, lahko ugotovimo naslednje posledice za informatizacijo družbe: majhne države in pripadniki nižjih družbenih slojev bodo množično postajali pasivni prejemniki medijske ponudbe zabave, majhno število dominantnih držav (ZDA, Japonska ter najpomembnejše države EU) in vsakokratne nacionalne elite pa postajajo vedno bolj aktivni proizvajalci in uporabniki informacij. »Info zabava

⁴ Na primer naslednja dela: Taisto Hujanen: Imigrantsko poročanje in migracijska kontrola v Zahodni Evropi, Tampere 1976 (= Univerza Tampere, Institut za novinarstvo in množične komunikacije, Poročilo 33); Jürgen Barhelmes, Irene Herzberg in Ursula Nissen: Mediji za tujce in o tujcih, München: Založba Bartenschlager 1983; Taisto Hujanen: Vloga informacij pri uresničevanju človekovih pravic delavcev migrantov, Tampere 1984 (= univerza Tampere, Oddelek za novinarstvo in množično komuniciranje, publikacijske serije, B, št. 12); Michael Darkow, Josef Eckhardt in Gerhard Maletzke: Množični mediji in tujci v Zvezni republiki Nemčiji, Frankfurt: Založba Metzner 1985; Tujci in množični mediji. Sprejemanje pomoči in perspektive, Bonn: Zvezna centrala za politično izobraževanje, 1987.

⁵ Mislim, da je analitični koncept informatizacije družbe v nemškem prostoru prvi razvil Wilfriedom von Bredow (založba): Drugi vidiki politične kulture. Prijateljsko darilo za Charlotte Oberfeld, Frankfurt: Haag&Hrchen založba 1980, str. 166–201.

⁶ Predvsem William Aspray: John von Neumann in poreklo modernega računalništva, Cambridge: MIT Press 1990; Ernest Martin: Računalniški stroji (Računalniki): njihova zgodovina in razvoj, Cambridge: MIT Press 1992; Hartmunt Petzold: Moderni računski umetniki. Industrializacija računske tehnike v Nemčiji, München: Beck 1992.

⁷ Neil Postman: Mi se nesmrtno zabavamo. Oblikovanje mnenja v času zabavne industrije, Frankfurt: Fischer 1985.

⁸ Na primer Bernward Frank in Walter Klingler: drugi »TV trg«. Rezultati SWF/ZDF – kablinskih pilotskih raziskav Ludwigshafen/Vorderpfalz 1984 do 1986, v: Perspektive medijev, št. 12/1986, S. 753–761; Bernward Frank, Gerhard Maletzke in Karl H. Müller-Sachse: Kultura in mediji. Ponudbe–interesi–vedenje, študija ARD/ZDF–Medijska komisija, Baden-Baden: Nomos 1991.

za mnoge in informacije za peščico« – to bi pravzaprav moral biti naslov tega predavanja.

Po radikalnem političnem prelomu leta 1989 v državah Srednje in Vzhodne Evrope ter po poraznih rezultatih referendumov na Danskem in v Franciji za Maastrichtski sporazum EGS se vedno več govori o »Evropi dveh hitrosti«. Menim, da je takšno prikazovanje v mnogočem zavajajoče. Če si najprej ogledamo ekonomsko-tehnične-socialne razlike med Albanijo, Andaluzijo, Apulijo, Češko, Madžarsko, Baden-Württembergom, področjem Rhein-Main ali Velikim Londonom, potem imamo opravka z najmanj tremi ali štirimi hitrostmi. Drugič, če razmislim o pojmu hitrost, potem me pri tej sliki moti, da ni izjav o kakovosti transportnih sredstev in da je poleg vsega kakovost končne postaje zelo ohlapno poimenovana. Tretjič, ko o tem poskušam misliti kritično, mi prihaja na misel to, da je v Evropi samo ena hitrost v razvoju do modernega, da to hitrost diktira tržna dinamika dominantnih centrov in da je »neistočasnost istočasnega« integralni sestavni del te, samo ene hitrosti. To »neistočasnost istočasnega« med tehnično zelo razvitim Zahodom in tehnično slabo razvito Srednjo in Vzhodno Evropo bom v nadaljevanju obravnaval z vidika podatkovnih bank in telekomunikacij v državah Srednje in Vzhodne Evrope.

Banke podatkov in telekomunikacije v Srednji in Vzhodni Evropi

Informacija družbe predpostavlja določene tehnologije, ki jih je treba obvladati. Bankam podatkov kot elektronskim sistemom shranjevanja strokovnih informacij pripada pomembna družbena funkcija,⁹ ker nasproti drugim medijem potencialno nakazujejo naslednje prednosti v uporabni vrednosti: obsežno informacijsko ponudbo z vseh področij vedenja, aktualnost, hitro dostopnost prek državnih meja, selektiven in individualno kombinatorični pristop in končno možnost diferenciranja posredovanih informacij glede na nadaljnje obdelave podatkov. Elektronski sistemi shranjevanja so optimalni samo tedaj, ko lahko posežejo po zadovoljivi telekomunikacijski infrastrukturi. Kakšna sta bila trga bank podatkov in telekomunikacij v nekdanjih državah SEV in kako se bodo spričo neistočasnega razvoja pod diktatom istočasnosti spremenili?

Kot nadaljevanje bibliotekarstva, informatike in dokumentalistike so imele banke podatkov v nekdanjih državah SEV izredno pomembno vlogo. Tako je bil na primer vsezvezni inštitut za znanstveno-tehnične informacije (VINITI) v Moskvi z letno proizvodnjo okoli 1,3 mil. znanstvenih abstraktov največji inštitut za izdelovanje abstraktov na svetu. V dolgoročnem planu nekdanjih držav SEV je imela izgradnja elektronske informacijske izmenjave izreden pomen. To je na primer postalo jasno v kompleksnem programu znanstveno-tehničnega napredka članic SEV po letu 1985. Prednostna naloga v tem planu do leta 2000 je bila elektronizacija vsega narodnega gospodarstva. Preko zelo razširjenega uvajanja osebnih PC računalnikov bi morala uporaba online bank podatkov postati pomembno sredstvo za doseg tega cilja.¹⁰

Danes imajo v nekdanjih državah SEV okoli 2.700 bank podatkov. Od tega je 8%

⁹ Načeloma k temu Jörg Becker in Susanne Bickel: *Banke podatkov in moč. Konfliktna polja in trgovinske cone*, Opladen: Zabodnonemška založba 1992.

¹⁰ Za te podatke se zahvaljujem raziskovalnemu projektu Elektronische Fachinformation in Osteuropa, ki ga vodi Marie Courage pri družbi za matematiko in obdelavo podatkov (GMD).

online in 92% offline bank podatkov, kar pomeni, da morajo tu še uporabljati magnetne trakove na poti od bank podatkov do uporabnikov. V SND deset operaterjev bank podatkov ponuja 120 bank podatkov online. Podoba online trgov v drugih državah je naslednja: 15 operaterjev na Madžarskem ponuja 87 bank podatkov, 2 operaterja v ČSFR 17 bank in 2 banki podatkov se lahko pokličeta pri operaterju CINTI v Bolgariji. Težišče vseh online bank podatkov je na bibliografskem področju. Pri porazdelitvi po strokovnih področjih dosegata naravoslovna znanosti in tehnika več kot 50 odstotkov. Posebno visok je delež strojegradnje, geoznanosti, rudarstva in metalurgije. Tudi kemija je dobro zastopana. Le malo online bank podatkov odkriva gospodarske informacije, čeprav prav to področje po letu 1989 izkazuje največjo dinamiko.

Uporaba zahodnih bank podatkov v Vzhodni Evropi je bila vedno dejansko večja, kot je bila javnosti poznana.¹¹ To je mogoče dokazati že od začetka 80. let naprej. Hkrati obstajajo tudi »alternativni«¹² odnosi med bankami podatkov v Zahodni in Vzhodni Evropi. Najbolj znani so odnosi med freiburškim Eko-Institutom v Nemčiji, ekološkim gibanjem Robin Wood in Institutom Gorki v Moskvi.¹³ Tabela 1 prikazuje na primeru dveh po dejavnosti podobnih bank podatkov za metalurgijo v Moskvi in New Yorku, da bi bile ruske banke podatkov v primerjavi z zahodnimi lahko popolnoma konkurenčne. Po številu obdelovanih jezikov, kar velja posebno za obdelovanje japonske strokovne literature, ki je na Zahodu dokaj zanemarjena, se zdijo nekatere ruske banke podatkov celo bolj učinkovite. Vsekakor je pomembno, da eno izmed poročil državnega raziskovalnega sveta (NRC), ki ga je naročila vlada ZDA leta 1988 glede svetovnih trendov v računalniški tehniki, ugotavlja, da so se »Sovjeti na področju vzpostavljanja sistemov za iskanje informacij po vsej verjetnosti izenačili z zahodom«. Prav gotovo ta pozitivna ocena ne sme zamegliti pomanjkljivosti sektorja banke podatkov. Sem sodijo predvsem manjkajoče računalniške zmogljivosti, nezadosten softver, pomanjkanje dobrih programerjev, nepoznavanje uporabnikov, odsotnost trženja, nezadovoljive strukture prodaje ter predvsem slabo delujoče telekomunikacije.

Položaj na področju telekomunikacij v nekdanjih državah SEV je bil slabši kot na področju banke podatkov. »Zgodovinsko neslan dovtip«¹⁴ o zgodovini sovjetskih telekomunikacij razkriva tako njihove prednosti kot slabosti.

Tabela 1: Primerjava vrste, obsega in izvora originalnih dokumentov v metalurških bankah podatkov vsehveznega Inštituta za znanstveno-tehnično informacijo (VINITI – Moskva) in banko podatkov COMPENDEX pri United Engineering Center (New York)

	VINITI Metalurgija		COMPENDEX Metalurgija	
Vrsta dokumenta	Članek v strokovni reviji	53,7%	Članek v strokovni reviji	94,0%

¹¹ Jörg Becker: Banke podatkov v vzhodno-zahodnem konfliktu, Schmitten: Evangelistična akademija v Arnoldshain 1985.

¹² Friedhelm Denninghaus: Skupno delo za reševanje okolja. Banka podatkov v Moskvi in Freiburgu, v: Moskau News, julij 1990, s. 10. Karl-Otto Sattler: Robin Wood pošilja podatke v Moskvo, v Frankfurter Rundschau, 5. 10. 1990, s. 32.

¹³ Komite za študij mednarodnih razvojev v računalniški znanosti in tehnologiji: Globalni trendi v računalniški tehnologiji in njihov vpliv na nadzor izvoza, Washington: National Academy Press 1988, s. 171.

	Konferenčni referat	8,5%	Konferenčni referat	2,0%
	Knjige	7,0%	Knjige	1,6%
	Siva literatura	3,0%	Siva literatura	0,9%
	Standardi	0,2%	Standardi	0,1%
	Patenti	27,2%	Patenti	—
Jeziki	Angleški	36,0%	Angleški	80,0%
	Ruski	37,0%	Ruski	1,9%
	Japonski	11,2%	Japonski	5,2%
	Nemški	9,0%	Nemški	5,5%
	Francoski	2,1%	Francoski	1,8%
Izvor dokumentov	1. SZ		1. ZDA	
	2. Japonska		2. Velika Britanija	
	3. ZDA		3. Zvezna rep. Nemčija	
	4. Velika Britanija		4. Japonska	
	5. Zvezna rep. Nemčija		5. Kitajska	
	6. Nemška demokratična rep.		6. SZ	

VIRI: M. Fransazova: Comparative Analysis of two Metallurgical Databases: VINITI-Metallurgy and COMPENDEX-Section Metallurgy, v: Learned Information (založba): Online Information 88. Proceedings. Vol. 2, Oxford 1989, s. 566–567.

Zaradi tehnično nerazvitega telefonskega sistema so si sovjetski raziskovalci v petdesetih letih zamislili posebno tehnično izboljšavo telefonskih posredovalnih postaj. Medtem ko do uporabe tega sistema v Sovjetski zvezi ni prišlo, so se z istim problemom ubadali ameriški strokovnjaki, za kar so namenili 200.000 dolarjev. Ta problem so rešili pet let kasneje kot njihovi sovjetski kolegi in ob popolnem nepoznavanju sovjetske strokovne literature.¹⁴ Podobno velika bi lahko bila še danes diskrepanca med temeljnim informatičnim raziskovanjem v nekdanji Sovjetski zvezi in časovno zaostalo ali sploh neobstoječo množično uporabo v telekomunikacijah. Vendar je raziskovalni laboratorij Gostelradio v Moskvi razvil svoj lastni HDTV-standard in raziskovalna dela po ISDN na Inštitutu za nadzor, avtomatizacijo in telemehaniko Akademije znanosti v Moskvi vzdržijo vsako mednarodno primerjavo. Nasproti temu prikazuje slika 1, kako nizka je raven tehnične realizacije v telekomunikacijah v nekdanjih državah SEV. Kar zadeva položaj v telekomunikacijah, lahko ugotovimo naslednje težnje. 1. Po številu glavnih telefonskih priključkov na sto prebivalcev so nekdanje države SEV na tehnični ravni, ki je primerljiva s Turčijo ali Argentino. Vsekakor obstajajo velike razlike med npr. 24 priključki v Bolgariji in 10 na Poljskem ali 3 na Kubi. 2. Delež zasebnih glavnih priključkov je znašal leta 1988 med 60% in 74%. 3. Število čakajočih na zasebne telefonske priključke je bilo v vseh nekdanjih državah SEV večje od milijona, kar je imelo za posledico več kot desetletno čakanje na priključek. 4. Posredovalna tehnika je bila izključno analogne narave. 5. Velik del aparatov je bil star preko 40 let. Temu ustrezno velik je bil tudi čakalni in vzdrževalni plafon. 6. Velik del mednarodnih telefonskih pogovorov je moral biti ročno posredovan, če je bilo to sploh možno. 7. Vrzel v teleks storitvah je bila precej manjša kot v telefoniji. 8. Gradnja mrež podatkov je bila še v povojih.

¹⁴ William N. Locke: Translation by Machine, v Scientific American. Jg. 194, št. 1/1956, s. 29–33.

Vzroki za tako nizko tehnično raven telekomunikacij v nekdanjih državah SEV so izjemno kompleksni, ne da bi jih hoteli podrobneje obravnavati, lahko na kratko omenimo naslednje razloge: vojna škoda, agrarna osnova večine držav SEV po letu 1945, politično določene tehnološke omejitve, ki so jih narekovale Zahodna Evropa in ZDA, teoretično in praktično napačne ocene funkcije informacije v proizvodnem procesu in končno odsotnost ekonomskih spodbud za transport hitrejših, varnejših in večjih informacijskih tokov vseh vrst. Kakršen koli pomen že poskušamo pripisati tem različnim razlogom, vsekakor velja, da je nujna radikalna modernizacija telekomunikacijskih infrastruktur za sedanja nova tržna gospodarstva v Srednji in Vzhodni Evropi. Slika 2 kaže stopnje rasti za glavne priključke v nekaterih nekdanjih državah SEV, ki bi bile potrebne, da bi v letu 2000 dosegli raven 40 glavnih priključkov na 100 prebivalcev. V Bolgariji dosega stopnja 6% letno, na Poljskem in Madžarskem pa do 17%.

Kako se bo sedaj razvijal sektor banke podatkov in telekomunikacij v nekdanjih državah SEV? Pod premiso, da sta odprtost na svetovni trg in lastninjenje najpomembnejša parametra za odgovor na to vprašanje, lahko pričakujemo naslednje težnje:

1. Podobno procesu bega možganov inženirjev in znanstvenikov iz držav v razvoju v industrijske države bodo strokovnjaki s področja znanosti in tehnike iz Srednje in Vzhodne Evrope odšli na bogati Zahod (tabela 2). Določene države bodo na velikem številu znanstvenih področij ogromno izgubile. Njihova tehnična raven bo oslabiljena.

2. Pred letom 1989 je bilo veliko nesorazmerje pri vseh informacijskih tokovih med nekdanjimi državami članicami SEV in zahodnoevropskimi državami.¹⁵ Tako so na primer intervizijske države prikazovale desetkrat več materiala iz evrovizijskih držav kot slednje iz Vzhodne Evrope, in okrog 65% takrat uvoženih TV-programov v države SEV je izviralo iz nesocialističnih držav. Temu nasproti je bilo samo 3% zahodnoevropskega TV-materiala vzhodnoevropskega porekla. Od leta 1989 so se informacijski tokovi med Vzhodom in Zahodom neverjetno zgostili, kljub vsemu pa se zdi, da bo model nesorazmerja še ostal. Medtem ko nekdanje države SEV vse več uvažajo informacijske tokove iz Zahodne Evrope, kaže Zahodna Evropa zelo malo interesa za uvoz v obratni smeri. Medtem ko so na primer na Madžarskem v zelo kratkem času lahko prodali 120.000 primerkov biografije cesarice Elizabete von Brigitte Hamann (in pri 10 milijonih prebivalcev je to nepojmljivo visoka naklada), so v Avstriji iz štirih južnoevropskih kultur Srbije, Makedonije, Hrvaške in Slovenije prevedli povprečno samo 1,5 knjige na leto.¹⁶ V primerjavi s položajem pred letom 1989 bodo vsekakor informacijski tokovi z Zahoda na Vzhod šibkejši, saj so zaradi zasebnih gospodarskih struktur na Vzhodu dosegljivi samo še za trde devize. Tako je na primer nakup zahodnih knjig v Leninovi knjižnici v Moskvi tik pred zlomom in za področje strokovnih informacij ugotavlja Jaroslav Kubik za Češkoslovaško: »Dotok tujih informacij je drastično upadel. Danes Češkoslovaška dobiva samo še eno tretjino ali eno petino tujih informacij, ki jih je dobila v letu 1990.«¹⁷

¹⁵ Don R. Duc: East-West New Flow «Imbalance»: Qualifying the Quantifications, v *Journal of Communication*, avgust 1981, s. 135–141; Tapio Varis: *International Flow of Television Programmes*, Paris: Unesco 1986 (= Reports and Papers on Mass Communication, s. 100).

¹⁶ Susanne Risch: Suchtopfer, v: *Manager Magazin*, št. 9/1992, s. 280.

Tabela 2: Izbrani kvantitativni podatki o begu možganov iz srednje- in vzhodnoevropskih držav v bogatejše industrijske države

Država	Kvantitativni podatki
MADŽARSKA	Trenutno je 4.200 madžarskih inženirjev in znanstvenikov (15%) zaposlenih v tujini.
POLJSKA	Med letoma 1981 in 1988 je več kot 760.000 Poljakov živelo v tujini več kot dve leti. Od tega jih je imelo 77.000 (10,1%) univerzitetno izobrazbo. Od tega je bilo 19.000 (2,5%) inženirjev in 5.700 (0,7%) zdravnikov. Med 1980 in 1987 je emigriralo 76.000 akademikov.
SZ	Med letoma 1987 in 1989 je emigriralo 376.000 sovjetskih državljanov. Od tega 19% z visoko izobrazbo, preostalih 25% so bili kvalificirani delavci. Leta 1989 je emigriralo 70.000 raziskovalcev in inženirjev iz SZ. Leta 1990 je emigriralo 184.000 sovjetskih Židov v Izrael, od tega je bilo 39% raziskovalcev in akademikov (v glavnem inženirji in arhitekti). V zadnjih dveh letih je emigriralo 500–600 sovjetskih jedrskih strokovnjakov v Zahodno Evropo, ZDA, Izrael in Japonsko. Leta 1989 je samo Akademija znanosti v Moskvi izgubila 250 znanstvenikov. V zadnjih letih je inštitut Lebedev za fiziko pri Akademiji znanosti v Moskvi izgubil okrog 20% svojih sodelavcev na raziskovalnih inštitutih v Zahodni Evropi in ZDA.

VIRI: Ian O. Angell in Vladimir A. Kouzmnov (ur.): Report of the Working Party on »Brain Drain Issues in Europe, Paris: UNESCO Regional Office for Science and Technology for Europe 1991; Barbara Rhode: East-West Migration/Brain Drain, Brussel: Commission of the EC, COST Social Sciences 1991 (mimeo); različna aktualna časopisna poročila.

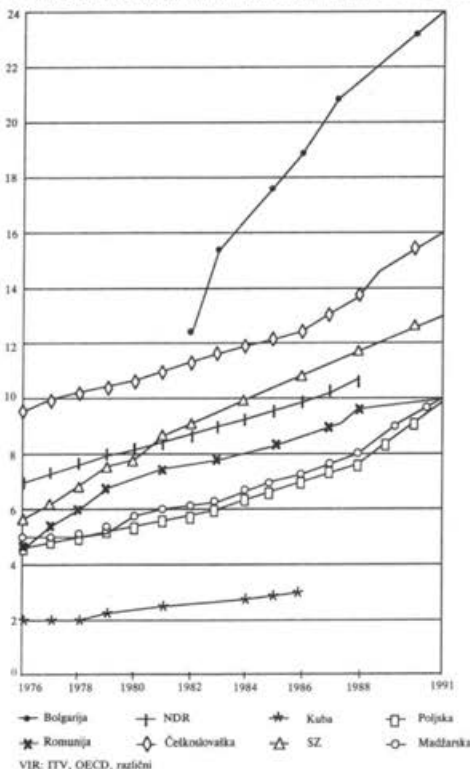
3. Fragmentacija prej velikih nacionalnih trgov (SZ, Jugoslavija, ČSSR) na veliko majhnih, nacionalnih posamičnih trgov, vsakokratna enostranska preusmeritev srednje- in vzhodnoevropskih držav na Zahod in morda še vse večjo nesposobnost za sodelovanje druge z drugo v veliki meri zmanjšujejo ekonomske prednosti velikosti nujni izgradnji informacijskotehnoloških infrastruktur. To velja v enaki meri za banke podatkov kot tudi za telekomunikacijski sektor.

4. Hkratno nenadno veliko povečanje potreb po telekomunikacijah ter vključevanje konkurirajočih zahodnih partnerjev in substitucijskih tehnologij bosta ogrožali tehnično integriteto mrež. To bo prizadelo zastavljene cilje, kot so večja zanesljivost, varnost in hitrost.

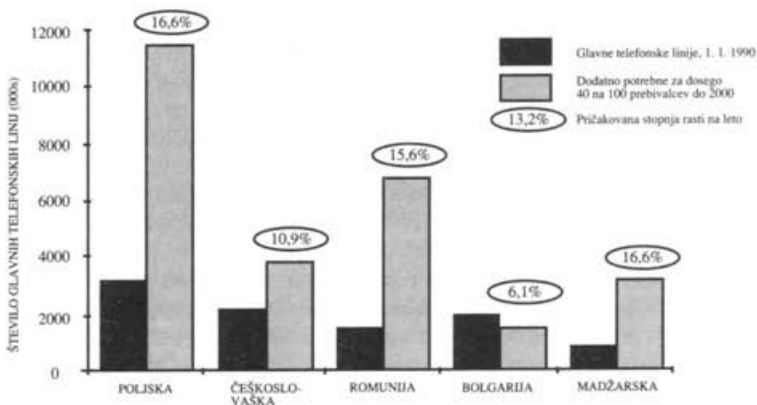
5. Ekonomska osnova telekomunikacijskega trga obstaja prav takrat, ko je še relativno majhen, iz velikih »economies of scale« in iz »economies of scope«. Oba ekonomska parametra sta dosegljiva samo na zasebnem trgu končnih uporabnikov v telefoniji. (V tej zvezi opozarjamo na to, da je TELEKOM nemške zvezne pošte pri ponudbi okrog 500 proizvodov in storitev imel samo pri dveh storitvah dobiček, in sicer pri telefoniji in telexu). Dohodki v tem množičnem poslu omo-

¹⁷ Jaroslav Kubik: The way to the Europe Lies through Information: Current problems in the Development of Information Activity in Czech-Slovakia, v: International Forum on Information and Documentation, Jg. 16, št. 3/1991, s. 28.

Slika 1: GLAVNI TELEFONSKI PRIKLJUČKI NA 100 PREBIVALCEV V DEŽELAH SEV

INVESTICIE V GLAVNE LINIJE V ZAHODNI EVROPI, 1990-2000 (SZ, levzeta)

Vir: Jeremy Beale: Razvoj telekomunikacij v tržnih ekonomijah - Vzhod in Zahod
Dokument je bil predstavljen na OECD konferenci »Policy Dialogue on Telecommunication Development«, Hague, 22.-24. april 1991

gočajo tehnološke inovacije in storitve z dodano vrednostjo. Kadar, kot v Latviji, telefonske pristojbine za zasebne uporabnike v enem samem letu (1991) narastejo za 300%, se sicer na ta način iz teh dohodkovnih virov priskrbi delež nujno potrebnega kapitala za modernizacijo (npr. za priključek na skandinavski mobilni oddajni sistem preko satelita Norsat B, od februarja 1992), hkrati pa je s tem spodkopana ekonomska osnova celotnega telekomunikacijskega sektorja v Latviji.

6. Modernizacijo telekomunikacijskega sektorja lahko nekdanje države SEV zaradi pomanjkanja lastnega kapitala izpeljejo samo z zahodnim kapitalom.¹⁸ Kot kažejo primerljive modernizacijske strategije v državah tretjega sveta,¹⁹ to vodi k večjemu zunanjemu zadolževanju in prej krepi eksterne telekomunikacijske povezave kot pa enakomerno razvitost internega telekomunikacijskega trga.

7. V konkurenčnem »teku« zahodnih telefonskih družb na vzhodne trge ne smemo prezreti, da poteka zelo obotavljivo. Tako je na primer družba Siemens postala na srednje- in vzhodnoevropskih trgih sicer zelo aktivna, vendar promet vseh aktivnosti tega podjetja (kjer več kot 50% odpade na medicinsko tehniko) v Srednji in Vzhodni Evropi ne dosega niti enega odstotka celotnega prometa. Z drugimi besedami: zahodna telekomunikacijska podjetja konkurirajo v vzhodnih poslih samo tam, kjer dobivajo »rozine«. S tem sprožajo socialno neenak razvoj telekomunikacij.

8. Odpiranje Srednje in Vzhodne Evrope svetovnemu trgu bo tudi na področju telekomunikacij, informacijskih tehnologij in bank podatkov pripeljalo k nastanku industrijskih in storitvenih podjetij, ki ne bodo nič drugega kot podaljšane delavnice zahodnih podjetij.²⁰ Od pred letom 1989 štirih velikih madžarskih podjetij elektronske industrije sta danes dve podjetji pred propadom, drugi dve (Telefongyar in Muszertechnika) sta postali podaljšani Siemensovi in Ericsonovi delavniški mizi.²¹

Neistočasnost neistočasnega, ki je bila izhodiščna točka mojih razmišljanj, bo povzročila, da bo Evropa poznala eno samo hitrost. Motor te hitrosti pa je v tehnološko konkurenčni triadi ZDA-Japonska-EGS. V evropskem vlaku bodo lahko potovale tudi države Srednje in Vzhodne Evrope, vendar le v zadnjih vagonih. Informatizacija njihovih družb bo določena tako interno kot v primerjavi z Zahodno Evropo z vedno večjim nasprotjem med »information haves« in »information have nots«.

¹⁸ Titu I. Bajenescu: Where does the money come from to build the telecommunications infrastructure of Eastern and Central European (ECE) countries? Paper presented at the 2nd European Regional Conference of the International Telecommunication Society, Stuttgart, sept 6/1992

¹⁹ Iz določenega števila raziskovalne literature na to temo navajam tu kot primer dvoje del. 1. John H. Clippinger: Who gains by Communications Development? Studies of Information Technologies in Developing Countries, v: Hearings before the Subcommittee on International Operations of the Committee on Foreign Relations United States Senate, 95th Congress, 1st Session on the Implications of International Communications and Information, junij 8–10, 1977, Washington, D. C.: US Government Printing Office 1977, s. 65–133. 2. S. Adefemi Sonaike: Telecommunications and debt; the Nigerian experience, v Media development, št. 1/1989, s. 2–5.

²⁰ Gernot Grabher: Eastern Conquista – The »Truncated Industrialization« of East European Regions by Large Western Corporations., v: H. Erneste in V. Meier (založba): Regional Development and Contemporary Industrial Response, London: Belhaven Press 1991, s. 194–212.

²¹ Ervin Apathy, Galina Lamberger, Margit Racz in Miklos Szany: The change of Regime and the Hungarian Telecommunication Industry. An empirical Survey, Budapest: Hungarian Academy of Sciences, Institute for World Economy 1991.

Politična strategija informatizacije družbe, ki jo je prvič formulirala francoska vlada s poročilom, ki sta ga izdelala Nora in Minc leta 1978,²³ in ki jo je dvajset let pozneje ponovil Centralni komite KP SZ za perestrojko nekdanje Sovjetske zveze,²⁴ skriva vsaj dve veliki zmoti. 1. Informatizacija nima nobene zveze z bogatstvom znanja. 2. Informatizacija družbe lahko zaželeni proces modernizacije uspešno uresniči samo tedaj, če imajo tehnološke reforme zasnovo v kulturi.

Kako usodno je izenačenje informacije in vedenja, se da ne nazadnje pokazati s statističnimi informacijskimi sistemi nekdanjih držav SEV. Po obsežnem raziskovalnem delu von Guttlerja²⁵ lahko ugotovimo, da je bil statistični informacijski sistem nekdanje NDR zelo učinkovit in zelo dobro organiziran, da je odkrival softverske tehnične rešitve, ki so omogočale hitro predelavo in razpoložljivost ogromnih količin podatkov. »Državna statistika NDR je zato dala na razpolago informacijski sistem, ki po hitrosti obdelave in zmogljivosti ni imel primerjave v zahodnoevropskih državah.«²⁶ Guttler navaja dva razloga za to, da tak sistem kljub vsemu ni mogel delovati. Prvič zato, ker tak informacijski sistem ni mogel upoštevati, da je posebna lastnost informacije subjektivna relativnost, usmerjenost k cilju in odvisnost od konteksta. Ta razlog je vsakomur jasen, če ve, da matematičnega pojma informacije ni možno zamenjevati s socialno komunikacijskimi procesi. Pač pa je Guttlerjev drugi razlog za laika pretresljiv in osupljiv. Guttler je izračunal, da so v statistični sistem v nekdanji NDR zajeta mesečna poročila zajela okrog 45 milj. bitov informacij, pomembnih za odločanje. To ustreza obdelovalnemu času okrog 2604 delovnih dni pri 24-urnem dnevnem delovnem času ali mesečni zmogljivosti 5760 bitov na enega nosilca odločitev pri 0,2 bita na sekundo. Z drugimi besedami: »Količina potrebnih, relevantnih informacij za načrtovanje in vodenje, ki je bila pridobljena na osnovi statističnega informacijskega sistema, je bila prevelika, da bi jo lahko še centralno ovrednotili in ustrezno distribuili.«²⁷ Na hitro in ostro (v tej okrajšavi tudi zato napačno) bi lahko zaključili, da se je nekdanja NDR zadušila v svojih lastnih informacijah. Takšnemu stanju se lahko čudi samo tisti, ki izenačuje vedenje z informacijo in ki noče priznati, da informacijska revščina nikakor ne vodi nujno v odločevalske neprijetnosti in nedejavnost ter da na drugi strani bogastvo informacij nikakor ne vodi avtomatično k zmanjševanju negotovosti.²⁸ Neverjetno predrzno in površno je, če informatiki dandanes pojem vedenja izvaja-

²² Leta 1983 sem analiziral naslednjih osem disfunktionalnosti pri informatizaciji družbe: 1. Nenacionalnost nasproti nacionalni državnosti. 2. Nacionalni nasproti nacionalnemu kapitalu. 3. Posamični kapital proti posamičnemu kapitalu. 4. Uporaba informacij nasproti prodajnim interesom. 5. Stabilnost nasproti labilnosti. 6. Produkcija nasproti konzumu. 7. Reprodukcijska nasproti produkciji. 8. Fleksibilne rezervne armade delavcev nasproti sistemskemu konfliktnemu potencialu. Jörg Becker: Ugovori proti obveščanju o politiki in družbi. v: Philipp Sonntag (založba): Prihodnost informacijske družbe. Frankfurt: Haag & Herchen 1983, s. 240–261. Te disfunktionalnosti so obstajale prej in kasneje. Več pozornosti namenjam nesporazumu med tehnologijo in kulturo danes kot včasih, priključujem se Danielu Bellu: *The Cultural Contradictions of Capitalism*, New York: Basic Books 1976.

²³ Simon Nora in Alain Minc: *L'information de la société*, Paris: La Documentation Française 1978.

²⁴ On the development of the Conception of informatisation of the Soviet Society. Resolution of the Political Bureau of the CPSU Central Committee and a note of the CC departments, v: *Izvestiya of the CPSU Central Committee*, 1989, s. 55–56.

²⁵ Markus Guttler: Das Informations system der Staatlichen Statistik der DDR. Computergestutzte Entscheidungsunterstützung für die Planung und Leitung von Volkswirtschaft und Gesellschaft, v: *Informatik forum*, š. 3/1992, s. 108–123.

²⁶ Prav tam, s. 118.

²⁷ Prav tam.

²⁸ Na primer izvedeno pri Dietrichu Dörnerju: *Die logik des Misslingens. Strategisches Denken in komplexen Situationen*, Reinbek: Rowohlt 1989, s. 107 ff.

jo iz matematičnega pojma informacije in potem definirajo: »Kot vedenje nekega nosilca vedenja definiramo količino vseh sprejetih izjav o predstavljenem svetu, ki jih je sprejel in ki so dejansko resnične.«²⁹ Nasproti temu moramo vztrajati, da vedenje ne temelji samo na vednosti, temveč tudi na izkušnji, razumu, navadi in praksi. Dandanes v ZDA letno izhaja 40.000 knjig, 17.000 časopisov in 12.000 časopisnih izdaj; obstaja 27.000 video izposojevalnih mest, 400 milj. radijskih in 350 milj. TV-aparatur in dnevno v ZDA posnamejo 41 milj. fotografij.³⁰ Tako so na primer dominantne države kot ZDA prav gotovo »information rich«, toda ali so tudi »knowledge rich«, je drugo vprašanje. Bogati v vedenju bi lahko bili nasproti temu ravno ljudje iz majhnih in podrejenih držav, kajti njihovo vedenje je že dolgo časa prepojeno z izkušnjami v pomanjkanju, revščini, bolečini, nesvobodi in podrejenosti. To vedenje je globoko, trajno in neizbrisno. Če sprejmemo moje razlikovanje med informacijo in vedenjem, potem iz tega sledi, da za nobeno državo ni smiselno povečevati njenih informacijskih sistemov kvantitativno, pač pa jih kvalitativno izboljševati.³¹

Moj drugi protiargument je v tem, da brez vpetosti v kulturo informacijske strategije ne morejo delovati. Bolj izostreno povedano: Iz različnih razlogov pomeni informatizacija danes vedno tudi internacionalizacijo in ta proces bo vedno povezan s svetovno homogenizacijo kultur, ki jo omenja Mitterand. Prav proces eksterne povzročene mendarodne informatizacije povzroča interno kulturno erozijo znotraj nekdanjih držav SEV.³² S propadom gledališča, založb glasbenega področja, filma in kinokulture, cirkusa, knjižnic in medijev pride do kolapsa celotne uradne kulture.³³ Tak kolaps lahko opazimo na primeru upadanja bibliotekarstva v nekdanji NDR (tabela 3). Porastu izdatkov za tamkajšnje knjižnice ustreza med letoma 1990 in 1991 zmanjšanje števila knjižnic, števila izposoj. Paralelno z zlomom uradne kulture se hkrati v Vzhodni Evropi opazno širijo »Dallas«, cenena pornografija in slaba trivialna literatura, in sicer v osupljivi količini. Kot vrh te ledene gore kulturne erozije omenjam na tem mestu, da je šlo za star papir najmanj 100.000 sveže natisnjenih knjig iz zaloge založb v nekdanji NDR (med njimi dela Heinricha Manna, Arnolda Zweiga, Ernesta Cardenala, Richarda v. Weizsackerja),³⁴ ali pa to, da škoda, ki jo povzroča tihotapstvo ikon iz nekdanje SZ na Zahod, znaša 13 milijonov dolarjev ter da predstavlja najbolj donosno trgovino za trgovino z orožjem in mamili.³⁵ (In nota bene je treba kritično pripomniti, da Nemčija od leta 1970 še ni podpisala konvencije Unesca o nadzoru transferja kulturnih dobrin). V tem kontekstu je razumljiva ugotovitev Vaclava Havla: »Vračanje svobode v družbo, kjer so bila popolnoma odpravljena vsa moralna merila, je neizogibno vodilo k eksploziji vseh možnih slabih človeških lastnosti. Četudi je bilo vse to

²⁹ Ulrich Reimer: Einführung in die Wissensrepräsentation, Netzartige und Schema-basierte Repräsentationsföte, Stuttgart: Teubner 1991, s. 6.

³⁰ Za te lepe primere se zahvaljujem Neilu Postmanu: Eir informieren uns zu Tode, v: Die Zeit, 2. 10. 1992, s. 62.

³¹ To izrecno zahteva Igor Bestuchev-Lada: die Welt im Jahr 2000. Eine sowjetische Prognose für unsere Zukunft, Freiburg: Dreisam 1986, s. 101–103.

³² Izvedba Jörg Becker: La relación entre público censurado y público comercializado en el cambio de sistema en Europa Oriental, v: Fundación para el Desarrollo de la Función Social de las Comunicaciones (ur) Comunicación Social 1992/Tendencias, Madrid: Fundesco 1992, s. 136–150.

³³ Izvedba Wolf Oschlies: Agonie oder Aufschwung der Kultur? Osteuropäische Kulturpolitik unter den Bedingungen einsetzender Marktwirtschaft, Köln, 1991 (= Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 8. 28; Stiftung Lesen und Deutscher Kulturrat (založba) Strukturwandel oder Substanzverlust? Die kulturelle Infrastruktur in den fünf neuen Bundesländer, Mainz: Stiftung Lesen 1992).

³⁴ Reimar Paul: Einer, der Auszug, die vergrabener Bücher zu Suchen, v Publizistik&Kunst, 8. 9/1992, s. 10–12.

³⁵ Igor Baranowski, Russland ohne Ikonen, v Moskau News, 8. 9/1992, s. 12.

neizogibno in zato tudi pričakovano, pa je njihova količina nesorazmerno večja, kot bi si lahko to kdor koli izmed nas prej predstavljal.³⁶

Tabela 3: Upadanje bibliotekarske infrastrukture v petih novih zveznih deželah Zvezne republike Nemčije (1990/1991)

Zvezna dežela	Število knjižnic		Število vseh biblioteknih enot		Število izposoj		Proračun v DEM	
	1990	1991	31. 12. 1990	31. 12. 1991	1990	1991	1990	1991
Berlin	290	285	9.729.512	9.723.847	21.483.099	23.178.969	83.928.752	85.132.001
Brandenburg	1.594	722	7.250.474	6.196.886	8.268.521	7.198.133	25.447.033	36.305.984
Mecklenburg-Vorpommern	906	407	5.707.814	4.445.731	6.150.478	5.661.855	20.905.429	27.884.356
Saška	1.736	1.248	12.530.210	11.036.323	16.071.431	13.532.596	41.634.780	63.381.755
Saška – Anhalt	1.596	811	9.050.725	7.813.165	10.802.162	8.559.978	25.471.030	30.070.355
Thüringen	1.464	881	8.221.613	7.500.960	8.348.934	7.273.732	27.928.057	38.453.524

VIR: Deutsche bibliotheksstatistik, del D – Gesamtstatistik, Berlin: Deutsches Bibliotheksinstitut 1991, S. 8–15; dies., Berlin: Deutsches Bibliotheksinstitut 1992 (v prikazanem).

Kljub tem erozijskim procesom v kulturi je ravno kultura tisti moment, ki se bo postavil po robu širjenju eksterne usmerjene informatizacije Srednje in Vzhodne Evrope. Kulture ni možno diktirati od zgoraj, prej prihaja od spodaj. Po svojem bistvu je kultura prej lokalna in regionalna. In kultura se ne izčrpa s tem, kar birokrati definirajo kot kulturo. Kultura je neposredni življenjski svet ljudi, uteleša preko več generacij zajeto kolektivno zavest, izraža posebnosti in specifične skupine v primerjavi z drugo, izraža se v jeziku in dialektu, občutku pripadnosti, domovini in identiteti. Ravno v tem pomenu se kultura vsekakor ne da instrumentalizirati, ni je mogoče ne lastniniti ne komercializirati. Da bi ohranili pravilno sorazmerje med homogenizacijo zaradi tehnološke racionalnosti in raznolikostjo kultur, Rimski dogovori EGS iz leta 1957 ne vključujejo nikakršnih kulturnih pristojnosti EGS. Če je komisija EGS že dalj časa kulturnopolitično dejavna, je to po nemški zakonodaji po eni strani protizakonito,³⁷ po drugi strani pa to predstavlja težjo pravno kršitev prav dogovora iz leta 1957.³⁸ Takšne soodvisnosti, ki temeljijo bolj na slutnji kot vedenju, ustvarjajo v Zahodni Evropi veliko nezaupanja do Maastrichtskega sporazuma. Za tem nezaupanjem se skriva upravičen strah glede vsebine vsakokratne lastne lokalne ali regionalne kulture identitete.³⁹

³⁶ Citat po Antoninu Liehmu: Osteuropa: Aufstieg in die Freiheit, v: UNESCO-kurier, št. 7–8/1992, s. 44.

³⁷ Protizakonitost temelji na dveh zvezah. 1. Po nemškem ustavnem pravu je kulturna politika izključno stvar nemških zveznih dežel. 2. Mediji – kot pomembnejši del kulturne politike delujejo v okviru političnega reda, ki ga ureja nemško ustavno pravo v členu 5 GG. Ta člen je del listine o človekovih pravicah nemške ustave. Toliko časa, dokler na evropskem področju ni demokratično legitimno opredeljenih človekovih in ustavnih pravic (in v evropski konvenciji o varstvu človekovih pravic in državljanskih svoboščin po letu 1950 izostaja ravno ta ustavnopravna legitimacija), predstavljajo posegi EG komisije v nemško medijsko pravo kršitev ustave.

³⁸ Izvedene pravne utemeljitve najdemo pri Christianu Staacku: Überhold Europa die Rundfunkkompetenz der Bundesländer?, v: Dieter Weirich (založba), Europas Medienmarkt von Morgen, Berlin: Vistas 1989, s. 109–126; Wolfgang Hoffmann-Riem: Rundfunkrecht neben Wirtschaftsrecht, Baden-Baden: Nomos 1991, s. 199 ff.

³⁹ Po poročilu Joachima Sartoriusa, predsedujočega kulturnega sveta EG komisije, daje EEG samo 0,00016% svojega celotnega proračuna za kulturo. (Joachim Sartorius: 0,00016% za kulturo, v: Lettre International, 4/1992). Če so medtem celo gospodarske znanosti odkrile kategorijo »socio kulturne okolja« kot eno odločilnih spremenljivk za uspešen podjetniški odnos, potem je takoj jasno, da se obseg kulturne dejavnosti EG komisije na direktno vidnem večjem ali manjšem delu njenega proračuna za kulturna vprašanja ne da odmeriti.

Kulturna klavzula v Maastrichtskem sporazumu (poglavje IX, člen 128) ne bo seveda jurističnemu in političnemu

Da lahko nekega dne iz trpljenja, pomanjkanja in nenadzorovanega eksternege upravljanja nastane nekakšna lastna kulturna identiteta, ki je miroljubna in ne agresivna, je najbrž težko verjeti v luči državljanske vojne na Kavkazu in v nekdanji Jugoslaviji. Vendar primer Jamajke, ki tu lahko po načelu pars pro toto velja za dežele v razvoju, dokazuje prav to. K temu navaja izjava Rexa Nettleforda, nestorja družboslovne znanosti na Jamajki, ki je pred 21. generalno skupščino Karibske radiodifuzne unije junija 1990: »Našo karibsko dediščino tvorijo zaslužnjevanje, poniževanje in kolonializem. Sestoji pa tudi iz preživetja in iz tega, kar iz tega izhaja. Vedenje o tem procesu je ravno tako življenjskega pomena kot vedenje o možnih posledicah za sedanost in bodočnost. To vedenje je zasidrano globoko v kolektivnem vedenju tako imenovanega majhnega človeka z ulice. (...) Vse to je lahko temelj obupa, vendar imam še vedno upanje, ki temelji posebej na naših komponistih kalipsa in reggae. (...) Trdno računam na naše upanje v obup, kajti prav ta je del našega kulturnega nasledstva. Povezalo nas bo s sedanostjo in negotovo prihodnostjo, prav tako pa tudi z vedenjem, da smo kljub izkoreninjevanju, trpljenju in bolečini preživeli.«⁴⁰

osnovnemu problemu definiranja razmejitve med kulturo in ekonomijo in vprašanju kulturne kompetence EG komisije v nobenem primeru ustrežala.

⁴⁰ Rex Nettleford: *Preserving the Caribbean Heritage*, v: Combroad, September 1990, s. 31–34; tu: s. 32 in 34.

COLIN SPARKS*

Public Service Broadcasting in Europe: Does it have a Future?

Introduction

It is widely recognised that there is an international crisis of Public Service Broadcasting (PSB). Throughout Western Europe, and internationally, the main non-commercial broadcasters are experiencing multiple problems: their traditional funding bases have been eroded by inflation and by competition; their audience shares have suffered under the impact of new services; their programming has been altered by the great expansion of broadcasting hours; lastly, but not of least importance, they have suffered from a crisis of legitimation. The old assumptions about the nature and duties of public service broadcasting have been challenged from both right and left. The problems are shared even by the paradigm case of public broadcasting, the BBC (Rowland and Tracey, 1990:8–16).

At the same time, a number of former Communist states in Central and Eastern Europe have been adopting new broadcasting laws. Others are still struggling with the political problems involved. One of the striking things about these laws and draft laws is that they often attempt to write the idea of public service into the new broadcasting institutions.

* Dr. Colin Sparks, urednik revije *Media, Culture and Society*; profesor na University of Westminster (London)

This article is concerned with that apparent contradiction. I first review the debate about Public Service Broadcasting in Britain and try to specify what, if anything, remains viable in the concept. I then look briefly at the various attempts to create Public Service type organisations in the Czech Republic, Poland and Hungary in order to consider how far these might be viable.

The Scope of Public Service Broadcasting

In order to begin to understand the current debate over PSB, it is important to have conception of its nature and scope. This is extremely difficult to arrive at, since PSB is not a clear and well-bounded concept which is susceptible to easy definition. One major official enquiry into the funding of the BBC in the 1980's found that, while a belief in PSB and support for its activities was widespread and of long duration, no one amongst the broadcasters, regulators and experts who had used the term was able to provide even a working definition (Peacock, 1986:6-8). I am scarcely likely to improve significantly on that in this short paper, but it is possible to make some general remarks which may begin to clarify the situation.

As with many things, it is much easier to say what PSB is not than to say what it is. We can identify three important and common misconceptions which need to be corrected:

1) Public Service Broadcasting is not a synonym for state broadcasting. This is true for two opposite reasons. In the first place, there are numerous examples of state owned broadcasters who have pursued narrowly partisan, rather than public interest, goals. Apart from the obvious case of the systems in the former communist countries, the outstanding example was the French ORTF under de Gaulle. This was state owned, state financed, and state controlled. It followed in its programming and personnel policy the precise instructions of the Elysée Palace. It served not the public of France but the President and the government. The second reason for distinguishing between PSB and state broadcasting is because it is quite possible for privately owned broadcasters to pursue public service goals. The classic example of this was the British commercial network from the 1960's up to the end of 1992. The 15 commercial companies which held the regional franchises to broadcast operated under an extremely strict regulatory regime, operated by a regulator called the IBA, which obliged them follow recognisable public service goals in their programme policies and was able to sanction them for any departures. As we shall see, it is an open question whether the new franchises which operate under the 1990 Television Act, and which also contain this kind of provision, will have the same force (Goodwin, 1992: 56-60). When we speak of the PSB system which existed, and perhaps continues to exist, in Britain, we are discussing not simply the state-owned BBC but also the privately owned commercial companies. Those who use the evidence of privately owned broadcasters pursuing public service goals as evidence of the limitations of PSB are thus mistaken (Collins, 1993: 252). Privately owned broadcasters can operate to PSB criteria, and have done so in practice.

2) Public Service Broadcasting is not an additional element introduced to modify an already functioning market system. Such broadcasting institutions can certainly exist in both theory and practice. It may well be the case that a market-driven broadcasting system will fail in significant ways to provide for the communi-

cation needs of the public, and that as an issue of public policy it is resolved that the results of market failure shall be rectified by the provision of a non-market supplement. One could understand the functioning of the US Public Broadcasting System (PBS) in such terms, and this was the model projected for the future of the BBC by the Peacock Committee (Brittan, 1989: 39). In such circumstances, however, the essential nature of the system is determined by market criteria (Gallagher, 1989: 204–05). In the case of PSB, as opposed to PBS, overall programming and other factors are determined as a result of quite different decision-making mechanisms.

3) Public Service Broadcasting is not tied to a particular kind of funding, namely the licence fee. While reliance on licence fee income provides a degree of protection from the tendency of governments to use direct payments to broadcasters as a weapon of control, it is not a permanent and effective means of insulation. The income of a broadcasting organisation funded through the licence fee depends upon the enforcement of licence payments and upon the size of the licence fee. Both of these are determined by the state. The latter, particularly in periods of inflation, is particularly vulnerable to government interference, as the example of the BBC in the 1980's and early 1990's shows. There, the government held down the level of increase in the licence fee in order to force the BBC to 'become more efficient'. It could also be argued that a subtext of this was to force the broadcasters to become more obedient. The licence fee is only a mediating factor, albeit an important one, between government and broadcaster. On the other hand, it is possible for broadcasters to pursue PSB objectives even when they are wholly or in part financed from advertising revenue. An example of partial funding of this kind is the German PSB system. An example of total funding from advertising revenue is Channel 4 in Britain, which despite its funding source is obliged by its legal status to deliver a public service.

In the light of these considerations, it follows that there are three positive aspects of PSB: that it is independent; that it is regulated; that it is not forced to compete for revenue. These are the necessary, if not sufficient, conditions under which a broadcaster can attempt to deliver the well-known substantial elements which are taken to characterise PSB: the provision of a universal service; the provision of a range and diversity of programmes; the production of original and high quality programmes; the provision of fair and impartial news and current affairs programming and so on.

Clearly, no broadcasting organisation can ever enjoy these conditions in their entirety. In particular, it is naive to imagine that any large social organisation like a broadcasting institution can ever be fully independent of the pressures, political and commercial, which mark a given society. It thus follows that we would not expect ever to find a 'pure' example of public service broadcasting. On the contrary, all actually-existing broadcasters will, to a greater or lesser degree, demonstrate elements of political control or economic dependence. The question for the analyst, and ultimately for the policymaker, is: to what extent is any set of broadcasting institutions able to approximate to PSB goals and what set of arrangement would best guarantee that?

The future of the British broadcasting system as a whole has been the subject of intense debate over the last decade. Attention has been focused on both the BBC and on the privately-owned franchise holders of the ITV network. As I have argued above, these together constituted a single PSB system. The regulation, however, has taken place in two distinct phases. The privately-owned sector and Channel 4 were legislated for under the 1990 Broadcasting Act. The BBC's licence to broadcast, which is subject to Royal Charter rather than Act of Parliament, is due for renewal in 1996 and the debate over renewal is currently underway.

At one level, the discourse of PSB has been remarkably effective in altering the terms of the debate. The original intention of the government, and its hand-picked experts (one was the brother of the British equivalent of Minister of the Interior, who was then in charge of broadcasting) in the Peacock Committee, was the introduction of fully commercial broadcasting in the UK. The title of government's outline of its proposal for legislation (its 'White Paper') was *Broadcasting in the 90's: Competition, Choice and Quality* (Home Office, 1988). This summarised fairly exactly their intentions.

In this, they were bolstered by two critiques of the practice of PSB. One, best articulated by the right, was an economic one. It was claimed that the existence of a highly regulated television system did not provide either the range of choice or of quality that a deregulated system could and that it was inefficient to boot (Veljanovski, 1989: 18–20). The other, shared by both right and left but often best articulated by the left, was that PSB claimed to serve the public but was in fact a vehicle for the subsidy of elite tastes and was contemptuous of popular cultural aspirations.

At the intellectual level, neither of these critiques was able to command widespread support. The economic case for the superior qualities of market-driven television tended to ignore the empirical realities of the available finance and, in addition, did not address the specific features of cultural consumption which render it particular susceptible to 'public good' arguments. The crucial argument is that public taste cannot be predicted in advance, either by the broadcaster or by the public itself, and that therefore an assumption of informed choice is not logically tenable in this case (Graham and Davies, 1992: 171–81).

The cultural argument has perhaps fared rather better, in that it does rest on a critique of some of the real shortcomings of PSB. The central argument against it remains, as it was for Raymond Williams three decades ago, that only a public broadcaster is in the position to provide a wide range of different kinds of programming. The commercial broadcasting model is under continual pressure to reduce the variety of audience tastes to a few categories susceptible to profitable programming, while the subscription-based narrowcasting model is able to satisfy only those taste publics large enough or rich enough to constitute an effective demand.

As a consequence of these intellectual developments, the actual legislation governing commercial television was amended to contain strong public service elements. The original intention of the government was that the franchises to broadcast on the main commercial channel should be awarded as the direct result of a process of auction. In fact, 1990 Broadcasting Act was modified to allow the regulatory body (the ITC) to award the licence to a company making a low cash bid if they thought that: "the quality of that proposed service is substantially

higher than the quality of the service proposed... by the applicant who has submitted the highest bid" (HM Government, 1990: Part I, Section 17, (4), (b), p. 17). In this and other formulations, the ITC was given the power to decide the nature of broadcasting along the lines of public service rather than market forces. They exercised this right in the award of franchises, they wrote its provisions into the licences to broadcast, and have, so far at least, used its stipulations to prevent changes to the programme schedules which they judge to be detrimental to PSB. The most notable of these latter was their refusal to allow the commercial companies to move their main news broadcast from its traditional 22.00 slot. Their reasoning was that it was the duty of a public service broadcaster, as explicitly specified in the 1990 Act and confirmed in the subsequent licences, to provide for viewers high quality news and current affairs at a time that ensure that a wide section of the population has easy access. The desire to move the news was motivated by the purely commercial consideration that its 22.00 location impeded the scheduling of feature films: the ITC has so far been definite in rejecting this logic.

The debate on the renewal of the BBC's Royal Charter has equally clearly followed a PSB line of thought. The Government's discussion document (a "Green Paper") about the future of the BBC spelt out the intention that the BBC should retain its PSB functions. The Minister responsible wrote in the Foreword that: "The Government believes the BBC should continue as a major broadcasting organisation and it should have special responsibilities for public service broadcasting" (Department of National Heritage, 1992: 5). The BBC's own first contribution to the debate shared that commitment, and specified in extremely Reithian terms the 4 areas in which the BBC could play a unique role: to inform the national debate; to express British culture and entertainment; to create opportunities for education and to communicate between the UK and abroad (BBC, 1992: 19-25). Their response to the public debate initiated by the Green Paper, and pursued in an organised form by the BBC, was to re-affirm their PSB commitment and to list 9 points which they felt were essential to carrying it out. The most important of these, they argued, were to "focus on viewer and listener needs", and to "ensure the highest quality, diversity and choice of programmes". They also intended to maintain editorial independence and integrity, to be efficient and to reflect the diversity of Britain (BBC, 1993: 17-22). The need to sustain the BBC as a public service organisation is a view shared even by their competitors. The commercial TV companies' ITV Network Centre responded to the direct question as to the future of the BBC in the government Green Paper by arguing that: "The BBC's objective should be to serve the public by maintaining its present role, and ensuring the strongest possible support for the domestic production base" (ITV Network Centre, 1993: 19).

It would seem that, in Britain at least, PSB has weathered the crisis caused by the attacks of free market ideologists and will continue to determine the future of broadcasting.

There are grounds for doubting this conclusion. With regard to the commercial part of the system, the effect of the 1990 Television Act was to introduce considerably increased competition for revenue into the ITV system, and at the same time to allow (from the end of 1993) a much freer regime for changes of ownership of the franchise holders. This means that, while the ITC used the discretion granted it under the Act to write quite strong public service obligations into the licences, the licence holders are under much increased commercial pressure. There is already,

as we saw in the case of the scheduling of news, a conflict between these two imperatives and these are felt particularly acutely in the sphere of public information. The outcome is as yet indeterminate, but it is difficult to see how the ITC will be able, faced with the extreme of the possible bankruptcy of a franchisee for example, to insist on the precise implementation of the conditions in the licence. The historical evidence is that even the much more robust IBA operating in the earlier television environment was prepared to allow companies to diverge very widely from the terms of their licence when faced with sufficiently compelling reasons of business (Goodwin, 1992: 659).

In the case of the BBC, the apparent unanimity of opinion conceals an important shift of emphasis. While most of the debate starts from the assumption that changes to the BBC must come about as the result of technological advance, none of the major players conceive of the BBC using the opportunities presented by these technical changes to expand its central PSB activities. On the contrary, the general assumption is that as the number of channels grows, the BBC will be less and less central to broadcasting. In effect, even those who claim to defend the notion of PSB accept the reality that its future functioning will not be to define the system but to supplement the shortcomings of a system dominated by market forces (Goodwin, 1993, 497-99).

Secondly, the detailed interpretation of the BBC's future tasks tends very much towards an elitist definition of PSB. This is most clearly seen in the case of Drama, where the commitment to the production of original plays takes third place to the restaging of theatrical classics "from Shakespeare and Jonson to Shaw and Osborne" and the adaptation of novels "of great writers such as Dickens, Conrad, Trollope and George Eliot" (BBC, 1992: 32). This is precisely the feature of PSB which was subjected to such a withering critique by the cultural populists. The "great writers" are a familiar list, with the exception of Trollope, whose inclusion can only be explained by the fact that he is the Prime Minister's favourite author. Admittedly Shaw was Irish, Conrad Polish, George Eliot a woman and Osborne still alive, but this is a definition of cultural excellence so dominated by Dead White Men as to give Political Correctness a new lease of life. It must be said that the BBC, in its response to the debate over its future, is aware of this danger and states that it wishes to avoid this "Himalayan" route (BBC, 1993: 29-36). While that may be their intention, it seems that their fundamental cultural definitions are irredeemably hostile to the popular. The production of costume dramas by writers who are safely dead is one way to avoid the sorts of controversy that dog challenging contemporary drama.

Finally, and perhaps most importantly, the informal political and cultural consensus which allowed the relative autonomy of broadcasters both publicly and privately owned has increasingly evaporated. There were always very definite limits to the freedom and impartiality of the broadcasters, particularly the BBC, but they were relatively broadly set and operated, on a daily basis, without too much tension and conflict. One symptom of this erosion of consensus from the side of the government has been the passage of a number of laws restricting public access to information (Sparks, 1993: 60-62). On the part of the BBC, there has been a marked retreat from the regular confrontations with the government over the content of news and current affairs which marked the mid-1980's. The current leadership of the BBC owes its position to direct political intervention and there can be little doubt that it is highly sensitive to the dangers to its future which a major dispute with the government could provoke. That is not to say that the

BBC has ceased to allow oppositional voices to be heard, particularly from the larger official parties, but that it is exercising a much higher level of caution in playing an investigative or adversarial role than in the past.

Overall, while the discourse of PSB remains central to the debate over the future of television, there has been a major transmutation of the substantive content. PSB in Britain in the future is likely to mean a marginal, fairly elitist and politically compromised addendum to an essentially commercial system.

Television After Communism

When one comes to look at the attempts to re-regulate broadcasting in Central and Eastern Europe in the aftermath of 1989, one is immediately struck by the prevalence of PSB discourse. Despite the fact that almost all main political actors in the region express a faith, ranging from the touchingly uncritical to the positively mystical, in the regulatory powers of the free market, in the case of broadcasting an exception is everywhere made.

This is most obvious at the level of the legal instruments, many of which contain explicit commitments to PSB objectives (Kleinwächter, 1993). For example, Article 21.2 of the Polish law enjoins public television programme services to, among other things:

- 1) be guided by a sense of responsibility and the need to protect the good name and reputation of public broadcasting.

- 2) provide reliable information about the whole diversity of developments in Poland and abroad.

- 3) promote the free formation of citizens' views and of public opinion.

- 4) enable citizens and their organizations to take part in public life by expressing diversified views and orientations and exercising the right to supervision and social criticism.

In addition, public television is required to present the political views of organisations "contesting elections to the Diet, the Senate and local government" (24.1) and to candidates for election to president (24.2). They are also enjoined to undertake various cultural and educational programming tasks.

Perhaps the most detailed stipulations are in Articles 13 and 14 of the November 1992 Hungarian draft law, which state:

13.1 The public-service broadcaster shall give regular, comprehensive and manifold objective and impartial news coverage of national and foreign events, facts and disputed issues of public interest. In performing this task, he (sic) shall ensure transmission of notices of public interest.

13.2 Within his broadcasting services as a whole, the broadcaster shall, in undertaking his obligations under 13.1, ensure presentation of views and ideas, including minority ones, in their diversity...

14.1. The public-service broadcaster shall, through the totality of his programmes, meet the most multifaceted needs possible of the widest possible groups of listeners and viewers, including minorities living in his receiving area, particularly by:

- a) Presenting literary and artistic works as well as cultural, religious and philosophical values;

- b) Disseminating knowledge oriented towards education and training;

- c) Covering scientific life and activities;

- d) Disseminating useful knowledge furthering daily living habits, a healthy lifestyle and environmental protection;
- e) Offering, on a regular basis, varied entertainment of high standards;
- f) Offering programmes for children and minors;
- g) Offering programmes for, and in the languages of, national and ethnic minorities living in the receiving area;
- h) Offering programmes for groups of persons seriously disadvantaged on account of their age, physical state or social circumstances or for other reasons.

These admirable intentions are, of course, very close to the formulations of the mission of public service broadcasters in the West – reading to British eyes like an amalgamation of the best of the BBC and Channel 4.

The concern for political and social fairness and diversity which is so eloquently expressed in the Hungarian draft finds a briefer but equally well-intentioned formulation in the clauses of the Czechoslovak Federal Act which have been incorporated into current Czech and Slovak law. Article 9 of the Federal Law dealt with “The Special Obligations and Rights of Public Television and Radio Operators”. Among the provisions still operative are:

The operators’ basic mission is to serve the public interest, contribute to the realization of a democratic society and reflect its pluralistic outlook by assuring that their transmissions are not oriented toward a onesided viewpoint, one religious denomination, or single world view, or one political party, movement, group or segment of society.

The concern for PSB values is not restricted simply to the regulation of the public broadcasters. Only in the Czech Republic, whose political life is heavily dominated by free market ideology, has a private television broadcaster yet been licensed. CET21 received its licence in January 1993 and is scheduled to start broadcasting in January 1994. Even here, however, in an “Appendix to Licence”, apparently in part actually written by the Secretary to the British ITC Mike Redley, there is a list of 31 recognisable PSB conditions, including the obligation to provide news at specified times containing “only objective, balanced and verified information” and a quota of domestic production including original drama (Czech Broadcasting Council, 1993:1–3).

We may speculate on the reasons for this widespread faith in PSB objectives, but we must certainly recognise its existence. Much more problematic are the chances of success. These seem to me fairly gloomy for two reasons. At the political level, there are numerous examples of direct government intervention into broadcasting. The long saga of the Hungarian “Media Wars” are only the best known instance of the government trying to ensure that the television gives an account of reality as perceived by the ruling party. This, of course, is the model of state, rather than public, broadcasting, and bears an uncomfortable resemblance to the practices of the old regime. According to one prominent Polish journalist, possibly exaggerating a little: “the special telephone with direct lines from the political power to key points in the administration that was an integral part of the communist power structure is back on the desk of the present TV director” (Wroblewski, 1993: 8–9).

The second reason for pessimism is economic. All of the new systems allow the public broadcaster to raise revenue from the sale of advertising space. This is an important source of funds: for example, such income currently makes up 22 per cent of Slovakian Broadcasting’s revenues (Brečka, 1993: 1). In a situation of monopoly, or of extremely strict regulation, such a provision need not generate

any serious problems. However, in most cases it is envisaged that the new commercial channels will compete with the public channel not only for audiences but also for advertising revenue.

One possible result is that the public broadcaster will decide not enter into a ratings battle, and thus come to rely more and more on the state for income, either through the licence fee or through direct subsidy. In the current situation, such a strategy would expose the broadcaster to very real dangers of political dependence. More probably, it will attempt to meet the commercial challenge head on by maximising its audiences and thus its revenue. The advertising markets in most of the formerly communist countries are necessarily quite restricted and unlikely to generate sufficient revenue to support a large number of high quality channels. If there is fierce competition for this limited sum, then it can only be at the expense of high cost programmes like original drama or at the expense of minority programmes, or both. In this case, the public broadcaster will have secured financial independence from the state at the price of the sacrifice of the distinctive programming features of PSB. For the commercial broadcasters, completely dependent upon advertising revenues, the competitive pressures of the projected arrangement are likely to make it very difficult for them to adhere to any PSB requirements written into their licences even if they should so wish.

Conclusion

The above facts make it unlikely that the post-communist broadcasters will have much chance of doing any better in the future than have the British PSB institutions. However, since the regulatory situation remains, in both cases, a relatively fluid one, it does not follow that the introduction of unrestricted market forces is the sole and inevitable future of television.

On the contrary, there remains much freedom of manoeuvre and decisions taken now will have a significant influence on the outcomes in broadcasting. At the political level, it is important to restate the principle and values of editorial independence even if it is the case that these cannot fully be realised. It is neither possible nor desirable for any broadcasting institution to stand apart from the political life of the society it serves, but this fact provides no excuse for subordinating television to the whims of the current government. At the very least, broadcasters can be compelled by public pressure to reflect the major currents of opinion in a society and this can be formalised in terms of constitutional arrangements.

In the realm of economics, the introduction of competition for advertising revenue will have very serious consequences. While the licence fee is certainly no guarantee of independence, it should be recognised that PSB can only thrive in a situation where there is no competition for revenue, and thus that the sources of income of public and commercial broadcasters must be clearly distinct. In return for such a licence to broadcast, the commercial broadcasters will be able to accept and implement at least some PSB requirements while remaining financially viable.

It may be that what can be achieved by such measures will be fairly minimal, but a broadcasting system polarised between government television on the one hand and an unbridled commercial rival on the other sounds very much like everything for the worst in the worst of all possible worlds.

- BREČKA, S. (1993) "Facts about Slovak Television". Unpublished paper delivered at Colloquium on the Restructuring of Television in East-Central Europe, London, University of Westminster, October 1993.
- BBC (1992) *Extending Choice: The BBC's role in the new broadcasting age*. London, BBC.
- BBC (1993) *Responding to the Green Paper*. London, BBC.
- BRITTAN, S. (1989) "The Case for the Consumer Market" in Veljanovski, C. ed. *Freedom in Broadcasting*. London, Institute of Economic Affairs. 25-50.
- COLLINS, R. (1993) "Public service versus the market ten years on: reflections on Critical Theory and the debate on broadcasting policy in the UK" in *Screen*, vol. 34, no. 3, 243-59.
- CZECH BROADCASTING COUNCIL (1993) Appendix to Licence No. 001/1993, Prague, Broadcasting Council.
- DEPARTMENT OF NATIONAL HERITAGE (1992) *The Future of the BBC: A consultation document* London, HMSO, Cm. 209. (The Green Paper)
- GALLAGHER, R. (1989) "American Television: Fact and Fantasy" in Veljanovski, C. ed. *Freedom in Broadcasting*. London, Institute of Economic Affairs. 178-207.
- GOODWIN, P. (1992) "Did the ITC save British public service broadcasting?" in *Media, Culture and Society*, vol. 14, no. 3, 653-61.
- GOODWIN, P. (1993) "The future of the BBC" in *Media, Culture and Society*, vol. 15, no. 3, 497-502.
- GRAHAM, A. AND DAVIES, G. (1992) "The Public Funding of Broadcasting" in Congdon, T. et. al. eds. *Paying for Broadcasting: The Handbook* London, Routledge.
- HM GOVERNMENT (1990) *Broadcasting Act 1990*. Chapter 42 London, HMSO.
- HOME OFFICE (1988) *Broadcasting in the '90s: Competition, Choice and Quality*. London, HMSO, Cm 517. (The White Paper)
- ITV NETWORK CENTRE (1993) *ITV Response on "The Future of the BBC"*. London, ITVA.
- KLEINWÄCHTER, W. ED. (1993) *Broadcasting Bills in the Eastern Part of Europe: Documents*. Leipzig, Netcom Papers #4.
- PEACOCK, A. (1986) *Report of the Committee on Financing the BBC*. London, HMSO, Cmnd. 9824. (The Peacock Report)
- ROWLAND, W. D. AND TRACEY, M. (1990) "Worldwide Challenges to Public Service broadcasting" in *Journal of Communication*, vol. 40, no. 2, 8-27.
- SPARKS, C. (1993) "Trends in the British Media System" in Splichal, S. and Kovats, I. eds. *Media in Transition: An East-West Dialogue*. Budapest-Ljubljana, Research Group for Communication Studies, HAS-Eotvos Lorand University. 48-64.
- VELJANOVSKI, C. (1989) "Competition in Broadcasting" in Veljanovski, C. ed. *Freedom in Broadcasting*. London, Institute of Economic Affairs. 3-24.
- WROBLEWSKI, A. (1993) cited in "Broadcasting Council Appointed" in *MediaCom Central and Eastern Europe*, no. 2, August 1993, 8-9.

SLAVKO SPLICHAL*

Economic Restructuring and Democratization of the Media in Postsocialist Countries**

Introduction

When in 1989 and 1990 the old authoritarian structures began to break down with an almost inordinate speed all around Eastern Europe, it was hardly imaginable what were to be the "final" results of these dramatic changes in which civil society played a prominent role. Several attempts of counter-revolution initiated

* Dr. Slavko Splichal, redni profesor na FDV.

** Referat na Konferenci Mednarodnega združenja za raziskovanje množičnega komuniciranja IAMCR v Dublinu, 24.-27. junij 1993

by the old power structures took place afterwards in Romania, Yugoslavia, and the Soviet Union. Nationalistic clashes dramatically appeared in a number of former socialist countries previously declaring nations (and nationalisms) as one of the products of capitalism that ought to disappear owing to "proletarian internationalism". In other countries like Albania and Bulgaria, radical changes are still impeded by the old political powers. Nevertheless, it is evident now that no historical turning back is possible any more. In a very short period of time, civil society was created in East-Central Europe; almost overnight, it succeeded to inaugurate parliamentary democracy, but at the same time, the processes of political reconstruction and economic restructuring imperilled again the existence of civil society.

Deregulation and privatization of national economy and the media – particularly the press – are considered by the new power elites in Central-Eastern Europe not only as fundamental prerequisites to solve the weaknesses of bureaucratic control and achieve a higher level of productivity, but also as necessary conditions of general democratization and, thus, the autonomy and development of the media. Arguments for such changes are similar to those prevailing in Western Europe (cf. Keane, 1991) and already *domesticated* in some developing countries. In the classical liberal model of the media, their primary democratic role is defined in terms of a *watchdog* function; accordingly, the media ought to control, and limit the power of, the state authorities. It is precisely this function which determines forms of ownership and organization of the media. Since the primary task is to safeguard the autonomy of the media from the state, and since only the private property is said to ensure such an autonomy, the fundamental condition for a democratic media system is its firm, and exclusive foundation in the free market. Any state or public regulation may essentially limit the critical role of the media. While such a regulation is believed to have been "acceptable" in broadcasting in the period of technological limitations (e.g., because of the "scarcity of frequencies"), contemporary developments in communication technologies (e.g., satellites and cable systems) now support a complete independence of the electronic media from the state, too.

The liberal model of media autonomy

The classical liberal model is based on several normative and historical (partially implicit) assumptions, which is completely neglected by the new Eastern European (de)regulation endeavours. At least four of them should be mentioned here:

(1) In accordance with the traditional conception of the relationship between the state and civil society, where the latter included citizens as the *owners of the production means*, the critical role of the media as "instruments" of civil society was understood in terms of limiting, and preventing the abuses, of state power. The task of the media was to control and limit the principle of maximization of political power.

(2) Before the rise of the mass press on the eve of the 19th century (Splichal 1981a, p. 99), the press was highly politicized and clearly related to party interests. The growth of the mass press and particularly radio and television in the 20th century generated depoliticization of the media and their commercialization based on the growing importance of their entertainment function. This trend obviously

challenged traditional liberal conceptions restricted to the political role of the media.

(3) Traditional divisions between the state and civil society were challenged by the development of new media functions – entertainment and, particularly, advertising – and the economic restructuring of advanced capitalist societies. Similar to the state, agents of “invisible power” (capital), their transnational agglomeration, and the principle of profit maximization they tend to advance, jeopardize the independence of the media and journalists, and the freedom and equality of citizens.

(4) Processes of oligopolization and monopolization in the economy and, specifically, in the media have changed the traditional relationship of independence among the state, capital, and the media. While traditionally, the state wanted to avoid public media control and penetrate the media (e.g., by legal regulation), now it cooperates with media conglomerates which, on their part, try to influence governments and to get governmental support for their projects.

The controversies related to these assumptions make the validity of classical liberal conceptions of the media dubious. As for example Barber (1992, p. 63) demonstrates, “importing free political parties, parliaments, and presses cannot establish a democratic civil society; imposing a free market may even have the opposite effect.” Uncritical imitation of democratic institutions developed in older democratic institutions may be a risky business. Instead, as Dahl (1991, p. 15) suggests, the countries in transition to the inauguration of democratic institutions should “discriminate between the aspects of the mature democratic countries that are essential to democracy and those that are not only *not* essential to it but may be harmful.”

There is no doubt that a centralized socialist economy based on state ownership was both *economically inefficient* and *inimical to democracy*. But it would also be mistaken to believe that “free markets” and private property are the only (or, at least, the best) alternative in both respects. Although an advocacy of any form of socialized markets and social ownership is regarded with considerable suspicion in the period of the proclaimed *laissez-faire* doctrine in East-Central Europe, it should be acknowledged, as Blackburn (1991, p. 234) claims, that “the imposition of narrow commercial criteria menaces the integrity of civil society and hands the initiative to rapacious commercial interests.” The question of an alternative to *laissez-faire* is particularly important for such vital activities in civil society, as are education, science, culture, and communication. Such a critical view is particularly needed, as Becker (1992, p. 13) argues, not only because the extent and forms of privatization of the mass media in Eastern Europe exceed what has been practised in Western capitalism until now, but also, or even primarily because Eastern Europe is becoming a kind of experimental zone for those strategies of privatization activated by Western media capital, which are still held back by the social responsibility doctrine in the West. A policy not willing to restrict the operation of the free market in the media is clearly in favour of *corporate speech* rather than *free speech*; it is far from being a continuation of the ideas of the former democratic opposition in Eastern Europe. Jakubowicz (1992b, p. 72) even maintains that “the results of the Solidarity revolution and the rule of post-Solidarity forces are almost the reverse of what was originally intended.”

The (re)construction of multi-party parliamentary democracy and market economy in Central-Eastern European countries points to the radical changes from socialist statism (sovietism) toward capitalism. The Communist Parties in Central

and Eastern Europe failed to reform their systems which denied "any deference between political and social power, public and private law, and state-sanctioned (dis)information and propaganda and freely circulated public opinion" (Keane 1988, p. 2). The merger of economic and political power in the hands of the state produced a totalitarian, self-obstructing "command" system which was not even able to generate valid information about what is going on in society and, particularly, economy. In short, the autonomy of civil society had been "replaced" by an all-in state. At the same time, the ineffectiveness of socialist economies led to the decay of these countries as typical *peripheral* entities unable to collaborate (let alone to compete) with the core of the developed countries.

New political elites in Central-Eastern Europe generally rejected state socialism and tried to introduce capitalism; consequently, we may expect a total reorganization of society around the logic of capital and market place. A few years ago, the entry of private capital in the arena was politically and ideologically unviable. When discussing "informatization and restructuring of Soviet society", Chereskin and Tsalenko (1989) still pointed to "possibilities and specific features of socialist economy" and rejected capitalist market economy. Now, however, it is believed that these tasks may be assumed only by private companies which may be prepared to supply telecommunications services and to satisfy the demand which far exceeds the supply.

"Privatization IS Democracy" vs. "Privatization OR Democracy"

Leaving aside the question of the feasibility of the new economic policies, contemporary processes of denationalization and privatization in former socialist countries can be challenged from four main perspectives:

(1) The nature of privatization with the dominant role of the state ("centralized privatization") contradicts the proclaimed quest for democratization of society and the state; although the public interest is the key word for governments to justify their efforts toward privatization, it is not a guarantee for an extension of citizens' rights and freedoms. The new key right to private property and private ownership of economic enterprises may support political liberty, but certainly not political equality. It may be that free enterprise is a prerequisite for a free press, but it is also clear that market mechanisms cannot guarantee the diversity and quality of information needed by citizens in a democratic society. As Barber (1992, p. 59) put it, a free market does not equal to an open and democratic society.

(2) Privatization is often considered as an almost universal solution to improve the efficiency of former socialist economies. However, it is in fact more motivated by the need to fill the state treasury than by the economic efficiency, which could be improved also without privatizing, e.g., by introducing competition among public enterprises (Przeworski 1991a, p. 45).

(3) De-nationalization and privatization forced by the state are primarily aimed at redistribution of the wealth and power (for example, the redistribution of control over systems of communications) rather than at a more effective economy; instead of a means to rationalize the economy, they are implemented as *the* (political) goal by itself.

(4) The succeeding of transplantation of Western capitalism and private ownership in postsocialist countries is limited by indigenous social structure and

super-structure of these societies. *Developmentalists* in the late 1950s and early 1960s believed that press freedom correlated with, and spurred on economic growth, but they largely ignored the cultural and historical context which often plagues political development in developing countries toward a Western-type democracy.

In contrast to capitalism, political and economic activities in former socialist countries are still largely monopolized by the state. In practice, for example, the policy of liberalization and privatization in communications applies only to the press and local (or regional) broadcasting while, at the same time, national broadcasting organizations were largely renationalized and put under the direct control concentrated in the hands of the government. The reason for such a contradiction is quite evident: "Privatization" is often used as a *metaphor* to indicate some (and to conceal other) dimensions of much more complex socio-political realities.

Nor is privatization only a question of ideological legitimation. In addition to ideological legitimation, it is even much more important that contemporary privatization policies in Eastern Europe are mainly concerned with allocative control over the economy rather than with the question of ownership itself, or with operational control aimed at an effective use of available resources. They are mainly related to the question of the *redistribution of political power and control* over the economy and aimed against the "red managers" (Mencinger 1991, p. 23). They are – once again, and similar to nationalization performed by the former socialist state – aimed at establishing a new social structure by political force in the hands of the state and the new *effective* owners. As Zeleny (1991, p.) argued, "the selling off social property in the CSFR has been misused for political purposes," which is but "a propaganda in an election campaign for a new totalitarianism."

As a matter of principle, efforts to privatize the whole economy by the state intervention are paradoxical. The historical process of transformation of ownership is namely *asymmetrical*: Although it is possible to nationalize the private sector by state intervention, it is impossible to (re)establish it by the same means. State directed privatization is as voluntaristic as it was the nationalization of the means of production by the revolutionary socialist state. Nevertheless, new East European governments want to re-nationalize former state or social property first – to achieve political control over industrial privatization and over the economy in general. This "ought to assure them, in accordance with the marxist doctrine of production relations and social superstructure, the permanence of power" (Mencinger 1991, p. 23).

The role of political parties and powerful economic actors has been significantly changed during the last century, thus making the borderline between the state and civil society less transparent, but the principal function of mass communication remains, at least theoretically, unchanged. The mass media operate simultaneously in the realms of the state (politics) and economy (within or without civil society) and mediate between them, or, according to Gouldner (1976, p. 123), they "stand *between* the public, on the one side, and, on the other, the official managers of institutions, organizations, movements, or the society's hegemonic elites", thus making the relations of the media "to political parties here and elsewhere, the relations to the business world and to the numerous groups and interests who influence and who are influenced by the public" (Weber 1976, p. 99) the real site of the problem. If the mass media, by definition, link the two opposing spheres and perform simultaneously political and economic functions, **there is no rationality for the media to be totally subsumed under either of them.**

The problem with market liberalism which insists that market competition of the media is the most important precondition of their freedom, is precisely in such an invalid subsumption. Market liberalism assumes that the basic right to private property – because *everyone* has this right – guarantees both freedom of the media (their independence from the state) and freedom of citizens (free choice between different media and contents). In fact, this is clearly an ideal type of “free market” which in practice does not exist due to the processes of capital concentration and centralization. As a consequence, the “free” media market is largely oligopolized, and the “free” choice is severely limited by constrained supply.

The *fundamental failure* of market liberalism is the inability to distinguish, and then comprehend the contradiction *between the economic sphere* (representing either a part of civil society or an autonomous subsystem as conceptualized by Gramsci) *and the political sphere* of the state, “between the economic and the political at the level of their value systems and of the social relations which those value systems require and support” (Garnham 1990, p. 110). If two incompatible – economic and political – sets or systems of values and relations exist, and the media mediate between them, why should they be subjected to the laws of economy rather than polity? The media are political institutions *par excellence*, not just commercial enterprises. By forcing *political communication* to channel itself via *commercial media*, public communication is transformed into the politics of consumerism, and citizens are made into consumers.

There is no doubt the need for the political independence of the media is still great, and perhaps greater than in the past. As Garnham (1990, p. 110) argues, it is also possible that the “pursuit of political freedom may override the search for economic efficiency”. However, this is only one side of the contradiction between the two spheres. The other is that “the extent of possible political freedom is constrained by the level of material productivity.”.

The contradiction between the economic sphere (of civil society) and the political sphere of the state is fully developed in Western capitalist societies. As a number of studies report, the contents of privately owned television stations (still) diverge significantly from those of public corporations in terms of structure and values. However, public broadcaster do not strengthen their distinctive image of serious public affairs journalism, cultural programming and educational programming vis-a-vis commercial stations. On the contrary, they largely yield to the competitive pressures of commercial stations and include more fiction and other “de-nationalized” lightweight entertainment programs. As an NBC executive in the USA pointed out, “a network cannot bow to higher standards if its competitors all round adopt lower ones. It becomes a greyer issue when it’s all around you, and you’re the last person crying ‘Wait a minute’” (Blumler 1991, p. 9).

In the former socialist countries in East-Central Europe, this contradiction is partly “softened” by the absence of a truly developed market economy, and the continuing domination of the state over the economy. At the same time, however, the contradiction is strengthened by the low level of investment in domestic programming. Rising production costs lead to an increase in less expensive imported commercial programs transmitted by “public” television stations. Thus the contradiction between the state and civil society in the media sphere is not just a question of (formal) ownership and control; it is much more a question of values and ideologies dominating the global market.

One of the main questions we have to address is whether, and how, a “postsocialist” civil society can be constructed to “deregulate” the dependence of the

media on the state and/or the market, and to maximize freedom of communication. The situation in East-Central Europe differs from that in the West at least in one crucial dimension. While in the West democratic efforts are aimed particularly at decommodification of the media and limitation of profit-maximizing principle, East-Central Europe is facing only the first consequences of de-nationalization and privatization. Commercial motives of the media are thus often regarded as mainly limiting state penetration, without having any unfavourable consequences. Journalists see media commercialization as an important instrument to achieve their own autonomy from the state, while the question of how the media care for the interests of the citizens is beyond their "professional" interest. The basic problem is the lack of money and capital needed for a practically efficient, not only a nominal privatization, rather than the danger of an excessive power of capital. This makes very feasible a monopolistic coalition between the state and media professionals (journalists); although the latter may now play a more important role than in the former system where a similar coalition existed, the both systems would have in common the exclusion of the third part – the audiences. The domination of any of these three groups – the state, media professionals, and audiences – or coalition between two of them against the third one inevitably produces the imbalance of power and domination of interests of minority (in authoritarian systems) or majority (in paternalistic systems) against the interests of those not participating in the coalition.

In his early writings on freedom of the press, Marx criticized the liberal conception of freedom of the press, which reduced it to, or subsumed it under, freedom of entrepreneurship. At the same time, however, he admitted that "it is no transgression, when a German perceives the unknown goddess of freedom of the press as one of the goddesses he already knows, and accordingly he names her after them, freedom of entrepreneurship or freedom of ownership" (Marx 1974, p. 68). This is exactly the case with the contemporary situation in East-Central Europe after the decades of non-market economy and state controlled media and economy. It is largely believed that freedom of ownership and, particularly, private ownership is the guarantor of democracy and free press. Privatization is seen as the only instrument to reduce and, possibly, abolish state intervention in the media. Private ownership is simply the only "goddess" known and experienced by the majority of people, although to a very limited extent. While freedom of the press was declared as one of the fundamental freedoms (though not of individuals) under the previous regimes, private ownership was banished; now the goddess of private ownership resurrected as did the religion itself. On the other hand, social and economic equality which was the highest value in socialism, is devaluated by the anti-communist "movements" or even declared to be a negative value. Similarly to socialism which neglected, in contrast to Marx's ideas, the culturally progressive side of capitalist expansion (Garnham 1992, p. 3) and developed essentially as *anticapitalism*, *anticommunism* now represents "a total negation of socialist values, the suppression of the entire Marxism and not only Leninism, the rejection of contractual and cooperative relations, and forcing of egoism, competitiveness, and private ownership" (Rus 1992, p. 21).

Apparently, the media in East-Central Europe are not yet dominated by commercial corporate speech – mainly because the process of de-nationalization and privatization of the former state and party owned media is far from being completed – but they continue to exist under another form of domination. The actual autonomy of the media is limited by the state which tries to exhibit and strengthen

its sovereignty. In a way, East-Central European media are in similar position as those in capitalist countries: on the one hand, they are under the persisting pressure of state censorship and control; on the other hand, they are exposed to the "self-contradictory and self-paralysing tendencies of market-based communications media" (Keane 1991, p. 116). Thus, the fundamental question of whether a genuinely democratic communication system can be worked out may be (and should be) addressed simultaneously to both capitalist (commercial) and postsocialist (paternalistic-commercial) systems.

Democratic perspectives of the media in postsocialism

The fundamental difference between the two media systems – the Western capitalist commercial system and the emerging paternal-commercial system in postsocialist countries – is in the fact that East-Central European societies have never experienced political democracy in any full sense. With the exception of Hungary and, partly, Poland which has been often split between Austria, Russia and Prussia, they represented for centuries stateless nations, although with different degrees of autonomy: Bulgarians, Romanians, Serbs and Montenegrins, until the fall of the Ottoman Empire, following the war between Russia and Turkey; Czechs, Slovaks, Slovenians and Croatians until the end of the First World War and the fall of Austro-Hungarian Monarchy. Both multinational empires were actually destroyed by nationalisms. Similarly to the other two great empires having dominated in Eastern Europe, Russia – though independent itself – always represented the "jail of nations". Political democratization which started in some of these countries after the First World War was blocked by the Second, and after the end of war by Soviet occupation (with the exception of Yugoslavia). As Walzer (1992, p. 164) argues, the internationalism of communists, which was aimed against imperialism of "great empires" and their dynasties, actually owes a great deal precisely to that imperialism.

The absence of any fully developed democratic tradition certainly prevents these countries from establishing an indigenous political democracy compatible with the nature of their own culture(s). The lack of other – mainly economic and technological – resources makes dependency road even more likely to be followed by East-Central European countries. Thus Sparks is right when saying that by "looking at what is entailed in the profitable operation of the press and broadcasting in a developed market economy we can perhaps gain some insight into the future development of the media in the emerging market economies" (Sparks 1991, p. 13). This does not imply that East European societies will simply follow the path traced by those in the West, due to both internal and external (global) limits to growth. However, it does mean that external patterns of growth and "progress" are so powerful that peripheral societies like those in East-Central Europe cannot compete with them successfully. At best they can react and adapt to change in a rational way, but their autonomy or rationality is limited to certain "degrees of freedom" in implementing others' experiences and plans.

The importance of differences between the two systems also applies to "market or democracy" dichotomy which has specific components in the former socialist countries, or even a different nature in comparison to the West, partly because democracy in East-Central Europe is (still) less endangered by the dominant commercial principle of profit maximization, partly because civil society seems to

dispose of more indigenous power. The question of the kind of counter-power civil society has at its disposal is one of the main problems related to its autonomy from both the state and economy. In developed market systems the autonomy of civil society from economy seems problematic because huge economic power is concentrated in economic organizations and the state, while the "alternative power" in the hands of civil society (e.g., moral power and information) is severely limited. In East-Central Europe, however, the influence of intellectuals based on their "cultural capital" and ethical – rather than political or economic – power (still) compares favourably with that held by political and economic actors. Under socialist regimes, the cultural sphere represented the only possible alternative to the institutional political sphere. Important political initiatives against the monopolized political power were taken by intellectuals, mainly writers and social scientists, under the mask of artistic freedom and cultural autonomy.

In a number of former socialist countries, particularly in Czechoslovakia, Poland, Hungary and Slovenia, intelligentsia entered upon new political careers after the overthrow of the former regimes. In some cases, this appeared as "selling of intellectuals". However, different parts of the former political "alternative" capitalized their former political investments to different degrees; civil society did not simply "come into power", without having restructured itself. In Slovenia, for example, "the new political order brought most disenchantment to that part of alternative which firmly stuck to the 'anti-political' aims. The core of this project was the rejection of the 'battle for power' and striving for a radical remaking, by arousing the potentials of 'civil society', the relationship between the politics and society" (Bernik 1991, p. 18). Although intellectuals actually caused the decay of civil society by establishing political parties and entering political (state) institutions after democratic elections, they may (and already do) help to reconstruct civil society either from within or from without. In different forms, the early proponents of democratic changes – dissident intellectuals and radical theorists – have been largely dismissed:

Not only the Velvet Revolution but also the "Velvet Evolution" has brought to its initiators and protagonists, or at least to some of them, "hard times". [...] The difference between both cases is that of quantity rather than that of quality: the relatively smooth transition to democracy has enabled at least some of the "theorists" to adapt to the changing circumstances, whereas the rapid changes have made the coping with new situations much more difficult (Bernik 1991, p. 19).

Media democratization might be considered a typical case. Before democratic (r)evolutions, fundamental reforms in the institutions of communication were considered by civil movements essential for any process of democratization. Yet after democratic changes, many of East-Central European broadcast organizations remained essentially unchanged or even re-regulated as typical state institutions by the newly established political elites. A part of the former "antistate" intellectual opposition came once again in the position to require public "protection" of the media against party and/or state interference.

The ruling coalitions see the media, particularly television and radio, as a corporate "democratic" organ of the new "pluralistic" party-state, i.e., in the same perspective as it was regarded by the old authorities. {10} This old authoritarian conception of the total polity practised for decades by the old socialist regimes may be found in other activities as well, for example in controlling nominations of chief personnel in educational, cultural and health institutions, or in wooing intellectuals to become party members or prophets.

As before, the idea of public service media is once again, and quite often used as a cover for paternal or authoritarian communication systems (Williams 1976, p. 134), where a high concern for people is based on the protective role of the media, in contrast to commercial systems which are characterized by a very low concern for recipients *as recipients or users*, and high concern for *consumers* whose consumption capacities can be sold to advertisers. What is now needed is to create a new kind of public service media which would be based on public funding and not controlled by the state or dominated by commercial interests, and characterized by high concerns for production *and* recipients as users who are defined and define themselves in terms of *social and collective needs*, in contrast to consumers who are defined in terms of privatized individual desires. Such a new public system certainly cannot be the *only* system; rather, it should compete with those developed by the state ("paternal systems") and the market ("commercial systems" – See Table 1). But the fact that civil society would have its "own" communication system would make it less vulnerable than it is now, due to a portion of *communication power* it will gain and generate.

Table 1: Types of media systems based on levels and forms of attention to audiences and the media

System	Concern for audiences	Concern for the media
Authoritarian	low (restrictive) ¹	low
Paternal	high (protective) ²	low
Commercial	low (consumptive) ³	high (imperative) ⁴
Democratic	high (supportive) ⁵	high (supportive) ⁶

¹ Authoritarian interest in audiences is restrictive in the sense that it limits, by means of censorship, the amount and diversity of contents available to audiences.

² Paternal interest in audiences is protective, because media controllers aim at protecting audiences against certain kinds of ideas and values which would be damaging to them.

³ Commercial interest in audiences is consumptive, because it considers them only as (potential) consumers of the advertised goods and services.

⁴ Commercial concern for the media is imperative, because technological and professional development of the media is a necessity to survive the market competition.

⁵ Democratic interest in audiences is supportive, because it is aimed at advancing competencies (the right to transmit) and opportunities (the right to receive) of audiences to participate in communication processes, including their access to the media.

⁶ Democratic concern for the media is supportive, because it promotes and subsidizes media diversity.

The main problem is how to limit the control and power held by commercial groups and political institutions in order to protect and increase, and not to injure, the independence of the media, or prevent coalitions between the media and the state or capital, which go to the detriment of "consumers". From a *theoretical* perspective this would imply the inauguration of an "autonomous, 'self-organized' public" (Vreg 1990, p. 317) and "radical democratization" of the public media, political and economic competition (Krueger 1991, pp. 26–28):

(1) The *public use of the media* should allow for a symmetric change between the diverging perspectives of participants and observers. If not, the potentially

public media degenerate into economic enterprises or propaganda departments of the state or political parties.

(2) Institutional autonomization of *political competition* should be counteracted by:

(a) the recognition of the public media as the fourth, "soft" or symbolic-argumentative power, so as to preclude their subordination under one of the three classic powers;

(b) an ever-renewed "federalization" of all four powers to limit their drives toward centralization;

(c) lowering the thresholds of citizen participation in democratic political competition.

(3) *Economic competition* should be socio-culturally regulated:

(a) through the political separation of powers;

(b) through the limitation of the costs of bureaucratization caused by (a);

(c) through the extension of the customary models of co-determination, e.g., by the inclusion of representatives of the public sphere.

What exactly should (or could) be the nature of such a system is certainly beyond the scope of this contribution. Mulgan, for example, believes that three types of "regulation and public control seem likely to survive in most conceivable societies": (1) traditional contents regulation of the core mass media, (2) infrastructure policies to ensure universal access to the basic communication networks and their connectivity, and (3) policies and laws regulating common standards and providing free public services (Mulgan 1991, p. 260). If there is much doubt about institutional forms of future public regulation, it is clear, however, that the market-place alone, or in combination with political (party) pluralism, does not guarantee *equality in freedom*; rather, it is only a terrain for different possible policies and coalitions based on different ideologies. Rolland and Ostbye (1986, p. 122) argue that different media systems are "established, maintained and eventually abolished by decisions made in political system, and only indirectly by actions taken in the market." And it is also clear that, as long as the new media policy in East-Central Europe is based on *anticommunism* rather than on *postsocialism*, the idea of *non-market* and *non-state* driven media will be marginalized even more than in capitalist societies.

REFERENCES

- BARBER, BENJAMIN R. (1992) "Jihad vs. McWorld." *The Atlantic Monthly*, March 1992: 53-63.
- BECKER, JOERG. 1992. *Das Verhaeltnis von zensierter zu kommerzialisierter Oeffentlichkeit im osteuropaeischen Systemwandel*. Unpublished manuscript.
- BERNIK, IVAN. 1991. "The Role of Intellectuals in the Slovenian 'Velvet Evolution' from Authoritarianism to Democracy." Paper presented at the symposium on "Intellectuals of the European Small States or Boundary-Culture Countries", University of Joensuu, Finland, September 1991.
- BLACKBURN, ROBIN. 1991. "Fin de Siecle: Socialism after the Crash." Pp. 173-249 in *After the Fall. The Failure of Communism and the Future of Socialism*, edited by R. Blackburn. London: Verso.
- BLUMLER, JAY G. 1991. "Broadcasting Policy in a Changing Information Environment." *The Bulletin of Institute of Journalism and Communication Studies (The University of Tokyo)* 43: 1-13.
- CHERESKIN, DIMITRY AND MIKHAIL TSALENKO. 1989. "Informatization and Restructuring of Soviet Society." Pp. 1083-87 in *Information Processing*, edited by G. X. Ritter. Amsterdam: Elsevier Science Publishers.
- DAHL, ROBERT A. 1991. "Transitions to Democracy." Pp. 9-20 in *Democracy and Political Transformation: Theories and East-Central European Realities*, edited by G. Szoboszlai. Budapest: Hungarian Political Science Association.
- GARNHAM, NICHOLAS. 1992. "Media Internationalisation and Cultural Identities." Paper presented at "Giornate Fiorentine della comunicazione", Florence, April 9-11, 1992.

- , 1990. *Capitalism and Communication, Global Culture and the Economics of Information*. London: Sage.
- GOULDNER, ALVIN W. 1976. *The Dialectic of Ideology and Technology. The Origins, Grammar, and Future of Ideology*. New York: Seabury Press.
- JAKUBOWICZ, KAROL. 1992. "From Party Propaganda to Corporate Speech? Polish Journalism in Search of a New Identity." *Journal of Communication* 42, 3: 64–73.
- KEANE, JOHN. 1991. *The Media and Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- , 1988. *Civil Society and the State. New European Perspectives*, edited by J. Keane. London: Verso.
- KRUEGER, HANS-PETER. 1991. "Radical Democratization." *Praxis International* 11, 1: 18–36.
- MENCINGER, JOŽE. 1991. "Pismo slovenskemu parlamentu." *Delo* (Sobotna priloga). Avgust 24: 23.
- MULGAN, GEOFFREY J. 1991. *Communication and Control. Networks and the New Economics of Communication*. Cambridge: Polity Press.
- PRZEWORSKI, ADAM. 1991. "Political Dynamics of Economic Reforms: East and South." Pp. 21–74 in *Democracy and Political Transformation: Theories and East-Central European Realities*, edited by G. Szoboszlai. Budapest: Hungarian Political Science Association.
- ROLLAND, ASLE AND HELGE OSTBYE. 1991. "Breaking the Broadcasting Monopoly." Pp. 115–129 in *New Media Politics. Comparative Perspectives in Western Europe*, edited by D. McQuail and K. Siune. London: Sage.
- RUS, VELJKO. 1992. *Med antikomunizmom in postsocializmom*. Ljubljana: FDV.
- SPARKS, COLIN. 1991. "From State to Market: What Eastern Europe Inherits from the West." *Media Development* 38, 3: 11–15.
- SPLICAL, SLAVKO. 1981. *Množično komuniciranje med svobodo in odtujitvijo*. Maribor: Obzorja.
- VREG, FRANCE. 1990. *Demokratsko komuniciranje*. Maribor: Obzorja.
- WALZER, MICHAEL. 1992. "The New Tribalism." *Dissent*, Spring 1992: 164–171.
- WEBER, MAX. [1924] 1976. "Toward a Sociology of the Press." *Journal of Communication* 26, 3: 96–101.
- WILLIAMS, RAYMOND. 1976. *Communications*. Harmondsworth: Penguin (3rd edition).
- ZELENY, MILAN. 1991. "Soumrak československého hospodství." *Tvorba* 36–37 (11 September): 3–6.

SANDRA BAŠIĆ*

Globalni mediji v lokalnih medijskih okoljih

Tako je vrlina utemeljena v *ljubezni do domovine*; čast v samoljubju /amour propre/; naposled strah v *ljubezni do samega sebe* /amour de soi/, ki ustreza čistemu življenjskemu nagonu po samoohranitvi. Toda strah se v tej ali oni obliki vpisuje v načelo vsake vladavine. V despotizmu gre za *strah pred smrtjo*, v monarhiji za *strah pred mnenjem* in končno v republiki za *strah pred zakonom*.

Alain Grosrichard, Struktura seraja

Medijski sistemi večine postsocialističnih držav delujejo brez urejene zakonodaje na tem področju. Ta zakonodajni prazni prostor omogoča nenehno vmešavanje državnih institucij v urejanje različnih medijskih praks.

Temeljno vprašanje, ki se pojavlja v razpravah o zakonskem urejanju medijske sfere, je povezano na eni strani z vprašanji demokracije in načinom zagotavljanja temeljnih državljanskih pravic (svobode izražanja, svobode medijev, avtonomije javnosti...) in na drugi strani z zaščito državnega interesa (maksimiziranje moči države), ki to svobodo omejujejo. Pri tem država »pristaja« na skoraj popolno liberalizacijo tiskanih medijev in obratno, elektronski mediji so praviloma izpostavljeni številnim nadzornim omejitvam. Pri tem je definiranje statusa televizije kot nacionalnega medija posebej vprašljivo. Večina predlogov medijskih zakonov

* Sandra Bašić, asistentka na FDV.

postsocialističnih držav televizijo označuje kot državno, ki naj bi v prvi vrsti dosledno opravljala svojo nadzorno (watch dog) funkcijo. Nacionalna televizija je predvsem oblikovalec nacionalne identitete, ki skrbi za (re)produkcijo nacionalnih interesov, in razumljivo je, da pogajanja o sprejemanju zakona postajajo način maksimiranja politične moči. Če država poskuša intervenirati na področju javnega obveščanja, se vprašanje »zaščite« demokracije in avtonomije javne sfere običajno spremeni v zaščito monopolnega položaja nacionalnega (pragmatsko političnega) interesa.

Dogodki v Romuniji so se začeli z zasedbo državne televizijske hiše in oddajanjem programa revolucije »v živo«. Nova vlada je potem v parlamentarno razpravo poslala medijski zakon, ki je zahteval posebno zaščito državnih institucij in posameznikov pred javno kritiko. Jelcinovi nasprotniki so v zadnjem revolucionarnem dejanju poskušali prevzeti nadzor nad državno televizijo. Srbska opozicija je nacionalno televizijo imenovala »zadnjo evropsko Bastiljo«. Srbski zakon o javnem obveščanju vzpostavlja popoln državni nadzor nad mediji. Od prihodnjih ustanoviteljev (in lastnikov) zasebnih televizijskih postaj se zahteva, da zagotovijo 80% lastne produkcije (tudi največji javni mediji, kot so BBC, RAI, ZDF, ne premorejo več kot polovice lastne produkcije). Primer državnega »paternalizma« je bil tudi poskus oblikovanja takih zakonskih določil v hrvaški medijski zakonodaji, na podlagi katerih bi izdajatelje časopisov, v katerih bi bili objavljeni članki, ki žalijo državo in nosilce državnih funkcij, kaznovali z izjemno visokimi denarnimi kaznimi. Ne glede na vse ugovore največjih opozicijskih strank in njihov bojkot v parlamentu tudi novi predlog zakona o obveščanju štiti monopolni položaj državne televizije.¹

Direktor hrvaške nacionalne televizije (ki je kot poslanec vladajoče stranke zaščiten s poslansko imuniteto) v televizijski razpravi o novem medijskem zakonu razpravo z opozicijskimi predstavniki »popestri« s številnimi folklorističnimi izjavami iz lastne biografije. Če vodstvo HRT definira nacionalno televizijo kot »katedralo hrvaškega duha« (kar je samo reminiscenca na izjavo nekdanjega direktorja BBC, da je to institucija po avtoriteti podobna »nacionalni cerkvi«), se slovenska država ne more odločiti med nacionalnim in političnim poslanstvom svojega edinega elektronskega medija.

Če so mediji »politične institucije *par excellence*« (Splichal, 1992: 120) in ne samo komercialne organizacije, je razumljivo, zakaj se v sprejemanju zakonodaje kot drugo temeljno vprašanje zastavlja urejanje »kulta profesionalnosti«. V tem konceptu naj bi šlo za poskus združevanja modela tržne organiziranosti in koncepta demokratične vloge medijev. Medijska produkcija diskusijskih tem za javno razpravo osrednjih institucij političnega življenja kaže na posebno navezavo med javnostjo in politike.²

¹ V dveh pomembnih razsodbah Evropskega sodišča za človekove pravice /The Sunday Times vs. UK (1979) in Lingens vs. Avstria (1986)/ je sodišče izhajalo iz ugotovitve, da svoboda medijev zahteva posebno zaščito, ki bo utrdila njihovo nadzorno funkcijo posebej v oblikovanju političnih agend javnega interesa. Pri kritiki javnih oseb je izhajalo iz predpostavke, da nacionalna zakonodaja »razširi« meje »sprejemljive« kritike glede na tiste, ki se nanašajo na državljane. V nobenem primeru se od obtoženega ne sme zahtevati dokazovanje (ne)resničnosti njihovih vrednostnih sodb (Article 19 Report, 1993: 23, 82, 225).

² V analizi poročanja italijanskih novinarjev Mancini (1993) ugotavlja posebno simbiozo med novinarji in politiki: eni druge oskrbujejo s temami javnih nastopov. Razlika med »komercialnim novinarstvom«, ki naj bi bilo značilno za ZDA, in »političnim novinarstvom« večine evropskih držav naj bi bila povezana z različno strukturo javne sfere v obeh sistemih. Značilnost ameriškega političnega sistema je odsotnost institucij, ki imajo v liberalnih demokracijah tradicionalno funkcijo interpretacij pomembnih političnih dogodkov (stranke, sindikati...). Ta vakuum se v ZDA napolni z institucijo predsednika države in institucijo novinarstva. Ameriška televizija naj bi bila »populistična« po stilu naslavljanja na svoja občinstva

Za večino postsocialističnih držav je značilno oblikovanje »paternalističnokomercialnih« medijskih sistemov.³ »V njih se na eni strani izraža težnja po vse večji privatizaciji in komercializaciji medijev (zlasti tiska), na drugi strani pa težnja po maksimiranju moči države nad mediji, tako da je največja moč skoncentrirana v rokah države zaradi predpostavljene »nekompetentnosti« in/ali pristranskosti medijev in novinarjev« (Splichal, 1992: 40).

Namen tega prispevka je predvsem analiza trendov, ki bistveno vplivajo na oblikovanje medijskih sistemov večine držav Vzhodne in Srednje Evrope in niso samo v domeni odločanja nacionalnih držav. In tisti, ki se zavzemajo za zaščito javnega monopola države na radiodifuznem področju, in tisti, ki so za pluralizem medijskih kanalov in vsebin, se v svoji argumentaciji sklicujejo na pravico do svobodnega komuniciranja. V prvem primeru nacionalna država to svobodo »omeji« zaradi zaščite nacionalnih interesov (pomembnost pri oblikovanju političnega prostora, majhnost trga, visoke cene TV-programov, vdor tujega kapitala...). V drugem primeru gre za oblikovanje svobodnega medijskega trga, ki bo s svojimi samoregulacijskimi mehanizmi zagotovil več demokracije. To umetno dilemo lahko postavimo tudi drugače: ne »manj države in več trga«, ampak »manj države in več civilne družbe« (Mattelart, 1991: 214–215).

Med najpomembnejše trende, ki vplivajo tudi na položaj nacionalnih medijskih ekonomij, štejemo: oblikovanje skupnega evropskega avdiovizualnega prostora, globalizacija in internacionalizacija medijskih kanalov in vsebin (oligopolni nadzor, ki vpliva na depolitizacijo vsebine) ter koncentracija lastnine in odločanja o vlogi medijev (posebej glede na procese lastninjenja medijev v državah Vzhodne in Srednje Evrope). Na koncu pa si zastavljamo vprašanje, ali lahko govorimo o zatonu nacionalnih medijev in kakšni so možni modeli razvoja medijskih sistemov v prihodnosti. Pri tem izhajamo iz analize medijskih sistemov razvitih evropskih držav, ki paradoksalno kaže, da je državna regulacija elektronskih medijev ustvarila bolj demokratične televizije kot svobodni trg na področju tiskanih medijev (Sparks, 1993b: 62).

TV brez meja

V začetku novembra Steve Blame »odpre« MTV za politiko. »Globalna« satelitska TV-postaja z največjim lanskoletnim prodorom na evropski medijski trg pripravi panevropski referendum o evropskem združevanju. Vsi tisti, ki so poklicali tel. št. 44–71–757–7052 (bilo jih je 51%), so se odločili za združeno Evropo. Istočasno MTV prikaže dokumentarec Billa Carterja o Sarajevu – human interest story o vojni v Bosni in Hercegovini.

v primerjavi z evropsko, kjer so novinarji »javni uslužbenci«, ki posredujejo informacije vsem zainteresiranim za politična dogajanja (Hallin, Mancini, 1984: 840–844).

³ Pri tem izhajamo iz Williamsovega razlikovanja med štirimi »idealnimi« tipi medijskih sistemov: avtoritarnim, paternalističnim, komercialnim in demokratičnim (Williams, 1976: 131–134). Paternalistični sistem je »avtoritarni sistem, ki ima vest« (Williams, 1976: 131). Če je avtoritarni sistem izvajal nadzor nad javnostjo kot obliko moči (»kaj se sme izreči«), je v paternalističnem sistemu nadzor načelo organizacijskega delovanja (tisti, ki nadzirajo, običajno vidijo sebe kot čuvaje družbene ureditve, politične stabilnosti, nacionalnih interesov: torej, definirajo, »kaj naj bi bilo povedano«). V komercialnem modelu je nadzor način prakse: »Vse se lahko pove... kar je mogoče povedati profitabilno« (Williams, 1976: 133). Tipičen primer paternalističnega medijskega sistema je BBC. Njegovo poslanstvo lahko ponazorimo z besedami lorda Reitha (dolgoletnega direktorja), ki je med generalno stavko leta 1926, ki se je zavzemala za nacionalno medijsko homogenost, izjavil: iz predpostavke, da je BBC za ljudstvo in da je vlada za ljudstvo, sledi, da BBC mora biti za vlado v tem času krize.

Za definiranje procesov globalizacije medijskega prostora in globalnih medijev je treba najprej definirati njihov »protipol« – nacionalne medijske pokrajine in nacionalno televizijo.

Že prej smo povedali, da nacionalna TV generira nacionalno življenje. Nacionalna televizija je »privatno življenje nacionalne države, ki se definira skozi intimne in majhne pomeni vsakdanjega življenja«. Ti pomeni se hitro pozabijo in so nerazumljivi za vsakega, ki je zunaj tega obzorja. Ta »nakopičena privatnost« vsake nacionalne televizije na nek način onemogoča govor o televiziji »nasploh« (Ellis, 1991: 5). Televizija je vsakdanje življenje, ki proizvaja večino konverzijskega gradiva za vsakdanjo uporabo. Tudi če analiziramo vplive globalnih tehnoloških sprememb (satelitsko in kabelsko komuniciranje...) na lokalne medijske pokrajine, moramo upoštevati, kako so ti mediji »podomačeni« – kako so umeščeni v rutino vsakdanjih praks (Morley, Silverstone, 1991: 151).

Televizija (in prej radio) sta izoblikovala »domačijski« stil razpravljanja o politiki in tako pripomogla k demokratizaciji odnosov med vlado in vladanimi. Znani so Rooseveltovi »pogovori ob kaminu«, ki so njegov glas umestili v domačnost poslušalčevega doma (Scannell, Cardiff, 1991). Skozi to privatizacijo državne sfere je politika postala kontinuirana vsakodnevna dejavnost. Obenem sta radio in televizija vplivala na (in spremenila) »družbeno hierarhijo okusov«.

Paternalistični medijski sistemi (kot so BBC, ZDF ali ORF) so praviloma zanemarjali te spremembe in so svojo vlogo definirali znotraj kulturno razsvetljen-ske paradigme. V okolju, kjer ni bilo konkurenčnosti med različnimi mediji, so imeli nacionalni mediji izključno vlogo pri vzpostavljanju pomenov nacionalne identitete in kulture. Z druge strani naj bi se komercialni mediji predvsem podre-jali »občinstvu okusov«.⁴

V začetku 80-ih let je Evropska skupnost začela z obsežnimi pripravami za ureditev avdiovizualnega prostora, ki naj bi predvsem preprečila vse večji udor ameriških programov in zaščitila prevladujoči model javnih medijev. Prvi projekt te vrste Television without frontiers: Green Paper on the establishment of the Common Market for Broadcasting (1984) je izzval pet let trajajočo razpravo, ki se je končala s sprejemom skupne direktive (1989). Temeljna vprašanja, ki so zahte-vala največ pogajanj, so zadevala zagotavljanje minimuma demokratičnih pravic (posebej ureditev pravice do odgovora ob novicah in obveščanju o pomembnih dogodkih ter kvotni sistem (in s tem definiranje evropskega avdiovizualnega proiz- voda)).⁵

»Televizija brez meja« in razprave o tem dokumentu so pokazale, da je med globalizacijo medijskega prostora temeljni problem javne televizije definiranje nacionalne kulturne agende. Kulturni projekt Evropske skupnosti, ki naj bi uve-ljavil evropsko identiteto in kulturo kot izhodiščno točko razprave, ponuja ne-kakšen homogeni nadnacionalni imaginarij. »Evropska kultura« (kanonični kul-

⁴ Vloga BBC v nacionalnem življenju naj bi bila »produkcija visoko kakovostnih novic in pomembnih dogodkov, podpora izvirni britanski kulturni produkciji, predvajanje izobraževalnih programov in vzdrževanje komunikacij med lastno državo in preostalim svetom«. Ta navezanost kulturni produkciji naj bi sčasoma omogočila »vsakem gledalcu in poslušalcu dostop do gledaliških del velikih dramatikov naše kulture – od Shakespeara in Johnsona do Showa in Osborna« (Sparks, 1993: 56, interni dokument BBC o njeni vlogi v novih informacijskih časih).

⁵ Po sistemu maksimalnih določil naj bi bilo oglaševanje omejeno na 15% celotnega programskega časa (devet minut na uro). Minimalno 30% predvajanih programov naj bi bilo evropske produkcije (dolgoročno naj bi ta delež zvišali na 60%, kot je predlagala Francija). Kvotni sistem (omejevanje ameriškega uvoza) izključuje novice, šport, kvize, oglaševanje in teletext. Direktiva zahteva od držav članic Skupnosti, da v prihodnosti (1995) upoštevajo ta določila v nacionalnih medijskih zakonodajah. Najnovejše poročilo Evropskega medijskega inštituta, ki povzema ureditev avdiovizualnega prostora 35 evropskih držav, kaže na različna odstopanja (Robillard, 1993).

turni repertoar, ki ga delijo znotraj namišljene skupnosti – v tem primeru: Skupnosti) v končni instanci pomeni vzpostavljanje nekakšnega kulturnega »cordon sanitaire« do vseh drugih (različnih) kultur. Dokument Evropske skupnosti ne upošteva nekaterih temeljnih dejstev, ki so značilna za tehnološke zmogljivosti posameznih nacionalnih držav na področju medijske infrastrukture. Za zapolnitev vseh programskih zmogljivosti na obstoječih televizijskih kanalih potrebujejo evropske države približno 500.000 ur filmov, nadaljevanj in zabavnih programov letno. Štirje največji evropski proizvajalci TV-programov (Britanija, Francija, Nemčija in Italija) ne premorejo letne proizvodnje več kot 1000 ur. Poskus ustanavljanja panevropskega satelitskega programa EURIKON je propadel zaradi pomanjkanja gledalcev, raznovrstnih programov in oglaševalcev.⁶

Globalni CNN – Chicken Noodle Network

»Once again while others showed you what *had* happened, CNN shows you what *is* happening.«

Govorjenje o globalizaciji medijskega prostora in internacionalizaciji javnega področja izhaja iz predpostavke, da obstajajo »globalni« mediji, ki vplivajo na spreminjanje nacionalnih medijskih sistemov in nacionalnih javnosti. Če Mattelart govori o »mutaciji javne sfere« (1991: 210), s tem misli predvsem na različne oblike lastninstva nacionalnih medijskih ekonomij pod pritiski nadnacionalnega oglaševalnega kapitala. »Nova sfera javnosti« je kolonizirana z različnimi podobami »korporativne vizualne identitete«, ki zahteva nadnacionalni trg. Kaj je torej CNN? Ali je Asia TV primer nadnacionalne satelitske televizije? V čem se razlikujeta javna (=nacionalna) televizija Avstrije in Slovenije?

Marjorie Ferguson navaja sedem mitov, ki so značilni za definiranje procesa medijske globalizacije (Ferguson, 1992: 69–93).⁷

Miti »veliko in več je boljše« so temeljni argumenti zagovornikov tržnega pristopa na medijskem področju. Koncept svobodnega trga definira svobodo obveščanja predvsem kot možnost za izbiro med različnimi programi. Nasprotniki tega pristopa govorijo o »medsebojni kanibalizaciji kulture« (Appadurai, 1990) ali o kulturnem/medijskem imperializmu (Schiller, 1989), ker nacionalni programi samo reproducirajo popularne ameriške formate in žanre in jih »prilagajajo« nacionalnemu okolju.⁸

Vprašanje lahko zastavimo nekoliko drugače. Ali koncentracija lastnine in uvajanje oligopolov omejuje medijsko pluralnost, možnost izbire in javnega nadzora?

Ben Bagdikian, avtor knjige o medijskih monopolih, je šest let po prvi objavi

⁶ Po podatkih raziskave SJM – Media 92 54,6% slovenskih gledalcev gleda več oddaj na slovenski televiziji (43,5% zaradi jezika, 28,5% zaradi navade, 24,5% zaradi objektivnejših informacij). Gledanost satelitskih in kabelskih programov ne presega več kot 4% (ob petkih in sobotah zvečer). Če so na slovenski televiziji najbolj gledane oddaje tv Dnevnik 2, Utrip in popularni žanri, se na satelitskih programih predvsem gledajo filmi, nadaljevanke in šport.

⁷ Ti miti so: »Big is Better«, »More is Better«, »Izginjanje časa in prostora«, »Globalna kulturna homogenost«, »Rešimo planet Zemljo«, »Izvoz demokracije prek ameriške TV« in mit o »Novi ekonomski ureditvi«.

⁸ Licenca za popularni ameriški kviz »Wheel of Fortune« (1975) je prodana Franciji (TF1 – La Roue de la Fortune), Španiji (Antena 3 – La roulette de la Fortuna), Hrvaški (HRT1 – Kolo sreče), Nemčiji. ... Lastnik licence (Unilever) je obenem solastnik nadaljevanke Santa Barbara. V enem od nadaljevanj junakinja zmagaja v kvizu »Kolo sreče« (12. 10. 1993 HRT1) (Mattelart, 1991: 127, Carveth, 1992). Večina izvoza popularnega ameriškega programa na nove medijske trge Vzhodne in Srednje Evrope poteka po sistemu »barterja«. Načelo je enostavno. Oglaševalec ali oglaševalna agencija (npr. Procter & Gamble) ponudi program v zameno za uporabo oglaševalnega časa.

knjige zapisal: »Ko sem 1982 končal prvo izdajo knjige, je 50 korporacij nadzorovalo več kot polovico medijskega trga. Decembra 1986, ko sem končal popravke za drugo izdajo, se je njihovo število znižalo na 29. Zadnjič, ko sem jih prešteval, jih je bilo samo 20. Predpostavljam, da se bodo konec 90-ih lastniki največjih korporacij lahko usedli v eno konferenčno sobo« (Schiller, 1989: 35).

To desetletje je obenem desetletje največjih integracij. Japonska Matsushita (+ MCA Universal) in Sony (+ Columbia Pictures) nadzirata več kot 25% hollywoodske proizvodnje. Turner (s svojim filmskim arhivom MGM) in Time Warner sta postala največja oskrbovalca evropskega medijskega trga (Carveth, 1992: 705–724). Z druge strani je BBC po podpisu pogodbe z Rockefellerjevim Centrom postal največji programski izvoznik za kabelske mreže v ZDA (Elliot, 1990).

Globalizacija medijskega prostora predpostavlja takojšnjo dostopnost informacij. Konsumpcijski čas, ki ga imajo mediji na razpolago, se bistveno ne zvišuje.⁹ Če so dnevni časopisi umetno ustvarili 24-urni cikel uporabe informacij, so ga nove tehnologije multiplicirale (specializirani programi »around the clock«). Gledanje televizije zahteva minimalno uporabno intenziteto, ker se televizija lahko konsumira hkrati z drugimi vsakdanjimi aktivnostmi (Morley, Silverstone, 1991: 149–163). Medijska invazija na zasebno sfero je pod vplivom vse večje medijske konkurence (med različnimi mediji; časopis, radio, TV in različnimi programi in vsebinami istih medijev). Boj za omejeni konsumpcijski čas paradoksalno zvišuje ceno enote medijskega izdelka (Garnham, 1990: 50–53).

Mit o »globalni kulturni homogenosti« vključuje predpostavko o globalni »javnosti okusov« (skupni »svetovni nazor« – skupno globalno državljanstvo). Tudi če se občinstva nacionalnih držav razlikujejo po nacionalni biografiji, obstaja neka skupna podlaga pripadnosti določenemu občinstvu posameznega medija (MTV generacija?). Zagovorniki kulturnega nacionalizma (predvsem javni nastopi nekdanjega francoskega kulturnega ministra) vidijo v modelu javnih medijev najvarnejši mehanizem zaščite nacionalne identitete. Vloga nacionalne televizije naj bi bila promoviranje nacionalne kulture in vzpostavljanje mreže interpretacij (»kognitivnih« map), pomembnih za nacionalno samoidentifikacijo in selektivno (re)produkcijo tradicije in družbenega spomina.¹⁰

Kaj je temeljni paradoks globalnosti medijskega prostora? Če CNN reklamirajo vodilni svetovni politiki kot medijski uporabniki (»media watchers«), če je ta postaja postavila »pravila« poročanja o vseh svetovnih dogodkih (oddajanje »v živo«), če ga lahko gledajo v skoraj vseh državah sveta, lahko govorimo o globalnem mediju? Globalni CNN zahteva svoja input (periferna) nacionalna okolja. Boj za nacionalni (in mednarodni) kulturni nadzor kot poseben način nadzora oblikovanja javne razprave je značilnost lokalnih in globalnih medijskih sistemov. V obeh primerih gre za maksimiranje moči, za nadvlado nad definiranjem političnih agend – za ukinjanje avtonomije javnega področja.

⁹ Leta 1982, ko je 21% ameriških gospodinjstev imelo na razpolago 15 in več programov, je bil povprečni čas gledanja televizije 6 ur in 55 min. Deset let kasneje je 60% gospodinjstev imelo na razpolago 15 in več programov, konsumpcijski čas se je zvišal samo za sedem minut.

¹⁰ Za razumevanje teh procesov se sklicujemo na Williamsov pojem »structure of feeling« kot kulturno produkcijo in reprodukcijo, ki nastaja kot artikulacija vseh načinov življenja in nanje se navezujoče načine razmišljanja o svetu (Sparks, 1993: 77).

Leta 1966 je Fred Friendly odstopil s položaja predsednika CBS News. Vodstvo CBS se ni strinjalo z njegovo odločitvijo, da ne predvaja dnevno reprize popularne oddaje I Love Lucy zaradi pomembnega sporočila kongresa pred ameriško intervencijo v Vietnamu. Predsednik upravnega odbora korporacije je svojo odločitev utemeljeval s preveliko izgubo dobička, kar bi imelo negativne posledice na zaupanje delničarjev (Bagdikian, 1983: VII).

Odnos med komercialnimi in javnimi mediji je odnos med dvema modeloma trženja občinstva: ameriška televizija (občinstvo kot trg – »kaj želijo gledati«) in evropska televizija (v službi javnosti – »kaj naj bi gledali«) (Ang, 1990: 104).

Svoboda komuniciranja (in svobodno komuniciranje) naj bi bila glavna cilja medijskih politik večine držav. Evropska liberalna tradicija je svobodo tiska (razširjeno na vse medije) povezala s konceptom državljana. Deregulacija medijev v začetku 80-ih je neposredno vplivala na dekonstrukcijo javne sfere. Hkrati je to pomenilo dekonstrukcijo nocije svobode. Svoboda izražanja državljana postaja enakopravna svobodi korporativnega izražanja (Mattelart, 1991: 86–87, Schiller, 1989: 89–111).¹¹

Država naj bi zagotavljala normativno mrežo za zaščito svobode medijev tako pred lastnim vplivom kot tudi pred vplivom oglaševalnega kapitala. V realnosti je večina zahodnoevropskih držav kot pomemben cilj svoje medijske politike zastavila zagotavljanje medijskega pluralizma: več programov naj bi omogočilo izražanje različnih mnenj v družbi in omogočilo odprtost/dostopnost teh kanalov različnim družbenim skupinam.

Nacionalni medijski sistemi držav Vzhodne in Srednje Evrope, ki se lastninijo, obravnavajo razpoložljive frekvence kot ekonomski kapital. Običajno se kot argument za nelastninjenje elektronskih medijev uporablja teza o »pomanjkanju« razpoložljivih frekvenc (Horwitz, 1991: 24). Če je za zahodne države značilen nekakšen duopoly: ena močna javna in ena močna komercialna televizija je za postsocialistične države značilna monopolna javno(državna) komercialna televizija.

Obstajajo seveda razlike v načinih in obsegu državne intervencije znotraj medijskega področja. Tradicionalni nacionalni dnevniki (kot tipični monopoli) in državno regulirana RTV so primeri »cash cow« medijev: visoki dobički na vloženi kapital in nizko tveganje. Visoko rizični »one off« mediji (filmska produkcija, video, založništvo, satelitski in kabelski programi) so odvisni od kontinuirane konsumpcije in velikosti občinstva. »Cash flow« mediji so pomembni informativni kanali in imajo posebno politično vlogo. V večini primerov so deležni posebnega državnega nadzora in ureditve (preprečevanje koncentracije lastništva, vdora tujega kapitala...).¹² Z druge strani imajo »one off« mediji manjši politični vpliv, manj so predmet državne regulacije in toliko bolj odprti do komercialnega vdora (Tunstall, Palmer, 1991: 5–6). Pri odpiranju novih trgov (posebej postsocialističnih

¹¹ Leta 1978 je Vrhovno sodišče razširilo tolmačenje prvega amandmaja ameriške ustave tudi na korporativni govor. Po tej odločitvi imajo korporacije ustavno pravico do obveščanja javnosti o zadevah javnega interesa. Do tedaj veljavna doktrina Fairness je od elektronskih medijev zahtevala, da poročajo o javno pomembnih vprašanjih v imenu obveščanja celotne skupnosti (pravica javnosti, da je obveščena). S to odločitvijo sodišča je bil model »zaupanja« med javnostjo in mediji zamenjan z modelom »profitnega« sodelovanja (korporacije ponujajo oglaševalni denar v zameno za občinstvo).

¹² Britanski zakon prepoveduje povezovanje največjih komercialnih televizijskih postaj. Z druge strani zakonodaja Evropske skupnosti prepoveduje kakršne koli omejitve v medijskem povezovanju med članicami skupnosti (Sparks, 1993: 53).

držav) prihaja do navezave zasebni kapital – država. Zaradi izjemno visokih stroškov infrastrukturne opreme (satelitski krožniki, kabelska napeljava) medijski uporabniki sami poskrbijo za infrastrukturo – korporacije pa za strojno-programsko opremo.

Komercializacija medijske pokrajine je običajno povezana s koncentracijo lastnine in ustvarjanjem oligopolov. Medijski pluralizem ni sinonim za večjo možnost izbire, temveč predvsem za zagotavljanje neodvisnih komunikacijskih kanalov z možnostjo javnega nadzora. Globalizacija ne ustvarja avtomatično internacionalne sfere javnosti. Prav nasprotno, oživljanje nacionalnih javnosti je pogoj globalnih komunikacij. S komercializacijo namesto državljenjem nastopi posameznik z različnimi konsumpcijskimi preferencami. Izginjajočo sfero javnosti zapolni mreža privatno definiranih svetov.

Koncentracija lastnine v realnosti ne omogoča medijskega pluralizma.¹³ Svobodni trg tudi ne omogoča večje možnosti vstopa na medijski trg. Tako je v VB na primer treba imeti za ustanovitev nacionalnega dnevnika približno 20 mil. funtov, več kot 30 mil. za ustanovitev kabelskega televizijskega programa, več kot 50 mil. za franšizo glavne ITV in več kot 200 mil. funtov za postavitve novega satelitskega kanala (Curran, 1991: 93).

Komercializacija medijev spreminja tudi odnos do občinstva. Disciplinirano občinstvo nekdanjih tradicionalnih medijev nadomešča fragmentirana javnost, ki jo je možno zajeti samo s »catch all« pristopom. Rezultat tega je vse večje neskladje med uredniško politiko (politično usmerjenostjo medija) in javnim mnenjem. Veliki nacionalni tabloidi pokrivajo politično popolnoma razcepljeno javnost. Podobni trendi veljajo tudi za nacionalno javno televizijo, kjer se občinstvo razprši na nacionalne in transnacionalne komercialne satelitske in kabelske programe.

Tudi argument, da svobodni trg onemogoča ideološki nadzor vsebine, ne drži. Lastniki velikih medijev politično usmerjajo vsebinsko naravnost svojih časopisov. Kot lastniki uglednih dnevnikov vplivajo na oblikovanje nacionalne politične agende (Springerjev *Die Welt*, Hersantov *Le Figaro* in Murdochov *The Times*). V državah, v katerih delujejo, večinoma podpirajo konservativne politike (izjema je bila nekdanja navezava med Berlusconiem in Craxijem, ki jo je po zadnjih lokalnih volitvah zamenjal za ekstremno desnico). Podoben političen vpliv so imeli tudi Reith na BBC ali Bredow v Nemčiji in danes Bacher v Avstriji (Tunstall, Palmer, 1991).

Idealizirano poudarjanje marketinške demokracije ne upošteva temeljne vloge oglaševanja pri financiranju medijev. RAI z 32%, ORF s 40% in ZDF polovico svojih sredstev dobijo z oglaševanjem in sponzorstvom (Cuilenburg, Slaa 1993: 160, Euromedia Research Group, 1992). Javna televizija se vse bolj komercializira in poskuša prevzeti komercialne žanre in formate, zaradi katerih upada delež gledalcev.

Ta premik pri večji produkciji popularnih zgodb in zmanjševanju »političnih tem« ni nov pojav. Za razumevanje tega obrata je treba upoštevati tele trende: internacionalizacija ekonomije in z njo povezana internacionalizacija produkcije

¹³ Primer sosednje Avstrije je zelo nazoren. Z ene strani obstaja popolni monopol države nad radiodifuznim sistemom (postopek pred Evropskim sodiščem za človekove pravice zaradi kršenja 10. člena Evropske konvencije o človekovih pravicah), z druge strani vdor nemškega kapitala na področju tiskanih medijev. Nemška korporacija WAZ nadzira več kot 50-odstotno dva največja dunajska dnevnika: *Neue kronene Zeitung* (1.000.000) in *Kurier* (400.000). To je približno 80% naklade vseh dnevnikov v glavnem mestu in več kot 50% celotne naklade dnevnikov v Avstriji. Springer nadzira *Der Standard* in *Tiroler Tageszeitung* ter novi tednik *News* (Article 19 Report, 1993: 26–27).

novic, razvoj samorefleksivnosti medijskih strategij in fragmentacija občinstva (Sparks, 1991: 69–71).

Proces internacionalizacije poteka na več različnih ravneh: na organizacijski ravni (oblikovanje internacionalnih programov, transnacionalna lastnina), na ravni vsebine (homogenizacija programov, praksa koprodukcije), na ravni pridobivanja sredstev (pomembnost oglaševalnega denarja, pretok kapitala čez državne meje), na regulacijski ravni (Evropska skupnost, ITU), na ravni recepcije (internacionalno občinstvo lahko simultano gleda identične programe) (Negrine, Papat-hanassoupoulos, 1991: 11).

Globalizacija ekonomije predpostavlja, da se večina ključnih odločitev o gospodarskem in političnem življenju nacionalne države sprejema »nekje drugje«. Pred desetletji so na to vprašanje opozarjale nerazvite države pri svojem zavzemanju za novo informacijsko-komunikacijsko ureditev. Posledice tega procesa na nacionalne medijske sisteme so običajno označevali z medijskim/kulturnim imperializmom. Tisto, kar je novo, je, da v tej fazi proces prehaja tudi na razvite države. Internacionalizacija tiskanih medijev je povezana z ustvarjanjem »globalnih« (po vsebini in načinih povezave s svetovnimi finančnimi centri) časopisov, ki jih lahko uvrstimo med »quality« časopise.¹⁴ Če smo prej očrtali ta trend premika k popularni vsebini časopisov, je značilnost »globalnih« časopisov prav nasprotna. Njihova vsebinska usmerjenost je ukvarjanje z zadevami javnega pomena in so predvsem usmerjeni na nacionalne in mednarodne elite. Internacionalizacija medijskega trga paradoksalno fragmentira občinstva.

Internacionalizacija televizije pomeni predvsem podobno programsko strukturo, podobne profesionalne standarde, notranjo regulacijo in »skupne« lastnike. Ne glede na jezikovne ovire (kar je pri tiskanih medijih največja omejitev za »popolno« internacionalizacijo) in standardizacijo televizijske ponudbe so v večini evropskih držav nacionalni programi (javni in komercialni) najpomembnejši vir za oblikovanje programske porabe. Ameriški »vdor« v nacionalno programsko strukturo se predvsem osredotoča na filme, nadaljevanke, kvize in oglaševanje. Informacije o svetovnih dogodkih in nacionalnem političnem življenju ostajajo še naprej sfera dominantnosti nacionalnih televizij.

Kot drugi trend, pomemben za razumevanje kolonizacije javne sfere s popularnim medijskim materialom, je »razvoj samorefleksivnosti kot zavestne strategije medijskih artefaktov« (Sparks, 1991: 70). Običajno se ta trend povezuje s televizijo, značilen pa je tudi za razumevanje odnosov med televizijo in popularnimi časopisi. Programska strukturiranost televizijskih vsebin loči med novicami in poročanjem o aktualnih dogodkih in zabavo. V popularnem tisku je ta dokaj ostra razdelitev med »informacijo« in »zabavo« vse bolj zabrisana. »V popularnem tisku so ‚vesti‘ isto kot ‚zabava‘: eno ponuja substanco za drugo in oblika prezenatcije tudi tistih informacij, ki po svoji naravi niso zabava, je podobna zabavi« (ibid., 70).

¹⁴ Rider's Digest se tiska na 24 različnih lokacijah v 17 jezikih. Njegova naklada je okrog 28 mil. izvodov. Večina »globalnih časopisov« sodi med t.i. ekonomske časopise: Wall street Journal, Financial Times, International Herald Tribune (Mattelart, 1991: 68–76).

Predstavili smo nekatere temeljne trende, ki so značilni za razvoj »novega medijskega prostora« 90-ih. Rezultat globalizacije in internacionalizacije medijske sfere je premik v lokaciji moči odločanja z nacionalne države na mednarodne ekonomske sisteme. Nacionalna država nima mehanizmov za ureditev delovanja nadnacionalnih korporacij (vsa protimonopolna zakonodaja se praviloma ne spoštuje). Zaščita in razvoj nacionalnih javnosti posameznih držav sta pogoj vzpostavljanja internacionalne sfere javnosti. »Globalni mediji« so razkrojili klasično liberalno podobo javnosti, značilno za nacionalne države, niso pa vzpostavili »globalne« javne sfere. Pri tiskanih medijih se je koncentracija lastnine (ki ne upošteva meje nacionalne države) izražala v izginjanju nacionalnih medijskih mnenjskih voditeljev. Največjo krizo doživljajo tradicionalni strankarski časopisi. Paradoksalno je, da »globalni časopisi« več svojega časopisnega prostora posvečajo zadevam javnega pomena. Z druge strani nacionalni dnevniki s predvsem popularnimi vsebinami »pokrivajo« politično popolnoma razpršena občinstva. Internacionalizacija televizije hkrati uvaja standardizacijo organizacijskega delovanja, programskih vsebin in profesionalnih kodov. V večini držav so tradicionalni javni mediji pod pritiskom komercializacije. Od klasične triade (obveščanje, izobraževanje, zabava) naj bi javni mediji predvsem »skrbeli« za obveščanje in izobraževanje, zabavni programi pa naj bi postali izključno programska vsebina komercialnih postaj. V svoji zgodovinski analizi razvoja elektronskih medijev Scannell in Cardiff (1991) ugotavljata, kako so intelektualci srednjega razreda kolonizirali javne medije (BBC). Iz tega izhajajo vse zahteve po vzpostavljanju nacionalnih medijev, ki naj bi (re)producirali nacionalno kulturo (kot nasprotje popularni/»globalni« kulturi komercialnih programov). Kakšna je torej prihodnost javnih medijev konec tega desetletja?

Če izhajamo iz Williamsove definicije »demokratskega« medijskega sistema, ki je samo »stvar diskusije in imaginacije« (1976: 133) institucije, ki naj bi zagotavljale demokratske svoboščine, so vsekakor javni mediji. Ideja javnih medijev nikakor ni sinonim za javni monopol (države). Že prej smo povedali, da je praksa razvoja medijev v razvitih zahodnoevropskih državah pokazala, da je državna regulacija na področju radia in televizije izoblikovala bolj demokratske medije od deregulacije (in vpliva svobodnega trga) na področju tiskanih medijev. Za urejevanje nacionalnih medijskih sistemov Curran (1991: 48–49) predlaga štiri možne modele: model centralistično nadzorovane tržne ekonomije (konkurenčnost med mediji naj bi bila urejevana glede na javni interes). Država naj bi omogočila različne načine financiranja: od naročnine, oglaševanja, subvencij. Drugi model je »model mandatne tržne ekonomije«, kjer naj bi mediji predstavljali širok spekter različnih političnih mnenj in vrednot v družbi (nizozemski model medijske stratifikacije). V modelu »regulirane tržne ekonomije« naj bi država s pomočjo subvencij onemogočala lokalne (in nacionalne) monopole. Glede na to da visokonakladni časopisi »odvzemajo« oglaševalni denar manjšim, naj bi država s sistemom subvencij podpirala mnenjsko raznovrstnost.¹⁵

Model državno regulirane in tržne ekonomije je kombinacija javnih, civilnih in

¹⁵ Švedski Press Subsidies Board sestavljajo predstavniki vseh političnih strank. Večina njegovih subvencij se dodeljuje časopisom, katerih občinstvo ne presega polovice celotnega občinstva v določeni regiji. Med vladavino socialdemokratov je največje subvencije prejemal konzervativni Svenska Dagbladet, ki je najbolj kritiziral takratno vladno. Denar priteka v sklad od davkov na oglaševanje (Article 19, 1993: 87). Avstrijska vlada subvencionira vse časopise (vključno z visokonakladnimi) in za to letno porabi 9,1 mil. USD (Article 19, 1993: 26–27).

tržnih področij. Komercialno področje naj bi bilo pod minimalnim državnim nadzorom in bi se izoblikovalo s pomočjo prodaje franšiz komercialnim organizacijam. Tako pridobljena sredstva naj bi se uporabljala za razvoj civilnega (in javnega) sektorja in bi omogočala večjo kulturno in mnenjsko diverzifikacijo.

Odločitev med javnimi/komercialnimi mediji ali nacionalnimi/globalnimi mediji je predvsem odločitev o zaščiti avtonomne nacionalne sfere javnosti.

LITERATURA:

- ANG, IEN (1991) *Desperately Seeking the Audience*. London: Routledge.
- APPADURAI, ARJUN (1990) Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy, *Theory Culture and Society* 7(2-3): 295-310
- BAGDIKIAN, BEN H. (1983) *The Media Monopoly*. Boston: Beacon Press.
- CARVETH, ROD (1992) The Reconstruction of Global Media Marketplace v *Communication Research* 19(6): 705-724
- CUILLENBURG, J. IN P. SLAA (1993) From Media Policy towards a National Communications Policy: Broadening the Scope v *European Journal of Communication* 8(2): 149-173
- CURRAN, JAMES (1991a) Rethinking the Media as a Public Sphere v P. Dahlgren in C. Sparks (ur.) *Communication and Citizenship*. London: Routledge.
- CURRAN, JAMES (1991b) Mass Media and Democracy: A Reappraisal (82-117) v Curran J. in Gurevitch M. (ur.) *Mass Media and Society*. London: Edward Arnold.
- ELLIOT, PHILIP (1990) Intellectuals, the »information society« and the disappearance of the public sphere v Collins, Curran... (ur.) *Media Culture & Society: A Critical Reader*. London: Sage.
- ELLIS, JOHN (1991) *Visible fictions*. London: Routledge, (6. izdaja) Euromedia Research Group (1992) *The Media in Western Europe*. London: Sage.
- FERGUSON, MARJORIE (1992) The Mythology about Globalization v *European Journal of Communication*, 7(1): 69-93
- GARNHAM, NICHOLAS (1990) *Capitalism and Communication*. London: Sage. Hallin, Daniel in Paolo Mancini (1984) Speaking of the President: Political Structure and Representational Form in U.S. and Italian Television News v *Theory and Society*, 13(6): 829-851
- HORWITZ, ROBERT (1991) The First Amendment Meet Some New Technologies: Broadcasting, Common Carriers, and Free Speech in 1990s v *Theory and Society* 20 (1): 21-73.
- MANCINI, PAOLO (1993) Between Trust and Suspicion: How Political Journalists Solve the Dilemma v *European Journal of Communication*, 8(1): 33-51
- MATTELART, ARMAND (1991) *Advertising International*. London: Routledge. Morley, David in Roger Silverstone (1991) Communication and Context: ethnographic perspectives on the media audience (149-163) v Jensen, Jankowski (ur.) *A Handbook of Qualitative Methodologies for Mass Communication Research*. London: Routledge.
- NEGRINE, R. IN S. PAPATHANASSOPOULOS (1991) The Internationalization of Television v *European Journal of Communication*, 6(1): 9-32
- Press Law and Practice (A Comparative Study of Press Freedom in European and Other Democracies). *Article 19 Report*, March 1993 UNESCO.
- ROBILLARD, SERGE (1993) *La réglementation et les systèmes de régulation de l'audiovisuel dans 35 Etats de l'Europe*. Mediafact Series, The European Institute for the Media.
- SEPSTRUP, PREBEN (1989) *Transnationalization of Television in Western Europe*. Acamedia Research Monograph 5. London: John Libbey.
- Scannell, Paddy in David Cardiff (1991) *Social History of Broadcasting*. Vol I. Oxford: Basil Blackwell.
- SPARKS, COLIN (1991) Goodbye, Hildy Johnson: the Vanishing, serious press'. (58-74) v P. Dahlgren in C. Sparks (ur.) *Communication and Citizenship*. London: Routledge.
- SPARKS, COLIN (1993a) Raymond Williams and the Theory of democratic Communication (69-87) v Splichal, S. in Wasko J. *Communication and Democracy*, Norwood: Ablex.
- SPARKS COLLIN (1993) Trends in British media System v Splichal, S. in Kovats, I. (ur.) *Media in Transition: An East West Dialogue*.
- SPLICHAL, SLAVKO (1992) *Izgubljene utopije?* Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Tunstall, Jeremy in Michael Palmer (1991) *Media Moguls*. London: Routledge.
- WILLIAMS, RAYMOND (1976) *Communications*. Harmondsworth: Penguin (3. izdaja).

Elite med populizmom in domačijskosti

(Tipologija slovenskih televizijskih gledalcev v devetdesetih)

Televizija je privatno življenje nacionalne države... nerazumljivo za vsakogar zunaj njenega obzorja.

(J. Ellis: 1992)

Uvod

Če sprejmemo teorijo sodobne vertikalne stratifikacije, ki jo ponuja K. Eder (1992), bi rekli, da je danes klasični boj za dohodek (ali ekonomski kapital) dopolnjen z novimi tipi klasifikacijskih bojev: 1. bojem za formalno izobrazbo, 2. bojem za okus, ki je povezan z bojem za izobrazbo, in 3. bojem za moralno odličnost. Ta pomeni mobilizacijo moralne teže ene skupine nasproti drugi. Mor-da je še najboljši aktualni primer boja za moralno odličnost zanimiva in obenem smešna razprava o ogroženosti slovenskega jezika in »nacionalni substanci«. To raziskavo o televizijskem okusu slovenskih gledalcev smo razumeli kot delen prispevek k raziskovanju boja za okus, torej tudi k raziskovanju boja za položaj v slovenski družbi. Kar torej ločuje realne razrede ljudi med seboj, je sposobnost dokazovanja univerzalne vrednosti lastne kulture. Vloga televizije v procesu univerzalizacije je pomembna. Selekcionirana poraba televizije (t.j. poraba, ki jo določa ta tip in količina simbolnega kapitala) pa ima nekaj specifičnosti v primerjavi z vso drugo kulturno potrošnjo.

Branje časopisov na primer, je klasificirana kultura, ki se v našem primeru giblje med *Mladino* in *Razgledi* na eni strani ter *Nedeljskim dnevnikom* in *Jano* na drugi. Ta klasifikacija nam govori o ostrem ločevanju med (sub)kulturnimi svetovi, njihovimi kulturnimi kodi in kompetencami. Televizija (nasploh in tako tudi TVS) ima v primerjavi s tiskom mnogo manj diferencirano občinstvo. Velik del televizijskega programa ima, kot bomo ugotovili, široko, malo segmentirano publiko, znotraj katere težje identificiramo tipične skupine. Teže torej klasificiramo gledalce v specifične demografske, razredne subkulturne in/ali življenjskostilne segmente glede na njihovo selektivno potrošnjo televizijskih estetik. Osnovno ločevanje potencialnih gledalcev je tako ločevanje na gledalce in negledalce. Gledanje televizije je namreč odločitev, ki zahteva malo resničnega angažmaja – gledanje televizije je, kot pravijo Angleži, »low-involvement decision«. Izbira točno določenega programa na televiziji je tipično subjektivna odločitev, za katero bi le stežka našli definirano in angažirano motivacijo. Glavni angažma ostaja, ali sploh prižgati televizijo ali ne.

Če torej večina gledalcev gleda večino programa, s katerim je večinoma povprečno zadovoljna,¹ je toliko pomembneje ugotavljati, a) kakšen je program na

* Mag. Breda Luthar, asistentka na FDV, dr. Mitja Hafner Fink, docent na FDV.

nacionalni televiziji, ki se *ne* naslavlja na posebne ciljne publike, temveč na »Slovence nasploh«, in torej kvantitativno in kvalitativno (zavzema najbolj gledane termine) obvladuje programsko shemo. Ta program torej po definiciji predpostavlja skupno izkustvo občinstva in gledalce konstruira kot homogeno skupino. In b) nediferenciranost televizijskega občinstva povečuje pomembnost marginalizirane televizijske estetike. Ta je namreč tista, ki ob homogenizirajočem učinku večine televizijskega programa gledalce kljub temu diferencira v podskupine. Marginalizacijo zopet razumemo kot kvantitativno redkost teh programov in/ali kot marginaliziranje s potiskanjem na rob programske sheme.

Vprašanje televizijskega »outputa« ni predmet tega pisanja, saj zadeva analizo medijskega teksta in obenem programske sheme, ki določene televizijske žanre, vsebine in estetike privilegira. Privilegiranje pa je rezultat konceptualizacije lastnega poslanstva in imaginiranja izkustva in preferenc občinstva.

Problema smo se v tej raziskavi lotili z gledalske strani ekrana – zanimali so nas *prevladujoči televizijski okus slovenskih gledalcev in marginalni okusi, ki tipične skupine gledalcev med seboj diferencirajo*. Izhajali smo iz predpostavke, da je televizijski okus gledalcev razredno specifična kulturna praksa in zato odvisen od razrednih (sub)kultur ali drugače, okus je indikator specifične družbene pozicije. Naš cilj je bil konstruirati *topografijo okusa slovenskih televizijskih gledalcev v interakciji s televizijskim programom, ki je na voljo*. Topografija torej, ki je rezultat tako objektivne kulturne diferenciacije med sloji kot rezultat hegemoničnega učinka televizijskega programa.

Analizo smo tako zasnovali na treh osnovnih predpostavkah: 1) prva pravi, da se politični boj pomika z vprašanj distribucije (torej ekonomije) k vprašanjem kulture življenja (življenjskostilnim vprašanjem ali vprašanjem slovnice oblik življenja). Tako meni K. Eder, da je temeljni antagonizem, ki določa način obstoja na primer srednjega razreda, *konflikt glede sredstev uresničitve »identitetne eksistence«*. Gre torej za *nadzor nad oblikovanjem identitete*. Vsak konflikt, ki ima opraviti z izključevanjem od sredstev, ki omogočajo »identitetni« družbeni obstoj, ima politično naravo. V našem primeru je tako sredstvo televizija.

2) Druga predpostavka pa pravi, da je ustvarjanje hegemonije najbolj učinkovito ravno preko kulturnega okusa, torej preko poskusa uveljaviti posebni kulturni okus kot univerzalen.²

S Crook, J. Pakulski in M. Waters govorijo v svoji *Postmodernization* (1992) o sodobni prevladi statusa nad razredom. Menimo, da je mnogo relevantnejša Ederjeva analiza (1993), ki govori o *potrebi po redefiniciji koncepta razreda*, ne pa po njegovi nepotrebnosti. Kulturna diferenciacija je instanca v razredni diferenciaciji in ne dodaten, nov način diferenciranja. Da bi torej po Ederjevem mnenju modernizirali koncept razreda, moramo upoštevati naraščajočo pomembnost kulture, te subjektivne strani razreda. Ostajamo torej pri razrednem pristopu, ki temelji na funkcionalno-relacijskem pristopu do družbene stratifikacije. Zgornji avtorji (in

¹ Za 70% naših anketirancev v SJM-MEDIA 1992 na slovenski televiziji *ni* oddaje, ki jim ne bi ugajala v taki meri, da bi jih celo motila. Obenem pa je le 26,7% tako navdušenih nad neko oddajo, da njeno gledanje posebej načrtujejo in si zanjo vzamejo čas.

² K. Eder govori o novi evoliucijski stopnji v realizaciji razredne družbe, ko materialna ekonomija in materialna produkcija postaneta nezadostni za razlago in moramo bolj in bolj upoštevati *kulturno produkcijo* kot mehanizem vertikalne klasifikacije. Eder se v tem smislu sicer strinja z avtorji, kot so A. Giddens, M. Featherstone ali U. Beck, toda relativizira njihovo »individualizacijo družbene neenakosti« (Beck). »biografijo kot individualni projekt« (Giddens, 1991) ali »detraditionalizacijo življenjskostilne politike« (Featherstone, 1992). Meni namreč, da ne moremo govoriti o družbi onstran razrednosti, temveč o družbi, ki zahteva novo operacionalizacijo razreda.

drugi avtorji, ki zastopajo tezo o »individualizaciji« razrednih razlik v sodobni družbi), pa zastopajo stratifikacijski pristop, ki tematizira problematiko neenake porazdelitve družbenih dobrin.

Na tej podlagi so nas zanimala subkulture gledalcev slovenske televizije. Drugeče povedano, menili smo, da je medijski (estetski) okus del subkulturne socializacije v družbeni sistem vrednot. Toda, kot govorita že zgornji dve predpostavki, ne bi mogli narediti večje napake, kot če bi se vprašali, *kaj televizijski gledalci na televiziji najraje gledajo*, in menili, da lahko ugotovljamo njihove preference neodvisno od programa nacionalne televizije. Tretja predpostavka torej, ki je tesno povezana s prvima dvema, govori o zvezi med gledalskimi subkulturami in medijskim tekstom.

3. Preference gledalcev namreč niso neodvisne od tega, kaj imajo sploh na voljo na nacionalni televiziji. Tipične skupine slovenskih gledalcev, ki jih bomo dobili, so tako rezultat medsebojnega učinkovanja *institucionalne ponudbe in subkulturnih estetskih okusov*.

Gledalce smo v anketi SJM MEDIA '92 (vzorec je vključeval 2085 anketirancev) spraševali po gledanju, ne-gledanju oddaj *domače produkcije* slovenske televizije. Vprašanje se je glasilo: »*Katere od navedenih oddaj TV Slovenija pogosto gledate? Prosim, da vsako oddajo, ki jo gledate, ocenite z oceno od 1 do 5, 1 – najnižja ocena, 5 – odlično*«.» Tipične skupine gledalcev so tako rezultat večje ali manjše potrošnje posameznih skupin oddaj, razvrščenih s faktorsko analizo v pet skupin (populistična zabava, politika, visoka kultura, domačijska zabava in alternativna zabava). Tipične skupine okusov (11), ki smo jih tako dobili, smo skušali nato definirati glede na osnovne demografske značilnosti – spol, starost, izobrazba ter glede na selektivno branje časopisov, vernost, etično stališče do potrošnje – vrsta zapravljenosti oz. varčnosti).

Kulturni okus, kulturna kompetenca, medijska poraba

Izobrazba, okus in morala so torej v središču sodobne družbene neenakosti. Lahko torej govorimo o novi evolucijski stopnji razredne družbe – subkulturne razlike stopajo na mesto razrednih razlik. In če se izrazimo po vojaško – *sodobni razredni boj je boj kompetenc*.

Koncept kulturnega okusa in koncept kulturne kompetence sta torej osrednjega pomena ne le za razvrstitev naših televizijskih oddaj, temveč tudi za sam koncept te raziskovalne naloge. Z enim stavkom bi lahko rekli, da smo s tipologizacijo slovenskega občinstva skušali *sociologizirati pojem okusa*. Okusa (v našem primeru gre torej za vrednotenje oddaj domače produkcije, vključenih v redno programsko shemo slovenske televizije) tako ne razumemo kot individualne kategorije, odvisne od individualnih lastnosti posameznega člana občinstva, niti kot naravnega daru, temveč kot kategorijo, ki je tesno povezana s kulturnimi kompetencami, pridobljenimi z izobrazbo, prevzetimi preko slojevskega porekla. Je generacijski koncept, povezan z (ne)potrošnjo drugih množičnih medijev in visoke kulture ter v povratni zvezi s celotnim življenjskim etosom (od vernosti do odnosa do materialnih dobrin, življenjskim stilom). Sheme izkustev in interpretacije torej regulirajo kulturne prakse.

Kategorizacija oddaj (pet skupin) in kategorizacija televizijskega občinstva v enajst gledalskih subkultur sta zemljevid medijskega okusa in preferenc ter tudi sestavni del modela slojevskih življenjskih stilov. Okus je eden ključnih označeval-

cev in elementov človekove družbene identitete. Življenjski stil pa, ki ga ne določajo več tradicija in nujnost, pomanjkanje (torej ni več enostavni prevzem življenjskega stila prednikov, temveč vsaj delno podlega svobodni odločitvi), je sestavni del identitete.

Pojem življenjskega stila v sociološki teoriji pomeni distinktivni življenjski stil specifične statusne skupine, glavni vpliv na uporabo pojma pa ima Max Weber. Njegov »stil življenja« je povezan z njegovimi »Stande«, stanovi. Uporablja se v vsakdanjem jeziku in v jeziku oglaševalcev. Znotraj sodobnih teorij potrošnje pa konotira individualnost, samoizražanje in stilistično samozavedanje. Telo, obleka, govorica, prosti čas, preference pri hrani in pijači, način stanovanja, avto, izbira počitnic, medijske preference – vse to so indikatorji individualnosti okusa in smisla za stil. V industriji oglaševanja in v medijski industriji se raziskovalci trga in profesionalci oglaševanja že nekaj časa pomikajo stran od modelov diferenciacije trga in občinstva glede na socialne in demografske značilnosti nasproti modelu, temelječemu na dejavnikih, ki označujejo specifični življenjski stil. Tako so v ZDA razvili znano VALS shemo (Value and Lifestyle Program), ki je ameriške potrošnike/občinstvo razdelila v devet razpoznavnih življenjskih stilov.³ Podobni modeli obstajajo na Japonskem, v Avstraliji in v zahodnoevropskih državah.

Koncept življenjskega stila je nedeljivo povezan z dobo visoke modernosti – pojem implicira izbiro med celo vrsto možnostmi na različnih področjih življenja (na primer preživljanje prostega časa ali kulturna potrošnja) in je obenem stvar *prisvojitve in ne tradicionalne predaje*. Bolj posttradicionalno je okolje, kjer se posameznik giblje, bolj življenjski stil zadeva samo jedro samoidentitete, njeno oblikovanje in preoblikovanje. Režimi simboličnega razodetja (od obleke do hrane ali medijske potrošnje) so osrednjega pomena za posttradicionalno samoidentiteto.

Potrošnja in preference v življenjskem stilu zadevajo diskriminatorne sodbe, ki identificirajo našo konkretno sodbo v primerjavi z okusom drugih. Določene konstelacije okusa, konzumpcijske preference (kulture in materialnih dobrin) in prakse življenjskih stilov, različnih stilizacij življenja lahko povežemo z določenimi poklicnimi in razrednimi/slojevskimi frakcijami. Tako zastavljena natančna analiza, ki bi obsegala tudi televizijske preference, o katerih govorimo v tem besedilu, bi omogočala izris slovenskega »univerzuma« okusov, življenjskih stilov, potrošniških in ne nazadnje splošno etičnih in političnih preferenc znotraj slojevsko strukturirane družbe. *Kultura je tako razumljena kot »boj« glede tega, kako naj razume-mo svet.*

Dualizem dobrega/slabega okusa torej znotraj tako sociologiziranega pojma okusa ne obstaja. Če smo oddajo razvrstili v razred visoke kulture, je torej nismo ocenili bolje kot oddajo, razvrščeno v razred folkloristične zabave. Razvrščena je bila na podlagi svojih formalnih in vsebinskih značilnosti, ki jih specifični *vrednostni režim* umešča v ta ali oni razred. Te značilnosti zadevajo specifično kulturno kompetenco za njeno potrošnjo. Treba je poudariti, da vrednostni režim, ki pripisuje visok ali nizek status kulturnemu (medijskemu) produktu, ni univerzalen. Medsebojno odvisna termina popularno/nepopularno moramo obravnavati kot strukturalno načelo, ki ga vzdržujejo specifične institucionalne konfiguracije v določenem času. Koncept nacionalne kulture in na njem temelječ koncept naci-

³ Življenjski stil je v študiji, ki jo je financiral Stanford Research Institute, definiran kot... »edinstveni način življenja, definiran kot zbir vrednot, motivacij, stališč, potreb, sanj in posebnih načinov gledanja na svet« (W. Leiss, S. Klíne, S. Jhally, *Social Communication in Advertising*, Methuen 1986:256).

onalne televizije je gotovo ena takih institucionalnih konfiguracij. Koncept »popularnega« variira, je torej kulturno in politično konstruiran. V tej analizi smo skušali zajeti del kompleksnega odnosa med *družbenimi skupinami* (nekateri med njimi so precej stabilne, druge pa v stalnem procesu oblikovanja in preoblikovanja, kot na primer srednji razred) ter *vrednostnimi režimi*, ki določajo kulturni okus in kulturne kompetence in tako preference v konzumaciji televizije.

Zveza med programsko shemo in preferencami občinstva

Gledanje televizije je dejavnost, ki je neizogibno del cele vrste drugih domačih dejavnosti in jo le v tem kontekstu lahko veljavno analiziramo in razumemo. Odnosom med različnimi spremenljivkami, ki jih te vrste študija raziskuje, je treba nujno dodati teoretično zasnovo, iz katere nastaja *identifikacija spremenljivk, katerih zveze so za nas pomembne*. Zato smo poskušali razširiti enostavno raziskovanje gledanosti posameznih programov (tako imenovani »rating« ali v naši obliki »barometer gledanja«), ki povezuje gledanje (identificirano le kot prižgan ali ugasnjen televizor) in všečnost posameznih programov z nekaj generaliziranimi in standardiziranimi spremenljivkami, ki naj bi pojasnjevale razlike v gledanju (spol, starost). Taka redukcija spregleda *vse druge podlage za oblikovanje identitete in razlike*. Gre nam torej za proučevanje gledanja televizije kot kompleksne in kontekstualizirane domestične prakse.

Ko interpretiramo podatke o gledanosti posameznega programa, je torej treba upoštevati programsko shemo. Čas predvajanja in sam kanal predvajanja v veliki meri vplivata na velikost občinstva, ne da bi imela zvezo s priljubljenostjo programa pri občinstvu. Zato je mogoča veljavna primerjava le med programi, ki jih tv prikazuje ob približno podobnem času in na kanalih, ki imajo podobno vlogo. Aktivno vlogo pri načinu potrošnje in ugajanju programa torej igra programska shema, ki jo določa televizijska institucija. Oba teksta (televizijski program na eni strani in podatki o občinstvu na drugi) je zato treba »brati« v tesni zvezi. *Ni občinstva, katerega preference bi bile neodvisne od tega, kar ima na voljo, in to predvsem v domačem jeziku*. Statistične raziskave o obnašanju občinstva implicitno predpostavljajo privilegiran status občinstva v odnosu do medijske ponudbe. Toda naj poudarimo, da za popolnejše razumevanje *odnosa med občinstvom in televizijo* sama konstrukcija občinstva s pomočjo anketnega vprašalnika ne zadostuje. Ta odnos vključuje še vpliv televizijskega programa na preference in vpletenost televizije v vsakdan. Vsakdanje gledanje televizije je namreč prepleteno z drugimi aktivnostmi in je od njih odvisno. To dokazuje *Slika 1*, ki kaže dnevni krivulji velikosti televizijskega občinstva po časovnih pasovih v New York Cityju⁴ in Sloveniji. Obstoječi družbeni vzorci organizacije doma seveda vplivajo na način, na katerega je televizija inkorporirana ali udomačena v vsakdan gledalcev. Od tod je »prime-time« TVS (od 7.30 do 8. ure) uro in pol pred ameriškim (9. do 10. ure). Toda gre le za časovni pomik, osnovni vzorec pa ostaja isti. Ravno bizarnost in neprimerljivost med New Yorkom in Ljubljano podpira naš argument – opravlja imamo torej z dvema zelo različnima televizijskima kulturama z identičnim vzorcem potrošnje televizije.

Vrsto oddaj na slovenski televiziji bi lahko uvrstili med populistične oddaje

⁴ Vir: T.P. Barwise in A.S.C. Ehrenberg, 1988. Vir za urnik gledanja slovenskih gledalcev je SJM-MEDIA '92 – barometer gledanja.

GLEĐANOST TV PREKO CELEGA DNEVA SLOVENIJA IN NEW YORK CITY (tedensko povprečje)

s številnim, nediferenciranim občinstvom – II. televizijski Dnevnik, Zdravo, Ona-On itd. Še enkrat bi radi poudarili, da to niso nujno oddaje, ki so izključno po svojih intrinzičnih lastnostih privlačne za tako široko nesegmentirano publiko – sam čas predvajanja posameznih oddaj je lahko v soglasju z dnevnim urnikom potencialnih gledalcev. Prav gotovo velja, da bo imela oddaja, predvajana po II. TV Dnevniku na prvem programu slovenske televizije več gledalcev kot ista oddaja, predvajana zgodaj popoldne. Obenem je tu treba upoštevati še tako imenovani »učinek lojalnosti do svojega programa«. Ko govorimo o preferencah občinstva in njegovi segmentaciji glede na medijske preference, demografske značilnosti itd., se je nujno treba zavedati vpliva ponudbe na televiziji, sestave te ponudbe – televizijskega urnika ter prevladujoče televizijske estetike.

Predpostavko, da je televizija medij, ki zahteva le majhen angažma, ponazarja tudi stalna vsakodnevna velikost televizijskega občinstva – 87,5% Slovencev gleda tv vsak dan ali večino dni in razlike so glede na segmentacijo občinstva zanemarljive – ne glede na predvajani program. Podobno ugotavljata za Američane P. Barwise in A. Ehrenberg (1988): »Dnevni ritem skupnih odstotkov (največji odstotek Američanov (50% gleda televizijo med 9. in 10. uro zvečer, op. B.L.) se malo spreminja kljub predvajanju različnih programov. Če neki povprečni večer ob sedmih zvečer 30% dane populacije gleda televizijo, bodo razlike od dneva do dneva variirale le minimalno.« Razlike v velikosti občinstva nikoli ne bodo prese-

gale treh odstotkov *ne glede na program*. Vzorec gledanja bolj variira med podskupinami občinstva, toda v »off-peak« gledanju – pri nas po enajsti uri zvečer. Etnografske analize občinstva namreč govorijo o vrsti dejavnosti, ki jih gledalci opravljajo ob gledanju televizije, in o vrsti funkcij, ki jih ima televizija za gledalce (priložnost za družinsko interakcijo, priložnost, da se gledalec izogne družinski interakciji, navada, transmisijiska vloga – preganjanje osamljenosti itd.). Prav tako bomo lahko ugotovili, da je »čisto gledanje« redko. Npr. Gunter in Svennevig ugotavljata iz svojih vprašalnikov, da od 50 do 64 odstotkov gledalcev (v različnih nacionalnih kontekstih) običajno gleda televizijo in obenem počnejo nekaj drugega (pri nas je ta odstotek 47,5). Pri raziskovanju občinstva v zadnjem času torej vedno bolj priznavajo pomembnost analize konteksta gledanja – pripoznavanje pomembnosti domačega konteksta recepcije.

Prevladujoči način raziskovanja televizijskega občinstva temelji na nekaterih temeljnih premisah (D. Morley, 1992:175), za katere smo menili, da jih je treba korigirati: 1. raziskovanje po navadi ne meri televizijskega gledanja kot takega, temveč druge dejavnike – prižgano televizijo, prisotnost v sobi, za katero meni, da je zanesljiv indikator gledanja televizije. 2. predpostavlja, da je prižgati televizijo indeks želje gledati določen program – ne pa recimo refleksno dejanje, ki označuje gledalčev »prihod domov«. 3. gre za predpostavko, da je vsako gledanje rezultat individualne odločitve. Znano pa je, da se večina gledanja dogaja v skupinah, kjer je moč neenakomerno porazdeljena (v spolnem in generacijskem smislu – mož/žena, starši/otroci) in je izbira programa stvar pogajanja. In četrtič, tovrstna raziskovanja po navadi predpostavljajo, da lahko odločitve o gledanju smiselno obravnavamo kot osvobodjene konteksta in enakovredne. Tako je zapostavljen različen pomen, ki ga ima »ista« izbira zaradi različnih kontekstualnih dejavnikov, kot je na primer *razlika v dohodku ali simbolnih kompetencah* pri različnih razrednih (sub)kulturah. Ti dejavniki omogočajo ali omejujejo alternativno izbiro za preživljanje prostega časa. »Gledanje televizije« torej ni dejavnost, ki bi imela enakovreden pomen za vse.

Identifikacija tipičnih skupin gledalcev

Tipe slovenskih gledalcev – 11 značilnih skupin smo lahko razkrili – smo oblikovali na podlagi tipizacije oddaj slovenske televizije. Vse, kar slovenska televizija ponuja, smo razvrstili v pet razredov:

1. POLITIKA (TV-dnevnik, Žarišče, Omizje, Tednik, Utrip, Zrcalo tedna)
2. ZABAVA (Križ-Kraž, Ona-On, Poglej in zadeni, Komu gori pod nogami, Bobenček, Glasba, show in cirkus, Maja vam predstavlja, TV-Variete)
3. ALTERNATIVNA ZABAVA (rock, npr. Videogodba, Videošpon, Studio City, alternativna glasba, npr. Druga godba)
4. FOLKLORISTIČNA ZABAVA (Košnikova gostilna, Videomeh, Domači ansambli)
5. ELITNA KULTURA (Osmi dan, Oči kritike, Povečava, Umetniški večer, Novosti založb: Odprta knjiga)

Do takšnih skupin nismo prišli na podlagi formalnih meril delitve televizijskega programa, ampak smo na podlagi podatkov o gledanosti skušali identificirati skupine, ki vključujejo oddaje, za katere lahko rečemo, da predstavljajo isti okus televizijskega občinstva. To pomeni, da posamezna skupina vključuje oddaje, ki se običajno pojavljajo v bloku: če je anketiranec gledal eno od oddaj iz te skupine,

potem obstaja velika verjetnost, da gleda tudi druge oddaje, ki so bile razvrščene v to skupino, ter obratno. Pri tem smo si pomagali s faktorsko analizo. V prvem koraku smo v faktorski model vključili 36 spremenljivk, ki govorijo o gledanosti 36-ih oddaj⁵ TV Slovenija (dihotomne spremenljivke: 1-gleda, 0-ne gleda). Rezultat analize v tem koraku je bil sedem faktorjev – skupin oddaj. Pri tem je bilo nekaj oddaj takšnih, ki se niso izrazito vezale na noben poseben faktor (npr. Zdravo, Sova). Nekaj je bilo takšnih oddaj, ki so oblikovale poseben faktor s šibko pojasnjevalno močjo (na primer Poročila ob 12.00, Slovenski magazin). Nekaj pa je bilo takšnih oddaj, za katere ni bilo mogoče smiselno pojasniti njihove uvrstitve v posamezni faktor (na primer koncerti resne glasbe, Obzorja duha, Moški/Ženske). Takšne oddaje smo v naslednjem koraku izločili iz modela in tako prišli do *modela s 25 spremenljivkami*. Opravili smo analizo glavnih osi in izvedli poševnokotno rotacijo matrike petih faktorjev (tabela 1).

Tabela 1: Rezultat faktorske analize 25 spremenljivk gledanosti oddaj slovenske televizije (poševnokotna rotacija, strukturna matrika – korelacija spremenljivk s faktorji)

		zabava	alternativna zabava	politika	elitna kultura	folkloristična zabava
		FACTOR 1	FACTOR 2	FACTOR 3	FACTOR 4	FACTOR 5
Križ Kraž	V2.23B1	.62587	-.18769	.47359	-.30102	.41980
Poglej in zadeni	V2.23B3	.64852	-.36570	.31711	-.37002	.27538
Ona-On	V2.23B4	.68268	-.19495	.48329	-.26841	.44389
Komu gori pod nogami	V2.23B5	.74430	-.28582	.40154	-.36241	.35501
Bobenček	V2.23B7	.64618	-.43460	.30548	-.46340	.24412
Glasba, show in cirkus	V2.23B8	.61094	-.47463	.31870	-.44954	.25119
TV-Variete	V2.23B9	.66174	-.41805	.34119	-.49753	.19042
Maja vam predstavlja	V2.23B10	.62786	-.45381	.30027	-.50672	.21074
Videogodba	V2.23D4	.41651	-.76927	.28801	-.41841	.10662
Druga godba	V2.23D5	.41091	-.77854	.25086	-.52079	.18919
Videošpon (Jonas)	V2.23D6	.43617	-.81475	.25587	-.42107	.07582
TV dnevnik 2	V2.23A3	.33322	-.15152	.62045	-.20479	.31557
TV dnevnik 3	V2.23A4	.31633	-.21527	.49821	-.27945	.19835
Okrogle mize	V2.23A5	.39531	-.16565	.72975	-.32965	.32716
Tednik	V2.23A6	.39375	-.20617	.80129	-.29048	-.29560
Utrip, Zrcalo tedna	V2.23A7	.45351	-.26197	.73304	-.36352	.28896
Osmi dan	V2.23E1	.45142	-.34494	.42904	-.69254	.23536
Oči kritike	V2.23E2	.47780	-.36281	.45584	-.74233	.28806
Povečava	V2.23E3	.44099	-.47730	.23982	-.73843	.15338
Umetniški večer	V2.23E4	.41690	-.45484	.27956	-.80560	.20607
Novosti založb	V2.23E5	.44863	-.40680	.33368	-.78231	.20751
Domači ansambli	V2.23D1	.42598	-.11631	.37828	-.27380	.89113
Videomeh	V2.23D2	.47997	-.19066	.41357	-.30549	.82581
Studio City	V2.23F3	.40072	-.55471	.27342	-.52582	.01973
Košnikova gostilna	V2.23B6	.60360	-.16992	.48580	-.32975	.55909

Pogled v tabelo res govori o smiselnosti klasifikacije petih tipov oddaj:

⁵ V model nismo vključili oddaj za otroke in filmov. Za oboje namreč velja, da se ne dajo enoznačno in nedvoumno razvrstiti v tipologijo »TV-okusov«.

- faktor 1 – zabava
- faktor 2 – alternativna zabava
- faktor 3 – politika
- faktor 4 – elitna kultura
- faktor 5 – folkloristična zabava

Kljub temu pa pri nekaterih oddajah ni povsem jasno, v kateri tip sodijo. Tako je precej dvoumen položaj oddaje *Studio City*, ki je nekako razpeta med faktorjema, ki predstavljata »alternativno zabavo« (faktor 2) in »elitno kulturo« (faktor 4). To oddajo smo za nadaljnje analize uvrstili v skupino »alternativne zabave«. S podobnim problemom smo se srečali pri oddaji *Košnikova gostilna*, ki je razpeta med faktorjema »zabava« (faktor 1) in »folkloristična zabava« (faktor 5). Iz vsebinskih razlogov smo to oddajo uvrstili v skupino »folkloristična zabava«.

Interpretacija rezultatov faktorjske analize pa bi bila lahko tudi povsem drugačna. To utemeljujemo predvsem z dejstvom, da prvi faktor (ki smo ga sicer poimenovali »zabava«) pojasni daleč največ variance (34%), medtem ko drugi štirje faktorji skupaj pojasnijo manj variance kot prvi faktor (19,7%). Razen tega pa so s prvim faktorjem vsi preostali faktorji dokaj močno povezani (korelacijski koeficient je pri vseh večji od 0,43). Tako lahko sklepamo, da je prvi faktor faktor gledanja televizije nasploh.

Za ugotavljanje tipologije gledalcev smo v nadaljnji analizi teh pet skupin razumeli kot dimenzije oz. kot nove spremenljivke. Pri tem je bil minimum pri vsaki spremenljivki vrednost 0 – ne gleda nobene oddaje znotraj posameznega tipa. Maksimalna vrednost pa je bila pri posameznih spremenljivkah odvisna od števila oddaj, ki jih je vsak tip vključeval: 1. politika (POLIT) – 5 (gleda pet oddaj); 2. zabava (ZABAVA) – 8 (gleda osem oddaj); 3. alternativna zabava (ALTER) – 4 (gleda štiri oddaje); 4. folkloristična zabava (NAZAB) – 3 (gleda tri oddaje), 5. elitna kultura (KULTURA) – 5 (gleda pet oddaj). Tako pripravljenih pet spremenljivk je potem predstavljalo kriterij za razvrščanje v skupine anketirancev, ki so si najbolj podobni glede na število in zvrsti oddaj slovenske televizije, ki jih gledajo.

Anketirance smo torej razvrščali v petdimenzionalnem prostoru, ki ga predstavlja pet spremenljivk gledanosti različnih tipov oddaj. Glede na večje število enot (več kot 2000 anketirancev) smo za razvrščanje uporabili *metodo voditeljev* (glej A. Ferligoj, 1989). Preden smo se lotili razvrščanja, smo spremenljivke standardizirali (*z vrednostmi*), tako da so bile primerljive. Pri tako standardiziranih spremenljivkah je pomenila vrednost 0 (nič) povprečje, negativna vrednost podpovprečno gledanost, pozitivna vrednost pa nadpovprečno gledanost oddaj določenega tipa. Razvrščali smo brez omejitev, tako da so bile razvrščene vse enote (vsi anketiranci). Razvrščali smo v dve (2) do enajst (11) skupin in pri tem spremljali potek padanja kriterijske funkcije – $P(C)$, ki je vsota kvadratov oddaljenosti pripadnikov posamezne skupine od središča skupine. Na podlagi padanja kriterijske funkcije (glej *sliko*)⁶ ter po pregledu strukture skupin smo ugotovili, da je najbolj smiselna razvrstitev v 11 skupin – torej 11 tipov gledalcev slovenske TV (glej *tabelo*).

Pripadnost anketiranja posamezni skupini je bila kot posebna spremenljivka

⁶ Sam postopek razvrščanja omogoča izločiti tisto razvrstitev, pri kateri so se zgodili pomembnejši premiki, ki lahko pomenijo tudi pomembno spremembo v strukturi skupin. Takšna je razvrstitev, do katere je bil padec kriterijske funkcije večji kot pri predhodni razvrstitvi. V našem primeru je bil padec kriterijske funkcije med razvrstitvama v 10 in 11 skupin večji kot padec kriterijske funkcije med razvrstitvama v 9 in 10 skupin.

dodana drugim podatkom, tako da smo lahko kasneje analizirali podrobnejšo strukturo posameznih skupin gledalcev. Že prvi pregled rezultatov razvrščanja (vrednosti posameznih spremenljivk v središču skupin) pa opozarja, da skupin ne moremo enoznačno definirati, razen morda desete skupine, ki očitno združuje anketirance, ki zelo malo ali pa sploh ne gledajo televizije. Podobno velja tudi za peto skupino, ki pa združuje najbolj vnete gledalce televizije. Glede na to da sta ti dve skupini najštevilčnejši, je misel o delitvi na gledalce in negledalce, ki jo je ponujal rezultat faktorske analize, še bolj utemeljena.

Treba je poudariti, da je bil v razvrstitev uvrščen redni program domače produkcije slovenske televizije. Sama razvrstitev torej temelji na potrošnji oddaj slovenske televizije. Del programa pa je bil tako nujno izključen iz klasifikacije. Obenem je treba pojasniti sam kriterij razvrščanja oddaj v omenjenih pet razredov. Želeli smo se izogniti razvrščanju oddaj po tako imenovanih »industrijskih kriterijih«. Kriteriji medijskih institucij, ki oddaje razvrščajo v enotne razrede, kot je na primer »glasbeni program«, je s stališča sociološke kartografije občinstva in kartografije okusa občinstva (in torej njegovih kulturnih kompetenc in preferenc) popolnoma nerelevanten. V razred »glasbenega programa« bi namreč lahko uvrstili tako prenos koncerta klasične glasbe kot celoten program MTV, Videogodbo ali oddaje o Drugi godbi. Omenjene oddaje pa imajo očitno drugačne estetske značilnosti, njihova potrošnja pa zahteva popolnoma različne kulturne kompetence.

Poleg oddaj za množično občinstvo (TV-Dnevnik in populistične zabave) pa je na slovenski televiziji velik del programa, za katerega lahko ugotavljamo, da diferencira slovensko občinstvo. Jedro slovenskega televizijskega občinstva je torej skupina tako imenovanih *populistov* (sestavljena iz štirih različnih skupin populistov), vse preostalo občinstvo pa je jasno segmentirano v razpoznavne sociološke skupine.

Politika (poleg treh vrst zabave in tako imenovane elitne kulture) je nekako ostala posebna kategorija (ki tudi zadeva posebne kompetence), tista programska kategorija, zaradi katere nekateri sploh gledajo televizijo, in obenem tista, ki se je drugi na televiziji izogibajo. Menimo, da je interes za politične oddaje, gospodarske in družbene razprave mogoče povezati s posedovanjem specifične politične kompetence, torej s posedovanjem praktičnega vedenja, ki omogoča politično presojo in obvladovanje posebnega političnega izrazoslovja.⁷ Tako ravno politika, ki prevladuje v domači produkciji na slovenski televiziji, oblikuje tri marginalne skupine pri občinstvu slovenske televizije: sedmo, deseto in enajsto skupino (torej mlade alternativce, neangažirane in narodnjake).

Kartografija televizijskih gledalcev v Sloveniji

Ljudje na Slovenskem so torej na podlagi svojega okusa glede oddaj slovenske televizije razvrščeni v 11 sociološko razpoznavnih razredov, ki smo jih poskušali poimenovati glede na njihov način televizijske potrošnje:

⁷ Pierre Bourdieu v svoji analizi kulturne, socialne in politične kompetence Francozov ugotavlja, da je izražen interes za politiko na televiziji večji pri moških kot pri ženskah, večji v Parizu kot v manjših mestih, večji pri vprašanih z višjo kot pri tistih z nižjo izobrazbo (P. Bourdieu, 1988:634).

IME SKUPINE:

SKUPINA ŠTEJE:

1. MLADI POPULISTI	– 127 anketirancev
2. NARODNJAŠKI POLITIKI	– 232 anketirancev
3. ŽENSKI POPULISTI I.	– 196 anketirancev
4. SELEKTIVNI POLITIKI	– 267 anketirancev
5. »COACH POTATOES«	– 269 anketirancev
6. ŽENSKI POPULISTI II.	– 244 anketirancev
7. MLADI ALTERNATIVCI	– 81 anketirancev
8. MOŠKI POPULISTI	– 161 anketirancev
9. ELITISTI	– 108 anketirancev
10. NEANGAŽIRANI	– 236 anketirancev
11. NARODNJAKI	– 164 anketirancev

Tabela 2: Razvrstitev gledalcev TVS v 11 skupin glede na gledanje petih tipov oddaj (številčne vrednosti v tabeli na str. 1212)

Skupine:	Oddaje:				
	KULT.	ZABAVA	POLIT.	ALT. ZABAVA	FOL. ZABAVA
1.	—	+	++	+++	—
2.	—	—	++	—	—
3.	+++	++	++	—	++
4.	—	—	+	—	—
5.	+++	+++	++	+++	++
6.	—	++	+	—	++
7.	—	—	—	+	—
8.	—	++	++	+++	++
9.	+++	—	++	+	—
10.	—	—	—	—	—
11. —	—	—	—	++	—

Poglejmo si skupine po njihovih najpomembnejših lastnostih!

Za štiri vrste populistov (mladi populist, ženski populist I, ženski populist II ter moški populist) je značilno, da iz svoje televizijske potrošnje izključujejo oddaje elitne kulture oz. oddaje alternativne kulture. Mladi populist na primer, ne gledajo kulturnih oddaj in folklorističnih oddaj, ženski populist I ne gledajo alternativnih oddaj, ženski populist II ne gledajo ne visokokulturnih oddaj ne alternativnih, moški populist pa ne kulturnih.

1. MLADI POPULISTI, 127 anketirancev.

Televizijske preference: alternativna zabava, politika, populistična zabava.

Berejo Delo in Mladino, niso verni, srednje izobraženi, stari do 30 let, med njimi je torej verjetno precejšnje število študentov. Odvečni denar bi porabili za daljša potovanja, nekoliko višji odstotek tistih, ki bi denar porabili za dizajnerske obleke, kot v drugih skupinah.

2. NARODNJAŠKI POLITIKI, 232 anketirancev.

Televizijske preference: »domaćijska« zabava, politika.

Prevladujejo moški srednjih let in starejši, z osnovnošolsko ali poklicno izobrazbo, precej verni, odvečni denar bi hranili za slabe čase.

3. ŽENSKI POPULISTI I, 196 anketirancev.

Televizijske preference: velika količina gledanja, nič alternativne zabave. Tej skupini dajejo pečat ženske srednjih let.

4. SELEKTIVNI POLITIKI, 267 anketirancev.

Televizijske preference: majhna količina gledanja, izključno le politika. Opravka imamo z drugo najbolj izobraženo skupino. Sicer v ničemer ne odstopa od povprečja.

5. »COACH POTATOES«, 269 anketirancev.

Televizijske preference: velika količina gledanja vseh petih skupin programa. Ta skupina praktično v nobeni značilnosti ne odstopa od povprečja (ne v starosti, ne izobrazbi, odstotku vernih, branju časopisov). Pomembna značilnost je majhno število neopredeljenih glede političnih preferenc v tej skupini v primerjavi s povprečnim številom neopredeljenih.

6. ŽENSKI POPULISTI II, 244 anketirancev.

Televizijske preference: 'domačijska' zabava, populistična zabava.

Za to skupino je značilen visok odstotek tistih z osnovno šolo oz. poklicno šolo. Ne berejo ne Mladine ne Dela, v podpovprečno nizkem odstotku gledajo Studio City in v nadpovprečno visokem gledajo Videomeh in Križ-Kraž.

7. MLADI ALTERNATIVCI, 81 anketirancev.

Televizijske preference: majhna količina gledanja, le alternativna zabava.

Zanje je značilna mladost, v manjšem odstotku kot povprečje gledajo TV-Dnevnik II, ne gledajo Videomeha ali Križ-Kraža, odvečni denar bi porabili za daljša potovanja, denarja ne bi hranili.

8. MOŠKI POPULISTI, 161 anketirancev.

Televizijske preference: velika količina gledanosti vseh štirih skupin oddaj, razen visoke kulture.

Za njihove televizijske preference je značilno, da gledajo vse po malem, navzgor pa odstopajo pri Videomehu, Križ-Kražu ter TV-Dnevniku II. V nobeni drugi lastnosti ne odstopajo od povprečja.

9. ELITISTI, 108 anketirancev.

Televizijske preference: visoka kultura, politika, nekaj alternativne zabave, ne gledajo populistične ali 'domačijske' zabave. Nadpovprečno izobraženi – prevladujeta visoka in srednja šola, majhno število vernih, odvečni denar bi porabili za daljša potovanja, berejo Delo in Mladino, ne gledajo Videomeha ne Križ-Kraža, nadpovprečno gledajo TV-Dnevnik II.

10. NEANGAŽIRANI, 236 anketirancev.

Televizijske preference: izjemno majhna količina gledanja vseh petih vrst programa.

Za to skupino je značilna nizka izobrazba, prevladuje namreč osnovna šola, visok odstotek vernih, ne berejo Mladine ne berejo Dela, ne gledajo Studia City, ne gledajo TV-Dnevnik II.

11. NARODNJAKI, 164 anketirancev.

Televizijske preference: le 'domačijska' zabava.

To je starostno mešana skupina, prevladuje osnovnošolska izobrazba, visok odstotek vernih, ne berejo Dela ne Mladine, odvečni denar bi porabili za slabe čase in nikakor ne za potovanja. V nadpovprečnem številu gledajo Videomeh in Križ-Kraž, v podpovprečnem pa TV-Dnevnik II. Velik odstotek tistih brez odgovora glede svojih strankarskih preferenc.

»Neangažirani«, 10. skupina, je tudi sicer najbolj problematična v naši tipologiji, ker je notranje najmanj homogena. To so anketiranci, ki malo ali nič ne gledajo televizije, skupina je v povprečju precej stara (vendar je starostno mešana), precej neizobražena, v precejšnjem odstotku verna (60,2, pri elitistih na primer ta odstotek znaša 29,6%, pri mladih populistih pa 29,1%) z velikim odstotkom odgovorov ne vem, ne morem odgovoriti. Anketiranci, razvrščeni v 10. skupino, manj berejo

časopise ter manj gledajo televizijo kot anketiranci, razvrščeni v preostale skupine. Lahko rečemo, da vprašalnik kot oblika zbiranja podatkov pri anketiranih s takimi značilnostmi (visoka povprečna starost, nizka izobrazba, tradicionalizem) odpove. Nasploh se zdi, da je ta skupina nezainteresirana za javno sfero, kakršno posredujejo mediji, in zelo verjetno je njena jezikovna in izobrazbena kompetenca, torej obvladovanje oficialne/legitimne kulture, zelo omejeno. Težave z vprašalnikom/vprašanji so del te omejene kompetence. 52,6% anketirancev v tej skupini je delavcev, kar 21,6% jih ni bilo nikoli zaposlenih, 60,2% jih ima osnovno šolo ali manj (v celotni anketirani populaciji je tistih z dokončano osnovno šolo ali manj 30,6%). Le 1,3% gledalcev iz 10. skupine ima visoko izobrazbo. V skupini elitistov na primer, je odstotek tistih z visoko izobrazbo mnogo višji – 19,4% (povprečni odstotek visoko izobraženih v anketirani populaciji je 4,6%). Toda, kot rečeno, skupina je izrazito nehomogena in sestoji tudi iz izrazitih potrošnikov netelevizijske kulture z visoko kulturno kompetenco.

Priloga: Razvrstitev gledalcev TV v 11 skupin glede na gledanje petih tipov oddaj (standarizirane vrednosti petih spremenljivk v središču skupin)

Vrednosti kriterijske funkcije – $P(C) = 2037.454$

Število korakov – $k = 15$

skupina	kultura	zabava	polit	alter	nazab	n	$r_{\max}$	r
1	-0.37539	0.27721	0.53922	0.88167	-0.96924	127	2.14	1.20
2	-0.48877	-0.68935	0.46472	-0.64001	0.62781	232	1.93	0.83
3	1.26794	0.75068	0.59113	-0.27579	0.75109	196	1.95	1.04
4	-0.63051	-0.70591	0.24673	-0.66483	-1.11183	267	1.70	0.93
5	1.70468	1.35833	0.60083	1.73764	0.84793	269	2.49	0.67
6	-0.37204	0.65487	0.43532	-0.63165	0.74862	244	1.87	0.92
7	-0.66376	-0.48208	-0.87165	0.39029	-1.22393	81	2.19	1.11
8	-0.26345	0.66192	0.45512	1.19163	0.79609	161	2.60	1.07
9	1.13846	-0.44952	0.46888	0.27278	-0.67925	108	2.73	1.30
10	-0.82014	-1.26134	-2.13977	-0.78981	-1.36976	236	1.61	0.55
11	-0.73232	-0.49027	-1.06220	-0.68146	0.51171	164	2.90	1.01

Legenda:

N – število enot (oseb) v skupini

$r_{\max}$ – »polmer« skupine (razdalja med najbolj oddaljeno enoto in središčem skupine)

r – povprečna razdalja med enoto in središčem skupine

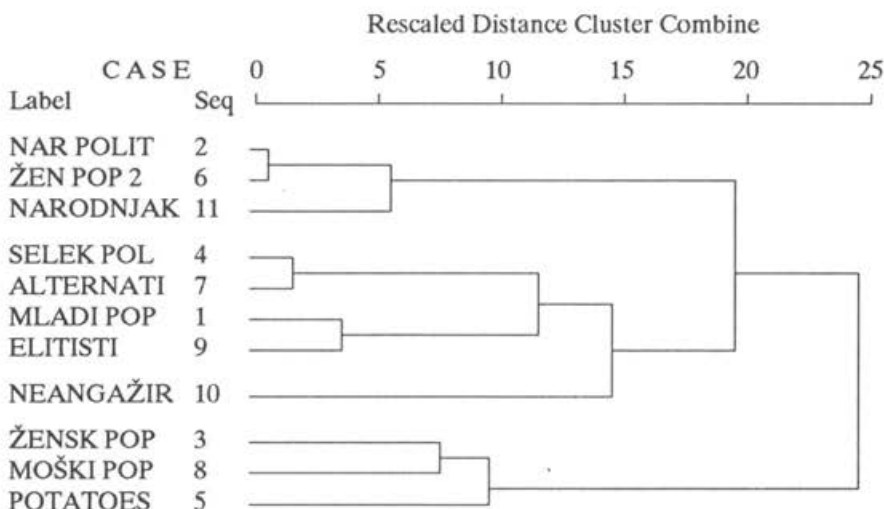
SKLEP

Razvrstitev (ne)gledalcev v 11 skupin je po eni strani omogočila identifikacijo manjših tipičnih skupin, za katere lahko vsaj hipotetično trdimo, da predstavljajo tudi poseben razred potrošnje slovenske televizijske kulture. Vendar pa po drugi strani takšna podrobna tipologija zakriva pogled na bolj temeljno klasifikacijo tipičnih okusov TV-publike, ki se nam je nakazovala že z rezultati faktorske analize. Zato lahko razpravo sklenemo s prikazom rezultatov združevanja teh 11 skupin v manjše število skupin. Pri tem smo uporabili metodo hierarhičnega združevanja: združevali smo centroide* prikazanih 11 skupin, in sicer na podlagi standar-

* Namišljena enota v težišču skupine.

diziranih vrednostih petih spremenljivk gledanosti programa TV Slovenija (rezultate združevanja po Wardovi metodi prikazujemo na sliki 3). Izkazalo se je, da je smiselno prvotnih enajst skupin združiti v tri skupine gledalcev in eno skupino negledalcev. Na prvi pogled se sicer zdi, da bi bilo že na samem začetku (z metodo voditeljev) namesto enajstih skupin bolj smiselno obravnavati le štiri skupine. Toda takšen postopek bi pomenil precejšnjo izgubo informacij, predvsem zaradi neidentificiranja ekstremnih tipičnih skupin.

Slika 2: Hierarhično združevanje v skupine – drevo združevanja

Kot vidimo na dendrogramu, bi bilo mogoče za ceno precejšnje izgube informacije razdeliti gledalce TVS na tri notranje manj homogene skupine. Tudi v tem primeru bi bila 10. skupina »NEANGAŽIRANIH«, torej negledalci, samostojna četrta skupina občinstva.

Poskušajmo za konec ugovarjati pomisleku, da tako veliko število skupin (11) ni primerno za tako majhno število spremenljivk (pet vrst programov). Veliko število namreč razprši jasno sliko o tipih gledalcev. Ali bi bile torej primernejše tri skupine, ki jih je mogoče razbrati iz zgornjega dendrograma? Menimo, da bi tri skupine, ki jih lahko vidimo na dendrogramu, zaradi notranje raznovrstnosti predstavljale *bolj kot specifične televizijske okuse tri življenjske svetove, tri strukture občutenja ali celo politične čute orientacije*.

1. skupino, ki šteje 640 anketirancev, bi lahko imenovali *TRADICIONALISTI* – Narodnjaški politiki (2), Ženske populistke II (6) in Narodnjaki (11). Družijo jih *nezanimanje za visoko kulturo in alternativno zabavo na televiziji, torej za dve nepopulistični estetiki*.

2. skupina (583 anketirancev) je sestavljena iz raznovrstnih *ELITISTOV* – Selektivni politiki (4), Alternativci (7), Mladi populisti (1) in Elitisti (9). Družijo jih *potrošnja politike in alternativne kulture na televiziji ter nezanimanje za folkloristično zabavo in malenkostno zanimanje za populistično zabavo*. Le mladi populisti v majhni meri gledajo populistično zabavo.

3. skupino, recimo jim *POPULISTI*, sestavljajo Ženske populistke (3), Moški

populisti (8) in »Coach Potatoes« (5) in šteje 626 anketirancev. Zanje je značilna *velika potrošnja populistične in folkloristične zabave*.

Delitev občinstva na tri skupine bi nam sicer dala preglednejšo informacijo o treh svetovih življenja, (tradicionalnem, populističnem in elitno-liberalnem), vendar pa bi veliko informacij tudi izgubili. Skupine so namreč nehomogene, razlike v televizijskem okusu v skupinah pa velike. Morda to še najbolj velja za skupino raznovrstnih elitistov, v katero so vključeni tako »visokokulturniki« kot mladi ljubitelji televizijske popularne kulture, ki je na TVS marginalizirana v »alternativo«. Tako raznovrstna in pravzaprav številna elitistična skupina je predvsem posledica slovenskega televizijskega programa, ki »elitizira« ljubitelje tiste popularne kulture, ki ni populistična. Lahko torej govorimo o *poenotenju vseh razlik onstran folklorističnega populizma*.

LITERATURA:

- ANG, IEN, *Desperately Seeking the Audience*, Routledge, London, 1991.
- LUTHAR, BREDI, »Pledoeje za raziskovanje politične izbire kot stilistične izbire«, v Adam, Frane, (ur.), *Volitve in politika po slovensko*.
- BARWISE, PATRICK, EHRENBERG ANDREW, *Television and its Audience*, Sage, London 1988.
- BECK, ULRICH, *Risk Society*, Sage, London 1992.
- BOURDIEU, PIERRE, *Die feinen Unterschiede*, Suhrkamp, Frankfurt 1988.
- CROOK, STEPHEN ET AL., *Postmodernization. Change in advanced society*, Sage, London 1992.
- EDER, KLAUS (Hg.), *Klassenlage, Lebensstil und kulturelle Praxis*, Suhrkamp, Frankfurt 1989.
- EDER, KLAUS, *The New Politics of Class*, Sage, London 1993.
- FERLIGOJ, ANUŠKA, *Razvrščanje v skupine. Teorija in uporaba v družboslovju. Metodološki zvezki št. 4*, FDV, Ljubljana 1989.
- HAFNER FINK, MITJA, *Jugoslovanska družba ali »jugoslovanske« družbe – komparativna analiza socialne stratifikacije, doktorska disertacija*, FDV, Ljubljana 1993.
- MIKOS, LOTHAR, »Fernsehen im Kontext von Alltag, Lebenswelt und Kultur«, v *Rundfunk und Fernsehen*, št. 4, 1992.
- MORLEY, DAVID, *Television, Audiences and Cultural Studies*, Routledge, London 1992.
- WEBER, MAX, *The Theory of Social and Economic Organisation* Ed. by Talcott Parsons, Free Press, New York 1986.

VIDA ZEI*

Narodna identiteta in javni prostor

V Evropi je začetno navdušenje nad spremembami v začetku devetdesetih let že daleč za nami, saj se je izkazalo, da so poleg sistemskih sprememb, »prihoda demokracije«, svobodnega trga in konca hladne vojne potrebni premiki v zavesti, ki so se ali ki bi se morali zgoditi, da bi bile t. i. revolucije v Vzhodni in Srednji Evropi tudi uspešne. Teoretski problemi proučevanja vprašanj identitete (kot še vedno predvsem nacionalnega občutka) se ponovno radikalno poudarjajo. Zanimanje za vprašanje naroda, etnije in manjšine je spodbudila tudi vedno bolj konkretna in iz dneva v dan bolj negotova ideja Evrope kot skupnosti narodov in njihovih kultur, ne pa samo ekonomskih institucij in politik. Vprašanja o pomenu

* Mag. Vida Zei, asistentka na University of Iowa.

nacionalne kulture so postala predmet mnogih komunikoloških raziskovanj predvsem s stališča nacionalnih razlik, razvoja in »zdravega« preživetja majhnih narodov in njihovih jezikov, pa tudi z vidika mnogih evropskih manjšin (Mc Quail, 1990: 148–49).

V tem zapisu imam namen na kratko predstaviti teoretične in empirične zasnove raziskave, v kateri se ukvarjam s slovensko identiteto ob spremembah. Raziskava je komunikološko-kulturološka in raziskuje kulturne reprezentacije v javnem prostoru, ki jih imam za pomembne soustvarjalce in posrednike pri spreminjanju slovenske nacionalne identitete. Kulturne reprezentacije v javnem slovenskem prostoru so sprotne in dejavna konstrukcija vsebine naroda, slovenske »slovenskosti«. Delujejo kot sredstvo, ki posreduje, oblikuje, si izmišlja in potiska v ozadje ideje, ki so v tem prostoru že prisotne in ki torej ne izhajajo iz praznine, tudi če so reprezentirane kot nove. Slovenska »slovenskost« črpa iz celovitosti preteklosti, sedanjosti in prihodnosti, zato je njen prostor vnaprej izpolnjen z nasprotujočimi si koncepti, ki tekmujejo za pravico do prisotnosti. Kulturne reprezentacije v in o slovenskem zgodovinskem prostoru so tako po eni strani »jezik« za komuniciranje, po drugi pa so del kulturne produkcije, saj snov za predstavitev črpajo iz narodovega kulturnega spomina, gredo skozi določen produkcijski proces in imajo tudi svoje porabnike. V raziskavi Narodna identiteta in javni prostor iščem vsebino in način artikulacije predstavitev, ki so v slovenskem kulturnem prostoru prisotne (ali odsotne, izrinjene), njihove nosilce in načine njihove porabe. Zanima me skratka, v čem je »slovenskost« slovenske identitete, če jo opazujemo v njenem sprotnem vsakodnevem pojavljanju.

Komunikacijski model, ki ustreza takšnemu pojmovanju javnega prostora, je tisti, ki v občinstvu vidi dejavne soudeležence procesa komuniciranja in v katerem je sporočilna vrednost kulturnega pojava odvisna od sprejemnikove interpretacije vsaj v enako veliki meri kot od odpošiljatelja. Iskati vsebino slovenske nacionalne identitete s tega stališča pomeni iskati »slovenskost« interpretacije, saj si Slovenci vsa sporočila razlagajo »po slovensko«. Slovenskost interpretacije je torej oblika reprezentacije.

Pri predpostavki, da je na Slovenskem vse slovensko, se v raziskavi ukvarjam z vrsto kulturnih reprezentacij, pri katerih je njihova (vnaprejšnja) »slovenskost« povezana z nekimi kolektivnimi odločitvami, natančneje z državnimi zakoni, odloki ali ukrepi na kateri koli ravni ali področju. Pri tem predpostavljam, da odločanje ne poteka gladko ali neovirano, ampak da tu divja boj za soglasje o obliki predstavitve posameznih idej. Pri tem je končna (takšna in ne drugačna) oblika predstavitve »slovenskosti« še najbolj podobna funkciji, ki jo opravlja npr. »copyright«. To je bilo pred kratkim očitno pri sporu med Slovaško in Češko glede državne zastave. Slovaki so od Čehov zahtevali odškodnino v nemških markah, ker si morajo zdaj, ko nimajo več stare zastave, na novo ustvarjati podobo v svetu. Izgubili so namreč pravico do tiste oblike predstavitve, po kateri so Slovake do zdaj razpoznavali v svetu. Podobnih primerov imamo tudi v Sloveniji veliko. Tak je bil na primer medijski odziv na razstavo fotografij o Sloveniji. Pokazalo se je, da tuji fotografi nimajo pravice do reprezentacije Slovenije v svetu, saj je bila na njihovih fotografijah Slovenija preveč podobna Balkanu.

V raziskavi je kulturni prostor opredeljen kot »javni prostor ob spremembah«, zamejen z državno institucijo oziroma državno intervencijo v politiko reprezentiranja. V raziskavo torej ne sodijo tiste kulturne predstavitve v javnosti, ki slonijo na zgolj osebnih (vendar tudi slovenskih) odločitvah, kot je na primer lepota kozolca na sosedovi njivi ali pa na primer povsod prisotne rože na slovenskih vrtovih, ki so

tudi del »slovenskosti« javnega prostora. Če ta lepota postane del propagandnega gradiva turistične ponudbe in čeprav taka turistična reprezentacija Slovenije dobi »copyright« do promocije Slovenije (o promociji se zadnje čase veliko govori), je to seveda nekaj drugega. Jedilniki, ki jih ponujajo slovenske domače gostilne, so sicer verjetno tudi plod neke kolektivne odločitve, vendar država sama nima z nji-mi ničesar. Če se gostilničar odloči, da bo pasulju po novem rekel »carsko meso«, je to njegova individualna (vendar ne pozabimo, da je še vedno slovenska) odločitev. Postavitev lokala Dairy Queen v Ljubljani pa je za raziskavo pomembna, saj je njegova lokacija v centru slovenskega glavnega mesta rezultat odločanja (tudi) državnih institucij, izdajanja lokacijskih dovoljenj in obdavčitev, torej kot taka pripoveduje neko slovensko zgodbo o Slovencih. Reprezentacije, ki me torej zanimajo, so rezultat spleta moči, znanja in izkušenj skupnosti, boja med avtoriteto homogenizirajoče politične države in interesi diferencirajoče se civilne družbe. Vsaka od njiju si predstavlja vsebino »slovenskosti« po svoje.

Kot »kulturni jezik« v javnem prostoru so reprezentacije večpomenske in dvo-umne, zato v svoji večplastnosti in celovitosti presegajo enosmerne in enopomen-ske definicije. Primerov kulturnih reprezentacij, ki temeljijo na predhodnih kolek-tivnih odločitvah in so obenem v zvezi z neko državno »direktivo«, je veliko. Taki so na primer razporeditev eksponatov v Narodnem muzeju, struktura članov SAZU-ja po spolu, lokacija novih tujih lokalov v slovenskem glavnem mestu, poimenovanje novih naselij in novih ulic, institucionalna skrb za slovenski jezik itd. Vse so delne predstavitve slovenske narodne identitete in so v tej funkciji vse enako pomembne, saj pri njih ne gre toliko za reprezentacijo »slovenskosti« kot za »slovenskost« (politiko) reprezentacije. Ta je še posebej zanimiva v trenutku zgo-dovinskih sprememb, pred, med in po ustanovitvi slovenske države, ko nam »slo-venskost« reprezentacije kaže, kako si Slovenci sami sebe zamišljamo, kaj nočemo biti, katerim idejam ne pustimo dostopa v svoj prostor, kaj vse smo odpisali, omejili, privlekli na dan ali na novo osvojili. Gramscijev koncept reartikulacije, ki teoretizira ideološko premikanje, odvzemanje ali dodajanje poudarkov določenim idejam, je pri takšni obravnavi kulturnega prostora metodološko primeren. Njego-va vrednost se kaže predvsem v tem, da implicite vsebuje misel, da so vse »nove« ideje že od nekdaj tu, da pa so bile brez poudarka, torej izrinjene iz narodove skušnje, vendar pa jih lahko vsak hip na nov način »oslovenimo«.

Med omenjenimi predstavitvami me še prav posebej zanimajo take, s katerimi imamo opraviti vsak dan in za katere menim, da ključno zadevajo posameznikovo usmeritev v času in prostoru, njegovo identiteto – čeprav so na videz, vsaj za tradicionalno komunikološko vedo, obrobne. Vsak dan hodimo po določenih uli-cah, po rokah mečkamo denar in nekakšne osebne dokumente, s katerimi nas država poimenuje in oštevilči, kupujemo znamke, gremo mimo novega spomenika tam, kjer prej ni bilo nič, rečemo »ful kul«, pa smo kaznovani s slabo oceno iz slovenščine itd. Pri tem se nezavedno ves čas zaletavamo v odločilno vpletenost države v kulturnem prostoru. Tako ali drugače se ves čas srečujemo z »državo v javni rabi«, v politično strategijo poseganja v človekovo vsakdanje življenje. Vizualno in retorično spreminjanje javnega prostora, ki nam omogoča razumeva-nje in orientiranje po kompleksnosti življenja, se dogaja sočasno s spreminjanjem političnega sistema, v katerem se vsak dan srečujemo s sporočili, ki jih na nas naslavlja (med drugim) lepota novega slovenskega tolarja in novih znamk, evropskost slovenskega potnega lista ali pa dvoumnost novih slovenskih državnih simbolov. Lovimo se, ko skušamo najti smisel v spremenjeni razporeditvi mesta, in se navaditi na nova poimenovanja že poimenovanega in že znanega prostora,

ulic in naselij. Sporočila, ki nas dosejajo ob postavitvah, prestavitvah in odstranjevanju javnih spomenikov, ob novih državnih praznikih ali iz spremenjenih zgodovinskih učbenikov, si skušamo razložiti, jih ponotranjiti, odbijati, pojasniti ali primerjati s prejšnjimi. Do njih se opredeljujemo, ker vemo, da so namenjena ravno nam.

Pri odločitvah o tem, kaj, kdo in kako bo predstavljen v javnem prostoru v določenem zgodovinskem trenutku, gre za procese selektivnega spominjanja in pozabljanja, za omejitve in odpravo, za selektivno apropiacijo – skratka, gre za sama politična dejanja, ki z določenimi strategijami prostor poimenujejo, spreminjajo in s tem obvladujejo. Radikalne spremembe političnega in kulturnega konteksta sprožajo spremembe v nacionalni identiteti, kot je to prikazal G. Tomc v razmišljanju o naravi etnične pripadnosti (Tomc, 1993: 202-226). Eno od vprašanj raziskave o javnem prostoru in kulturi je, ali se je »slovenskost« slovenskega kulturnega prostora ob prehodu iz Jugoslavije v samostojno državo Slovenijo pomembno preoblikovala in kakšne strategije uporablja politika reprezentacije: ali gre bolj za reartikulacijo in vključevanje ali pa bolj za omejitev in potiskanje v neartikulirano temo. Deklarirano odpiranje in demokratiziranje političnega sistema bi hipotetično moralo pomeniti tudi širitev prostora in vsebine »slovenskosti«, ne pa njegovega oženja.

V zadnjih letih se je pojavilo veliko razprav o narodu in nacionalizmu, kar priča o tem, kako pomembna in kako vztrajna je ta tema v družboslovju, pa tudi ali pa predvsem v humanističnih vedah, saj večina novih in zanimivih teorij o narodu prihaja iz literarnih ved, predvsem iz primerjalne književnosti. V kulturologiji oziroma »cultural studies« se je pojav naroda po navadi skrival za izrazi, kot so na primer »tradicija«, »folklor« in »skupnost«, ki so običajno prikrivali svoj izvor v »najbolj univerzalni legitimni vrednoti političnega življenja našega časa« (Anderson, 1983: 12) – namreč v kulturi oziroma literaturi. Ta je pomagala (so)ustvarjati narod s pomočjo nacionalnega tiska – s časopisno in založniško dejavnostjo. Poseben roman je bil tisti, ki se je kot nov žanr odlikoval po tem, da je definiral in začrtal meje naroda kot »umišljene skupnosti«. Iskalci zveze med romanom in narodom so bili tisti, ki so izsledili fiktivnost političnega koncepta naroda in ugotovili, da rasa, ozemlje, tradicija, jezik, velikost ali kombinacija vseh teh enostavno ne zadoščajo za označitev bistva naroda, za katerega so ljudje pripravljeni umirati, se zanj boriti in pisati o njem domoljubne romane. Palestinci končujejo svoja pisma s pošiljanjem »palestinskih poljubov«, pravi nekje Edward Said. »Narod je ... abstrakcija, alegorija, mit, ki ne ustreza znanstveno dokazljivi realnosti«, pravi Mariategui (187–8). Medtem ko danes veliki in gospodarsko-politično močni »državotvorni« narodi s svojo prakso poudarjajo državo kot duha naroda ali voljo naroda do države, državo kot hladno in nasilno politično dejstvo, iz katerega potem izvajajo tudi označitev nacionalnega kot najvplivnejše teorije devetnajstega in dvajsetega stoletja, kulturologi poudarjajo predvsem kulturni pomen ustvarjalne narave naroda. »Nacionalizem ni zbujanje narodne zavesti, nacionalizem izumi narode tam, kjer jih ni« (Anderson, 1983: 15).

Raziskava o politiki kulturnih reprezentacij in njihovem pomenu za slovensko narodno identiteto izhaja iz teh, v kulturo in ustvarjalnost usmerjenih definicij naroda, kulture in nacionalne identitete, predvsem iz definicije Benedicta Andersona, ki narod pojmuje kot »imagined community«, umišljeno skupnost (Anderson, 1983). Z nastankom kapitalizma je po Andersonu tradicionalno simbolično strukturirano »skupnost« nadomestila »množica«, njen občutek za skupnost in pripadnost pa nima več nobene zveze z dejansko »skupnostjo«, saj je bila ta

rezultat neposredne izkušnje. Skupnost v kapitalizmu postne »umišljena« zato, ker pripadnik »množice« občuti »skupnost« z ljudmi, ki jih ni nikoli srečal in z njimi mogoče sploh nima nič skupnega, razen tega da skupaj z njimi čuti, da spadajo skupaj. Skupnost s tem postane »performativni učinek« abstraktnih medijev, predvsem tiska. Drugače povedano, člani množice postanejo narod takrat, ko se s pomočjo medijev spoznajo na narod, ko si živo predstavljajo, da so narodotvorna medijska sporočila namenjena njim, se v njih spoznajo in se z njimi identificirajo. Jezik narodotvornih sporočil je po Andersonu obložen z atavistično apologijo, kar ga sili, da se vpraša: »Toda zakaj narodi slavijo svojo sivolasost, ne pa svoje čudovite mladosti« (Anderson: 35); Anderson ima narod in občutek za skupnost za naslednika velikih svetovnih religioznih sistemov, ki so razpadli ob nastanku naroda. Narod torej povezuje z zgodovino in z imaginacijo, s kulturo, ki narodno skupnost vsakič znova postavlja v zgodovinski kontekst. Za obravnavanje slovenskega naroda, ki se je v zgodovini oblikoval kot »jezikovni« narod (B. Grafenauer: 167) s pomočjo narodnih pobudnikov, je takšna definicija primerna, ker omogoča proučevanje narodne identitete v zgodovinskem kulturnem kontekstu in katere rezultat je tudi vsakokratna politika reprezentacije. Narod je sam svoja enkratna stvaritev, ki se reproducira kulturno in ideološko. Da zgodovinski in literarni miti pri tem igrajo najpomembnejšo vlogo, piše tudi Hobsbawm, ko govori o »izumljanju tradicije«.

»Jasno je, da so bile mnoge politične institucije, ideološka gibanja in skupine – ne nazadnje nacionalizem – tako brez precedensa, da je bilo treba izumiti celo zgodovinsko kontinuiteto, na primer z izumljanjem pradačne zgodovine... s pomočjo izmišljotin... polresnic... ali ponaredkov... Jasno je tudi, da so se s tem pojavili popolnoma novi simboli... kot narodna himna,... narodna zastava,... ali personifikacija »naroda« v obliki simbola ali podobe« (Hobsbawm, 1983:7).

Narodna identiteta pa s tem tudi sama postane kulturna oblika, ki se ustvarjalno in dinamično spreminja, pa prekoračuje meje fizičnega in časovnega prostora. Iz nje sproti nastajajo nove vrste simboličnih hibridov, kot so na primer »Black nation« ali »Native American nation« v ZDA.

Andersonova povezava naroda z zgodovinsko imaginacijo je posebej pomembna za razumevanje politike reprezentacij. Zgodovinopisje se izkaže za (sumljivo) reprezentacijsko početje tudi s stališča literarnih ved, saj je pripovedovanje realističnih zgodb o preteklosti nujno podvrženo zakonom realistične pripovedi, kot je to lepo pokazal strukturalizem z odkritjem nezanesljivih »globinskih struktur« pripovedi. Sorodnost zgodovinopisja z znanostjo je postavila pod vprašaj tudi literarna kritika, ki pripovedi odreka zmožnost reprezentirati totaliteto materialne družbene realnosti. Pripoved namreč potegne v ospredje samo eno ali več nasprotujočih si sil in strukturira vrsto posledično-vzročnih zvez, ki vodijo do določenega razpleta. Zgodovinopisje oziroma zgodovinska pripoved torej popači celovitost spleta psiholoških in družbenih sil v določenem zgodovinskem trenutku. Kljub temu so zgodovinarji prepričani o objektivnosti svoje znanosti in pri oblikovanju družbene in narodove zgodovine uporabljajo točno to reprezentacijsko obliko. Gledano s tega vidika je zgodovinarju usojeno, da »ves čas potiska skalo pripovedi proti vrhu gore Resnice« (Banelli: 21). Zgodovinarji torej ne pišejo nerresnic, ampak popačitve, ker je resnica pač preveč celovita. Še več, gradivo, ki ga zberejo, selekcionirajo in organizirajo na tak način, da gre pri tem že za interpretacijo zgodovinskega pojava. Zgodovina je torej reprezentacija, ki je samo ena izmed možnih verzij pojava, na katerega se nanaša. Verzij pa je vedno več, mnogokrat so

si celo nasprotujoče. Ker mora zgodovinopisje rekonstruirati narodno zgodovino, mora med različnimi verzijami izbirati in eni od njih dati prednost. Ni dvoma, da gre tu za ideološko dejanje, za vrednotenje in za retoriko (prepričevanje). Pri tem je zanimivo, da je ravno realistična pripoved tista, ki dogodke iz preteklosti najprej popači, potem pa to popačenje na ideološki način tudi skrije. Barthes je to funkcijo pripovedi imenoval »anchorage«, usidritev (Barthes: 32–51). Naloga usidritve je dvojna: najprej mora zatreti vso motečo in kontraproduktivno polnost pomena, ki jo znak aktivira (znak je večpomenski oziroma zna lagati, kot bi rekel Umberto Eco), nato pa privilegirano preostalo vsebino organizira v sporočilo, ki je nujno prepričevalno, saj izhaja iz procesa selekcije in omejitve polnosti pomena znaka. Čeprav je Barthes analiziral samo zvezo med fotografijo in podnapisom, gre po njegovem mnenju za isti postopek tudi v najbolj kompleksnih besedilih: Vsaka pripoved zna opravljati funkcijo organiziranja reprezentiranih informacij v celovito, enovito in zaključeno obliko, ki preprečuje vdor drugih, konkurenčnih pripovedi.

Pri Andersonovi definiciji naroda, ki je v trdni povezavi s kulturo in zgodovinsko reprezentacijo, se kažejo mnoge nove možnosti osvetlitve utesnjene tradicionalnosti slovenske identitete, ki se je kot »jezikovna« verjetno kot pri drugih narodih navezovala na realistična literarna in zgodovinska besedila, obdana z avro resničnosti neprekinjenega razvoja in enotnosti tradicije narodovega obstoja. Edward Said predlaga ponovno branje dosedanjih verzij narodne zgodovine, tudi tistih, ki so bile izrinjene ali pa so jih pisali Neslovenci. Imamo jih lahko za delne reprezentacije preteklosti, za omejene in selekcionirane informacije o sebi, ki bi nam zbrane ponudile tako politiko reprezentacije »slovenskosti«, ki bi govorila o slovenski živopisnosti, o narodovi mnogopomenskosti, o njegovi razcepljenosti in o skupnosti, o centralnosti in o marginalnosti obenem. Priznavanje nenavadne kulturne raznovrstnosti Slovencev, ki se v raziskavi o javnem prostoru že zdaj kaže, ne pomeni zanikanja slovenske enotnosti in zavezanosti. Gre za potrebo po spoznanju, da v narodu kroži več zgodovin hkrati, da se dogajajo sinhronično in diahronično in da se dopolnjujejo, ne pa izključujejo. Takšno ponovno branje in brskanje po narodni zgodovini, Edward Said ga imenuje »kontrapunkcijsko« (Said: 51), se zavzema za priznavanje razlik znotraj naroda, ki kot v sodobni glasbi sestavljajo polifonijo, »koncert in red, organizirano medsebojno igro, ki izvira iz notranjih glasbenih tem, ne pa iz togih melodičnih ali formalnih načel zunaj samega dela« (prav tam).

Definicije kulture se gibljejo na kontinuumu med široko pojmovanim »načinom življenja« in ozkim označevanjem, kjer je kultura umetnost. Said jo na primer pojmuje kot početje, ki je razmeroma neodvisno od gospodarskih, družbenih in političnih vplivov in ki je s svojo estetsko obliko bolj namenjeno zabavi. Sem šteje umetnost, komuniciranje in reprezentacijo (Said: XII). V knjigi *Culture and Imperialism* svojo definicijo, predvsem kulturno »relativno neodvisnost«, v bistvu sam pobije, saj razkrije, da so bila vsa opravičila in podpora imperialistični politiki vgrajeni v zahodno kulturno imaginacijo že v času Imperija in da so zahodnoevropska besedila še danes obarvana z odnosom imperij-kolonija na vseh ravneh politične, ideološke in družbene prakse. Definicija kulture, ki je nastala v UNESCO, na dinamičen način združuje »vrednostni sistem naučenih elementov pričakovanj, konvencij, verovanj in pravil, ki omogočajo članom določene skupine, da uresničijo kontakte med seboj in svetom, da torej med seboj komunicirajo in razvijajo svoje ustvarjalne potenciale« (navedeno v Južnič, 1993: 179). Manjka ji odnos do prostora in okolja, ki je za nacionalno kulturo bistven. Javni prostor naroda je

opredeljen ravno z odnosom naroda do prostora, kako bi si sicer razložili kulturno vrednost gesla »Slovenija, moja dežela« ali pa »slovenskost« navezanosti na slovenske gore. Za namene raziskave Narodna identiteta in javni prostor se kot najprimernejša pokaže Južničeva definicija kulture kot »posredništva med človekom v njegovi posamičnosti oziroma zasebnosti in njegovo družbenostjo in celotnim okoljem, v katerem se življenje odvija« (Južnič: prav tam). Definicija postavlja v ospredje človekovo okolje kot prizorišče skupnosti in poimenovanja, preko katerega se reprezentirajo oziroma »izpostavljajo medosebni odnosi, pa tudi odnosi med različnimi človeškimi skupinami in skupnostmi« (Južnič prav tam).

Kulturo v javnem prostoru naroda lahko torej pojmujeemo kot posredništvo, kot jezik oziroma kot sistem znakov, skozi katere se narod umišlja kot skupnost in kot tak sporoča, kako gleda nase in na druge. Na tem prizorišču narod pripoveduje eno izmed svojih mnogih zgodb. Med radikalnimi spremembami v javnem prostoru krožijo narodove potencialne možnosti in različne verzije narodnih identitet, tu se prerivajo za prostor in za pravice do poimenovanja tega prostora. Različne reprezentacije tekmujejo med seboj za pravico do »sidrišča« na prostoru, kjer je prostora le za eno barko. To, čemur pravim »public culture«, so znaki, jezik in narodova leča, skozi katero si Slovenci umišljajo sebe kot skupnost. »Potencialnost« naroda se kaže (tudi) v tistih reprezentacijah, kjer se srečujeta družba in država, in v strategijah, ki jih uporabljata za svoje uveljavljanje.

V nadaljevanju tega zapisa bi rada opozorila predvsem na nekatere skupne značilnosti reprezentacij, s katerimi se ukvarjam, ki se že zdaj kažejo kot problematične za določitev vsebine narodne identitete v javnem prostoru. Tu bi omenila samo dve, marginalnost in estetizacijo. Obe sta pomembno prisotni v javnem prostoru in se kažeta kot pozitivna in negativna politika reprezentacije. Pri tem je poudarjena in favorizirana estetska fascinacija s »slovenskim«, ki večinoma nastopa v povezavi z utopično reprezentacijo Evrope. Kot strategija je ta način predstavitve viden v odnosu do bližnje preteklosti in Balkana, ker se kaže kot reprezentacija marginalnosti in neevropskosti, veže pa se z negativnimi občutki nemoči in majhnosti.

Vrsta sodobnih kulturoloških pristopov, ki so uporabni za proučevanje slovenske identitete, izhaja iz evropskih in neevropskih duhovnih področij. V mislih imam predvsem feminizem, kolonialni diskurz, filmsko teorijo, jezikoslovje, primerjalno literarno teorijo in psihoanalizo. Pod močnim vplivom Gramscijevega pojmovanja kulture in britanske kulturološke šole, predvsem Raymonda Williamsa in S. Halla, se tudi ti pristopi v veliki meri osredotočajo na raziskovanje identitete s stališča marginalnosti, različnosti »drugega«, majhnosti, migracij in eksila. Posebno pri problematiziranju marginalnosti se pokaže, da je tudi na Slovenijo v mnogih pogledih možno gledati kot na nekdanjo kolonijo v preteklosti in tudi v sedanjosti, saj politika reprezentacij slovenskega prostora v času, potem ko je bila ustanovljena slovenska država, kaže z mnogimi nekdanjimi kolonialnimi narodi presenetljivo podobnost.

Iz do zdaj navedenega izhaja, da je politika reprezentacije tista, ki postavlja predstavitve v kontekst gibanja, spreminjanja in manipuliranja z njimi v času in prostoru in zato poudarja predvsem njihovo spremenljivo naravo. V raziskavi se zato kar največ ukvarjam s primerjavami v času in prostoru in reprezentacijam sledim po njihovi zgodovinski in prostorski razpršenosti. Konstruirana realnost, ki jo politika reprezentacije odkriva, je zaznamovana z nasprotji in dvoumnostmi, zato razbija mit o enotnosti, monolitnosti in homogenosti naroda – v imenu njegove pisanosti, različnosti in heterogenosti. Politika reprezentacije zato tudi zavrača

abstraktno, generalizirajoče in univerzalno v imenu konkretnega, specifičnega in posebnega. Pri politiki reprezentacije gre torej za politiko različnosti, ki je po svoje za reprezentacijo nacionalnega subjekta problematična. V načelu je politika različnosti (difference) nasprotje politike stereotipnih reprezentacij, ki reprezentira poenostavitve.

Homi Bhabha, ki po svojem delu spada med glavne nosilce »kolonialnega diskurza« je temo politike stereotipnih reprezentacij proučeval kot zahodno strategijo ohranjanja veličine in centralnosti do marginalnih in iz središča izrinjenih »drugih« (Bhabha, 1991: 73). Po njegovem mnenju stereotipi niso poenostavitve zato, ker bi bile to napačne reprezentacije določene realnosti, pač pa zato ker gre pri stereotipu za ustavljeno in fosilizirano predstavitev, ki zanika in zataji vse različnosti in polnosti »izvirnika«. Stereotipu nekaj manjka, je manj od realnosti. Kolonializem po njegovem mnenju lahko operira samo s stereotipi, če želi ohranjati svojo centralnost kot središče sveta, vendar pa se na svojih marginah srečuje s svojo drugo podobo, ta pa je ambivalentna. Tisti, ki civilizira, in tisti, ki podjarmlja, se srečata na meji med središčem in obrobjem, tam se zahodna praksa avtoritete moči kaže kot ambivalentna. V Sloveniji se srečujemo s presenetljivo podobnim položajem, ko nam politika reprezentiranja kaže Evropo kot prostor, kamor moramo in hočemo, ker smo ji podobni ali isti in pri tem v reprezentacijah vzdržujemo svoj stereotipni pogled nanjo kot enotno, homogeno civilizirano. Politika reprezentacije Evrope je polna nekritične popustljivosti, zamolčevanja in pozabljanja. O tem priča vrsta javnih predstavitev, od nastopa raznih evropskih strokovnjakov, ki predavajo o demokraciji in človekovih pravicah do števila pozitivnih informacij v dnevnem tisku o evropskih razvitih državah, njihovem gospodarstvu, sodelovanju, obljubah in posojilih. »Promocija Slovenije v svetu« skoraj v celoti »svet« predstavlja kot Evropo, če ne gre za pročelje palače Združenih narodov, ki je v ZDA, kjer vihra naša zastava med mnogimi podobnimi. Odsotnost kritičnosti do tiste druge, različne in drugačne Evrope, kjer sežigajo Turke, koljejo Alžirce in ne privoščijo enakopravnosti etničnim manjšinam, je politika reprezentacije, ki strateško usmerja pogled in skuša »zasidrati« nezaželeno polnost pomena Evrope. S stališča kulture je politika reprezentacije v nekritičnosti do vdora v naš kulturni nacionalni prostor z vsiljevanjem tujih modelov obnašanja, do uporabe tujega jezika na delovnem mestu ali pa, do zahtev po spremembi davčne zakonodaje. Stereotip Evrope, kot je ta viden iz reprezentacij v javnosti, je gotovo ena od značilnosti slovenskega državnega prostora. Pogled »marginalcev« z zavestjo o tisti »drugi« Evropi je drugačen in vsak bel Evropejec ga spozna na kakšnem drugem kontinentu. Evrope, kot jo danes ponuja politika reprezentacije Slovencem, verjetno sploh ni. Tudi Evrop je več, vendar jih v Sloveniji politika reprezentacije izključuje in favorizira Evropo kot utopijo, bistvo utopije pa je njena estetska narava.

Neodtujljivi del politike reprezentacije je želja po prisotnosti. Kot kažejo stare zgodovinske knjige, ki so bile del politike reprezentacije nekega drugega časa, smo bili Slovenci v zavesti Evrope dolgo časa nevidni: bili smo reprezentirani kot narava, kot pokrajina – kar je tipično za politiko kolonialne reprezentacije kolonij. V željo po prisotnosti, reprezentiranosti je vgrajeno nezadovoljstvo, zato je skupnost, ki hoče biti reprezentirana, prisiljena v nove in nove rekonstrukcije in dekonstrukcije zgodovine, ki se kažejo kot nekakšno ponavljanje v imenu različnosti. »Prisotnost« je tista, ki je vrednotena pozitivno in je zaželena. Pozitivno vrednotena »neprisotnost« pojmuje marginalnost kot centralnost in pomeni lahko samo upiranje avtoriteti, ki je narod porinila v območje neartikuliranega, nereprezenti-

ranega. »Black is beautiful« je na primer primer pozitivno vrednotene »odsotnosti«. Tu prihaja do zanimivega paradoksa, saj se po teoriji »difference« neizpolnjen želja po pristnosti zadovolji s priznanjem »različnosti«, ki postane simbol (ne pa znak) neke vidne pomembnosti ali razlikovanja. Tako torej lahko preko »različnosti« tudi Slovenija pride do pravice, da bo reprezentirana v Evropi in v svetu, kjer so sicer šele pred kratkim zvedeli za državo, ki ima podobno zastavo in podobno ime kot mnoge države iz nerazpoznavne vzhodnoevropske množice. Različnost začne torej delovati kot prisotnost. V vznemirljivi in dvoumni ideji o »promociji Slovenije«, ki naj bi Sloveniji s pravilno zastavljeno akcijo (ne tako, kot so to storili tuji fotografi) podelila status »različnosti« od Balkana, je politika reprezentacije naše različnosti od Balkana ves čas kazala v smer »enakosti« z Evropo. Vendar, kot pravi Homi Bhabha, sta v podelitvi »statusa« različnosti v bistvu zanikani kakršno koli vedenje in spoznanje o kulturni »drugosti« kot razlikujočem se znaku. Priznanje različnosti od Balkana in morda še od Slavonije in Slovaške, pa od ruske in slovaške zastave ostaja samo simbol in ne pomeni priznavanja kakršne koli posebne zgodovinskosti, ki bi nam zagotavljala odmik od Balkana ali morda celo premik z obrobja v središče. To bi bilo možno samo, če bi se bilo »središče« pripravljeno soočiti s seboj in s svojim razumevanjem sveta, ne pa s Slovenijo. Politika reprezentacije našega »poželenja« po Evropi, kot bi rekli psihoanalitiki, se v javnih predstavitvah kaže kot želja po premikanju meje z Balkanom čim bolj proti jugu, pa tudi z argumentiranjem oboroževanja, z odsotnostjo nekdanjih cenjene slovenske nevtralnosti in predvsem z odsotnostjo reprezentacije problematične zgodovine, ki jo delimo z Evropo. Problematisiranje slovenske marginalnosti s stališča podeljevanja statusa »različnosti« bi verjetno pokazalo, da se naša »prisotnost« v Evropi veže predvsem na to znano skupno zgodovino, ki ne dovoljuje Evropi, da bi nas videla kaj drugače kot samo »različne«, saj je očitno, da se tudi na naši severni meji srečujeta tisti, ki je zavojevalec, in tisti, ki ima civilizatorske namene.

V kulturološki teoriji torej dobiva koncept »drugega« in »različnega« novo konotacijo. Feministična teorija je razvila koncept marginalnosti, povezan z »drugim« in »različnim«, do pozitivnega vrednotenja. Za Hooksovo je marginalnost prizorišče odpora in celovitosti. Marginalci imajo občutek celovitosti zato, ker poznajo oboje, središče in obrobje, zato je marginalnost mnogo več kot deprivacija in odrinjenost. Zanj je obrobje prostor radikalnih možnosti, je osrednji prostor za proizvodnjo protihegemonskega diskurza (Hooks, 1990: 337–343). Marginalnost je tako precej dvoumna kategorija, saj je tudi fascinacija – posebej če jo povežemo s Turnerjevim pojmovanjem »liminalnosti«, ki je prostor prehajanja, nekje vmes, tako rekoč med vrati. V politiki reprezentacije slovenskega kulturnega prostora je ta alternativni vidik marginalnosti prisoten samo pri mlajših generacijah, večinoma v rock besedilih. Pomanjkanje reprezentiranosti naše obmejnosti in prepisnosti omenja tudi B. Grafenauer (184), ko govori o slovenskem prostoru, ki je zgodovinsko križišče različnih prometnih smeri in po svoji legi predstavlja »vrtljiva vrata«. »Priseganje le na eno poglavitno smer je ta »vrata« vselej umeščalo predvsem v en prostor in jih postavljalo v večjo odvisnost od te funkcionalnosti« (prav tam). Pač pa politika reprezentacije upošteva tiste skušnje Slovencev, ki izvirajo iz izseljenštva, vendar je reprezentacija tudi tu favorizirajoča v prid povojnih političnih izseljencev in na škodo ekonomske emigracije. Pri razmišljanju o marginalnosti kot umeščenosti slovenskega prostora na mejo med svetovi je verjetno še mnogo zanimivih možnosti vključitve tistih narodovih skušenj, ki so bile prezrte in v kulturnih predstavah v javnem prostoru potisnjene v »odsotnost«. Gre za to, da je

slovenska kulturna skušnja prav zaradi svojega položaja med vrtljivimi vrati mnogo bogatejša, kot nam skušajo to pokazati reprezentacije v slovenskem prostoru.

Pri problematiki »promocije Slovenije« prihaja do izraza še nekaj drugih pomembnih reprezentacijskih dilem, ki so prisotne tudi pri večini drugih »artefaktov«, ki jih proučujem, npr. pri novem slovenskem denarju, pa pri grbu in drugih. Na eni strani gre za problem estetizacije politike, na drugi strani pa za problem likovnega oblikovanja, za katero se zdi, da neprizadeto, nevtravno in neangažirano izpolnjuje svoje estetizacijske naloge. Estetizacijo političnega procesa vnaša v javni prostor že zgodovino pisje oziroma filozofija zgodovine, kot je bilo že povedano, njen drugi vir pa so utopične ideje o prihodnosti, v kateri bodo napetosti in razlike izginile. Ko politika reprezentacij favorizira konstrukcijo bližnje ali daljne prihodnosti kot časa, ko bo zmanjšana nezaposlenost in bo gospodarsko končno brez težav, ko se pred volitvami pojavijo plakati s smehljajočimi se kandidati za funkcije ali pa so v družbi evropskih politikov, se začne politični proces estetizirati. Estetska narava utopije vnaša v politični prostor napetost med dvema nepomirljivima elementoma znotraj družbe med različnimi interesnimi skupinami, ki tekmujejo za razdelitev bogastva na eni strani in željo po enotni skupnosti na drugi (Schulte-Sasse, 1991:67–95). Predvsem ta drugi element je večinoma estetski. Željo po občutku skupnosti zadovoljijo običajno miti in narodna praznovanja, pri katerih postanejo zastave, himna, spomeniki, podeljevanje nagrad kulturnikom in podobni simboli nadomestki za zgodbe o skupni pripadnosti, izvoru in o skupni svetli prihodnosti. Simboli postanejo predmet estetske identifikacije. Podoben proces lahko opazujemo pri vseh kulturnih predstavitvah v javnem prostoru, tudi tistih, ki niso državni simboli. Oddaja Samostojna Slovenija, ki na videokaseti prikazuje potek slovenske vojne v letu 1991, kaže enake značilnosti estetizacije in dramatizacije junaške zgodbe. Gre za montažo 245 kadrov z dramatično zgradbo, ki pa vendarle poudarja občutek, da gre za »živo«, realistično gradivo, tako rekoč nezmontirano, opremljeno z datumi in časom posameznih posnetkov. Slovenci slavijo svojo novo državo, Triglav je v plamenicah, zastave se vijejo. Sledi dramatično vmontiran »prvi zaplet«, počasen prihod tanka, ki ga spremlja glasbeni učinek z globokimi grozljivimi zvoki godal. Sledijo posnetki bojov, ranjencev, Prešernovega spomenika, vojakov z dvignjenimi rokami ipd. Na koncu, v resoluciji, vidimo, kakšno so za sabo pustili vojaki Jugoarmade: čiki na krožničkih, pornografske slike, izpraznjena blagajna, razbite steklenice. Slovenski carinik kot pomembno »drugačen« simbolično pometa.

Za reprezentacije, ki me zanimajo, je značilno, da so močno estetizirane prav tiste, ki se v teh časih najbolj spreminjajo. Tudi imena ulic postanejo estetski simbol bivanja v prostoru, ki si izrazito nekaj prizadeva, ki ima svoje utopije. V zgodovini ljubljanskih ulic se je edino Rožna dolina izognila vedno vnovičnemu preimenovanju, ker so tam ulice označene s številkami, ki so samo funkcionalne, ohranjajo svoj pomen in ne morejo podleči zakonom ideologizacije in estetizacije. Vsaka druga beseda pa je »omen«, katerega pomen se s časom spreminja, kakor se čas spreminja s pomočjo istih besed. Raymond Williams je v Keywords zapisal, da je »pomen« vsajen v vsakokratne odnose in procese družbenih in zgodovinskih sprememb. Jezik ni samo podoba časa, nasprotno, glavne zgodovinske in družbene spremembe se zgodijo znotraj jezika. Jezik sam postane arena, v kateri tekmujejo vrednote in prepričanja (Williams, 1976: 198–9).

Estetizacijo politike in države so kar precej časa pripisovali predvsem fašizmu in nacizmu, pa tudi avtoritarnemu komunizmu, vendar pa so vse sodobne države v enako veliki meri odvisne od nje. Državotvornost se tudi v Sloveniji kaže

v reprezentacijah, ki snov črpajo iz nacionalnega estetskega arzenala. Z njimi se vzdržuje tudi slovenska državotvornost, saj z njimi država javni prostor ureja s tem, ko ga označuje.

O slovenski ritualni fascinaciji z lastnim jezikom je težko dodati kaj, česar že ne bi vedeli. Slovenščina je v javnosti reprezentirana kot »svetinja«, kot »naše najsve-tejše«, kot ogrožena žrtev, ki jo je treba zakonsko zavarovati in kot kontaminiran bolnik, ki ga je treba zdraviti. Retorika današnje države se ne razlikuje od retorike prejšnje republike. Slovenščina kot sredstvo komuniciranja in izražanja misli in čustev v vsakdanjem življenju skorajda ni reprezentirana. Kot izrazno sredstvo nastopa slovenščina predvsem v smislu umetniškega ustvarjanja. Politika reprezentacije jezika nas vodi v vrsto zanimivih vprašanj. Eno od njih je, zakaj Slovenci v javnosti, na primer v kakšni majhni televizijski anketi, ne znajo govoriti v stavkih in uporabljati svojega jezika smiselno: zakaj na vprašanja odgovarjajo v glavnem z »ja« in »ne«? S stališča obstoječih reprezentacij te problematike je možnih več odgovorov, čeprav politika reprezentacije favorizira odgovor, da se Slovenci jezika niso dobro naučili in da ga ne spoštujejo kot estetski narodni simbol oziroma svetinjo. Estetski predmet postane estetski s tem, da izgubi svojo neposredno uporabno funkcijo. Kot estetski je utemeljen predvsem v procesu sprejemanja, kar bi nas lahko vodilo v misel, da je knjižna slovenščina predvsem za poslušanje in za gledanje. O slovenskem jeziku si lahko zastavimo tudi vprašanja, ki temeljijo na zvezi med jezikom in mišljenjem. Na primer, kje in kdaj se človek nauči »odgovarjati« in glasno »ugovarjati«, biti prisoten s svojim lastnim mnenjem; kakšna je sankcija za odgovarjanje? Standardizirani jezik je potisnil domačo govorico izk-ljučno v sfero doma in najožje skupnosti, kjer je prebival tudi prej, ko so v mestu uporabljali nemščino ali italijanščino. V tem smislu je standardizacija odigrala enako kolonizatorsko vlogo kot jeziki tujcev, saj standardizacija izrine domača narečja iz javnosti v zasebnost. Feministične teoretičarke, ki raziskujejo zvezo med jezikom in patriarhalno družbo, menijo, da je »tišina« znak podrejanja patriarhalni avtoriteti. Da je tišina kot način govorenja Slovencev priučena, je dokazala že Alenka Puharjeva v študiji o odraščanju na Slovenskem, zveza med slovenščino in patriarhalno avtoriteto pa javno ni reprezentirana. V slovenščini mora tisoč žensk, ki gredo ob žici okupirane Ljubljane, nenadoma spremeniti spol, če se jim pridruži en sam moški. Zakaj? Od kod navada blejskih deklic, da govorijo »po moško«? Kakšne oblike družbenih odnosov se skrivajo znotraj slovenskih jezikovnih struktur in kaj vse varuje zakonska zaščita jezika? Jezikovna praksa, jezik, ki ga ljudje govorijo, je hkrati urejen (in urejevalni) pojav in »družbeni prostor«, kot to ozna-čuje Kristeva, saj jezik zadeva posameznika in njegovo vključenost v družbeni red. Prestopanja tega reda, t.j. jezikovni prekrški, so enakovreden del jezika kot ozna-čevalnega procesa, saj lahko pomembno in razdiralno vplivajo na stabilnost jezi-kovnega (in družbenega) sistema. Po mnenju Kristeve se z nestabilnostjo jezikov-nih struktur spreminjajo tudi pravila komuniciranja, saj jezik kot družbeni prostor proizvaja nestabilne subjekte. Subjekt govora in nagovora sta ujeta v paradoks, ker je njuno komuniciranje obenem subverzija in konfirmacija – oba sta predvsem v procesu nastajanja (Kristeva, 1973: 1249–50).

Reprezentacija slovenščine kot žrtve Slovencev, ki se je niso dobro naučili, v celoti prezre prostor, v katerem ta jezik nastaja, oziroma čas, v katerem ga zakoni ohranjajo »neokrnjenega«. Dvojina kot zaščiten svetinja na primer, lahko pomeni vztrajanje pri razločevanju dveh ljudi kot pomembno različne skupnosti

od skupnosti enega ali skupnosti treh. Današnja politika reprezentacij v Sloveniji kaže (kot zaželeno) smer gibanja v individualizem, saj skupnost in nekdanje »zajedništvo« dobivata izrazito negativne prizvoke. Politična in gospodarska usmeritev Slovenije favorizira pozitivno reprezentiranje liberalizma, skrbi zase in kompetitivnega individualizma nasploh. V politiki reprezentacij ob morebitnem zakonskem varovanju slovenskega jezika prihaja do napetosti in neskladnosti, skratka do dvoumnosti, boji, o katerih govori Williams, že potekajo.

Raziskava Narodna identiteta in javni prostor raziskuje vsebino slovenske identitete s pomočjo politike reprezentacije. Ker je tudi sama tako kot slovenska identiteta v procesu nastajanja, je težko vnaprej predvideti, kakšna bo njena vrednost. Ta trenutek se mi zdi najpomembnejše, da se s »tradicijo« ukvarja na netradicionalni način, kar bo, upam, pripeljalo do razširitve prezentacij slovenskih nacionalnih skušenj in do odpiranja »vrtljivih« vrat v vse smeri. Salman Rushdie navaja v knjigi *Imaginary Homelands* simpatično epizodo iz romana Saula Bellowa, ki jo tu navajam, ker simbolično govori o namenu raziskave o slovenski nacionalni identiteti. Corde, ki je osrednji junak romana *The Dean's December*, sliši v daljavi lajati psa in si misli, da pes z lajanjem protestira proti omejenosti pasje izkušnje! »Za božjo voljo«, laja pes, »odprite no malo bolj to veselje!« Rushdie navaja to pasjo šalo zato, ker je mnenja, da Bellow ni govoril samo o jezi in hrepenenju psov, ampak v imenu vseh tistih, ki čutijo podobno jezo.

LITERATURA

- ANDERSON, BENEDICT. *Imagined Communities*. London: Verso Books, 1983
- BANELLI, DANA. History, Narrative, and Innocence *Unprotected Substance*, Vol XV. No. 3, 1986
- BARTHES, ROLAND. Rhetoric of the Image, v *Image-Music-Text*. New York: Hill and Wang, 1977
- BHABHA, HOMI. The Other Question: Difference, discrimination and the Discourse of Colonialism v *Out There. Marginalization of contemporary Cultures*. Ed by Ferguson, Russel et al. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1991
- GRAFENAUER, BOGO. Slovenski zgodovinski prostor in država, v *Slovenci in prihodnost. Nova revija*, XII. Junij-julij 1993 134/135. 167–187
- HOBBSBAWM, ERIC. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983
- HOOKS, BELL. Talking Back v *Out There. Marginalization of contemporary Cultures*. Ed. by Ferguson, Russel et al. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1991
- JUŽNIČ, STANE. *Identiteta*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1993
- KRISTEVA, JULIA. The system of the Speaking Subject. *Times Literary Supplement*. London 12. Oct. 1973
- MARIÁTEGUI, JOSÉ CARLOS. *Seven Interpretive Essays on Peruvian reality*. Austin, Texas Press, 1971
- MCQUAIL, DENIS. Communication Research Past, Present and Future v *Public Communication. The New Imperatives*. Ed. by Ferguson Marjorie. London: Sage, 1990
- RUSHDIE, SALMAN. *Imaginary Homelands. Essays and Criticism 1981–1991*
- SAID, EDWARD W. *Culture and Imperialism*. New York: Alfred Knopf Inc., 1993
- SCHULTE-SASSE, JOCHEN AND LINDA. War, Otherness, and Illusory Identifications with the State *Cultural Critique*, Fall 1991
- TOMC, GREGOR. »Slovenski etnični značaj v Sloveniji in prihodnost. *Nova revija*, XII. Junij-julij 1993, st. 134–135. 203–226
- WILLIAMS, RAYMOND. *Keywords*. London: Harper Collins, 1976

Odraz sodobnih političnih sprememb v jeziku slovenskega časopisja**

Za trditev, da jezik odraža družbene spremembe, se zdi, kot da je vzeta iz proslule teorije marizma, po kateri je vsakemu (revolucionarnemu) koraku v življenju družbe ustrezala višja stopnja v razvoju jezika (kot kategorije v družbeni »nadaljevi«). Seveda je vse odvisno od tega, ali se z izrazom *jezik* misli *sistem jezika* (po saussurjevski terminologiji *la langue*) ali njegova *uporaba* (*la parole*). Če mislimo na slednje, potem je tako, da se dejansko ne more spremeniti niti neznatna pentlja na modnem oblačilu, ne da bi se to »odrazilo v jeziku«, pod pogojem seveda, da je taka pentlja *vsaj enkrat* jezikovno omenjena (izgovorjena ali zapisana). Če velja za pentljo, velja tudi za zapletene družbene odnose, vendar ni naloga jezika, da bi družbene spremembe odražal, ampak da bi v družbi služil kot sredstvo za sporazumevanje, tako da nalogo »odražati družbene spremembe« opravi jezik kar mimogrede (v zadovoljstvo raziskovalcev jezika in družbe). Ni pa doslej ne Marru ne komu drugemu uspelo prepričljivo dokazati spremembe v sistemu jezika, ki bi ustrezala oziroma bila posledica (revolucionarne) spremembe družbenih odnosov. Jezik seveda je sistem v premiku, vendar ne »sistem v skokih«, tu spremembe potekajo počasi in so razločno vidne šele z določene razdalje, spremembe pa tudi niso zmeraj *razvoj*, višja stopnja glede na prejšnje stanje, so le *drugačno* stanje, čeprav so seveda bili poskusi, da bi se drugačno stanje ustoličilo kot višja stopnja razvoja, kot »napredek«. Tako so si npr. vzhodnonemški jezikoslovci (na simpoziju, imenovanem Jezikovna kultura v socialistični družbi, Liblice 1976) obupno prizadevali prepričati udeležence o superiornosti nemškega knjižnega jezika v njihovi, socialistični družbi nasproti knjižni nemščini v treh (kapitalističnih) državah z nemščino kot sporazumevalnim jezikom. Dejansko pa so dokazali, da nemško govoreči Zahodni Nemci ne razumejo *terminologije*, ki je poimenovala družbene odnose socialistične družbe. Spominjamo se, da so se nad podobnim nerazumevanjem pritoževali koroški Slovenci iz Avstrije, češ, ne razumemo časopisnih člankov, katerih vsebina se nanaša na samoupravne družbene odnose. V obeh primerih sta jezika res odražala družbene odnose, vendar le na ravni uporabe jezika (jezika kot govora), sistema obeh jezikov pa sta bila identična (če pri koroških Slovencih odmislimo manjše izrazne možnosti »njihove« slovenščine, ker pač tam ni jezik celote *vseh družbenih funkcij*, kot je jezik v matici).

Družbene spremembe v Sloveniji, katerih bistvo je ukinitve enopartijskega sistema socialističnih odnosov in vzpostavitev večstrankarskega sistema nekoč že obstoječih kapitalističnih odnosov, k sreči niso bile revolucionarne oz. »kontrarevolucionarne«, tako da ni treba operirati z nekdanjimi merili o njihovi »naprednosti«, a gotovo so spremembe, ki se morajo kazati v jeziku, in sicer v njegovi uporabi. To je na področju, kjer se po definiciji odražajo takoj, sproti vsak dan, se pravi, v publicistiki oz. njeni ožji sferi, v dnevnem poročevalstvu.

V poročilu ameriške fundacije Gannet, namenjenemu obravnavi vzhodno-

* Dr. Tomo Korošec, redni prof. na FDV.

** To je predelano in dopolnjeno predavanje za tuje slaviste na ljubljanski poletni šoli l. 1991. Pod tem naslovom objavljeno v zborniku: XXVII. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana 1991, 99–108.

evropskih sredstev množičnega obveščanja, je za Jugoslavijo rečeno, da je imela pod komunističnim režimom žurnalistično kakovost, »ki je bila daleč nad žurnalizmom njihovih vzhodnoevropskih sosedov. Vlada je občasno zdrobila kako zgodbo ali utišala kakega novinarja, ki ji ni bil všeč, vendar na splošno je bilo kar precej medijske odprtosti. Televizijski programi, časopisi in magazini so imeli povsem zahodni videz in jih ni bilo lahko razlikovati od podobnih medijev v sosednji Italiji. (...) Ironija je v tem, da se je kvaliteta novinarstva poslabšala potem, ko se je izrodil komunistični nadzor nad deželo in sta se v Sloveniji in Hrvaški vzpostavili novi, nekomunistični vladi. Nekoč ugledne publikacije so se sprevrgle v forume za potlačena nezadovoljstva etničnih skupin in nacionalnih strasti. Najprej so mediji izgubili objektivnost, kot posledica tega pa je bil težko prizadet status novinarstva.«¹

Poročilo ugledne fundacije nejasno omejuje poslabšanje kakovosti novinarstva na čas, ko sta se v Sloveniji in na Hrvaškem vzpostavili nekomunistični vladi, in se potemtakem »poslabšanje« ne nanaša tudi na žurnalizem v drugih delih Jugoslavije, zlasti v Srbiji, kar je pač obžalovanja vredna pomota tega poročila. Kakor je iz formulacij v poročilu mogoče razbrati, se poslabšanje kakovosti novinarstva povezuje predvsem z izgubljanjem objektivnosti pri poročanju,² niso pa zajeta važna vprašanja novinarske stroke, kot so npr. žanrska izčiščenost, jezikovna ustreznost, pravočasnost in referenčna natančnost. Vprašanj slovenskega jezika poročilo iz razumljivih razlogov ne obravnava, zato »poslabšanje kvalitete novinarstva« v tem, gotovo dobronamernem poročilu jemljem kot širok vrednostni okvir, da bi ugotovil, ali se ta padec kakovosti lahko nanaša tudi na jezik, konkretno, slovenski knjižni jezik.

Da to ne bi bilo preobsežno, hkrati pa nejasno opravilo, je treba, prvič, zastavljeni okvir zožiti tako, da se bo »kvaliteta novinarstva« – in to sugerira tudi samo poročilo, saj govori o kvaliteti *žurnalizma* – nanašala na (časopisno) poročevalstvo in ne bo zajemala široke publicistike, in, drugič, v delu naslova tega sestavka, to je »jezik slovenskega časopisja«, je treba ločevati med jezikom, kakor se kaže nasploh v časopisnih besedilih (vzporedno npr. z jezikom v besedilih znanstvenostrokovne funkcijske zvrsti), in ožje, »časopisnim jezikom«, s čimer se pri nas zelo površno označuje skup (inventar) tistih jezikovnih sredstev, ki so se oblikovala pod vplivom posebne vloge, ki jo ima jezik v poročevalstvu, torej tega, kar imenujemo *poročevalski stil*. To ločevanje je žal treba poudariti, ker se tako pri nas kot drugje pogosto obravnava kot eno in isto, zlasti pri jezikovni kritiki, in se stilu poročevalstva pripisujejo pojavi, ki sploh ne spadajo sem.³

Sodobne družbenopolitične spremembe se v jeziku časopisnih besedil zato kažejo predvsem v: 1. političnem jeziku in 2. stilistiki poročevalstva.

1. Pri nas se je jezikovna kritika vsaj dve desetletji zadrževala pri jezikovnih

¹ »Emerging Voices: East European Media in Transition«. A Gannet Foundation Report, Columbia University, New York City, oktober 1990. Poročilo je v slovenski javnosti zbudilo veliko pozornost. Tukaj je navedeno po: F. Vreg, *Perspektive političnega pluralizma v Jugoslaviji ali »bliše in beda« novih demokratič. Teorija in praksa*, 1991, 1–2, 11–22.

² Splichal ločuje v jugoslovanski medijski praksi osemdesetih let dve smeri. Prva pomeni zmanjševanje odvisnosti medijev od politike, zlasti s pojavi alternativnega tiska, druga pa v povečanju napetosti med federalnimi mediji, kar je povezano s t. i. nacionalno homogenizacijo. Prva smer je avtonomnosti medijev prispevala, druga jo je, nasprotno, zmanjševala. (S. Splichal, *Medrepubliški nesporazumi. Teorija in praksa*, 1989, 3–4, 349–351.)

³ Med zgoraj zapisanimi, a pozno objavljenimi kritikami časopisnega jezika je ena iz Kocbekovega dnevnika: »Slehermi dan sem poslušal in prebral popačene besede, izumetničene in lažnive stavke, okušal njih lažnivost in smešno neumnost, pa nisem nič storil. Že davno bi se moral zavedati dejstva, da je tiskana beseda (poleg ustnega aktivističnega govora) najgrotesknejši izraz današnje zlobe, zmede, laži in neumnosti.« Edvard Kocbek, *Dnevnik*, 1952. Nova revija 1985, 33–34, 97.

ohlapnostih, pri pravopisnih, slovničnih, besednih in podobnih *napakah*, se pravi, pri slabi jezikovni rabi v besedilih, ki so stopala pred javnost v časopisih, predvsem dnevnikih, in so v tem smislu seveda bila časopisni jezik, ne pa tudi stvar časopisnega poročevalskega stila, saj so bila besedila *politike* in torej samo zadnja faza v procesu, s katerim je vladajoča ideologija pred javnostjo utemeljevala svoj obstoj. V tem jeziku političnih besedil je šlo pravzaprav za zlorabo jezika in z bogato literaturo se da pokazati, da so se tega zavedali tudi nekateri nosilci ideologije (Šetinc, Gorjup) in da smo te jezikovne pojave kritizirali tako partijski (Pogorelec, Korošec) kot nepartijski jezikoslovci (Toporišič, Dular), saj besede preprosto niso pomenile tistega, »za kar smo se domenili«. Šlo je za t. i. *prekrščevalstvo*, kot se je za to pred nekaj leti uveljavila Toporišičeva metafora.⁴

V političnem jeziku, kot je nastopal v slovenskem časopisju, je šlo za prepletanje besedja s treh pojmovnih področjih, kot je pokazal Igličar,⁵ namreč, za poimevanja iz družbenoekonomske ureditve (npr. *organizacija združenega dela, združevanje dela in sredstev družbene reprodukcije, samoupravna interesna skupnost, poslovodni organi*), poimevanja družbenopolitične ureditve (npr. *družbenopolitična skupnost, krajevna skupnost*) in poimevanja pravne ureditve (npr. *samoupravni splošni akt, družbeni dogovor, samoupravni sporazum*). Zlasti izrazu iz družbenoekonomske ureditve so nekateri teoretiki nasprotovali že zelo zgodaj, izrazito v začetku osemdesetih let, takrat ne brez posledic, tako npr. zagrebški profesor Horvat v reviji *Direktor*, katere številka z njegovim prispevkom je bila zaplenjena.⁶

V zadnjih dveh letih je zlasti izrazje s prvega in tretjega področja izginilo, še preden je eno zakonodaja nadomestila druga. Samoupravno besedišče je kratkotalno odmrlo in to bi bila prva ugotovljena sprememba v sodobnem političnem jeziku: v slovenskem poročevalstvu tega besedja ni več. Proces sicer še poteka in ne moremo vedeti, ali ne bo prišlo do novih mistifikacij. Izginotje razmeroma obsežnega samoupravnega besedišča pravzaprav še ni sprememba v jeziku, dokler praznega prostora ne izpolnijo nova – česar se lahko samo bojimo.

Zato je zanimivejše vprašanje, ali je s političnimi spremembami (ki se sicer spet ponujajo kot demokratizacija, tokrat »strankarskega pluralizma«) izginilo *izražanje* (la parole, govor), ki je bilo političnemu diskurzu po pravici očitano kot birokratščina, birokratska latovščina, politično frazerstvo, ali kot je zapisal novinar Buchalle v *Süddeutsche Zeitung*, partijska kitajščina.⁷ Ali je torej izginil govor, ki je bil po splošni oceni brezbarven, kanclijsko uniformiran, hermetičen, nekomunikativen, ker:

⁴ Prim. J. Toporišič »Samoupravna« slovenščina. V: Povejmo naravnost! Zbornik: Jezikovni odsevi birokratskih odklonov v samoupravni družbi in jezik množičnih občil, Ljubljana 1985, 37–49; o prekrščevalstvu na str. 38. Podobno tudi T. Korošec, Svetnik in svetovalec. Pet minut za boljši jezik, Ljubljana 1972, 138–141; prim. tudi A. Puhar, V laboratoriju samoupravnega žargona. Teleks, 21. 4. 1983. O političnem jeziku gl. tudi T. Korošec, Družbenopolitična vsebina v sredstvih javnega obveščanja. Obveščanje in odločanje. Revija za vprašanja informacijsko-komunikacijske in dokumentacijske dejavnosti v delegatskem sistemu. Ljubljana 1979, 2, 63–68.

⁵ A. Igličar, K vprašanju tematske tipologije poimevanj za nove pojave in pojme iz naše družbene prakse in teorije. – V: Povejmo naravnost! 30–33.

⁶ Tam je zapisal: »Kot vidite, konstantno govorimo o kolektivu, podjetju itd. in se izogibam mistifikacijam, kot so TOZD, SOZD, združeno delo in podobno, ker so to mistifikacije celo v jezikovnem smislu; združeno delo je pojmovno ime, z njim pa se dela kot z osebo, kar ima vse mogoče posledice...« B. Horvat, Privredni sistemi i stabilizacija, Trenutek sadašnji, prošli i buduć. Direktor, 2. 2. 1983, 25.

⁷ Izvleček iz komentarja Karla Buchelleja je prineslo Delo 28. 5. 1986, in sicer na strani, ki je bila namenjena slavljenju 13. kongresa ZK Jugoslavije. Tu novinar piše, da »... tudi jugoslovanski partijski funkcionarji zapadajo partijski kitajščini. Z njo pa partija ne bo pridobila jugoslovanske mladine, ki pozna povsem drugačno, kritično, iskreno in neposredno govorico, kot je to dokazala na kongresu socialistične mladine slaba dva tedna pred kongresom.« (str. 7).

– politični jezik slabo izraža družbene spremembe, ker družbenopolitični delavci s političnimi frazami najlaže zamegljujejo slabo vsebino in odgovornost posameznikov (F. Šetinc),⁸

– je sindikalna organizacija pogosto tretja ali četrta ustanova, kjer obravnava iste stvari. Ko govorijo, imajo na voljo že izdelane obrazce (B. Pogorelec),⁹

– družbene odnose označujejo birokratski in tehnokratski elementi, ker se ljudje bojijo opredeliti in ker gre za nepoznavanje vsebine (M. Gorjup).¹⁰

Te, že pred leti zapisane oznake imajo vsaj dve skupnosti lastnosti.

Označujejo, prvič, splošnega političnega govornika (konkretnega, še tako slabega, partijskega, seveda nismo kritizirali),¹¹ in drugič, vse so prezrle važno dejstvo, da politični govorec uporablja politični jezik kot monopolist, njegov edini argument je argument moči, njegov posebni interes pa je bil ohranjanje monopola v družbi. Tak politični jezik je dejansko nastopal z metasocialnega položaja, kazal pa se je kot jezik splošnega družbenega interesa, ki ga ni mogoče sproti preverjati, kajti preverjanje je prepuščeno edino eni, vodilni sili v družbi – partiji. Partijski govorec in partijski jezik sta bila to, kar sta bila, ker sta bila sistemsko postavljena nad družbo in izven nje. Politični jezik je bil oblastniški jezik in je že s tem odkrival in hkrati prikrival za oblastnika edini pomemben interes, tj. obdržati se na oblasti. Kakor hitro pa je vladajoča partija izgubila edini argument, tj. argument moči, in se je morala za oblast spopasti z drugimi političnimi skupinami in strankami, politični jezik ni bil več jezik moči in si politični govorec ni mogel več prisvajati občega interesa, se je moral zjasniti tudi njegov govor. Če je hotel biti uspešen v boju za volivce, njegov politični govor ni smel prikrivati.

Za sedanja politična besedila v časopisih je značilno, da so oblikovana previdno, včasih tudi zavito, in sicer tudi za javnost znotraj ene politične stranke, npr.:

»Kaj bomo storili za gospodarstvo po (novih) volitvah (naslov)

Ko bo prišlo do bistvenega zasuka v razmerju političnih sil (podčrt. T. K.) in bo SDP lahko sooblikovala ekonomsko politiko, (...)»¹²

»Osutek proračuna Slovenije za leto 1991 narobe jemlje in narobe daje. Edini, ki je z njim lahko zadovoljen, je gospod Janša. Zato ga bo branil z besedo in orožjem, kupljenim s proračunskim denarjem.«¹³

Novinarju, ki sporoča široki javnosti, pa je dano, da se – kot je zahteval Gorjup – opredeli, ne pa zgolj navaja obvezne dele (ideološko preverjenih) političnih besedil. Tako dnevnik Delo (ki si prizadeva ohraniti relativno neodvisnost od vplivov političnih strank) ne prinaša zgolj obvestil o tem, da je ta in ta tovariš zasedel to in to pomembno funkcijo, ampak Delovi novinarji urejanje kadrovskih zadev vidijo tudi kot »oster zakulisni boj« ali »intrigo«. ¹⁴

⁸ F. Šetinc, cit. po J. Kranjc, Novinarski jezik – edina tarča? Delo, 23. 12. 1978, 19.

⁹ Avtorica ima sindikalni jezik samo za zgled političnega jezika. B. Pogorelec, O časopisnem jeziku. Delo, 5. 4. 1969, 16.

¹⁰ M. Gorjup, Samoupravno novinarstvo. Ljubljana 1987, 99–100.

¹¹ Bolj poglobljene in bolj določene analize političnega jezika so se začele v zgodnjih osemdesetih letih, izrazito v drugi polovici. Tako pr. v op. št. 4 navedeni zbornik Povejmo naravnost! Pohvale vredno je tudi besedilo Borisa Jaušovca *Politični jezik v Jugoslaviji*, dipl. naloga na FSPN, Ljubljana 1988.

¹² »Bistveni zasuk v razmerju političnih sil« tukaj pomeni večje število volilnih glasov in s tem za SDP izstop iz opozicije. Ljubljanska Pentagone. Stranka demokratične prenovе, Ljubljana, marec 1991, št. 1, str. 1.

¹³ E. M. Pintar, Diagonale. Stranka demokratične prenovе Slovenije. Ljubljana, marec 1991, št. 2, str. 10.

¹⁴ Npr.: »Včerajšnja Peterletova javna – televizijska – izjava, da upa, da bo lahko podpredsednikovo ime povedal že prihodnji teden, pa daje slutiti oster zakulisni boj za to visoko mesto v vladnem kabinetu.« Delo, 4. 5. 1991, 1. Miha Jenko.

»Na videz gre za dokaj nepomemben spor, vendar pa se v ozadju skrivajo še nekatere intrige. Ve se namreč, da je dr. Rodeta za funkcijo direktorja Kliničnega centra kadrovala stranka slovenskih krščanskih demokratov, čeprav je član SDZ.« Delo, 3. 5. 1991, 3. Vinko Vasle.

Novodobne politične spremembe so povzročile, da so iz političnih besedil v slovenskem časopisju skupaj s prej omenjenim samoupravnim besediščem (TOZD/tozd je spet *podjetje*, firma, vzgojnovarstvena ustanova je *vrtec*, individualni poslovodni organ je ponovno *direktor*) izginili znaki totalitarnega političnega sistema, kot so diskvalifikacija drugače mislečih in iskanje razrednih sovražnikov,¹⁵ etiketiranje (*anarholiberalci*, *nacionalisti* ipd.), posploševanje indukcije (npr.: *pod pretezo, da kritizira negativne pojave v naši družbi, napada temeljne postavke te družbe*), sklicevanja na samoumevne, vendar nerazpoznavne in nedokazovane resnice (npr.: *naši družbi so ti pojavi tuji, odveč je dokazovati, dobro znan princip, to ne prispeva k demokratičnemu dialogu*), olepševanje (npr.: *trenutne težave, prehodne slabosti, popravki cen nam. zvišanje cen*), poenostavitve (npr.: *iz krize nas bo pripeljalo še več dela; filozofija je povsod, le o delu, tistem proizvodnem delu, ne slišim ničesar*), pomenoslovni preskoki in pomensko zastiranje (npr.: *k cenam izdelkov bomo doplačali začasni namenski prispevek za ohranitev proizvodnje in predelave mleka ter nemotene preskrbe*).¹⁶

Podobne jezikovne stranpoti so znane iz vseh enopartijskih družbenih sistemov, glede vračanja v poprejšnje naravno stanje pa je položaj pri nas tak kot na Hrvaškem in podoben češkemu, nemara tudi stanju v nekdanji Nemški demokratični republiki.

2. Bolj opazne so spremembe v novodobnem slovenskem časopisju, nanašajoče se na eno, sicer ozko področje stilistike poročevalstva, a tudi te bi samo pod določenim pogojem ocenili kot padec kakovosti novinarstva.

Gre za pojav t. i. rumenega tiska oz. za stil tega tiska, ki ga še uvrščam v poročevalstvo, vendar na njegovo obrobje. To zato, da bi iz tega okolja predvsem izločil tisk s pornografsko vsebino in sliko. Prav je sicer, da smo na Slovenskem razmeroma zgodaj in uspešno razčistili s čistunskim škandaliziranjem nad pornografsko literaturo, saj je za narodno kulturo povsem nepomembna. Toda kakor ima spotakljiva slikovna erotičnost nekakšna lastna pravila o najmanjšem znosnem okusu, tako mora rumeni tisk, ki – javnosti namenjen – uporablja slovenski jezik, delovati v okviru knjižnega standarda, to pa pomeni vsaj v pravopisu in slovniči. Ker je poimenovanje »rumeni tisk« v našem času in prostoru slabšalno, ga posamezni listi seveda ne sprejemajo zase, a tukaj odloča pri nas zdaj zveličavni *trg*, in če je rečeno, da je bila po taki vrsti tiska pri nas potreba, to vsaj nekateri listi potrjujejo z visoko, celo zelo visoko naklado.

In tako je namesto t. i. *novega žurnalizma*, ki bi bil lahko popestritev in požlahtnitev slovenske publicistike, pa zanj najbrž nimamo ne moči ne korajže za tveganje, skozi ta tržna vrata prišel še edini manjkajoči znak zahodnega tržnega poročevalstva – senzacionalizem. Po jezikovni plati, torej kot stilni pojav, je prišel – to je treba reči v njegovo dobro – v čisti obliki, s čimer mislim, da se kot tak kaže, zato mu ni mogoče očitati, da je kič (ki se po definiciji kaže za nekaj, kar v resnici ni). Kaže se namreč kot običajna metoda, ki jo kot tako sprejema tudi naslovnik. Tako v naslovih kot v besedilih so stilne prvine hotena oblika, s katero se želi doseči čisto določen učinek, tj. pritegnitev kupca.

Tukaj si še ne upam, toda treba bo odgovoriti na vprašanje, ali nam je bilo zgolj vsiljeno kot socialistična morala ali pa je bilo res stvar naših kulturnih navad,

¹⁵ Npr. »K razpravi se je prijavil tudi general Ivo Tominc. Izrazil je posebno zaskrbljenost glede pisanja o naši armadi, ki da je cinično, sovražno, nekorektno in nepošteno (...) »Takšno pisanje je domala identično s cilji podtalne vojne, ki so avtorjem člankov očitno jasni...« Večer, 17. 2. 1988, 2. Ivanka Mihelič.

¹⁶ Zgledi so iz Jaušovčeve razprave, cit. tukaj v op. št. ...

da nismo sprejemali tiska, ki bi poročal o zasebnih pikantnih zgodbicah in intimnostih iz življenja popularnih oseb (filmskih zvezdic, plejbojev, pevcev in njihov erotičnih afer), da smo nadalje podrobnosti iz črnih kronik o umorih in ubojih različnih stopenj krutosti prepuščali kriminalistiki in psihiatriji in da celo tega, ali je kaka znana oseba iz našega vsakdanjika postala srečni očka ali mamica, nismo šteli za neogibno sestavino naše informiranosti. Torej nič takega, kar bi se lahko spravilo v okvir načela javnosti kot ustavne kategorije in pravice do obveščenosti kot prvine splošne deklaracije o pravicah človeka.

V stilistiki smo o senzacionalizmu (zlasti časopisnih naslovov) govorili kot o posledici napačne rabe jezikovnih sredstev, ki se lahko, a ne nujno, vzame kot senzacionalizem. To so t. i. *hiperbolični naslovi* kot ena od vrst *zastrtih naslovov*.¹⁷

Ni mogoče zanikati, da pri nas v senzacionalizmu ne bi zapadli tudi »resni« časopisi in revije, npr. Delo in Dnevnik ali Jana in Teleks. Za zgled navajam prosluli »Primer Trobec« iz obdobja 1979–1984 (torej še ne izrazito tržnega obdobja), tj. za naše razmere stoodstotno izjemen primer šestkratnega morilca žensk, dvakrat obsojenega na smrt in končno po številnih sojenjih na dvajset let ječe. O zadevi je pisalo osem slovenskih listov, Delo ji je posvetilo kar 4.932 vrstic. Njena izjemnost je naše poročevalstvo zalotila nepripravljeno, in preden se je oglasila stroka, novinarska, pravna, zlasti viktimologija, je bilo narejenih veliko napak tako nasproti zločincu kakor tudi njegovim žrtvam in njihovim svojcem.¹⁸ Časopisni naslovi, kot npr. *Sežgana trupla v krušni peči, Rabelj begunk iz osamljenosti* (Nedeljski dnevnik), *Ostanki okostij dokazujejo, da gre za najmanj pet oseb* (Delo), *Ustreliti ga ali ne ustreliti?* (Teleks), in besedila s podrobnimi opisi dejanj spolnega iztirjenca (npr. »Nato sem jo zavil v rjuho in s peči zvlekel v peč. Kakšne štiri ure je gorelo«, Jana, 5. 11. 1980) so bili senzacionalizem, ob katerega slabih izkušnjah so dozoreli mnogi časopisi.

V novejšem času se senzacionalizem kot stilni pojav kaže v listih, kot so *Kaj*, *Lady* in *Slovenske novice*. Tednika *Delo Plus* in *Delo Plus Iks* (prvi začel izhajati 7. 4. 1990, drugi 28. 8. 1990) sta se po začetnih uspehih (visoka naklada!) zlila z Delom oz. Slovenskimi novicami.

Med temi ima najdaljši staž mariborski *Kaj*, ki je začel izhajati v začetku l. 1984, tedaj kot tabloid, zdaj je informativno-zabavni časnik, najmlajši, *Lady*, pa se z največjo naklado ponuja kot prvi slovenski ženski tabloid. Za vse velja (oz. je veljala) oznaka iz prej omenjene Gannetove študije o povsem zahodnem videzu, vendar tega ne zaradi videza ne zaradi vsebine ni treba šteti kot kompliment. Tako npr. *Slovenske novice* ne prinašajo izključno prispevkov, ki bi že s svojo ekskluzivnostjo dajali možnost za senzacionalistično poročanje, vendar so (skupaj z *Lady*) nagnjene k takemu oblikovanju besedil, zlasti v naslovih pa je opazen izbor izraznih sredstev, ki ga v stilistiki imenujemo hiperboličnost, ta pa je (dobra) podlaga za senzacionalistični učinek.

To se kaže v izboru besed, ki se lahko nanašajo na vznemirljive izseke iz resničnosti ali tako konotacijo omogočajo, čeprav tak izbor nanašanja (taka denotacija) za sporočanje o dani vsebini ni ne potrebna ne običajna v poročevalstvu (gre za način, s katerim se tudi spravilo zelja lahko vidi kot »sekanje glav«), na besedni ravni pa naslovi z besedami *umor*, *škandal*, *ubiti*, *grob*, *grozovitost*, *skrivnostno izginotje*, nadalje besede, rabljene v prenesenem pomenu, česar iz izolira-

¹⁷ Gl. o tem T. Korošec, *Zastrti časopisni naslovi*, JIS 33 (1987/88), št. 5, 137–143.

¹⁸ Zadevo je raziskala in ovrednotila pravni ter poročevalski vidik vseh besedil Branka Smole Potokar v diplomski nalogi *Senzacionalizem v črnih kronikah*, Katedra za novinarstvo FSPN, Ljubljana 1990.

nega naslova ni mogoče razbrati, zato je naslov prevara, npr. *Mina v mariborski bolnišnici* (kjer »mina« ne pomeni »eksplozivno telo«), besede, povezane s spolnostjo, npr. *Trda erotika malih oglasov*, *Posteljne norčije Charlieja Chaplina*, *Sadisti in mazohisti prihajajo na plan*, *Smrtonosna zapeljivka*. Hiperboličnost se dosega s povečano rabo primerkov in presežnikov; na prvi, pridobivalni strani *Dela Plus* Iks kar dva presežnika in en primernik, ki tu ni običajno sredstvo reklamnega oglaševanja, npr. *Najgrozovitejši množični morilec dežele Twin Peaksa*, *Najcenejše trgovine z rezervnimi deli*, *Nevarnejši od tanka* (23. 4. 1991).

Seveda so v rumenem tisku tudi pojavi, zaradi katerih Gannetovo poročilo po pravici govori o padcu kakovosti novinarstva. Ker niso stvar stilistike, jih tu ne bom razčlenjeval, pojasnilo pa potrebujejo vsaj toliko, da se pove, da ne morejo pomeniti padca kakovosti dosedanjega novinarstva (ki je, rečeno mimogrede, odigralo nadvse pozitivno vlogo pri našem kulturnem prehodu v strankarski pluralizem), ampak k dosedanjemu samo pristavljajo del, ki je slabše kakovosti. Ti pojavi kar prevečkrat prinašajo v današnji dan zatohlost nekdanjega časopisnega pričkanja med liberalci in klerikalci, praznega zabijanja nasprotnikov, zafrkavanja in (nepodpisanega) podtikanja.¹⁹

Površno razumevanje demokratizacije se kaže tudi v upadanju občutka za mero, ko gre za uporabo vulgarizmov. To so besede, možne v drastičnem zasebnem izražanju, med bližnjimi znanci ali v nebrzdanih mladostniških klapah, vendar pa jih kultivirano javno sporočanje ne prenese in ga za to ni mogoče obtožiti malomeščanskega čistunstva. Če je Gannetovo poročilo hotelo ali ne, padec kvalitete žurnalizma se v tem pogledu lahko nanaša na nenavzočnost dobrega okusa, npr. »... da bi privatizacija (...) zajebala številne Slovence (Slovenske novice, 12. 9. 1991, 3, Vinko Vasle), SQ – brca v rit (Delo, 29. 10. 1991, 5, naslov; Ilija Bregar), »... da pomoči v drek policijo...« (Delo, 19. 11. 1992, 2, Marko Jakopec).

Na prikazane stilne pojave je mogoče gledati tudi takole: Val senzacionalizma, ki ga prinaša novodobni rumeni tisk, je v nekem smislu kompletiral slovensko poročevalstvo. Senzacionalizem se kaže kot tak in ga razpoznavamo na pričakovanih delih poročevalstva kot pričakovano metodo, s tem pa se je izostrilo tisto področje, kjer ga ne pričakujemo in ne sprejemamo.

Če med posledice političnih sprememb štejemo tudi visoko konkurenčnost med časopisi (zaradi katere tudi resni časopisi prepogosto podležejo skušnjavi in z objavljanjem t. i. »nizkih udarcev« v medstrankarski tekmi prestopajo meje kulturnosti), so spremembe v jezikovni rabi lahko tudi spremembe na bolje, pri čemer »na bolje« pomeni izboljšavo stilnih postopkov, ki omogočajo lažje, hitrejše – torej tipično časopisno branje. Tako je npr. Delo, ki je zadnji dve desetletji izkazovalo težnjo po ustaljenosti (zanesljivost tradicionalizma!) v tipologiji naslovov, vzdrževalo *nadnaslove* kot izključno tehnične enote *naslovij*, ki so lajšali branje na straneh, kjer ni bilo paginalnih naslovov, tj. v t. i. sobotni prilogi. Postopno, z letom 1992 pa dokončno, je sprejelo nadnaslove v naslovja na paginalno določenih straneh in s tem sledijo ljubljanskemu *Dnevniku* in mariborskemu *Večeru*, ki sta se že v obdobju, ko se Delu kot osrednjemu glasilu SZDL ni bilo treba nadmerno prizadevati za pridobivanje bralstva in dvig števila naročnikov, oba »manjša« dnevnika pa sta to morala počenjati v znatno izrazitejši meri. To sta med drugim

¹⁹ Npr.: »Kot dober kristjan bi Gajšek moral prepričati svoje ljudi, da je Bog enako milosten do vseh, pristaviti pa bi moral, da je do njega manj, ker ima vodilno vlogo in greh na duši, saj se je prekršil proti krščanskim dogmam: ne želi svojemu bližnjemu nič slabega! Delo Plus, 28. 12. 1990 (avtor nepodpisan).«

dosegala tudi z negovanjem tipičnega (čeprav nižje stopnje zahtevnosti) branja časopisov, ki se zadovoljuje s količino sprejetih informacij v naslovju, hkrati pa tudi bere z *izbiranjem* besedil na isti strani. Ta način branja podpirajo nadnaslovi. V Delu se sicer še zmeraj uporabljajo predvsem t. i. tehnični nadnaslovi²⁰ njihova vloga pa je nadomestiti tisto količino informativnosti, ki jo izgubi *veliki naslov*, ko je bila v njem poudarjena pridobivalna funkcija. Pridobivalnost v časopisnih naslovih pa seveda je tudi posledica konkurenčnosti, boja za obstanek.

Med izrazito slabe posledice novodobnih sprememb pa spada velik upad skrbnosti pri urejanju časopisnih besedil. V Dnevniku, v Delu pa še posebej, je število pravopisnih in tipkarskih (nekoč tiskarskih) napak naraslo do praga, ko moti gladko branje.

²⁰ To so področni, zemljepisnopolodročni, feljtonski, tematski in sovisni naslovi. Veliki nadnaslov, ki je izrazito netehničen (domač v Večeru in Dnevniku) se v Delu pojavlja redko. Gl. T. Korošec, Časopisni nadnaslovi v sodobnih slovenskih dnevnikih (tilpoločna razvrstitev). Slavistična revija 38 (1990), 3, 209–219.

MANCA KOŠIR*

Slovenski dnevnik v luči kodeksa novinarjev RS

Mnogi razpravljavci o novinarstvu vidijo temeljno povezavo med svobodo tiska, demokracijo in profesionalnostjo novinarskega dela, ki da je možna le ob zagotovitvi prvih dveh postavk.¹ Ker z uvedbo večstrankarskega sistema v Sloveniji lahko govorimo o demokratizaciji političnega prostora in svobodi tiska, me je zanimal tretji člen v navedeni navezi, se pravi profesionalnost novinarskega sporočanja. To sem preučevala zlasti v dnevnoinformativnem tisku v tem letu, posebej pozorno od 13. do 20. novembra 1993, ko sem brala Delo, Dnevnik, Večer, Slovenske novice, Slovenca in Republiko v luči Kodeksa novinarjev R Slovenije, sprejetega v Gozd-Martuljku 19. 11. 1991. leta.

Branje dnevnega tiska skozi optiko novinarskega kodeksa sem si izbrala zato, ker je uresničevanje njegovih profesionalnih normativov v vsakodnevni novinarskih besedilih *preverljivo* in za razpravo o položaju slovenskega novinarstva pomembnejše in po mojem mnenju produktivnejše kot navajanje (makro)komunikoloških teoretskih spoznanj o modelih in procesih množičnega komuniciranja. Odkar imamo Slovenci lastno državo, smo namreč intenzivno vključeni od sredine osemdesetih let tako v Združenih državah Amerike kot državah Zahodne Evrope v živahno premišljevanje o tem, ali je novinarstvo *poklic* ali *profesija*. Prav 1991. leta sprejeti kodeks naj bi bil dokaz, da si tudi slovenski novinarji prizadevajo vzpostaviti svoj poklic kot profesijo in tako preseči prejšnje stanje, za katero sta bili značilni transmissijska vloga množičnih občil in partijska »poslušnost« novinarjev družbenopolitičnih delavcev.

* dr. Manca Košir, izred. prof. na FDV

¹ Seznam obsežne literature na to temo glej npr. v Weischenberg, Siegfried (1992): *Journalistik*, Opladen: Westdeutscher Verlag. Za zdajšnje slovenske novinarske razmere pa je priporočljivo branje prispevka Johna O'Neillja *Journalism in the market place* v Belsey, Andrew in Chadwick, Ruth (ur.) (1992): *Ethical Issues in Journalism and the Media*, London in New York: Routledge).

Kodeks novinarjev Republike Slovenije je, če odštejemo njegove »smernice«, kratek in jedrnat, kar ga dela izrazito drugačnega od prejšnjega dolgoznega in s patriotskimi, marksističnimi, samoupravnimi in drugimi publicami »vladajočega delavskega razreda« preobloženega Kodeksa novinarjev Jugoslavije.² Slovenski kodeks je narejen po modelu komunikacijsko najbolj razvitih držav, podoben predvsem nemškemu kodeksu o tisku (Pressekodex).³ Sestoji iz 12 členov in 19 smernic. Ugotovitve o skladanju novinarskih besedil s kodeksom bom navajala po *členih*, povzetih v celoti ali deloma glede na možnost preverljivosti v konkretnih novinarskih sporočilih.

Člen 1. Novinarjeva temeljna obveznost je *resnično* in neponarejeno obveščanje javnosti. (Vse podčrtave so moje.)

Novinar poroča kot očividec ali na podlagi *dejstev* in dokazil *znanega porekla*.

Komentar: Beseda *resnično* (točno, verodostojno) je zapisana na prvem mestu novinarskih kodeksov, saj opredeljuje *naravo* novinarskega sporočanja, to, po čemer novinarski diskurz je, kar je. Prav po *resničnosti* povedanega se ta diskurz ločuje od umetniškega, ki je tudi prisoten v množičnih občilih (v tisku kot roman v nadaljevanju, kratka zgodba, vinjeta, pesem). Od znanstvenih ali reklamnih besedil, ki tudi »resnično« obveščajo v množičnih občilih, se novinarska sporočila razlikujejo po prisotnosti njihovih avtorjev na kraju dogajanja (»očividci«) oziroma navajanju dokazil »znanega porekla«. Novinarska konvencija predpostavlja, da naslovnik pozna oz. lahko prepozna in preveri »poreklo«, ker se novinarski diskurz dogaja v *skupnem referencialnem univerzumu* sporočevalca in naslovnika, kot sem zapisala⁴ v definiciji novinarskega besedila, ki jo gre zaradi razumevanja te razprave navesti: »Časopisno novinarsko besedilo je po intenciji enopomenska pisna jezikovna in grafična celota v množičnokomunikacijskem dejanju, katere funkcija je ažurno sporočanje o aktualnih dogodkih (pojavih) družbeno konstruirane stvarnosti tako, kakor so se ti dogodki zgodili v okviru kolektivnih mehanizmov percepcije, z določitvijo kraja, časa in nosilca(cev) dogajanja, ki morajo pripadati skupnemu referencialnemu univerzumu sporočevalca in naslovnika.«

Prvi člen kodeksa slovenskih novinarjev potemtakem terja navajanje dejstev, ki jih je novinar sam slišal oz. videl, oz. dokazil takega porekla, ki je bralcu znano, dostopno, preverljivo. Pri branju znanstvenih besedil naslovnik zaupa *kompetenci avtorja*, njegovih dokazil in referenc sam ne more preverjati. Pri novinarskem besedilu pa naj bi bralec zaupal *kompetentnosti virov informacij*. Bralcu kompetentnost zagotavlja prav znano poreklo vira, ki ga naslovnik pozna (uradni viri informacij) oziroma spozna (drugi viri informacij, ki jih novinar z navedbami identifikacijskih znakov naredi prepoznavne: ime, priimek, starost, poklic, naslov, delovno mesto itd.). Resnično obveščanje potemtakem predpostavlja, da se navedeno sklada z dogodenim, s stvarnostjo, o kateri sporočajo dejstva in dokazila preverljivega vira informacij v osebi novinarja, uradnega vira ali drugega, za prepoznavo z zadostnimi referencami opisanega informatorja. To pravilo, ki je v izjemnih primerih lahko kršeno

² O tem, kako smo ga hoteli te preobloženosti »rešiti« prav slovenski novinarji, glej blok z naslovom *Etika javne besede* in poročila s posvetovanja o novinarski etiki v Teoriji in praksi, št. 5. 1988, str. 607 do str. 655).

³ Glej v Deutscher Presserat, Trägerverein (iz.): Schwarz Weis Buch. Spruchpraxis des Deutschen Presserats, Bonn, Avgust 1990, str. 293–295.

⁴ Glej poglavje *Novinarsko besedilo* v Košir, Manca (1988): *Nastavki za teorijo novinarskih vrst*, Ljubljana: Državna založba Slovenije, str. 16–23)

(zaščita vira informacij), z resničnostjo narekuje *točnost* podatkov, ki jih novinar navaja.

Oglejmo si primer, dovolj tipičen, da z njim ponazorimo odnos do temeljne obveznosti novinarjeve profesionalnosti.

Primer. V četrtek, 18. novembra, so vsi dnevnikarji na prvih straneh poročali o izvolitvi generalnega direktorja RTV Slovenija. Da je bil na to funkcijo izvoljen Žarko Petan, po navedbah novinarjev – očitno s Sveta RTV v vseh šestih časnikih, ni dvoma. Ni pa moč izvedeti, kolikšno število glasov je Petan dobil, saj novinarji o tej zadevi navajajo *različne* (sic!) podatke. Delo na drugi strani pod naslovom *Le ura slovenskega programa je sporna* poroča, da »so člani z večino glasov za generalnega direktorja RTV Slovenije potrdili Žarka Petana«. Dnevnik na tretji strani pod naslovom *Žarko Petan izvoljen za generalnega direktorja RTV Slovenije* piše: »Od 25 članov Sveta je Petan dobil 19 glasov.« Na tretji strani *Večera* pod naslovom *Žarko Petan direktor RTV? nepodpisani poročevalci* navaja: »od 25 članov sveta jih je glasovalo 19. Pet jih je obkrožilo ime kandidata Vena Tauferja, ena glasovnica je bila neveljavna, Petan pa je s trinajstimi glasovi dobil zahtevano število glasov večine članov sveta.« Slovenske Novice so novico o Petanovi izvolitvi objavile na naslovni strani. Naslov: *Televizija z glavo*, podnaslov: *Svet RTV je z 18 glasovi izmed 25 izvolil Žarka Petana za generalnega direktorja*. D. P. je novico o izvolitvi pospremila z zadnjim odstavkom: »Zagotovo bodo občudovalci slovenske nacionalne televizije še raje posedali pred zasloni, če bo Petan v svojo novo hišo vnesel vsaj nekaj duhovitosti, kakršno premorejo njegovi aforizmi.« Tudi Republika je novico o Petanovi izvolitvi plasirala na svoji naslovnici pod naslovom *Žarko Petan za krmilom RTV hiše*. Podatkov o številu glasov ni navedla. Zapisal pa jih je še Slovenec, tudi na naslovni strani. Pod naslovom *Direktor RTVS je Žarko Petan* navaja: »Svet RTVS je včeraj vendarle izvolil novega generalnega direktorja RTV Slovenije. S 13 glasovi se je odločil za pisatelja in režiserja Žarka Petana (...) Petanov protikandidat Veno Taufer je dobil 5 glasov.«

Ta primer netočnega navajanja dejstev v sodobnem slovenskem tisku ni osamljen. Kršitev resničnosti/točnosti je preveč, posebej pri navajanju številčnih podatkov. Mnoga besedila kažejo, da novinarji ne znajo brati statističnih podatkov, računati z odstotki, prevajati merskih enot v pri nas priznan sistem itd. Izjemno pogosto je pisanje v stilu »cene so se enkrat podražile, enkrat več je tega, enkrat manj onega«, čeprav zagotovo vsaj novinar ve, da je enkrat ena (samo) ena. Imena nosilcev dogajanj so večkrat napisana napačno, tudi njihovi nazivi in funkcije. *Čas dogajanja*, ki je v definiciji novinarskega diskurza zajet kot njegova temeljna značilnost, je mnogokrat izpuščen. Slovensko dnevno-informativni tisk nima enotnega standarda navajanja *kraja in časa* na začetku prvega odstavka (ki je praviloma »lead« ali vodilo) besedila vestičarske in poročevalske vrste. Oboje: *Ljubljana, 19. novembra* – najpopolneje navaja Delo. Tega standarda ne upoštevata njegovo športno in kulturno uredništvo. Dnevnik začenja odstavek z navedbo kratic avtorja in nadaljuje s krajem in časom: (ab) *Ljubljana, 19.* –. Večer ne zapisuje niti kraja niti datuma (sic!). Slovenske novice kraj in datum: *Ljubljana, 19. novembra* navajajo v glavi sporočila, na primer: naslov: *Orožje v Mariboru še ni kriminal*, pod njim *Ljubljana, 19. novembra*, nato začetek prvega odstavka: »Bo zdaj trda predla vsem vpletenim v tako imenovano orožarsko afero?« Slovenec v začetku odstavka zapiše samo kraj brez časa: *Ljubljana* –. Kulturna redakcija tega standarda ne upošteva. Enako navaja samo kraj Republika, le da z velikimi pisanimi črkami: LJUBLJANA –.

Posebej problematično je kršenje novinarskega kodeksa v primeru, ko avtor vira ne navaja. Resničnost navedenih »dejev in dokazil« je grobo kršena zlasti pri tako imenovanem *raziskovalnem novinarstvu*, ki ga posebej goji in se z njim ponaša Delo. Preden navedem primer iz proučevanega gradiva, kratek ekskurz o »raziskovalnem novinarstvu«.

Pojem »raziskovalno novinarstvo« se je na Slovenskem uveljavil v časih, ko je Mladina konec osemdesetih let začela sistematično uveljavljati drugačno novinarsko sporočanje, ki se ni (več) prvenstveno naslanjalo na uradne vire informacij, temveč je »razkrinkavalo« (»muckraking«) nepravilnosti političnih, vojaških in gospodarskih centrov moči s pomočjo lastnih virov informacij.⁵ Na Slovenskem se je uveljavilo »raziskovalno novinarstvo« kot pojem, preveden iz angleške besede *investigative*.⁶ Gre za neustrezno poimenovanje, saj novinar tako kot detektiv primer preiskuje in ne raziskuje (research), kar počne znanstvenik. Ustrezno poimenovanje je potemtakem *preiskovalno novinarstvo*, kot ugotavlja Šuen, ki to vrsto sporočanja definira takole:⁷ Preiskovalno novinarstvo je posebna vrsta novinarskega sporočanja, za katero je značilno:

- da razkriva dejstva, ki jih posamezniki ali inštitucije želijo prikriti,
- da so ta dejstva za družbo relativno velikega pomena,
- da novinar med preiskavo uporablja posebne tehnike in metode.

Primeri, ki so jih množična občila v 1993. letu deklarirala kot »raziskovalno novinarstvo«: afere Hit, Vis, Orožje, Smelt, so se zgodili s pomočjo *uradnih virov* informacij (služba družbenega knjigovodstva, politični funkcionarji) in ne zavestne načrtne preiskave. Novinarji so sporočali na način, ki je prej odvrčal, kot pa usmerjal k »za družbo pomembnim dejstvom«, saj so zgodbe konstruirali s komentarji in interpretacijami manj pomembnih ali nebitvenih in neresničnih trditev (predvsem uradnih virov ali »rekla kazala« izvorov informacij). Tako spisane zgodbe javnosti prej zamegljujejo, kot jasniijo pogled/pregled in sprožajo pri naslovnikih psihične mehanizme zasičenosti. Zaradi neustreznega sporočanja slovenske »raziskovalne zgodbe« postajajo aferaštvo, ki je samo sebi namen in ne služi interesom *javnosti*. Tej se dogaja podobno kot materi, ki se naveliča otrokovega kričanja za vsako malenkost in potem ne sliši več, ko otrok zakriči zaradi resnične nevarnosti.

Naj zdaj v luči prvega člena Kodeksa novinarjev RS pregledam besedilo, ki ga Delo, ponedeljek, 15. novembra 1993, na prvi strani v okviru in na modri podlagi najavlja z nadnaslovom Nova raziskovalna tema: in naslovom *Kdo kupuje Slovenijo?* Podpisani C. R. v najavi piše, da gre za »dokumentirano pripoved«, za »novo veliko raziskovalno temo Delovih novinarjev«, ki govori »o kupovanju slovenskega premoženja (...) z denarjem, ki je na različne načine odtekal na tuje, da bi zdaj oplemeniten v Sloveniji rabil za nastajanje novih centrov finančne moči«. Na tretji strani namestnik direktorja, glavnega in odgovornega urednika Dela Danilo Slivnik v okviru in poševnih črkah, oboje značilno za Delove komentarje, piše, da so zgodbo »sestavljali sami iz številnih podatkov, ki smo jih potrpežljivo zbirali nekaj mesecev, mnogi pa so prišli tudi od informatorjev«. Odločili so se, piše Slivnik, da

⁵ O tem glej diplomsko delo Matjaža Šuena *Preiskovalno novinarstvo*, Ljubljana: FSPN 1991).

⁶ *Investigative Reporting* je naslov znanega in razširjenega dela Davida Andersona in Petra Benjaminsona, ki je že večkrat ponatisnjeno, npr. pri Indiana University Press 1976. leta, enako je svoj priročnik naslovil Curtis MacDougall. Tudi ta je doživel že več ponatisov, npr. pri MacMillan Publishing 1977. leta. Deset let kasneje so Nemci izdali priročnik, delan po ameriškem vzorcu in opremljen s primeri iz sodobnega nemškega tiska. Glej Galle, Michael (1987), *Recherchieren – Ein Handbuch für Journalisten*, München: Verlag Olschlagler).

⁷ Cit. delo, str. 5.

z »odkritji seznanimo javnost. Zavedamo se tudi, da je kot velika raziskovalna novinarska tema to neponovljiva zgodba, kajti poslej bodo povsod še bolj pazili na dokumente in informacije.« Pisec se že vnaprej ogradi od reakcij: »Objavi bodo seveda spet sledile različne reakcije, bržčas tudi takšne, pa saj to ni »nič takšnega«... Mi jih zavračamo, ker mislimo, da je Slovenija premajhna, da bi bila lahko plen nekaj velikih korporacij in enega ali dveh finančnih lobijev.« Igor Guzelj pod naslovom Safti s kapitalom in zvezami poskuša obvladati slovenski gospodarski prostor, navaja številne firme in posameznike v zvezah in navezah, skozi katere se bralec ne more prebiti. Kdo, kaj, s kakšnimi deleži, s kakšnimi nameni... Guzelj kot vire informacij (da bi jih zaščitil?) navaja: *slišati je, kolikor nam je znano, Delo je slišalo*. Sestavni del Guzeljevega besedila je še besedilo v okviru z naslovom Honorarni pošiljatelji informacij, ki se začena z ugotovitvijo: »Del novodobne slovenske stvarnosti je gotovo prostodušno razsipanje z zaupnimi podatki«, in vinjeta Inside the Company. Besedilo se nadaljuje in konča naslednji dan pod naslovom Krog zaveznikov korporacije Safti sega visoko v državne ustanove. Nadaljuje z gostim navajanjem podjetij in posameznikov, njihovih zvez, deležev in namenov, ki jih imajo pri »kupovanju Slovenije«. Ponovi se vinjeta prejšnjega dne in v okviru podbesedilo z naslovom Ustrezni in neustrezni direktorji. Isti dan se že pojavi prvo »pojasnilo«, naslednje dni pa jih je vse več, ki demantirajo Delovo pisanje in protestirajo zaradi napačnih ali netočnih podatkov. »Popravki« kažejo, da je bil mnogokrat kršen prvi člen kodeksa o resničnosti kot »novinarjevi temeljni obveznosti«.

To kršenje je bilo jasno v tolikšni meri, da je teden dni po objavi »nove raziskovalne teme: Kdo kupuje Slovenijo?« Igor Guzelj na tretji strani Dela objavil besedilo z naslovom Ne gre le za fenomen preluknjane lonca in podnaslovom Zaupni poslovni podatki iz državnih ustanov ne odteka iz malomarnosti, temveč »usmerjeno«. V besedilu, ki je strukturirano kot *poročilo* (ta žanr terja prisotnost novinarja pri dogajanju, o katerem sporoča), čeprav predmet upovedovanja ni razviden kot dogodek/dogajanje, v vodilu beremo: LJUBLJANA, 22. novembra – Slab teden po objavi sestavka »Kdo kupuje Slovenijo?« so pri roki prvi otipljivi dokazi, da sta politika in osveščeni del javnosti zelo jasno doumela srž problema, na katerega je naš časopis skušal opozoriti: iz oblastnih institucij, ki že zaradi svojega poslanstva razpolagajo z najbolj zaupnimi poslovnimi informacijami o posameznih podjetjih, te informacije nenadzorovano odteka. Kot vsa Delova vodila *informativnih žanrov* je tudi to natisnjeno s krepkim tiskom. Besedilo, iz katerega niso razvidni ne dogodek, ne kraj in čas dogajanja, naveden je en »nosilec dogajanja« (poslanska skupina Socialdemokratske stranke, ki je (vir informacije ni jasen) v pismu predsedniku vlade izrazila globoko zaskrbljenost in pričakovanje, da bo vlada preverila navedbe), ni novinarsko besedilo po definiciji. Gre za očitno manipulacijo novinarskega žanra, poročilo v katerem je oblikovana želja uredništva, kot jo zapisuje novinar na koncu besedila: »Upamo in želimo si preobrata v liberalističnem norenju, ki vpije po postavitvi vsaj kake patrulje, vsaj kakega omejitvenega zakona in vsaj skromne »stop table«, onkraj katere bo spuščena rampa nazorno opozarjala, da imata brezobzirnost in podjetniški pohlep svoje meje.«

Opisana želja se sklada z nadzorno funkcijo novinarstva, ki jo udejanja prav preiskovalno novinarstvo. Toda v profesionalno razvitejših tujih občilih »psi čuvaji« (watchdogs) ne lajajo tako nelogično, ne grizejo s tolikimi informacijsko praznimi povedmi, ne uporabljajo zaznamovanega čustvenega besedja in pri upovedovanju sledijo profesionalnim pravilom: KAJ, KDO, KDAJ, KJE. Iz besedil je razvidna intencija sporočevalca, ki je ubesedena praviloma na tak način, da niso

možne različne interpretacije novinarskih besedil in je odgovor, ZAKAJ je kaj napisano, naslovniku iz besedila razviden. Viri informacij so praviloma navedeni tako, da naslovnik zmore identificirati njihovo poreklo.

Člen 2: Informacije v sliki in besedi, namenjene objavi, je dolžan novinar *skrbno preveriti*.

komentar: Slovenski novinarji se radi izgovarjajo, da odgovarjajo za svoja vprašanja, odgovori, ki jih dajejo viri informacij, pa niso njihova stvar, češ, kam bi pa prišli, če bi vse informacije *preverjali*. Samo v žanrih pogovorne vrste: dialogizirano poročilo, intervju, izjava, anketa, okrogla miza konvencija novinarja odvezujejo od preverjanja informacij, ki jih izjavlja sogovornik. Ti žanri so namreč informacija o tem, kaj je vprašani govorec povedal. V drugih tipih novinarskega diskurza (člankih, »raziskovalnih zgodbah«) pa mora novinar po profesionalni dolžnosti preverjati informacije. Eden od načinov je navajanje *več različnih virov informacij*, ki govorijo o *istem dejstvu*. Navedena primera izvolitve Petana za generalnega direktorja TVS in zgodbe Kdo kupuje Slovenijo sta za dnevnoinformativni tisk paradigmatična vzorca kršitve 2. člena novinarskega kodeksa.

Člen 3: Novinar je dolžan ločiti informacijo in komentar. *Razvidna* mora biti *razlika med poročilom o dejstvih in komentarjem*.

Proučevano gradivo v 1993. letu kaže, da slovenski novinarji to pomembno pravilo *kršijo iz dneva v dan*. Primeri kršitve so dosegljivi vsak dan v tisku in jih ni treba posebej navajati. Že iz branja prepisanih odlomkov besedila Kdo kupuje Slovenijo iz Dela se pokaže brisanje razlike med poročilom in komentarjem. Enake vrste je ista »raziskovalna zgodba«, ki so jo tudi 15., 16. in še 17. novembra izpod peresa Jožeta Biščaka objavile Slovenske novice. To, kar se obveščenemu bralcu zdi sporno (odtok slovenskega kapitala čez mejo, mehanizmi, ki ta odlok še danes omogočajo, itd.), se Biščaku po dolgoveznem in gostobesednem naštevanju kdo, kaj, s kom ima kakšen delež, ne zdi sporno. Rojevanje prihodnjih velikih korporacij v Sloveniji samo po sebi ni nič spornega, piše novinar, »če ne bi želela imeti na določenih področjih monopola, na drugih pa spet prednosti pred tekmeči, ki bi bila dosežena s pomočjo informacij donedavnega državnega uradnika oziroma strokovnjaka.« Problem je torej v *želji*. Z željami pa se novinarski diskurz praviloma ne ukvarja, saj jih je težko dokazati s podatki in te hkrati še skrbno preveriti. Ostane le komentiranje, ki se dela, da poroča o dejstvih, in s to igro krši za kredibilnost množičnih občil izjemno pomemben 3. člen.

Člen 4: Informacijo ali trditev, za katero se izkaže, da je napačna, mora novinar, ki jo je objavil – ali njegovo uredništvo – nemudoma in na svojo pobudo ter v primerni obliki popraviti.

Tovrstnih popravkov v slovenskih dnevnikih nisem zasledila. Opazila sem nekaj opravičil uredništev in avtorjev zaradi navajanja napačnega imena ali drugih identifikacijskih referenc. Novinarjevih in uredniških popravkov, ki bi sledili napačnim navedbam v smislu zgodbe Kdo kupuje Slovenijo, nisem našla.

Člen 5: V nasprotju s kodeksom je uporaba nezakonitih in nepoštenih sredstev pri zbiranju informacij, dokaznih gradiv in slik.

Sumim, da je šlo pri objavi dosjejev v občilih kot pri večini primerov »raziskovalnega novinarstva« (tudi obeh navedenih o kupovanju Slovenije) za uporabo nezakonitih in nepoštenih sredstev pri zbiranju informacij. Moj sum potrjuje tudi navedeno besedilo Ne gre le za fenomen preluknjanih loncev.

Člen 6: Novinar je dolžan spoštovati zaupnost, ki jo je zahteval informacijski vir. Novinar spoštuje poslovno skrivnost (...).

Navedeni primeri in še vrsta drugih kažejo, da podpisani novinarji ne spoštuje-

jo poslovnih skrivnosti. Koliko spoštujejo zaupnost (off the record) virov informacij, po besedilih ne morem sklepati.

Člen 7: Nezdržljivo z novinarskim kodeksom je akviziterstvo, sprejemanje podkupnine ali objavljane informacij v korist zunanjega naročnika.

Razpoznavna sporočila in oglasi morajo biti nedvoumno in razpoznavno ločeni od novinarskih sporočil.

Vrsta besedil, ki igra pravila novinarskega sporočanja, se izkaže vprašljiva, saj zahtevana razlika med reklamnim in novinarskim sporočilom ni jasna. Tovrstna zadrega se pojavlja predvsem pri branju avtomobilskih rubrik, *Svet vozil v Dnevniku, Na kolesih v Večeru, Avtomobilizem v Slovenscu, Svet v gibanju v Slovenskih novicah*. Tudi prispevki članov Moped showa (Tof, Simona Vodopivec) v Dnevniku kljub upoštevanju žanrskih pravil za določen tip novinarskega diskurza kontekstualno pomenijo reklamno besedilo. Enako velja za mnoge prispevke zlasti na lokalnih straneh, ko obveščajo o odprtju novih lokalov in o drugih vrstah ponudb.

Primer: Dnevnik, 20. novembra 1993, 7. stran, naslovljena z Ljubljana. V okviru je na spodnji polovici gornje polovice strani fotografija lokala (Foto: Rafael Marn), ob njej pa krepko natisnjeno besedilo z naslovom Dnevni bar – nočni klub. (ro)LJUBLJANA, 20. – V središču mesta, na Nazorjevi 6, bo 1. decembra 1993 podjetje Tomico – Inn odprlo nov, sodobno urejen lokal, ki so ga lastniki opisali kot dnevni bar – nočni klub, poimenovali pa Eldorado. V njem bo prostora za okoli tristo gostov, poleg pijač in prigrizkov *boste lahko uživali tudi v pestrem programu* (podčrtala M. K.). Eldorado je namenjen vsem, saj (...). lastniki obljubljajo, da bodo cene konkurenčne.

Ne poznam primera, da bi bil novinar izključen iz novinarskega društva ali da bi ga obravnavalo častno razsodišče zato, ker se ukvarja z akviziterstvom ali objavlja informacije v korist zunanjih naročnikov. Sem pa pri dolgoletnem proučevanju slovenskega tiska opazila vrsto primerov, ki bi jih bilo treba obravnavati prav v luči tega člena, ki so ga kršili.

Člen 8: Novinar varuje *človekovo osebnost in njegovo intimo* pred neupravičenim in senzacionalističnim razkrivanjem v javnosti. Posebno je pozoren, ko poroča o nesrečah, družinskih tragedijah, boleznih, otrocih in mladostnikih.

Kadar obvešča s področja pravosodja, upošteva, da ni nihče kriv, dokler ni pravomočno obsojen.

V novodobnem slovenskem aferškem novinarstvu pisci ne čakajo pravosodnih sodb, temveč sproti delajo krivce, ki so v konstrukciji »raziskovalne zgodbe« lahko junaki prav po tem in zato, ker so krivi.

Ker novinarji ne zmorejo z ustreznimi dokazili pokazati krivde krivih, »psi lajajo, karavana pa gre dalje«.⁸

Posebej veliko kršitev je na področjih, za katera ta člen zahteva »posebno pozornost«. Poročanje o nesrečah je v slovenskih črnih kronikah pogosto v nasprotju z zahtevo po varovanju človekove nedotakljivosti in dostojanstva. Primeri so dosegljivi vsak dan v vseh dnevnikih. Naj omenim samo enega iz proučevanega tedna iz Slovenskih novic, za katerega je kršitev 8. člena kodeksa novinarjev posebej značilna. Obravnava namreč družinsko tragedijo, nosilec dogajanja pa je otrok. Pod nadnaslovom Petošolec Blaž žrtev športnega dneva in naslovom Utonil v bazenu – avtor Vojko Zakrajšek brez dokazil navaja bralce na sklep, da je za Blaževo utopitev v bazenu kriva malomarnost šole in učiteljev. Na

⁸ Glej celostranski Smeltov oglas s tem sporočilom v Delu, 24. novembra 1993, in serijo Hitovih oglasov v drugi polovici 93. leta, tudi v Delu.

argument šole, da so bili ob bazenu le trije varuhi, ker so taki pač normativi, novinar vzklika: »K vragu norme. Ko gre za nevarnejše dejavnosti, kar plavanje nedvomno je, je treba delati po pameti, ne po normativih, (. . .) Odgovornost se ne more nehati pri premlevanju števil. Otroci so vendar živa bitja, ki zahtevajo pozornost, varstvo in zgled.« S tovrstnimi »splošnimi mesti« in ugotovitvami, ki veljajo za obravnavo katerega koli medčloveškega odnosa, novinar vnaprej obtoži za utopitev šolo, ne da bi za to imel dokaze. Zgodbo silno prizadete družine, ki zaradi svoje stiske »s pivško šolo nočejo imeti več stikov«, kot piše novinar, avtor sestavi tako, da javnosti *sugerira* odgovor, ki ga ustrezne službe še niso dale. Tendenciozno novinarstvo, ki postaja v sodobnem slovenskem novinarstvu prej pravilo kot izjema.

Člen 9: Objavljanje neutemeljenih obtožb, napadov, laži, razžalitev in klevet je v nasprotju z novinarskim kodeksom.

Kršitev tega člena je slovenska novinarska vsakdanjost. Ne samo zato ker je objavljane obtožb in napadov privlačno za kupce časopisov, temveč tudi zato ker je navajati to, kar že tako »pravijo drugi«, na primer poslanci in strankarski prvaki, *lažje* in *hitreje* kot ukvarjanje z resnim profesionalnim novinarskim delom. Izgovarjanje v stilu: »To je rekel ta in ta, ni moja stvar, če tako govori«, ki ga novinarji radi uporabljajo, sodi k njihovi neprofesionalnosti in vprašljivi etični drži. Novinar ni *dolžan* objaviti hujskaških besed, čeprav jih je izrekel sam predsednik ali minister. Tovrstno objavljane je v nasprotju z novinarskim kodeksom, kot jasno zapisuje njegov 9. člen.

Člen 10: Nezdržljiva s kodeksom je diskriminacija na podlagi spola, pripadnosti etnični, verski, socialni ali narodni skupini, žalitev verskih čustev in običajev, vojno hujskaštvo ter netenje mednacionalnih trenj.

Natančno branje prispevkov o slovensko – hrvaških odnosih, o problematiki neslovenskih državljanov in beguncev bi zagotovo pokazalo, da je ponekod kršen tudi ta člen. Ne zaradi obravnave posamezne tematike, temveč zaradi *načina*, kako je določen problem upovedan. Reflektirano pisanje (Slave Partlič v Delu, na primer) o sporu v Razkrižju je pokazalo na netenja trenj prav prek množičnih občil, ki so kršila 10. člen novinarskega kodeksa.

Člen 11: Novinar ima pravico podpisovati svoje prispevke.

Zlasti v Dnevniku sem opazila v vsaki številki vrsto nepodpisanih novinarskih besedil, predvsem pri kompilacijah tujih besedil pa so tudi v drugih dnevnikih. Menim, da v večini primerov ne gre za kršitev 11. člena, temveč za malomarnosti urednikov, pa tudi za »beg« pred plačevanjem avtorskih pravic tujim časopisom, iz katerih so besedila prevedena in povzeta. Zlasti slovenski revijalni tisk, v katerem je Lady primer prevedenega tujega tiska in ne slovenskega novinarstva, goji piratstvo, ki ni v skladu z v razvitem svetu uveljavljenimi pravili o avtorskih pravicah.

Člen 12: Novinar se je v duhu kodeksa dolžan odzvati vabilu na razpravo častnega razsodišča in spoštovati njegove razsodbe.

Koliko novinarji uresničujejo ta člen, ni moč ugotoviti iz pregleda novinarskih besedil. Treba pa bi bilo posvetiti posebno pozornost obravnavi častnega razsodišča, njegovega (ne)dela in odzivov nanj, saj bi osvetlitev teh razmerij tudi kazala na stopnjo (ne)profesionalnosti slovenskega novinarstva.⁹

To besedilo se je ukvarjalo izključno z branjem slovenskega dnevnoinformativ-

⁹ O tem, kaj dela poklic za profesijo in v tem okviru premislek o novinarstvu kot dejavnosti med poklicem in profesijo glej Kunczik, Michael (1988), *Journalism als Beruf*, Köln, Wien: Bohlaus Verlag, zlasti poglavje *Journalismus als Profession*, od str. 18–56).

nega tiska v luči Kodeksa novinarjev RS, da bi pokazalo *vidno*, v katerem pa se skriva mnogo *nevidnega*, predvsem vprašanje komercializacije slovenskega tiska in vloge, ki jo ta danes opravlja.

Čas je, da začnemo o novinarstvu razmišljati pri njegovem korenu: za koga je in komu je odgovorno. Čeprav hitra in ne dovolj natančna analiza letošnjega dnevnškega tiska kaže, da so novinarji v premnogih primerih pozabili, na kar opozarjajo tudi številni tuji proučevalci novinarstva, med njimi pogosto etik John C. Merrill: »Journalism is a social activity, not a private activity«. ¹⁰ Kot socialna dejavnost z izjemnim družbenim pomenom novinarji ne potrebujejo samo dobrega kodeksa, temveč tudi sankcije, ki bodo njegove kršitve kaznovale in mehanizme, ki bodo te sankcije uresničevali. Predvsem pa veliko *znanja* o tem, KAJ sporočajo, in poznavanja pravil, KAKO to delati, povezanega z *osebno odgovornostjo* za sporočeno. Družbenega političnoekonomskega okvira, ki bi to zagotavljal, Slovenija nima. Prav *njegov manko* se kaže v *vidnem*, o katerem je spregovorilo to besedilo.

¹⁰ Merrill, John C. (1989), *The Dialectic in Journalism. Toward a Responsible use of Press Freedom*, Baton Rouge, London: Louisiana state University Press, str. 242).

MARJAN SEDMAK*

Medijska zakonodaja

Pluralizacija medijev in avtonomnost časnikarjev

Zasuk k parlamentarni večstrankarski demokraciji odseva tudi v prizadevanjih za nadnacionalno standardizacijo pravil, ki naj bi urejala medijski prostor. Korenine tega procesa segajo v drugo polovico sedemdesetih let, ko je Konferenca o evropski varnosti in sodelovanju v Helsinkih sprejela tudi nekatera priporočila v prid človekovim pravicam. Šlo je, kot se je zdelo tisti hip, bolj za optiko, ki naj bi zahodnim udeleženkam olajšala soočanje s kritiki, ki so grajali koncesije iz tako imenovane prve helsinške košarice ter še zlasti dejstvo, da je prvo srečanje KVSE s priznanjem dokončnosti evropskih meja posredno potrdilo tudi dokončnost delitve interesnih sfer na stari celine. Ta politična koncesija je bila pogoj za oblikovanje mehanizmov za gospodarsko sodelovanje (druga košarica). Za tretjo košarico, ki je vsebovala človekove pravice, se je tako spočetka zdelo, da so jo v dokumente KVSE vključili bolj zato, da bi z njo zaprli usta tistim kritikom na Vzhodu in Zahodu, ki so v koncesijah iz prve in druge košarice videli nedopustno utrjevanje totalitarnih sistemov v Vzhodni Evropi in utrjevanje sovjetskega vpliva nad njo. Ta ocena je bila, kot je zdaj na dlani, zgrešena in že v začetku osedesetih let (zlasti na Poljskem) je prav tretja košarica veliko prispevala k nastajanju najprej od enopartijskega sistema neodvisnih civilnih gibanj in kasneje tudi avtonomnih političnih subjektov.

Kar zadeva področje, ki je predmet pričujočega zapisa, je bil začetek skromen. Sklepna listina helsinškega srečanja KVSE je z zelo zadržano formulacijo pozivala

* Marjan Sedmak, urednik in publicist.

države udeleženske, naj v »duhu naklonjenosti« obravnavajo prošnje, ki jih za vizume vlagajo poročevalci; v Vzhodni Evropi je bilo še vedno nekaj držav, ki so tujim poročevalcem izdajale vizume zelo selektivno in piscu tega članka so češko-slovaške oblasti še leta 1986 zavrnilе prošnjo za akreditacijo na tedanjem partijskem kongresu (zaradi člankov o opozicijskem delovanju v kulturi vključno z jazzom), kar v odnosih med socialističnimi državami po šestdesetih letih ni bilo več v navadi. Helsinška formulacija je bila tako ohlapna, da so jo vzhodnoevropske države očitno hudo zlorabljale, sicer na madridski nadaljevalni konferenci leta 1980 ne bi bilo treba od udeleženk zahtevati – kajpada spet skrajno obzirno, – naj »v razumnih časovnih okvirih« ponovno obravnavajo že zavrnjene prošnje za časnikarske vizume. Na dunajskem nadaljevalnem srečanju (1986) je bila že postavljena zahteva, naj bi bile tiskovne konference odprte tudi za tuje poročevalce, ob tem pa so se udeleženci zavzeli za tako imenovane televizijske mostove med KVSE, to je za povezovanje javnih oddaj iz študijev dveh ali več držav udeleženk KVSE. To komunikacijsko zvezo so začeli nemudoma uporabljati, vendar pa ne toliko po zaslugi soglasja, ustvarjenega na dunajskem srečanju KVSE, kolikor zaradi obdobja glasnosti, ki se je začelo v SZ prav tedaj.

Zasuk iz leta 1989 in sestop komunizma z oblasti sta se zrcalila tudi v aktivnosti KVSE in v tem okviru tudi na področju utrjevanja pravice javnosti do obveščeno-
sti. Srečanju pod imenom Človeška razsežnost KVSE (stalni urad te veje KVSE je v Varšavi) v Kopenhavnu leta 1990 je bilo v teh novih razmerah omogočeno v vseevropskih razsežnostih normirati tista izhodišča, ki jih je OZN predpisala že leta 1948 v Splošni deklaraciji o človekovih pravicah in so temelj za svobodo tiska: pravica do svobode izražanja vključno s pravico do občevanja, mnenjska svoboda, pravica imeti, sprejemati in dajati sporočila in mnenja tudi čez državne meje. Še enkrat pa je treba pri tem poudariti, da je tretja košarica, četudi je nenehno dajala vtis nadležnega sopotnika helsinškega procesa, nenadomestljivo podpirala boj za mnenjsko svobodo v Vzhodni Evropi osemdesetih let.

Potem so načela, ki naj uravnavajo mnenjsko svobodo, v največji meri nesporna tako v okviru držav udeleženk KVSE kot tudi med državami, ki so članice Sveta Evrope; te zadnje k mnenjski svobodi zavezuje seveda še člen 10 Evropske konvencije o človekovih pravicah. Ker se še zlasti v Svetu Evrope s tem področjem ukvarja ogromno ljudi, uradov in pristojnosti, prisegajo na ta načela tudi tiste evropske države, ki jih kršijo zaradi notranjih političnih spopadov.

Težave nastajajo, zlasti kar zadeva izvedbeno zakonodajo, v praksi. Razlogi so predvsem trije. Po eni plati se tako imenovanim novim demokracijam vsiljujejo protislovni napotki. Po drugi plati se je razslojevanje med posamičnimi vzhodnoevropskimi državami začelo že po letu 1956 in zato nimajo istih izhodiščnih položajev. Po tretji plati pa je zakonodaja le del sistema, ki mora nenehno loviti pravo ravnotežje med pravico do obveščeno-
sti in drugimi ustavnimi jamstvi, ki varujejo pravice občana. Kolizije med temi ustavnimi jamstvi pa so tako rekoč na dnevnem redu.

Kar zadeva napotke, zadošča že bežen pregled ustavnih in zakonodajnih ureditev, ki veljajo v različnih »starih« demokracijah. Razhajata se že oba anglosaška sistema, britanski, ki obveščanje ureja brez ustavnih določil, ker ustave pač ne pozna, ter ameriški, v kateri je bil prvi amandma vse do konca minulega desetletja – omejevanja mnenjske svobode so v ZDA bolj pogostna, kot so o tem pripravljene na mednarodnih konferencah govoriti predstavniki vladnih agencij – izredno učinkovito orodje za boj s kršitelji mnenjske in tiskovne svobode. Na celini določbe o mnenjski svobodi po pravilu vsebujejo ustave, pri tem pa se močno razhajajo

zakonske izpeljave. Francija tiskovno zakonodajo sicer ima, vendar pa je razpršena, zato se zdaj trudi s kodifikacijo. Zvezna republika Nemčija, ki je ob pomoči treh zahodnih okupacijskih sil že kmalu po letu 1945 razvila zavidljivo ponudbo dnevnikov (ta hip nekaj manj kot štiristo naslovov), nima zvezne tiskovne zakonodaje, ker sodijo mediji v pristojnost dežel. Na Švedskem se z varstvom svobode tiska ukvarja v ta namen posebej imenovani ombudsman. Ponekod pa vsaj del tega področja – zagotavljanje časnikarske avtonomije in notranjo redakcijsko demokracijo – zagotavljajo s kolektivnimi pogodbami. Vzorci so skratka tako raznovrstni, da se je nedavno varšavsko srečanje o svobodi medijev (2. do 5. novembra 1993) končalo s sorazmerno ohlapnimi priporočili ravno tam, kjer bi morala biti priporočila oprijemljivejša – pri snovanju pravnih sistemov za zagotavljanje svobode tiska. Recept, ki je bil po vsej verjetnosti najbližji dejanskim razmeram v tako imenovanih postkomunističnih državah, je bil recept, ki ga je izrekla predstavnica Sveta Evrope: najprej deregulacija, potem pa blaga regulacija.

Pri tem pa tudi ta recept ne more splošno veljati. Na mednarodnih srečanjih te vrste zastopanje slovenskih interesov ni preprosta reč. Opozarjanje na razlike v razvoju slovenskega medijskega prostora v zadnjih dveh ali treh desetletjih utegne v mednarodnih primerjavah zveneti kot opravičevanje »svinčenih časov«. Toda dejstva so dejstva. Slovenija je prost uvoz tujih časnikov spoznala že zdavnaj pred tistim letom 1976, v katerem se je helsinško srečanje evropskih držav obzirno zavzelo za prodajo tujega tiska na vsaj nekaterih prodajnih točkah. Kar zadeva uvajanje kabskega prenosa televizijskih programov, pa so nekateri deli Maribora in ljubljanske Koseze za nekaj let posekali tako elitne nemške mestne četrti, kot je bonksi Bad Godesberg.

Slovenska medijska scena se je zato oblikovala v pluralni ponudbi virov precej pred znamenitim zasukom. Zakonodaja, ki je urejala to področje, je bila zlasti v osemdesetih letih formalno že zelo liberalizirana. Če kje, potem je zakonodaja iz osemdesetih let ostajala partijskodržavna, ko je skušala ohranjati kadrovske politični nadzor nad redakcijami, pa še to le nad najmočnejšimi, »nacionalnimi« (Delo, RTV). Na bistvo težav iz tistega časa je pred časom opozoril profesor Bavcon, pogojno pa bi jim rekli sindrom stalinske ustave. Sovjetska ustava iz leta 1936 je malodane vzorna demokratična ustava, pa vendar je prav v času, ko je bila v veljavi, prišlo do skrajnega izrojevanja pravne države v inkvizicijsko državo ter na tej podlagi do zaključnega obračuna Stalina s staro boljševiško gardo. Podoben mehanizem, ki pa seveda ni imel tako katastrofalnih posledic, je deloval tudi v Sloveniji v osemdesetih letih. Gre za razliko med pravno državo kot pročeljem ter dejanskimi vzvodi politične oblasti v ozadju. Navzkrižja, ki so nastajala na medijskem področju – in ker mediji delujejo javno, so takšna navzkrižja na dnevnem redu –, se po pravilu niso reševali v mehanizmih pravne države, marveč v političnih mehanizmih, ki so se skrivali za njo (tiskovni svet SZDL kot transmisijski organ najožjega partijskega vodstva). Ko je Matevž Krivic sredi osemdesetih let z zahtevo po varstvu svojih pravic stopil pred sodišče in ko mu je sodišče dalo celo prav, je bil vodstveni ešalon osrednjega dnevnika Delo tako presenečen, da se je pri frontni organizaciji oglasil s pismom, katerega nekoliko ironiziran, vendar pa vsebinsko točen povzetek se je glasil: ne moremo uresničevati uredniške zasnove, ker nas pri tem ovira ustavna ureditev. Takšno trkanje na vrata pravne države je bilo dolgo časa izjema, posledica tega za današnje razmere pa je tisto, kar je dr. Bavcon krstil za atrofijo pravne države – mehanizmi pravne države sicer obstajajo, in sicer ne od včeraj, vendar pa so zaradi nerabe atrofirali. Prikriti sistem uravnavanja medijske scene je, potem ko je bil že sredi

osemdesetih let močno oslabiljen, leta 1989 razpadel, sistem pravne države pa je začel le počasi zapolnjevati njegov prostor. Neovirano drsenje slovenske medijske scene v aferastvo je zadosten dokaz za to trditev.

Ko se je Društvo novinarjev Slovenije letos na pomlad lotilo oblikovanja tez za zakonodajo, prilagojeno evropskim normativom, se je zavedalo, da je lahko zakon o pravici javnosti do obveščenosti, kot smo krstili prvi osnutek tez, le ena od sestavin sistema, sestavina, ki je lahko učinkovita le, če skladno delujejo vsi členi pravne države. Ti členi morajo po eni plati zagotavljati svobodo tiska, pluralizem mnenj in avtonomijo časnikarskega dela, po drugi pa varovati tudi avtonomijo občana – posameznika. Odločitev v prid zakonu je bila sprejeta zato, ker se je že v pogajanjih o časnikarski kolektivni pogodbi pokazalo, da je pogodba prešibko jamstvo časnikarske avtonomije (če pustimo ob strani določbe, nanašajoče se na gmotno plat poklica); slaba plat sleherne pogodbe je pač ta, da jo lahko partner, ki se znajde v močnejšem položaju, brez posebnih težav odpove. Nevarnost je še zlasti velika na tako majhnem in občutljivem medijskem trgu, kot je slovenski – Zakon, je po tej plati zatorej bolj zavezujoč.

Bistvene sestavine osnutka pa so, kar zadeva DNS, 1. pravica do obveščenosti kot človekova pravica v skladu z 10. členom evropske deklaracije o človekovih pravicah ter kot ustavna pravica po 39. in 40. členu ustave; 2. neodvisnost javnih glasil od države (gre predvsem za to, da država nima pravice omejevat nastajanja javnih glasil tako, da si pridržuje pravico do izdajanja licenc); 3. zagotavljanje pluralne ponudbe medijev kot osrednjega jamstva za svobodo obveščanja zlasti z uvajanjem ukrepov, ki bi na medijskem trgu preprečevali nastanek monopolnih položajev (gre za pasivne antimonopolne ukrepe; zastran aktivnih, to je sklada za pospeševanje pluralnosti medijev, smo pri vladi naleteli na gluha ušesa); 4. ukrepi za uveljavljanje notranje redakcijske svobode, to je po eni plati varstvo novinarja pred mnenjskim nasiljem predpostavljenih ali lastnikov ter po drugi participacija novinarjev pri najpomembnejših vsebinskih in kadrovskih (spremembe publicističnih izhodišč, imenovanje odgovornih urednikov) spremembah.

Tako na ravni vladnih kot tudi na ravni nevladnih organizacij v okviru KVSE in Sveta Evrope danes ni več bistvenih razhajanj, ko gre za spoznanje, da je temeljna naloga svobode tiska v tem, da ponuja raznovrstnost informacij in da je v skladu s tem tudi najširši forum za neovirano razpravo o političnih, socialnih in gospodarskih vprašanjih; namerno pri tem izpuščamo določilo »najpomembnejših«, ker takšno določilo samo po sebi potegne za seboj vprašanje, kdo naj bo tisti, ki odloča o tem, kaj je bolj ali manj pomembno. Posebej v razvitih demokracijah pa pričakujejo od tiska še več in govore o sekundarni vlogi medijev, ki naj bi bila v zagotavljanju preglednosti družbenega, gospodarskega in političnega dogajanja, v ustvarjanju družbenega ozračja zaupanja v državne, politične in civilne inštitucije, v tako imenovanem zgodnjem opozarjanju ter v preprečevanju konfliktov oziroma konfliktnih spiral. Slovenski mediji so v obdobju po prvih večstrankarskih volitvah, potem ko so dokončno izgubili nadzornika, ki je bil posebljen v strukturi enopartijskega sistema, obilno grešili zoper ta načela.

Medijska zakonodaja bi morala biti v Sloveniji zato usmerjena predvsem k trem ključnim točkam. Gre za že omenjeni pluralizem virov informacij, za vprašanje odgovornosti (tiskanih in elektronskih) medijev ter za zagotovljen enakopraven dostop do javnih dokumentov. Kot je na varšavskem (2.–5. novembra 1993) srečanju, ki ga je KVSE posvetila svobodi tiska, strnjeno povedal švedski predstavnik veleposlanik Hamrin, ki je hkrati vodja tiskovnega oddelka švedskega zunanjega ministrstva, »mora biti v demokraciji državljano omogočeno, da nad-

zorujejo oblasti tako na vsedržavni kot tudi na lokalni ravni«. Sodobne medijske zakonodaje zato zagotavljajo javnosti in s tem medijem dostop do javnih dokumentov s splošnim določilom, omejitve pa dopuščajo le s posebnimi zakoni. Gre za omejitve, ki se nanašajo na posebna področja, kot so vprašanja obrambe in varnosti dežele ter odnosi z drugimi državami, varstvo mladoletnih v kazenskih postopkih, osebni podatki v javnih spisih (posebej v zdravstvu) in podobno. V tezah, ki jih je predložilo Društvo novinarjev Slovenije, je tudi teza o odprtosti javnih dokumentov in o dolžnosti oblasti, da porabnikom zagotovijo enakopraven dostop do njih; teze prav tako zahtevajo, da zakonodajalec omejitve uvaja le s posebnim zakonom.

Izhajajoč iz spoznanja, da je moč kakovost in verodostojnost obveščanja zagotavljati predvsem s tekmovanjem različnih subjektov obveščanja, pa so se teze zavzele za ukrepe, ki bi zagotavljali pluralizem medijev. Z zagotavljanjem pluralizma imajo težave tudi bistveno večji medijski trgi, delno zato ker prihaja do horizontalnih integracij (nacionalni časopisni koncerni) in delno zaradi vertikalnih povezav (vdor zasebnega založništva v elektronske medije in nastanek časopisno-televizijskih koncernov). Teze, ki jih je predložilo DNS in so še zlasti upoštevale velikost (majhnost) slovenskega medijskega trga, so skušale biti problemu kos s tako imenovani pasivnimi (restrikcije) in aktivnimi (subvencije) protimonopolnimi ukrepi. Pri prvih gre za količinske omejitve lastniških deležev tujega in domačega kapitala tako, da je oteženo nastajanje ozkih monopolnih skupin, ter za omejevanje tržnih deležev posamičnih glasil. Pri drugih pa gre za obveznost države, da s subvencijami poseže na medijsko sceno, kadar koli bi grozila nevarnost, da bo nastala monopolna situacija bodisi zaradi prevlade enega samega medija bodisi zaradi zapiranja konkurenčnih medijev. Pri tem je treba povedati, da ima celo Zvezna republika Nemčija s skoraj štiristo dnevnikiškimi glavami slej ko prej sklad za pospeševanje pluralizacije tiska; podobno velja tudi za skandinavske države. Ta način zagotavljanja mnenjskega in medijskega pluralizma je toliko bolj aktualen tudi zaradi hitrega nastajanja nadnacionalnih medijskih monopolov, ki ogrožajo zlasti samostojnost medijev držav z manjšim številom prebivalcev. V tezah je bil sistem državnega podpiranja medijskega pluralizma povezan z nadzorom nad tržnimi deleži posamičnih glasil; mehanizem podpore bi se moral sprožiti v trenutku, ko bi eno glasilo presešlo določen tržni delež oziroma v trenutku, ko bi se zaradi nastajanja takšne prevlade število konkurenčnih glasil zmanjšalo pod določeno dogovorno mero. Ker sestavljalci prvega zakonskega osnutka te določbe o subvencioniranju medijskega pluralizma niso povzeli, ostaja v besedilu osnutka le določba o omejevanju tržnih deležev, ki pa je torzo in ji zlasti ugovarjajo medijske hiše, ki so si gospodarski položaj utrdile z večdesetletnim subvencioniranjem kot paradržavna glasila v obdobju pred prvimi večstrankarskimi volitvami. Povezan z lastninjenjem utegne ta kompleks postati najbolj kočljiv in sporen pri sprejemanju nove medijske zakonodaje, ker je pač eminentno povezan s temeljnim vprašanjem te zakonodaje: kako zagotavljati takšno množično ponudbo virov obveščanja, ki bo z močjo konkurence ustvarjala razmere za verodostojno obveščanje oziroma pogoje, ki bodo onemogočali nastanek mnenjskih monopolov. Kar zadeva zadnje o treh navedenih osnovnih vrašanjih, naj bi bilo v novi tiskovni zakonodaji zajeto le delno. Prva odgovornost za verodostojnost obveščanja je mnogoplastna in jo morata razen tiskovne zakonodaje urejati tudi kazensko (vendar pa v evropski praksi zdaj že resnično izjemno) in civilno (odškodninsko) pravo.

Osnutek novega zakona sicer predpisuje cel katalog kazni za morebitne kršitve določb zakona, kar je v zadnje razprave vneslo tudi nekaj zmede, vključno z očitki,

da gre za represivno in restriktivno zakonodajo, četudi gre za sankcije, ki kaznujejo kršitve liberalnih in zaščitnih določb. Očitno se je v dosedanjih razpravah premalo uveljavilo spoznanje, da bi bil zakon, ki tisku in časnikarjem zagotavlja avtonomnost dela, *lex imperfecta*, če kršiteljem te avtonomnosti ne bi zagrozil tudi z ustrezno sankcijo. Seveda pa se ravno na tem področju najbolj uveljavi dejstvo, da je urejena medijska scena proizvod delovanj različnih dejavnikov, da lahko medijsko svobodo in časnikarsko avtonomnost na eni strani, na drugi pa enakovredne ustavne in človekove pravice vseh drugih subjektov zagotavlja le delujoča pravna država kot celota. V tem je tudi odgovor na vprašanje, zakaj isto stanje medijske svobode in avtonomnosti časnikarjev zagotavljajo tako različni sistemi, kot je ameriški s svojo ustavo in prvim amandmajem, britanski brez ustave, vendar pa močno vlogo sodišč in precedenčnih sodb ter »kontinentalni« s svojim poudarkom na vlogi zakonodaje. V okvir nadaljnjega urejanja medijske scene sodita še dve nalogi. Ena so notranji redakcijski statuti, ki naj bi nastali na podlagi določb, vsebovanih v novem zakonu (če bodo te določbe seveda sprejete), in naj bi podrobneje določali notranja razmerja med časnikarsko avtonomijo in lastnino, pa tudi hierarhična razmerja med samimi časnikarskimi funkcijami. Druga naloga sodi v okvir tako imenovane samoregulacije. V tej zvezi bo treba bržkone že letošnje leto vnovič odprti nekatera vprašanja poklicne etike in etike javne besede ter vprašanja samonadzora nad spoštovanjem teh načel. Tudi samospraševanje časnikarske vesti sodi namreč v tisti proces, ki je še posebej očiten po letu 1989, to je v proces naglega izenačevanja medijskih pravil ne samo v celotnem prostoru KVSE in Evropskega sveta, marveč v malodane celotnem evropskem prostoru.

Nova medijska zakonodaja ali kako spraviti civilno družbo v svet RTV

Nova zakonodaja o medijih (javnih glasilih) se je nekoliko »izgubila« v množičnem in zaradi bližajočega se roka za uskladitev z novo ustavo tudi mrzličnem sprejemanju nove sistemske zakonodaje. Zakon o RTV Slovenija že nekaj mesecev čaka na prvo obravnavo v državnem zboru, zakon o javnih glasilih (za drugo obravnavo, ker je bil osnutek sprejet že v prejšnji skupščini) pa bo v teh dneh dan v vladni, nato pa v parlamentarni postopek. Dodatna težava je v tem, da je pomembna zakonodaja o medijih resorsko razdeljena na dva dela: tisk in »vsebinska plat« elektronskih medijev sta naložena uradu vlade za informiranje, telekomunikacije nasploh, vključno z delitvijo frekvenc, pa ministrstvu za promet in zveze. Zato bo to besedilo, žal, omejeno na oba zakona, ki sta v pristojnosti urada (v nadaljevanju besedila: predlagatelj).

Zakon o RTV Slovenija je statusni zakon, ki opredeljuje zlasti dejavnost, vire financiranja in način upravljanja javnega radia in televizije. Ključna in politično najbolj zanimiva točka novega zakona je sprememba sestave sveta RTV Slovenija (v nadaljevanju besedila: svet) kot organa upravljanja. Formalna plat predlagane tristranske (pravzaprav petstranske, če upoštevamo še predstavnika obeh »priznanih« narodnih manjšin) sestave sveta, ki izhaja iz potrebe po uskladitvi z zakonom o javnih zavodih, je manj pomembna. Zakon o RTV je *lex specialis*, ki lahko sestavo organa upravljanja uredi tudi drugače kot v »krovnem« zakonu, sploh pa je zakon o javnih zavodih prav v tem delu sporen (vprašanje operativnosti in pristojnosti svetov javnih zavodov, razmejitev med organom upravljanja in strokovnim svetom, s primerjalnoppravnega vidika sporna udeležba predstavnikov zaposlenih itd.). Pri presoji, ali je predlagana sestava sveta ustrezna, je treba izhajati predvsem iz skladnosti predloga s temeljnim ciljem, ki ga želi predlagatelj doseči – to pa je politično čim bolj nepristranska, od vsakokratne politične oblasti čim bolj neodvisna javna RTV (ta »čim bolj« kajpak izhaja iz trivialne ugotovitve, da sta »popolna« nepristranskost in politična neodvisnost nedosegljivi ideal). Seveda to ni edini problem, pomembno je na primer tudi vprašanje zagotovitve operativnosti in pristojnosti sveta, ki sta verjetno v obratnem sorazmerju z »demokracijsko« sestavo sveta, vendar je ta problem lažje rešljiv kot prejšnji (s številčno omejitvijo na največ 25 članov sveta, uvedbo instituta namestnikov, večjimi pristojnostmi in jasno razmejitvijo odgovornosti generalnega direktorja ipd.).

Ni naključje, da je bila sprememba »socialističnega« zakona o RTV med prednostnimi nalogami nekdanje vladajoče koalicije Demos. Zakon je bil spremenjen že nekaj mesecev po prvih večstrankarskih volitvah, edini cilj sprememb pa je bil podreditev tega »ideološkega aparata države« novi oblasti. Spremenjeni zakon je v okviru 15-članske sestave sveta resda predvidel po enega predstavnika obeh narodnih manjšin in tri predstavnike zaposlenih v RTV, vendar je tudi te imenoval parlament (!). Pisec teh vrstic je bil priča značilnemu medstrankarskemu trgovanju z imeni, ki naj bi zagotovilo takšno sestavo sveta, da bo ta ustrežal razmerju moči v parlamentu. Takratna opozicija je v tej trgovini pokazala nekaj več spretnosti,

* Mile Šetinc, publicist.

zato je bila končna sestava sveta približno ravnotežna (glede na razmerje predstavnikov obeh političnih blokov v svetu), kar je kasneje pripeljalo do številnih pat položajev pri glasovanjih, zlasti pri najpomembnejših kadrovskih zadevah, ko nobena »stran« ni bila dovolj močna, da bi vsilila »svoje« kandidata. Druge večstrankarske volitve – ob čedalje težjem zagotavljanju sklepčnosti sej sveta – so spodbile tudi tovrstno legitimnost sveta, saj zdaj sedijo v njem predstavniki strank, ki jih ni več v parlamentu, imenovanje štirih novih članov (ki so nadomestili tiste, ki so iz različnih razlogov odstopili) pa je le zasilno vzpostavilo legitimnostno zvezo z novim parlamentom oziroma z novimi parlamentarnimi strankami.

Ko bo državni zbor obravnaval ta del predloga novega zakona o RTV, bo moral najprej odgovoriti na vprašanje, kakšno javno RTV si želi. Če mu je všeč takšna, kakršna je zdaj, ko je enega in edinega gospodarja iz preteklosti nadomestila desetina novih gospodarjev, ki se drenjajo v organu upravljanja in pri programski eksekutivi RTV povzročajo »nevrotično«, nikoli do konca uspešno in nesporno iskanje ravnotežja med strankarskimi pritiski, potem je boljše, da pusti stvar na miru in poskrbi le za zamenjavo celotnega sveta, ki naj ustreza novemu razmerju sil v parlamentu. Če pa resnično želi avtonomno, javno RTV, ki bo – ob nujni, tudi formalistični ekvilibristiki pri predstavljanju različnih političnih usmeritev, zlasti še v predvolilnih kampanjah – vzpostavila lastno programsko subjektiviteto, potem se mora odločiti za strankarsko čim manj obarvano in s tem nujno tudi precej zapleteno sestavo sveta. Seveda strankarskega vpliva nikoli ni mogoče povsem izključiti. Ljudje so večinoma člani strank ali njihovi simpatizerji tudi, če prihajajo iz povsem nepolitičnih institucij. Toda nekaj povsem drugega je, če je načelo strankarske zastopanosti temeljno vodilo pri imenovanju sveta in če strankarski profesionalci neposredno upravljajo sistem javne RTV. To pomeni, da svet RTV postane nekakšno delovno telo parlamenta, instrument volje vladajoče koalicije; in to pomeni, da nove volitve ali celo zgolj spremembe v vladajoči koaliciji praviloma pomenijo radikalni zasuk v uredniški in najbrž tudi kadrovski politiki javne RTV. Takšna pervertiranost deklarirane »nacionalnosti« njenih programov bi javno RTV med drugim še bolj boleče izpostavila konkurenci novih, komercialnih RTV organizacij.

Predlog zakona poskuša rešiti ta problem z določilom, po katerem sedem članov sveta in njihovih namestnikov imenuje državni zbor, tako da je v največji meri upoštevana proporcionalna zastopanost predstavnikov parlamentarnih strank, vendar pa ti člani ne smejo biti poslanci ali državni funkcionarji, po enega predstavnika in njegovega namestnika imenujeta obe manjšinski narodni skupnosti; devet članov in njihovih namestnikov imenuje državni svet izmed javnih delavcev (ob upoštevanju nekoliko prilagojene strukture interesnih skupin v državnem svetu), pri čemer pa ti ne smejo biti ne poslanci ne svetniki ne državni funkcionarji in ne člani vodstev političnih strank; sedem članov in njihovih namestnikov pa izvolijo zaposleni v RTV Slovenija na neposrednih volitvah. Najbolj sporna je seveda največja, uporabniška (»civilnodružbena«) »partija« v svetu. Predlagatelj se je odločil za državni svet kot nekakšen selekcijski mehanizem za izbiro med številnimi možnostmi, ki jih ponujata tako abstraktna pojma, kot sta »uporabniki« oziroma »civilna družba«. Državni svet je namreč ustavno opredeljeno zastopstvo nosilcev socialnih, gospodarskih, poklicnih in lokalnih interesov in s tem v naši ureditvi najbližje tistemu, kar po navadi razumemo pod pojmom »civilna družba«.

Razprave v delovnih telesih državnega zbora pa so pokazale, da takšen predlog nima kaj dosti možnosti za uspeh. Čeprav je mogoče tudi empirično dokazovati, da je državni svet neprimerno manj strankarsko obarvan kot državni zbor (stranke

so pri volitvah v državni svet lahko neposredno sodelovale le pri kandidiranju predstavnikov lokalnih interesov, svetniki niso poklicni politiki, le za njihov manjši del je mogoče nesporno ugotoviti strankarsko pripadnost, njihove odločitve so mnogo manj predvidljive kot odločitve državnega zbora, način njihovega dela je bliže delegatskemu kot poslanskemu načelu itd.), pa poslanci državnega zbora večinoma ne delijo tega mnenja. Poslanci desnih strank imajo, kot kaže, državni svet za levičarsko mimikrijo (enega od načinov domnevnega posedovanja realne oblasti »iz ozadja«!), svoje pa je opravila tudi animoziteta do državnega sveta zaradi številnih odločilnih vetov, s katerimi je ta začel svoje delo in si s tem »poskušal prisvojiti zakonodajalske pristojnosti«. Poslanci državnega zbora imajo, skratka, državni svet za še kako strankarsko institucijo, le da je tam strankarsko razmerje »manj jasno« – posledica je zahteva, da tudi »civilnodružbeni« del sveta RTV Slovenija imenuje institucija z »jasnim« strankarskim razmerjem, torej državni zbor. Predlagatelj se je zato odločil, da ob zavrnitvi državnega sveta kot ene od »delegatskih baz« za organ upravljanja RTV predlaga državnemu zboru, naj ga pooblasti, da kar sam v zakon vključi izbor »civilnodružbenih« subjektov, ki bi bili upravičeni, da samostojno imenujejo svoje predstavnike v svetu. To je zaradi velikega števila subjektov, ki lahko dokazujejo, da zaradi narave svoje dejavnosti »zaslužijo, pravico do vplivanja na programsko in druge politike javne RTV, sicer precej mučna naloga, vendar še vedno boljše, kot da se državni zbor polasti tudi volilne pravice »uporabnikov«.

Na kratko omenimo še nekaj drugih sprememb, ki naj bi jih prinesel novi zakon o RTV Slovenija: obveznost RTV Slovenija, da 20 odstotkov lastne produkcije programov ponudi v izdelavo drugim RTV organizacijam oziroma producentom na podlagi javnega razpisa in po postopku, ki je predpisan za oddajo del, ki se financirajo iz republiškega proračuna; prepoved politične propagande (razen brezplačne predstavitve političnih strank in njihovih kandidatov v predvolilni kampanji); omejitev obsega ekonomske propagande na 15 odstotkov programskega časa; obveznost prodajalcev RTV sprejemnikov, da vodijo evidenco kupcev za potrebe izterjave naročnine (to določilo je sprožilo nekaj viharjih javnih kritik, češ da gre za sunek v smeri »orwellovske družbe« – pa čeprav gre za edini učinkovit način izterjave te parafiskalne dajatve in čeprav takšno ureditev po podatkih iz leta 1986 pozna 12 evropskih držav); imenovanje odgovornih urednikov programov v soglasju s predstavništvu zaposlenih v uredništvih; izločitev organizacijske enote oddajniki in zveze iz RTV Slovenija in njena preobrazba v javno podjetje. Slednja sprememba je uresničitev ideje iz konca 80. let (ko so začele nastajati razmere za postopno pluralizacijo slovenske radiodifuzije), po kateri so dostopnost, cena in kakovost storitev oddajniško-prenosne infrastrukture preveč pomembna stvar, da bi lahko ostala monopol ene RTV organizacije, pa čeprav je to nacionalna RTV. Predlagana izločitev doslej še ni imela večjega javnega odmeva, je pa naletela na razumljiv odpor vodstva RTV Slovenija.

Pri pripravljanju predloga zakona o javnih glasilih je bilo predlagatelju temeljno vodilo, naj se država čim manj vtika v javno obveščanje. Država naj, na kratko, skrbi za varstvo ustavnih pravic državljanov (pravice do popravka in odgovora, pravice do pridobivanja javnih informacij), vgradi naj nekatera zakonska varovala za novinarsko avtonomijo nasproti lastnikom javnih glasil, poskrbi za spoštovanje evropskih konvencij glede ekonomske propagande in sponzorstva (zlasti v radiodifuziji), prepreči naj (ali, bolj realistično, vsaj ovira) procese monopolne, zlasti vertikalne koncentracije medijev in uredi naj postopek podeljevanja (in odvzemanja) radijskih frekvenc. Zakon naj bi dokončno ukinil institut ustanovitelja javne-

ga glasila, ki je značilen nasledek nekdanje ureditve, ko je SZDL kot ustanoviteljica vseh pomembnejših medijev skrbela za politični nadzor nad njihovo vsebino. Zakon zdaj govori le o izdajatelju javnega glasila, stvar lastnika javnega glasila pa je, ali bo izdajanje opravljal sam ali pa ga bo poveril kaki drugi osebi.

Zakon kot pozitivno dediščino iz dosedanjega zakona o javnem obveščanju v celoti in bolj ali manj nespremenjeno povzema poglavje o odgovoru in popravku. Nasproti zahtevam, naj bi to področje normativno poenostavili, je predlagatelj zavzel stališče, da dosedanja normativna ureditev pravice do odgovora in popravka ni bila sporna, zato tudi ni nobene potrebe, da bi po novem prepuščali sodni praksi iskanje rešitev, ki so bile do zdaj že razmeroma natančno in zadovoljivo kodificirane. Zakon tokrat prvič ne samo normira, ampak tudi kazensko sankcionira pravico javnosti oziroma novinarjev kot njenih agentov do pridobivanja informacij javnega pomena. Dajanje informacij se lahko odreče v primerih, ko so informacije na predpisani način določene kot državna, vojaška, poslovna ali uradna tajnost ali če bi to pomenilo kršitev tajnosti osebnih podatkov ali škodilo sodnemu postopku.

Vsebinsko najpomembnejša novost, ki jo prinaša predlog zakona, pa je prav gotovo poglavje, ki govori o pravicah in odgovornostnih odgovornega urednika, uredništev in novinarjev. Gre za zaščito novinarske (uredniške) avtonomije, ki že normira nekaj, o čemer v nekaterih drugih evropskih zakonodajah šele razmišljajo: posebne pravice uredništev oziroma njihovih predstavništev pri imenovanjih odgovornih urednikov in spremembah vsebinskih zasnov. Določitev vsebinske zasnove javnega glasila je seveda suverena pravica lastnika, ki ga je ustanovil, da bi z njim uresničil neki vsebinski in/ali tržni cilj. Da pa bi novinarje, ki so z lastnikom sklenili pogodbo o zaposlitvi na podlagi točno določene vsebinske zasnove javnega glasila, zaščitili pred nenadnimi spremembami, ki bi jih lahko čez noč postavile v povsem nov položaj (na primer iz novinarjev pri »resnem« tedniku v novinarje pri tabloidu), zakon od lastnika zahteva, da si priskrbi njihovo soglasje, kadar spreminja vsebinsko zasnovo, saj bi bila sicer kršena pogodba o zaposlitvi. Podobno velja za imenovanje odgovornega urednika, ki vodi, usklajuje in razporeja delo urednikov in novinarjev – zato mora biti »priznan« tudi od novinarjev, ne samo od lastnika, drugače ne more zagotavljati resnične avtonomije uredniške politike (seveda v skladu z vsebinsko zasnovo javnega glasila in novinarskim kodeksom). Ker pa se je predlagatelj zavedal tako tega, da obe vrsti soglasij ne moreta izčrpati vse problematike možnih sporov med lastnikom in novinarji, kot tega, da je treba preprečiti nevarnost morebitnih medsebojnih blokad, je predvidel institut poravnalnega sveta. Vanj bi lastnik in uredništvo imenovala po tri predstavnike, predsednika kot sedmega in odločujočega (ob popolnem nesoglasju) pa bi obe strani imenovali sporazumno (če sporazum ne bi bil dosežen, bi ga imenovalo pristojno sodišče, tako kot pri arbitražah iz delovnih sporov).

Najbolj ostro pa bo v obstoječe stanje na področju javnega obveščanja poseglo tisto poglavje predloga zakona, ki govori o pluralnosti in raznovrstnosti javnih glasil (»protimonopolne klavzule«). Medtem ko procesa horizontalne koncentracije (medijev iste vrste, denimo tiska) še ni zaznati, pa je javna skrivnost, da tako rekoč vsi slovenski dnevniki iščejo načine za vertikalno koncentracijo (povezovanje med tiskom in elektronskimi mediji). To je tudi razumljivo. Veliki dnevniki so si v preteklih desetletjih pravzaprav razdelili bralstvo, deloma teritorialno, deloma pa po izobrazbeno-poklicnih segmentih javnosti, medsebojno kapitalsko prevzemanje pa se bo pojavilo šele čez leta, ko bodo začeli zaposleni prodajati svoje, med lastninjenjem pridobljene delnice. Nasprotno pa enkratno in naglo odpiranje pro-

stora za nastanek komercialnih RTV organizacij, ki ga je sprožila sprostitev delitve radijskih frekvenc v zadnjem letu, ponuja velike možnosti za vertikalna povezovanja, saj »novincem« primanjkuje kapitala, imajo pa dragocene frekvence – delovati pa je treba hitro, kajti slovenski trg je premajhen za veliko število komercialnih televizij. Predlagatelj se je tega problema lotil z določili, ki omejujejo lastništvo posameznega javnega glasila na največ tretjino delnic oziroma deležev, vertikalno lastništvo (na primer, da bi imel dnevni časopis v lasti RTV organizacijo in obratno) pa sploh prepovedujejo. Pri tem se predlagatelj zaveda številnih možnosti izigravanja takšnih zakonskih določil, na primer s tako imenovanimi slamnatimi družbami (kar kaže tudi zahodnoevropska praksa), vendar pa zakonska prepoved daje vsaj legitimnost vsakršnemu javnemu nadzoru nad monopolizacijo medijskega prostora.

Predlog zakona vsebuje tudi precej obširno poglavje o radijskih in televizijskih programih, od katerega pa omenimo le določilo, po katerem bi radijske frekvence delila komisija za radiodifuzijo, ki bi jo iz vrst strokovnjakov in predstavnikov RTV organizacij imenoval državni zbor. Dosedanja ureditev, po kateri je to pristojnost ministra za promet in zveze, je namreč nevzdržna, saj daje enemu človeku (in njegovi stranki) v roke moč odločanja o delitvi izjemno pomembne in omejene javne dobrine – mednarodno odmerjenega števila radijskih frekvenc.

Uvodni zapis

Latinski jezik je bil pri nas v bližnji preteklosti v šolah potisnjen na nepomembno obrobje, ali pa ga sploh ni bilo. Tudi zdaj je latinski jezik predmet, ki se praviloma pojavlja le v izbirnem, ne pa v obveznem delu gimnazijskega programa. Izjema je – zaenkrat – le program Škofijske klasične gimnazije, kjer je latinski jezik obvezen. Po sklepu Strokovnega sveta za vzgojo in izobraževanje Republike Slovenije bo v kratkem oblikovan tudi program laične klasične gimnazije in glede na ta program bo latinščina obvezen štiriletni predmet.

Revija Teorija in praksa se je s posebno »anketo« obrnila na pedagoške in znanstvenoraziskovalne delavce Fakultete za družbene vede, ki so bili maturanti nekdanje dobre klasične gimnazije. V anketi so nas zanimala predvsem tale vprašanja: kako ocenjujete kulturno civilizacijski pomen latinščine na splošno, posebej pa še za študente družboslovja, ki jim vrsto let predavate na Fakulteti za družbene vede? Kakšne vrzeli – po vaši presoji – povzroča študentu na naši družboslovni fakulteti nepoznavanje latinskega jezika in kaj si obetate v prihodnje od prihoda študentskih generacij, ki bodo, tako domnevamo, vendar bolje od sedanjih generacij seznanjene z latinskim jezikom? Znanje latinščine olajša razumevanje in učenje vseh tistih jezikov, ki so nam blizu civilizacijsko, geografsko in interesno. Tehten Predmetni izpitni katalog za maturo iz latinskega jezika (katalog je sestavila republiška predmetna komisija za latinski jezik, predsednik je bil univ. prof. dr. K. Gantar) pomembno opozarja, da je ravno latinščina leksična podlaga številnim tujim jezikom. V anketi nas je zanimalo, kako v luči pravkar povedanega ocenjujete jezikovno in družbeno civilizacijsko razgledanost študentov na Fakulteti za družbene vede. Maturanti nekdanje klasične gimnazije so poleg znanja latinščine na univerzo prinesli s seboj tudi poznavanje antike, v katero segajo najgloblje civilizacijske korenine sodobnega človeka zahodnega sveta. Zanima nas, kako kot dolgoletni pedagog in raziskovalec na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani ocenjujete sedanja »predhodna« znanja (ne)znanja?) naših študentov s področja antike, grške in rimske zgodovine, demokracije polisa in institucij te demokracije?

Na našo anketo so se odzvali: zaslužni profesor dr. Vlado Benko, prof. Nuša Bulatovič Kansky, univ. prof. dr. Boris Grabnar, univ. prof. dr. Stane Južnič, univ. prof. dr. Peter Klinar, univ. prof. dr. Jan Makarovič, univ. prof. dr. Boštjan Markič ter univ. prof. dr. Janez Škerjanec. Uredništvo revije presoja, da z odzivom zgoraj povabljenih naša anketa ni končana in vabi k nadaljnjemu sodelovanju in razmišljanju o latinščini in družboslovju tudi v prihodnjih številkah revije.

Verjetno ne bom našel veliko besed za dokazovanje, kolikšnega pomena sta znanje in uporaba latinščine, ker me lastna izkustvena plat o tem vsak dan prepričuje. Eden od argumentov za njeno rehabilitacijo je vsekakor »usluga«, ki jo latinščina daje za znanja iz drugih, predvsem romanskih jezikov. Dalje: latinščina vsekakor prispeva k spoznavanju razvitosti civilizacije, katere jezikovni izraz je. V Vergilovih, Horacevih, Ciceronovih, Senekovih in drugih besedilih je moč najti bleščeče primere ubesedovanih izrazov in odseviv življenja tedaj, ki govorijo tudi današnjemu času: Senekov *Audiatur et altera pars*, Ciceronov *Omnia rerum principia parva sunt*, Ovidov *Omina sunt odiosa*, pa nekateri drugi, ki so, če si dovolim nekaj odkritosti, pisani tako rekoč na kožo današnjih političnih povzpeticov, kot je na primer Ciceronov *Qualis homo ipse est, talis eius est oratio*.

Ne dvomim o tem, da more znanje latinščine veliko pomagati prihodnjemu študentu naše fakultete. Malo jih je, ki jim je znano ime Polibija. Spoznavali smo ga preko Tacita. Malo jih je, ki so tako ali drugače prišli v stik s Tacitovim zgodovinopisjem. Ta je šel dlje od Salusta in dlje od Livija – da ne govorim o Suetoniju – iskanje globljih vzrokov za dogajanja je ena bistvenih lastnosti tega zgodovinopisja.

Sodim, da številna klasična dela niso dostopna v našem jeziku, marveč le v latinščini – če zanemarim prevode v drugih jezikih – kar onemogoča študentu, da bi se seznanil z drugačno miselnostjo, jo objektivno presodil v njeni svojstveni bitnosti ter jo razumel in jo nato v svojem jeziku izrazil. Če upoštevamo, kako bogato je bilo politično življenje v nekdanjem Rimu, da o njem pričajo številni spisi, nadalje, da je rimsko pravo temelj današnjega prava, potem je naštetih veliko razlogov za trditev, da bo osvajanje politologije študentu, ki pozna latinski jezik in ga uporablja, laže in globlje.

Opuščam argumente o vzgojni vrednosti klasičnega študija nasploh in latinskega jezika posebej, ko gre ne le za umsko izobrazbo, marveč tudi spoznanje, da vodi ta študij naravnost do pravega človečanstva, ki veje iz Vergila, Horaca in drugih. Besedica srčna kultura danes ni več v modi, zato rej primeri, ki nam jih posredujeja Salust ali pa Livij njej v prid, ne pritegujejo več. Na žalost.

Naj mi bo dovoljeno, da ta kratek pledoaj (Quod erat demonstrandum) za rehabilitacijo latinščine sicer razbremenim nostalgije za časom in mladostjo, prebita na klopih rumenobarvanega hrama učenosti na nekdanji Tomanovi ulici, zato pa ga na koncu posvetim spominu na učitelje, ki so nas uvajali in uvedli v jezik, ki še danes sodi v temelje civilizacije: spomin na Antona Lovšeta, ljubkovalno smo mu nadeli »epiteton ornans«. Ahajec, ki nas je z gromovitim glasom spodbujal, da smo za njim ponavljali mnemotehnično »formulo« »iter, vel in fel, cadaver, tudi mel...«, ostrega, nekako aristokratskega Sovreta in njegovo poslovenjenje Iliade, ki nam je delalo preglavice, kar pa smo nadomestili tako, da smo v naše interne razprave vneto vključevali »krilate« besede, povzete iz te pesnitve, na videz nekoliko ležernega, vendar zelo sistematičnega Ivana Sivca, ki je z nami z obilo humorja praznil Lanx satura, zato da smo brez velikih težav prispeli do Salusta, Ovida, Livija, Horaca in Vergila in si slednjič pričeli razbijati glave ob težkem Tacitu.

Preživeli smo »quinta schola poetica« in se začudeno vpraševali, zakaj nam odrekajo spoznavanje Ovidove »Ars amatoria«. In končno, v pledoaj za latinščino ne sodi sicer spomin na matematika, do vsega sveta sarkastičnega invalida genija Rudolfa Grošlja, za katerega pa sem prepričan, da se mu je, njemu mrke-

mu, nasmehnilo, ko je zalotil dijaštvo, da v odmoru izrablja stranišče za kajenje, kar je odkrival dim nad njim, pa je zato na hodniku zadonel njegov »Kardinal ven, habemus papam« in smo se, mladeniči, razveselili, da je bil tudi ta vzklik na ravni klasične in klasike, čeprav ni bil v celoti izrečen v latinščini.

NUŠA BULATOVIČ-KANSKY

QUAM PULCHRA EST LINGUA LATINA, tako so naslovili enega od zadnjih intervjujev s pokojnim profesorjem Silvo Koprivo, znanim slovenskim latinistom, zgodovinarjem in prevajalcem, učiteljem mnogih generacij. Pulchra et utile, bi dodala, in prepričana sem, da s tem soglaša vsa dolga vrsta slovenskih klasikov, ki so, v nasprotju s tako imenovanimi 'realci', razred zase, vendar ne zaradi privilegijev te ali druge vrste (kar so jim pogosto, poleg gosposkosti in malomeščanskosti, očitali) pač pa zaradi svojega dela, svoje vztrajnosti in dolgih ur, ki so jih v rosi mladosti mukotrpno presedeli z latinsko vadnico v rokah, ob učenju slovničnih pravil, izjem, besed ter pisanju preparacij in prevodov.

Nihče ne ve bolje kot latinec, kaj pomeni 'per aspera ad astra', kako trnjeva, pa vendar koristna je pot do znanja. Kdor se je namreč naučil latinskih jezikovnih oblik in struktur in razumevanja le-teh, kar pomeni, zakaj in kdaj je neka oblika oziroma struktura pravilna in zakaj in kdaj ni (in zato da smo se tega naučili, so naši častitljivi profesorji poskrbeli), mu učenje jezikovnih struktur katerega koli evropskih jezikov ne bo več težko.

Naučil pa se je še mnogo več. Ve, da je k učenju jezika treba pristopiti razumsko, zna uporabljati metodo kompariranja in kontrastiranja, več je analize in sinteze transferja jezikovnih pojavov ter ustvarjalnega razmišljanja v in o jeziku.

Razvoj sodobne lingvistike in še posebno generativne gramatike je potrdil domnevo, da za vse naravne jezike veljajo univerzalni, le človeku lastni, semantično-sintaktični principi. To pa pomeni, da so ti principi vsesplošni prisotni in da jih uporabljamo vsi ljudje. Vprašanje je le, v kakšni meri se tega zavedamo.

V primeru maternega jezika so ti principi zaradi specifičnega načina in okoliščin, v katerih se le-ta osvaja, pogosto le delno osveščeni. Seveda bi pričakovali, da so vsaj tisti, ki so obiskovali srednjo šolo, jezikovno osveščeni in poznajo vsaj osnovne zakonitosti svojega maternega jezika. Na žalost prepogosto ugotavljamo, da to ni tako.

To isto v določeni meri velja tudi za tuj jezik. Vse preveč se podrejamo raznim modnim trendom, se navdušujemo zdaj nad eno, zdaj nad drugo metodo (v naših šolah so se kot edino zveličavne razglašale, zatem pa zavračale, cele vrste metod, od drila do direktne in komunikativne) in vse prepogosto pozabljamo, da je jezik ustvarjalen odprt sistem, katerega ustvarjalnost se izraža v sposobnosti tvorjenja neomejenega števila različnih, vendar pravilnih semantično-sintaktičnih struktur s pomočjo omejenega števila jezikovnih sredstev.

In prav pri oblikovanju in spoznavanju teh struktur oziroma jezikovnih univerzalij lahko odigra latinščina neprecenljivo vlogo. Latinščina ima namreč zelo zapleteno, vendar do kraja domišljeno jezikovno strukturo, kar pomeni, da so njene besedne oblike in odnos med njimi oziroma njihove kombinacije lahko samo pravilne ali nepravilne. In prav zaradi tega pojma jezikovne pravilnosti in

napačnosti, ki je lasten latinščini, ne pa tudi modernim jezikom, saj tako v tujem kot maternem jeziku velja, da imajo tudi nekatere gramatikalno napačne oblike svojo komunikacijsko vrednost, ostaja latinščina najboljša šola logičnega mišljenja ter konciznega in jasnega izražanja.

Ne gre prezreti tudi dragocenega pomena latinskega besednega zaklada, ki ni le neizčrpen vir vseh mogočih tujk in sposojenk, marveč tudi osnova strokovnega izrazja v sodobnih znanostih, še posebno na področju družboslovnih in naravoslovnih ved.

In končno nam latinščina odpira vrata v bogato zakladnico ne le antične kulture in civilizacije, temveč tudi srednjeveške in renesančne, kulture humanizma, baroka in razsvetljenstva.

Ob koncu lahko izrazimo samo še upanje, da bodo prihodnje generacije poleg osveščenega jezikovnega znanja prinesle s seboj na univerzo tudi vsa tista znanja, ki segajo v najgloblje civilizacijske korenine sodobnega človeka zahodnega sveta in ki jih veliki večini današnjih študentov naše univerze ni bilo dano spoznati.

BORIS GRABNAR

V nemajhno zadrego me je uredništvo Teorije in prakse spravilo s svojim vprašanjem. Odgovor ni tako enostaven, kot se zdi na prvi pogled. Našim študentom res zelo primanjkuje znanja o antični kulturi, filozofiji, literaturi, skoraj nič ne vedo o grški in rimski zgodovini, demokraciji polisa, institucijah te demokracije itd. Mi, študentje nekdanje Klasične gimnazije, ki smo se osem let gulili latinščino in pet let grščino, pa naj bi zdaj z navdušenjem pozdravili in utemeljevali ponovno uvedbo latinščine v pouk?

Argument, da daje latinščina imenitno leksično podlago za učenje tujih jezikov – je slab argument. Učenje francoščine lahko daje isto leksično podlago za učenje italijanščine ali španščine, celo angleščine – in obratno. Nikomur se ni treba učiti najprej latinščine, da bi se lahko naučil francoščine. To bi bil silno dolg in nepotreben ovinek. Če že govorimo samo o »leksični podlagi«, bi bil prej za uvedbo esperanta. A kaj, ko nobena država na svetu ne verjame, da bi bilo to dobro za mednarodne odnose.

Latinščina ne bo nikoli več mednarodni jezik. Svojo zgodovinsko vlogo je opravila. Mednarodni jezik je zdaj angleščina. Ko sem jaz hodil v šolo, je bila francoščina. Samo v liturgiji Katoliške cerkve je bila vsepovsod obvezna latinščina. To znanje je bilo za vernika nujno, če je hotel spremljati verske obrede. Neuki in preprosti ljudje pa so poslušali latinske molitve kot »božji voleki« v prepričanju, da je božja beseda lahko samo latinska, vzvišena in skrivnostna. Maša in zakramenti v živih jezikih so bili nekaj nepojmljivega – dokler ni šele leta 1962 papež dovolil liturgijo v narodnih jezikih. S tem je Katoliška cerkev z več kot štiristoletno zamudo dohitela luterance.

Latinščina je zdaj izginila iz mednarodne komunikacije celo v Vatikanu in tudi na škofovskih mednarodnih srečanjih ne prakticirajo več latinske konverzacije. Mi pa smo se je – leta 1940, ko sem maturiral – še malce učili (pa nikoli naučili). Latinska besedila smo vedno samo brali in prevajali. Od nas so zahtevali samo pasivno znanje.

Sedanji papež je prvi, ki se trudi, da bi vernike nagovarjal v vseh njihovih narodnih jezikih, kar je seveda lahko samo načelno in v enem stavku, kajti tudi največji genij se ne more naučiti nekaj sto jezikov. Na našem planetu pa je več kot 3000 jezikov. (In vsem naj bi pripadale enake pravice!) Nič ne pomaga: na svetu vlada danes lahko samo popolna jezikovna zmeda ali pa angleški jezikovni imperikalizem. In mnogim se zdi, da bo večno tako – kakor se je nekoč zdelo, da je latinščina večna. (Kaj pa umetna inteligenca in elektronsko daljinsko prevajanje?)

A saj ne gre za to. Gre za to, da poznavanja latinske kulturne dediščine ne smemo zanemariti. Kar precej je še modernih znanosti, ki imajo latinsko osnovo: še v časih moje mladosti si pravnik ali zdravnik, ki ne bi znal latinsko, sploh ni bilo mogoče predstavljati. Latinska je vsa terminologija pri pravu, medicini, botaniki, zoologiji, astronomiji, geografiji, poetiki, retoriki in še pri mnogih drugih vedah. (Da teologije sploh ne omenjam). »*Od grških in latinskih so pisarjev dobili starši učenost v deželo,*« je zapisal Prešeren. In tudi Prešerna samega, našega nacionalnega pesnika, sploh ni mogoče razumeti, ne da bi poznal vsaj nekaj antične mitologije in literature. Kar lepo število njegovih še danes aktualnih podob in metafor je prepletenih z imeni in primeri iz grške in rimske zgodovine.

Študij latinščine in grščine sem sprva doživljal kot nekaj imenitnega. Ponosen sem bil na svoje znanje in name sta bila ponosna oče in mati, ki sta imela samo osnovno šolo. V zadnjem letniku, ko se je že bližal hrup druge svetovne vojne in je grozil fašizem, pa se mi je latinščina in z njo tudi grščina – priskutila. Nove ideje, ki so zajele večino generacije, latinščine in grščine niso postavljale posebno visoko. Vse se je nenadoma zazdelo kot starodavna nepotrebna navlaka in gnjavaža. To so bili seveda površni in škodljivi predsodki. A branje o tistih slavnihih rimskih osvajanjih, o zaslužnjevanju Evrope in Afrike, spise Cezarja, Salusta, Livija, Seneke, Ciceronovo hujskanje na rušenje Kartagine itd. – pa tudi Vergila, Horaca in Ovida – smo doživljali kot nekaj, na kar so lahko ponosni samo fašisti in Mussolini, ki je kričal, da bo obnovil stari rimski imperij in kulturo.

Predvojna Klasična gimnazija je bila izredno kakovostna šola, dala nam je trdno znanje, ki je bilo izhodišče za vse sodobne znanosti. Skoraj vsi profesorji so imeli doktorate. A bila je ideološko dokaj »usmerjena«. Vladalo je katoliško »enoumje«, kakor bi rekli danes. V Križankah so bile obvezne šolske maše, spovedi so bile nadzorovane s spovednimi listki, vsako leto so bile obvezne duhovne vaje, post (ki res ni bil nadzorovan) in obhajilo (ki je bilo nadzorovano). V vsem tem obredju, ki je bilo – razen pridig – latinsko, smo bili kot v kleščah. »Špricati« mašo je bil smrtni greh in zagrožen je bil večni pekel. Greh je bil, če si v Tivoliju z deklico sedel na klopico ali če sta se na cesti držala za roke.

Posledica vsega tega je bilo seveda uporništvo. Najprej smo začeli dvomiti, potem pa – po mnogih duševnih mukah – tudi odkrito tajiti boga. Postajali smo prepričani ateisti, se začeli povezovati, zbirati, organizirati. Iskali smo filozofska in politična potrdila za svoje dvome. Ves tisti cerkveni in latinski cirkus je postal za nas nesmiseln. O Marxu in komunizmu pa smo zvedeli samo iz protipropagande, ki je govorila o brezbožnem uporu zoper oblast, ki da je vedno od boga.

Filozofska tradicija materialistične filozofije, ki se je začela pri Grkih, pa ni bila v učnem programu. Nihče nam ni povedal, da je tudi Marx zelo dobro obvladal latinsko in grško in napisal celo disertacijo iz grške atomske filozofije. O Demokratu nismo zvedeli ničesar, Epikur pa naj bi bil samo zagovornik grešnih užitkov. Lukrecijev spev *De rerum natura* pa je bil itak menda na *Indexu librorum prohibitorum*. A do Marxa in drugih takšnih filozofov se nam takrat sploh ni bilo mogoče dokopati.

Naša nova »religija« je bil seveda komunizem (in skrivaj smo se učili ruščino). Komunisti naj bi z revolucijo in žrtvovanjem – kot Kristus in prvi mučeniki in svetniki s svojim trpljenjem – odrešili človeštvo. In tudi slovenski narod. V novem svetovnem redu in sistemu naj bi bili vsi svobodni in srečni . . . *Per aspera ad astra!* In nobene religije, nobenih trapastih ritualov, samo znanost in tehnologija in nenehni napredek! Latinščina pri teh novih idejah ni igrala nobene vloge.

O poznejših dogodkih, ki so razklali našo generacijo, da se je borila na dveh nasprotnih bregovih, ne bi govoril, ker sploh ni šlo za latinščino. Meni osebno Klasična gimnazija ni dala samo vsakovrstnega znanja in trdne narodne zavesti, ampak me je, hote ali nehotе, naučila svobodno misliti in spoštovati tudi svobodo drugače mislečega. Po vojni sem se kmalu začel upirati tudi partijskemu enoumju in v nekem eseju, ki je bil objavljen v Besedi že tam okrog leta 1950, sem ostro kritiziral spreminjanje marksizma v nekakšno obvezno religijo. Zapisal sem: »*Ni bogov in ni boga niti v nebesih niti na zemlji!*« In Boris Ziherl, ki je bil tedaj »bog in batina« partijskega enoumja, ni mogel ugovarjati, čeprav je menda nekaj godrnjal.

Ja, zdaj naj bi končno povedal, kaj mislim o ponovnem uvajanju latinščine v šolski pouk. Predvsem moram poudariti, da je pouk vsakega jezika vedno povezan z nekakšno ideološko ali celo politično usmeritvijo. Temu se ni mogoče izogniti. Ne bo pa se mogoče izogniti tudi večnemu uporništvu mladine, ki nikoli ne more slepo slediti učiteljem. In zgodovine ne bo nikoli konec.

In kaj se bodo v štirih letih naučili v laični šoli? Nekaj slovnice, nekaj izbranih izrekov, citatov in morda bodo s slovarjem v roki lahko prebirali kakšna lažja besedila. Po končanem šolanju pa se večina z latinščino ne bo srečala nikoli več. Celo duhovnikom pri praktičnem delu latinščina ni več potrebna. Koliko tistih latinskih modrosti bo ostalo v spominu?

Mi smo se učili osem let. Z vojno in povojnim delom sem izgubil deset let. In ko sem se, star že 30 let, ponovno vpisal na univerzo, sem obnavljal in dopolnjeval tudi znanje grške in latinske kulture. In tolkel sem se po glavi, ko sem spoznal, koliko sem pozabil.

Nihče ne bo nikoli v svojo zabavo prebiral klasikov v originalu. Antika mora živeti v prevodih, postati del slovenske kulture! In to je tisto: potrebujemo močno, številno in sposobno skupino nadaljevalcev tradicije, ki so jo ustvarili Fran Bradač, Janez Dokler, Anton Sovre, Kajetan Gantar, Primož Simoniti in drugi. V slovenskih prevodih imamo šele nekaj drobcev. Približevanje antike sodobnemu človeku zahteva sistematično delo. Prevajanje (in tudi interpretacija!) antičnih klasikov ni mačji kašelj. Upam, da bo z novo usmeritvijo izobraževanja zraslo tudi nekaj takšnih navdušencev, ki se bodo naučili tudi grščine (kajti tu je vir vsega – latinska literatura je itak v glavnem epigonska) in se lotili dela.

Vsi drugi pa bodo vse pozabili, kajti samo – *repetitio mater studiorum est!*

STANE JUŽNIČ

1. Jorge Luis Borges, veliki argentinski pisatelj in pesnik, ki je izjemno vplival na latinskoameriško literaturo, je rekel, da »vsí jeziki sveta čutijo nostalgijo za latinščino«. Seveda je on sam Latinec v pravem pomenu besede, vendar je treba povedati, da smo prav tako kot on Latinci tudi tisti, ki jim romanski jezik sicer ni

materni, so pa civilizacijsko in umsko dozoreli v tisti kulturni ejkumeni, ki jo je prav Rim utemeljil.

Le-ta pa je bil prežet s helenizmom in ga je skupaj z veliko intelektualno dediščino stare Helade vgradil v svoj miselni svet in nemalokrat tudi v svoj jezik.

2. Velik del naše zgodovine tudi v novi (slovanski) etnični sestavi, naj se tako poenostavljeno izrazimo, je bil nadaljevanje te atmosfere. Še posebej ko jo je uokvirilo in usmerilo krščanstvo, prav tako dedič in hkrati razvijalec grško-rimskega kulturnega substrata. Pravzaprav je še nedolgo tega bila latinščina *uradni jezik* in pri tem ne le jezik katoliške cerkve, marveč tudi skoraj celotnega opusa znanstvenih in literarnih stvaritev.

3. Z nastopom in standardizacijo *narodnih jezikov* so se stvari seveda spremenile. Latinščina že dolgo ni bila jezik vsakdanjega življenja, tudi v krajih, kjer so prevladali njeni derivati – romanski jeziki, ne. Latinščina je postala jezik, ki se ga je treba naučiti mimo maternega jezika. Je pa v tem bil hkrati

- zaviralni in
- selekcijski moment.

Ni mogel postati podlaga splošne pismenosti, bil pa je merilo izbora povsem razpoznavne elite.

Ta *dvojnost* pravzaprav spremlja latinščino ves čas. Bržkone se je razmerje med izobraženo elito in splošnimi šolskimi sistemi, ki sta jih potrebovala razklenitev fevdalne družbe in nastop potreb v novih načinih proizvodnje, vse bolj preveshalo v škodo klasične izobrazbe.

a) Vendar so šolski sistemi kar dolgo kljubovali, ker so bili pač zgrajeni na dolgo preizkušanih in uspešnih klasičnih modelih. Paradoks je morda bil le v tem, da je bila *prepustnost* teh modelov za nova znanja, tudi tehnična, izjemno velika in jih ni bilo treba rušiti, ampak le dograjevati. Tudi tisti, ki so izkusili to dograjevanje, so to vztrajno potrjevali. Izobraženi sicer ob latinščini, še posebej na klasičnih gimnazijah, so imeli prej prednosti kot težave v nadaljnjem šolanju in v resni pripravi za vse večje število poklicev, ki jih je razčlenjevala industrijska družba.

Ostali pa so tudi drugi pozitivni nadstavki klasične izobrazbe: selekcijski kriterij in občutki izbranosti.

Srednje šolstvo se je prav gotovo tudi na Slovenskem, kjer smo se z našimi predniki glede na splošne razmere tudi v jezikovnih precepih, zlasti med nemščino in slovenščino, dobro odrezali, vztrajno širilo in utrjevalo. Na klasično gimnazijo, ki je negovala poleg latinščine še staro grščino in sploh posvečala veliko pozornost tujim jezikom, pa ni nihče gledal kot na nepotrebno šaro. Njeni dijaki bi to tudi v najskrbnejši skrutinizaciji zlahka ovrgli dvom o svoji superiornosti.

b) Pač pa so obtožbe letele na odstopanje od bolj praktično usmerjenih znanj in na elitizem.

Konkretno: klasična izobrazba, še zlasti skozi šolski sistem, ki se je dolgo gradil in izpopolnjeval na Slovenskem, je marsikomu, ki se je dobro izuril v latinščini in grščini, dajala določene predprave v obliki občutka vzvišenosti.

Morda je to bila lahko poza nekaterih, vendar ni imela pravega negativnega učinka, ker se iz klasične izobrazbe ni dalo nikdar kaj posebnega *iztržiti* v obliki boljšega položaja ali večje bližine materialnih dobrin in penezov. Vsaj ne v novejšem času.

Delovne navade, ki jih je zahtevala rigoroznost klasične izobrazbe, pa so bile pravzaprav uporabne, postavimo, v znanosti ali določenih oblikah umetnosti kot v drugih in drugačnih dejavnostih.

4. Klasične gimnazije, osemletne seveda, so se na Slovenskem vzpostavile

z določeno *zapoznelostjo*. V svojem kompletiranju so se pač morale boriti ne le zaradi majhnosti slovenskega prostora, marveč zaradi vsiljivosti germanizatorskega pritiska. Prav zato, tako se mi vse bolj kaže, so v svojem konstituiranju izjemno pozornost posvečale *slovenščini*. To negovanje pa je bilo v logični povezavi s splošno naklonjenostjo jezikovni kulturi, ki so jo vcepljale dijakom prav z izborno latinščino in grščino.

a) Nikakor ne gre pozabiti prav na ta vidik klasične izobrazbe, kakršen se je uveljavil med Slovenci. To dejstvo temeljito odpravlja vse razloge, ki so jih navajali ob *ukinitvi* klasičnih gimnazij. Bile so namreč demolirane prav takrat, ko bi bile najbolj potrebne.

b) Čas je za razmislek, ali ne bi bilo zelo prav in v narodov blagor ta eksperiment, ki je trajal tudi nekaj časa po drugi svetovni vojni v obdobju, ki so ga nekateri imeli za graditev boljše družbe in eksperimentiranje s socializmom, obnoviti v celoti. Obnova naj ne bi bila torej le znotraj sheme, ki je vzpostavljena s štirimi leti »srednjega šolstva« po tako imenovani osemletki. V prvi razred klasične gimnazije naj bi se znova vpisovali nadobudniki, ki so končali (le) štiri leta osnovne šole. Ker je to bilo uspešno in ker poznejše ureditve niso kazale iste uspešnosti, gre torej za *restitucijo*.

c) Se pa postavlja vprašanje, ali je možna:

- v določeni zacementiranosti novih obrazcev (smešno imenovanega usmerjenega izobraževanja) in

- v novi miselni, da ne rečem ideološki atmosferi, ki jo zatruje odmik od omenjenega »predvojnega stanja«.

č) V tej splošni zmed, ki je nastala zaradi prave strasti po *reformiranju*, preoblikovanju ali celo preimenovanju, vidim veliko zakoličenosti. Prekrščevalci (kot jih imenuje prof. dr. Tomo Korošec) so oholo verjeli, da pred njimi ni bilo skorajda ničesar, kar bi imelo kako vrednost in so pustošili povsod. Reformistična (v določenem obdobju smo jim rekli kar »vipovska«) vnema se je vezala ne le za prepričanje, da novo ime prinaša avtomatsko nove imenitnejše vsebine. Ta vnema je bila naperjena proti »vedenjskim stalnežem« in solidnim ljudem v šolah in izobraževanju. Bila je tudi poza nestrpnih mladcev in mladenk, ki so menili, da bodo po tej poti reševali *generacijske spore* in pristojnosti sebi v prid.

Nekdanja Fesepena, ki se je preimenovala v Fedeve tudi v prepričanju, da bo novo ime prineslo (korenite) izboljšave, je bila tudi po določeni ustaljenosti in težko pridobljeni resnosti žrtev takih reformatorjev, ki so zlasti z zadnjimi reformami (med leti 1990 in 1993) zavod dejansko demolirali. Pri tem pa zahtevajo priznanja, da so ga izboljšali. Izjemno je velika paralela v tem reformiranju in tistem, ki je ukinil gimnazije, še posebej klasične.

5. Po toči zvoniti je prepozno. Tako pravijo tisti, ki se bolj spoznajo na zvonjenje kot na točo. Sodim med tiste, ki niso imeli pri roki dovolj glasnih zvonov in torej niso bili preveč slišni in še manj slišani, pa tudi med tiste, ki smo se takoj, ko je skozi naše šolstvo začela pustošiti *ujma* vsakovrstnih nepremišljenih in nedomišljenih reform, zavedali njih škodljivosti. Nekaj vrst škodljivcev bi lahko našteali kot skorajda čarovniške proizvajalce toče nad našimi učenimi poljanami:

- nevedneže in skozi tako blaženo stanje na oblast prišedše,

- ideološke zvezance, ki so menili, da je pretirano veliko znanje, zlasti humanistično obarvano, tako rekoč dejanje zoper tudi drugače deprivirane sloje in torej, da je izobrazba stvar dominacije nad njimi.

Bile so tudi razne podvrste. Med najškodljivejšimi so bili tisti, ki so bili:

- užaljeni, ker jim bodisi pomanjkanje stamine, zavzetosti ali pripravljenosti

na trud ni omogočalo doseči raven tistih, ki so bili na prizadevanja intenzivnega izobraževanja pripravljeni. Zavračajoč na primer latinščino ali (staro) grščino, so se maščevali tistim, ki so v tekmi za obstanek obstali na kaki klasični gimnaziji.

– Posebna podvrsta pa so bili tisti, ki pač niso zmogli, ker je bila selekcija huda. Ti so nemalokrat imeli svoj izpad za krivičen v prepričanju, da »klasične navdušence« sicer nadvisujejo v drugih, pomembnejših zadevah in morda celo znanjih.

PETER KLINAR

Kot maturant ljubljanske klasične gimnazije – na kar sem ponosen – in dolgoletni učitelj obče sociologije na sedanji Fakulteti za družbene vede lahko sporočim nekaj mnenj o pomanjkljivi predizobrazbi sedanjih in preteklih generacij srednješolcev, potem pa študentov družboslovja, ki niso bili deležni klasične izobrazbe z znanjem latinščine.

Poglobljen, študij družboslovja zahteva vsestransko kulturno razgledanost. Pri veliki večini študentov opazam nezadostno in napačno razumevanje številnih mednarodno uveljavljenih izrazov, ki temeljijo na latinskih temeljih. Vedenje o antični zgodovini, filozofiji, umetnosti in nasploh o tej civilizaciji je pomanjkljivo. Da pa ne naštevam naprej vseh pomanjkljivosti, ki se kažejo pri mladih družboslovcih zaradi pomanjkljive predizobrazbe – te so splošno znane –, naj se v nadaljevanju raje osredotočim na omenjanje spodbud za družboslovno razmišljanje in raziskovanje, ki izhajajo od »latinske šole«.

Sodim, da srednješolsko učenje latinščine in branje izvirnih zgodovinskih in umetniških besedil iz obdobja starega Rima najprej navaja dijake – prihodnje intelektualce – na redno, vsakodnevno, večurno študijsko delo, ki je mnogim sedanjim študentom tuje, saj se zadovoljijo s kampanjskim in kratkoročnim »študijem«.

Latinski trening razvije smisel za sistematičnost, ki jo moremo šteti za temelj vsakršnega organiziranega znanstvenega delovanja. Ko se študentje uvajajo v znanstvenoraziskovalno delo, jih je najprej treba navaditi: na logično zaporedje, na postopne faze raziskav, ki si sledijo od zastavljenih ciljev, formuliranih raziskovalnih problemov in opredelitve pojmov ter njihove operacionalizacije preko oblikovanja hipotez in uporabe različnih raziskovalnih metod do postopkov verificiranja hipotez in posredovanja raziskovalnih ugotovitev. Iz povedane obrazložitve sistematičnosti sledi, da je ta zasnovana na logičnem mišljenju, na sposobnostih za: ugotavljanje strukture in zaporedja dejstev, jasno definiranje pojmov, učinkovito komuniciranje ter logično sklepanje.

Latinščina nedvomno ostri natančnost, sistematičnost in logičnost mišljenja, ki ga pogrešamo pri mladih družboslovcih. Ti bi se bili pripravljeni pogovarjati o družbenih problemih v vsakdanjem, nestrokovnem jeziku, ki temelji na dolgoveznih, nenatančnih in poljubnih opisih, ki pogosto ostajajo na obrobju problemov in prevzemajo nenatančni, ideološko »ozaljšan« politični jezik. Prav tako opazam težave pri uvajanju študentov v logiko družboslovne metodologije, ki zahteva številne metodološke napore, da se raziskovalec dokoplje do verificiranih hipotez in da se otrese tako razširjenega govorjenja »na pamet«.

Družboslovna kultura zahteva uveljavitev abstraktnega načina mišljenja. Posplošitev konkretnih dejstev, teoretično pojasnjevanje empiričnih zakonitosti ter njihovo povezovanje v sistem so zapletene miselne operacije. Ob tem so abstraktni teoretični pojmi izhodiščna usmeritev raziskovanja ter hkrati tudi logičen deduktivni postopek za preverjanje dejstev. Težave, ki jih opažam pri generacijah študentov z načinom abstraktnega mišljenja, so posebej očitne pri tistih, ki so bili pomanjkljivo teoretsko predizobraženi in ki so v predhodnem izobraževalnem procesu spoznavali predvsem konkretna, posebna, med seboj nepovezana in hitro spremenljiva dejstva.

Latinska jezikovna izobrazba sodi po mojem mnenju med pomembne spodbujevalce abstraktnega sintetičnega načina mišljenja.

Naj še omenim, da je na primer sociologija znanost, ki išče zveze med različnimi pojavi, kar govori o njeni sintetični celovitosti. Zaradi tega se ukvarja s številnimi vzroki, pogoji in povodi družbenih dogajanj ter njihovimi vzročnimi povezavami kakor tudi medsebojnimi odvisnostmi. Latinski trening ne spodbuja le sintetičnega abstraktnega mišljenja, marveč hkrati tudi razvija analitični način mišljenja.

In ne nazadnje spoznanja latinske kulture vzbujajo kritičnost do sodobnosti, zasnovane na mnogih antičnih temeljih zaradi počasnega razvoja mnogih družbenih institucij in neuresničevanja številnih človeških vrednot.

Treba je končati, kajti: »nihil probat, qui nimium probat!«

JAN MAKAROVIC

Ondan je neka FEMME SAVANTE zapisala stavek QUI VIS PACEM, PARA BELLUM in nas skušala prepričati, da pomeni ta stavek v slovenščini »kdor želi mir, pripravlja vojno«. Ko je tako izpričala svoje popolno neznanje latinščine, pa je omenjena FEMME SAVANTE – ki se je, mimogrede povedano, vse življenje ravnala po latinskem reklu UBI PARTIA, IBI BENE – zmagoslavno vzkliknila: »Kot vidite, tudi malce latinščine se je dalo naučiti v gnilem samoupravnem socializmu...«

ERRARE HUMANUM. Ni namreč vsakomur dano vedeti, da se latinski glagol VELLE sprega VOLO VIS VULT; toda pri naši FEMME SAVANTE gre za mnogo hujši primer. Celo če bi rekli, da je njeno početje DIABOLIČNO, bi ga še vedno ocenili preblago. ERRARE HUMANUM – SED DIABOLICUM IN ERRORE PERSEVERARE. Omenjena FEMME SAVANTE pa se ne zadovoljuje niti s tem, da VZTRAJA v svoji zmoti, temveč se z njo celo HVALI.

Samo po sebi je vse to seveda preveč bedasto, da bi bilo vredno besede. Toda človeka stisne pri srcu, če pomisli, da so slovensko klasično gimnazijo ukinile prav take FEMMES SAVANTES. Takrat smo lahko brali, kakšno nezaslišano družbeno zlo da je tista gimnazija, ker da jo obiskujejo »predvsem otroci iz urejenih družin«. No, družbena enakost se seveda lahko vzpostavlja na različne načine. Lahko, denimo, skrbimo za otroke iz neurejenih družin in jim omogočimo, da dosežejo čim višjo izobrazbo; toda mnogo preprosteje je, da pustimo te otroke lepo pri miru in raje zagrenimo življenje otrokom iz UREJENIH družin, da ja ne bi uživali kakšnih nezasluženi privilegijev. Lahko si prizadevamo, da bi ves narod dosegel višjo stopnjo kulture; toda mnogo preprosteje je ukiniti privilegij znanja,

ki ga uživajo samo nekateri, in poneumiti celoten narod. In prav to nalogo so naše FEMMES SAVANTES zelo uspešno opravile s svojim sistemom usmerjenega izobraževanja.

Ena najbolj bolečih točk človeške eksistence je dejstvo, da človeška žlahtnost, odličnost, sijajnost vselej podležejo topoumnosti in prostaštvu, če imata topoumnost in prostaštvo na svoji strani fizično silo. Narod goji svojo kulturo iz stoletja v stoletje, iz tisočletja v tisočletje, predaja svoj jezik kot dragoceno posodo duha iz generacije v generacijo. Toda nekega dne prilomastijo od nekod ljudje s puškami, ki tega jezika sploh ne razumejo in vedo o njem samo to, da je »barbarski«. Čeprav ničesar ne vedo, imajo moč; in ta moč jim omogoča, da sežgo ljudem njihove knjige in jih pretepajo, če govore v svojem jeziku. Genialen fizik dela v svojem inštitutu raziskave, ki bi lahko revolucionirale tehnologijo in preobrazile naš pogled na svet. Toda nekega večera, ko se vrača iz svojega inštituta, ga povozi in ubije pijan najstnik, ki se vrača iz diska in za te raziskave še nikoli ni slišal. Banalna kemična reakcija, surov sunek s pestjo, lahko v hipu prekine najsijajnejše misli, kar se jih je kdaj porodilo v človeških možganih. Med fantom in dekletom se tko iz leta v leto skrivnostne vezi ljubezni; toda neke noči je tu nenadoma tolpa polpismenih človeških zverí, prereže fantu grlo in posili dekle. Človek je gradil svojo hišo s skrbjo in ljubeznijo cela desetletja, polnil njene koticke z otroškimi igračkami in drugimi pristrčnimi drobnarijami; toda nenadoma se zemlja zaziblje in od hiše ostane le še kup prahu in kamenja. Ne, to ni DIABOLIČNO. Diabolus, ta sila zla, ki se je uprla Bogu, je namreč neskončno hudobno, a hkrati tudi bistroutumno bitje, ki dela svoje hudobije s premislekom; tu pa imamo nasprotno opravka s topoumno, bedasto STIHJO, z brezmiselnim NAKLJUČJEM. Resnično, nič ni tako ŽALJIVO za človeški intelekt kot prav ta njegova nenehna ranljivost, nenehna izpostavljenost nečemu, kar je vrednostno tako globoko pod njim.

Ljudje, ki so v preteklosti ukazovali v našem šolstvu, niso bili skoraj nikoli ljudje kakšnega prav posebno globokega duha. Duh, ki ga producira šola, je bil še zmerom odvisen od BITI, kakor bi temu rekel Marx. Isto velja tudi za sedanjega ministra za šolstvo. Z žensko, ki se ukvarja z valdorfskimi neumnostmi, si je ta minister tako domač, da jo je zadnjikrat, ko je bil skupaj z njo na neki okrogli mizi na televiziji, klical kar po imenu; obenem pa je bil ta isti minister malo poprej, ko smo na televiziji razpravljali o nacionalno resnično ključnem problemu skrbi za nadarjene, nesposoben poslati na okroglo mizo kogar koli, ki bi lahko o tem kompetentno diskutiral.

In tako seveda imamo, kar pač imamo. Imamo tisto, kar smo vedno imeli. V srednjem veku je imela monopol nad izobraževanjem Cerkev. Cerkev je seveda ohranila antično kulturo, toda hkrati je skrbno pazila, da se ne bi kdo preveč upijal ob živih vrelcih antike. Zato se je bilo dovoljeno napajati iz teh vrelcev samo pod pogojem, da si zraven mahal s kadihnilico in poklekoval pred monštranco. Potem so prišli komunisti in nekaj časa še tolerirali klasično gimnazijo; toda nenadoma je neka FEMME SAVANTE ugotovila, da obiskujejo to gimnazijo predvsem otroci iz urejenih družin. Neka druga FEMME SAVANTE je prišla do še strašnejšega odkritja. V svoji magistrski nalogi je namreč dokazala, da v tej gimnaziji razpravljajo o nekem človeku, ki se je pisal Cicero, in da ta Cicero sploh ni bil marksist. To je izbilo sodu dno. Sicer pa se ni nič bistvenega spremenilo, če izvezamo dejstvo, da je ena ideologija zamenjala drugo.

Danes pa je edina klasična gimnazija v Sloveniji tista v Šentvidu. Kako razume ta gimnazija svoje poslanstvo, pa je najbolje pojasnil njen ravnatelj, ki je sodeloval na omenjeni televizijski okrogli mizi. Najprej je ugotovil, da njemu ne gre za

nikakršno IDEOLOGIJO, temveč samo za VREDNOTE. Nato je pribil, da se na to gimnazijo seveda lahko vpiše vsakdo – da pa mora, potem ko se je enkrat vpisal, spoštovati določena PRAVILA OBNAŠANJA. Sledil je poučen prispevek diskutanta s Teološke fakultete, ki se je zavzemal za krščanski SVETOVNI NAZOR. Da pa ne bi morda kdo posumil, da je ta svetovni nazor pravzaprav IDEOLOGIJA, je diskutant brž pojasnil, da ta nazor pravzaprav ni nič posebnega, saj temelji vsa evropska kultura na krščanstvu. Le zakaj bi se prepirali, ko pa smo končno vsi v bistvu kristjani? Komunistične glave so seveda trde, toda tudi katoliške niso nič manj. Boj bo hud.

In vi bi zdaj hoteli, da z vami RAZPRAVLJAM o uvedbi klasične gimnazije? Dajte no! Le kdaj so pri nas o čem takem odločale – RAZPRAVE?

BOŠTJAN MARKIČ

Kako spregovoriti o latinščini, še zlasti o odnosu med latinščino in družboslovjem, da se umovanje ob tem ne bi sprevrglo v apoteozo in panegirik na eni strani in na podcenjevanje na drugi strani? Pretekla prava »degradacija« latinščine je bila huda napaka prejšnje pedagoške oblasti. Toda: če rečem pedagoške oblasti, vendarle mislim, da je tista pedagoška oblast, ki je potisnila latinščino na nepomembno obrobje, imela zaslombo v partijski enoumnosti. In sicer v tisti partijski enoumnosti, ki se je kot hudič križa bala elitizma. In ravno latinščina, otroci iz »urejenih meščanskih družin«, naj bi bili »rezervoar kadrov«, ki naj bi jih napolnila klasična gimnazija, če bi obstajala tudi še naprej. Z ukinitvijo klasičnih gimnazij je bila oblastniško nasilno pretrgana potrebna kontinuiteta vzgoje določenega profila bodočih mladih izobražencev in verjetno je ravno v tem velika – dolgoročna – škoda za slovensko izobraženstvo. Strogi administrativni rez v izobrazbeno tkivo latinščine je bil nekulturno dejanje.

Odločitev poslati svojega potomca pri, denimo, enajstih letih na nekdanjo dobro klasično gimnazijo, je bila v prvi vrsti seveda odločitev staršev. Na nekdanji klasični gimnaziji so bili dijaki deležni darežljivih pedagoških sposobnosti zelo razgledanih (in tudi strogih) profesorjev. Latinščina je jezik, ki že od vsega začetka od učečega se kandidata zahteva, če smem tako reči, nekakšno »strogorednost«. Upal bi si trditi, da mladega dijaka ne navaja samo k (samo)disciplini, ampak da intelektualno radovednega mladega človeka že zgodaj tudi izmodri. Tisti, ki so »šli skozi« pravo klasično gimnazijo, imajo tudi po mojih pedagoških izkušnjah vsekakor dobro doto za študij družboslovja. Latinščina jih ni navajala le k logičnemu mišljenju, ampak je večletno redno branje latinskih besedil številnih pomembnih piscev tudi odpiralo obzorja političnih bojev, imperialnih podvigov, cezarijskih navad, prikazovalo življenje patricijev in plebejcev, kazalo na Rim kot na imperi- alno silo. Dejansko so bili predstavljeni tudi mehanizmi tistega, kar bi s poznejšim izrazom lahko poimenoval kot državni udar. Marsikateri »klasično izobraženi« dijak je prek spremljanja latinskih besedil vsrkaval tudi vednost o zablodah in vrlinah republikanskega Rima, pa tudi o strahovladah imperatorjev, pronikal (kot bi dejal univerzitetni profesor dr. Kastelic) v »pozitivno skepso« Cicerona. Poznavanje, recimo, političnih zadev rimske družbe, njenih institucij, zavedanje o pome- nu rimskega državljanstva (civis Romanus sum), o vlogi posameznika v rimski

družbi, je še kako pomembno za umevanje številnih političnih procesov ter pojavov in institucij sodobnega sveta. Marsikdo med klasično izobraženimi je ravno prek resnega, osemletnega, skrajno discipliniranega učenja latinščine (latinščina pa je bila tudi selektivni predmet in marsikdo ni zdržal osem let in je vmes »presedel na realko«), veliko tehtnega izvedel o človeku, državi in kozmosu. Tistim, ki pri latinščini niso vzdržali, smo dejali, da je bila zanje latinščina neprehodni »oslovski most«.

Branje latinskih tekstov je dijaku kazalo na početje in ravnanje tiranov, kje so korenine njihovega, če bi rekel z modernim izrazom, vzetim iz preučevanja politične kulture, političnega vedenja, oblastniškega obnašanja in (ne)vrednot. Mnogim je bilo tudi že ob branju latinskih tekstov jasno, kako so se že v rimski družbi vedli vrtorepi politični lizuni. In zato jih podobni pojavi danes pač ne morejo bistveno presenetiti. Panem et circenses, aut Caesar aut nihil, corruptissima republica plurimae leges, senatus populusque Romanus, povedo marsikaj tudi sodobno asociativno razmišljajočemu človeku. Tako da resnično lahko vzklikne: nihil novum sub sole. Seveda je tudi sodobna zgodovina naravnost posejana z rekli in metaforami iz rimske klasike.

Latinska sintaksa s kratkimi stavčnimi zvezami je tudi bila velika prednost, ki jo je osvajal dijak klasične gimnazije in ki mu je kasneje tudi veliko pripomogla k besedno gospodarnemu in miselno nepotratnemu načinu mišljenja in izražanja. Vsekakor pa me razmišljanje na temo latinščina in družboslovje ne želi zapeljati v evforijo ali v tisto abotno skrajnost, ki bi le v pravem maturantu nekdanje elite klasične gimnazije spoznala »material«, iz katerega se izključno lahko rodi znanstveni »pontifex maximus«. Čeprav je seveda, bodi mimogrede povedano, ravno iz maturantov nekdanje klasične gimnazije izjemno veliko število uspešnih univerzitetnih znanstvenoraziskovalnih in pedagoških delavcev, ki so se – tako na področju družboslovja kot tudi v domeni tehnike in medicine – uveljavili doma in v svetu. Res pa je tudi: ni samo klasična gimnazija in učenje latinščine (in morebiti še stare grščine) edina pot, da se pregrizeš in dokoplješ do abstraktnega načina mišljenja. Tudi prek študija moderne matematike in računalništva se osvajajo načini mišljenja, ki še kako zahtevajo, negujejo in razvijajo logično mišljenje. Prav zavoljo tega nisem le za latinsko ekskluzivnost in zato tudi latinščini ne pripisujem alfa in omega vse odlične izobrazbe. Vsaka ekskluzivnost škoduje – tudi slepi credo v stališča Aristotela kot v edino merilo umetnosti, ne more biti plodno, saj se čas ne ustavlja. Očitno pa je, da je klasična kultura imela v sebi zelo velik ustvarjalni potencial, če je na njeni podlagi nastala tako pomembna civilizacija. Toda tudi tu se morda lahko oglasi svarilni glas: mar ta civilizacija in na njej sloneča kultura ni bila preveč evropocentrična, ali ni navajala s klasično izobrazbo prepojenega mladeniča in mladenko k evropocentričnemu vrednotenju zgodovine in je tako zanemarjala druge kulture in civilizacije kot na primer indijsko, kitajsko. Res je: po logiki stvari je bila klasična izobrazba evropocentrična, toda zaradi širine svoje izobrazbe, z dinamičnostjo svojih pristopov je intelektualno zvedavega človeka in k odkrivanju novega spoznanja željnega posameznika vodila tudi k preučevanju »zanemarjenih« civilizacij. Ali niso, ne nazadnje tudi na Fakulteti za družbene vede, takšni znanstveniki, ki so izšli »iz klasične izobrazbe«, pa so zelo uspešni preučevalci in analitiki kultur in civilizacij ter mednarodnih odnosov »tretjega sveta«?

In dalje: če morda kot nekakšen advocatus diaboli, ne da bi želel latinščino na eni strani demagoško hvaliti, na drugi strani pa pragmatično relativizirati, lahko še dodam tole. Res je, latinščina te usmerja k analitičnemu načinu razmišljanja,

»dela« te natančnega. Toda to še ne pomeni, da »klasično« izobraženega ne bi »prehiteli« po drugih, »intuitivnih« poteh ljudje, ki klasične izobrazbe niso bili deležni. Ali povedano še drugače. Jasno je, da bi bilo nesmiselno trditi, da je na primer sociolog, politolog, komunikolog brez klasične izobrazbe »družboslovno invaliden«. Tudi brez te izobrazbe se lahko družboslovec uveljavlja s sociološko imaginacijo, z asociativno intelektualno iskrivostjo. Prepričan sem, da sodobno družboslovje zahteva »ekipe« različnih temeljnih gimnazijsko izobraženih profilov, ki z različnim predznanjem prihajajo na študij na univerzo. In ravno v tem pogledu je bil storjen velik greh, da je bilo v bližnji preteklosti zaradi administrativnih razlogov tako okleščen dotok klasično izobraženih mladih ljudi na univerzo. Tako tudi v tem pogledu ni bila v zadostni meri dopuščena svojevrstna izobrazbena raznovrstnost.

Seveda moramo ostati realni. Slovenci smo majhen narod in zavedati se moramo, koliko zmoremo postoriti glede uveljavitve klasične gimnazije na Slovenskem. Zdaj imamo že utrjen program škofijske klasične gimnazije, v kateri je latinski jezik obvezen. V kratkem pa bo uveljavljen tudi program laične klasične gimnazije z latinščino kot obveznim štiriletnim predmetom. Ne vem, morda se motim, toda zdi se mi, da kaj veliko več kot dve »laični« klasični gimnaziji (vsaj za začetek?!) ne bomo zmogli. Tudi zavoljo kadrovskih omejitev, pa zavoljo študijskih nagnjenj mladine in želja staršev.

Naj ta priložnostni zapis o latinščini zašpičim še malo hudomušno in šaljivo. Prvič, ne glede na v preteklosti nasilno potisnjeno latinščino v zakotje, seveda v primerjavi z nekdanjim podpredsednikom ZDA, še noben moj študent družboslovja ni dejal, da v Latinski Ameriki govorijo latinsko. In drugič, upam, da bom v prihodnje doživel, da mi bo marsikateri študent, da bi »dokazal«, da vsaj malo pozna latinščino ter njene pregovore, znal povedati kaj več od tistega študenta, ki mi je na vprašanje, ali zna kaj latinsko, odgovoril z »da«. Pri tem je v rahlo polomljeni latinščini izrekel stavek: *Inter pedes puellarum gaudium puerorum est*. Nisem nagnjen k temu, da bi povsod videl v ozadju razmišljanj ljudi razne revolucije. Toda vrag vedi, če ni »znanju« latinščine tega študenta botrovala seksualna revolucija?

JANEZ ŠKERJANEC

V zadnjem času lahko veliko beremo in slišimo o ponovnem uvajanju laične klasične gimnazije pri nas. Zlasti po sklepu Strokovnega sveta za vzgojo in izobraževanje Republike Slovenije, da se oblikuje program laične klasične gimnazije, so postale razprave o tem intenzivnejše. Ob tem se navajajo različni argumenti. Sam bi želel navesti vsaj nekaj argumentov, zlasti pomembnih za študij družboslovja.

Najprej bi želel poudariti, da že samo dejstvo, da smo se odločili za demokratično družbo, terja ustanovitev institucije, ki bo skrbela za vzgojo humanistično usmerjenih ljudi. V demokratični družbi, ki priznava različnost ljudi in posebnost posameznika, so gotovo ljudje, ki se zanimajo za humanistične vede in tem je treba njihovo željo uresničiti. Najlaže jo bomo uresničili z ustanovitvijo laične klasične gimnazije.

Drugi razlog za uvedbo klasične gimnazije in latinščine je kulturno civilizacijski

pomen klasične vzgoje. Če se ozrem samo na antične mite in skušam ugotoviti njihov kulturno civilizacijski pomen, bom to najlažje storil tako, da navedem besede Petra Kovačiča v knjigi Gustava Schwaba: Najlepše antične pripovedke (str. 881): »Antični miti niso le odraz mišljenja in občutenja dveh antičnih narodov, ki sta spočetnika evropske kulture in civilizacije, kot taki so vtakani v našo kulturno zavest. Ta mitični svet pa v nas ne živi le kot nekakšen kulturni praspomin, pri katerem se oplaja evropska misel in umetnost v vseh časih, pač pa nam v svojih bogatih šifrah razkriva še danes veljavno spoznanje o človeku in njegovem bivanju. Tako smo tudi ljudje moderne dobe še vedno gostje te starodavne dežele antičnega mitosa, kadar koli hočemo izpovedati najgloblje resnice o človeku, njegovem snovanju in nehanju.« Te besede nazorno prikazujejo pomembnost antičnih mitov in kulture za evropsko kulturo v preteklosti in sedanjosti. Tako lahko zaznavamo, da se je renesansa pogosto obračala k svojim antičnim vzorom. Za današnjo dobo pa lahko trdimo, da izvira pomembnost antičnih mitov iz njihovega idejnega in oblikovnega vpliva na umetniško ustvarjanje ter na našo širšo kulturno zavest in posebej filozofsko misel. Te ugotovitve kažejo, kakšno pomembnost ima humanistična izobrazba zlasti za družboslovne fakultete in študente družboslovja.

Kot naslednji argument za humanistično vzgojo in znanje latinščine navajam pomembnost latinskega jezika! Kot prvo moram ugotoviti, da je humanizem, ki je odprl vrata antike v evropsko kulturo nove dobe, dvignil latinščino med jezike znanosti in tudi širše kulture. Tako imamo veliko znanstvenih del pisanih v latinščini. Latinščina je tudi jezik, ki je temelj za vse romanske jezike. Razen tega je slovnica latinskega jezika pomembna osnova za slovnico skoraj vseh evropskih jezikov. To dejstvo je pomembno za študente družboslovja, ki morajo pri svojem študiju poznati tuje jezike.

Značilno za študij latinščine je tudi, da se ob študiju latinščine nujno srečaš z logičnim razmišljanjem in se s študijem latinščine naučiš logičnega mišljenja. Dejstvo, da ima latinščina kar šest časov: tempus praesens (sedanjik), imperfectum (pretekli nedovršnik), futurum (prihodnjik), perfectum (pretekli čas), plusquamperfectum (predpretekli čas), futurum exactum (prihodnji dovršnik), prisiljuje študente latinščine, da logično razmišljajo, kateri čas bodo uporabili pri prevajanju iz slovenščine v latinščino in obratno.

Na koncu bi omenil kot argument za učenje latinščine tudi privzgojo delovnih navad, ki nam jih še kako primanjkuje. Študij latinščine ne dopušča lenobnosti, malomarnosti in površnosti. Nasprotno, terja trdno delo, marljivost in vztrajnost. To pa so lastnosti, ki so zlasti pomembne za našo družbo, ki prehaja iz enega v drug družbeni sistem, kjer se spreminjajo vrednote in miselnost. Sam sem prepričan, da je prav miselnost, ki je zasidrana v naših ljudeh in je rezultat prejšnjega družbenega sistema, temeljni problem, ki zavira hitrejši družbeni in gospodarski razvoj. Brez spremembe miselnosti ne bo poti naprej in učenje latinščine, ki zahteva pridnost, natančnost in vztrajnost, je tudi ena od poti za premagovanje ovir napredka, ki si ga tako močno želimo.

BARBARA VERLIČ DEKLEVA*

Slovinci, ekologija in politika

Slovenija med preostalimi nekdanjimi socialističnimi državami ni izjema v stopnji ekološke ogroženosti okolja, ki je rezultat neselektivne, intenzivne »paleoindustrijske« paradigme povojnega razvoja (I. Rogič, 1986/88). Imela je le nekaj ugodnih okoliščin, namreč relativno razvito gospodarstvo ter omejene naravne vire, ki niso opravičevali novih, večjih naložb v njihovo izkoriščanje. To je nedvomno slaba tolažba za kraje, kjer se je to vendarle zgodilo (Jesenice, Žirovski Vrh, Trbovlje, Kidričevo, Ilirska Bistrica, Semič v Beli krajini itd.). Drugi škodljivi viri so sekundarni in manj vidljivi, njihove posledice pa prav tako uničujejo.

Gre za naglo povečevanje prometa, uporabo slabih goriv, nenadzorovano izrabo vodnih virov v proizvodnji, zastarelo tehnologijo, uporabo strupenih snovi v proizvodnji (PBC v Semiču npr.) ter do osemdesetih let skoraj popolnoma odsotno ekološko sanacijo virov onesnaženja (filtri, čistilne naprave, varnost pri delu, odlaganje odpadkov). Učinki teh virov onesnaženja niso samo lokalni, ampak se širijo na »zdrava« območja, povečujejo oziroma nevtralizirajo pa jih lahko podnebne spremembe in lokalne posebnosti (inverzija, občutljivost rastlinstva in živalstva, npr. prisotnost gozdov, količina padavin, smer vetrov).

Slovenija je nesorazmerno onesnažena glede na svojo stopnjo razvitosti v primerjavi z drugimi evropskimi državami, glede na število ter gostoto poselitve prebivalstva. Prizadeti so gozdovi, viri pitne vode ter stanje vodotokov in čezmerno je onesnažen zrak (Poročevalec RS, št. 5, 1990).

Ta splošna ugotovitev pa je tudi edina točka soglasja med strokovnjaki, laično javnostjo ter politiko. Parlament je sprejel optimistično oceno o ustavljanju trendov propadanja naravnega okolja, strokovnjaki dajejo zelo različne ocene o vrsti onesnaženj in njihovem trajanju, prebivalci pa se počutijo vedno bolj ogrožene.

Raziskava o ekoloških razmerah kakovosti življenja v bivalnem okolju Slovenije med letom 1984 ter letom 1991, raziskave javnega mnenja (FVD, tabela 1) in (IDV, tabela 2) odpirata dileme in nasprotujoče si razlage o tem, kako globoka in če sploh je ekološka ozaveščenost prebivalcev.

* Dr. Barbara Verlič Dekleva, docentka na FDV.

Izbor podatkov iz raziskav Javnega mnenja Fakultete za družbene vede, Ljubljana med leti 1980 in 1990, ki so vsaj deloma primerljivi s podatki raziskave Kvaliteta življenja. Tukaj predstavljamo tile tabeli.

Tabela 1

ALI VAS V VAŠEM ŽIVLJENJSKEM IN DELOVNEM OKOLJU MOTI, OGROŽA ONESNAŽENOST VODA, INDUSTRIJSKIH ODPLAK, KEMI-KALIJ

v %	1980	1986	1990
To ni problem v mojem okolju	31,9	33,0	13,4
Tega ne občutim, me ne moti	17,0	18,2	7,6
Ne moti, a ni tako hudo	23,4	24,6	21,9
Mi škoduje, me zelo moti	22,9	18,9	40,8
Življenjsko me ogroža	3,8	3,9	15,5
Ne vem, neodločen	1,0	1,4	0,9

Viri podatkov iz Kvalitete življenja 1984–1991

Tabela 2

MNENJE ANKETIRANIH O EKOLOŠKEM STANJU BIVALNEGA OKOLJA

LETO	1984	1991
– Hrup ga ne moti ali ni izpostavljen hrupu	77,5%	58,8%
– Je izpostavljen hrupu in ga to moti	22,5%	41,2%
– Slab zrak ga ne moti ali ni onesnažen	77,6%	31,5%
– Moti ga slab zrak in je onesnažen	22,4%	65,1%

Eno možnih razlag odpiramo s tezo, da ima »ekološka« problematika v zadnjih letih večjo politično konotacijo, kot pa da bi bila izraz ekološke ozaveščenosti, saj izraža subjektivno percepcijo stanja, ki je nastala pod vplivom medijev, civilnih gibanj ter končno, politične organiziranosti v zelo specifičnem momentu družbenih sprememb. Poenostavljeno, ljudje se vedejo v soglasju s tem, kar oni sami sprejmejo kot resnico, ne glede na racionalne argumente, ki govore drugače.

Zato ločimo subjektivno percipirane ekološke motnje ter občutek ogroženosti od strokovnih ocen o ekološkem stanju okolja, ki so rezultat meritev (Čorkalo, 1992: 63,71). Elementi, ki so osnova laičnega na eni ter strokovnega mnenja na drugi, so osvetljeni s civilno družbenimi in političnimi spremembami v Sloveniji. V tem okviru je podana tudi interpretacija empiričnih podatkov, ki izražajo stališča in mnenja, pogojena z obveščenostjo, ne pa še kazalniki trajne zavzete ekološke zavesti Slovencev.

Ekološki ozaveščenosti javnosti ni uspelo prestopiti magične meje kot strokovno utemeljena akcija trajno delujočih skupin pritiska iz civilne družbe in za konkretno politično prakso. Le tako je moč razumeti uspeh politične zelene akcije in padec te politike v praksi prve slovenske vlade. Če že razočarani nad zelenimi politiki, ljudje niso obnovili množičnega gibanja v civilni sferi. Tako se zdi, da ob vseh omejitvah primerjav prav družbene in politične spremembe pomenijo tisti interpretativni okvir, v katerem naši ekološki podatki dobe nekakšen konzistenten pomen.

Zanimata nas dva problema: prvi je stanje o ekološki ogroženosti okolja in drugi ozaveščenost ljudi o tem. Povezanost med obema naj bi pojasnila stanje ekološke politike, ki je ali je bila prisotna v Sloveniji v zadnjih letih. V zasnovi te analize smo imeli ambicijo zbrati čim več objektivnih analiz in merenj o stanju okolja v Sloveniji. Te podatke bi primerjali z rastjo ekološke ozaveščenosti ter poskušali ugotoviti (ne)skladja. Primerjave so zgolj pogojne, omejene, saj se je pokazalo, da so podatki tako raznovrstni in predvsem nepopolni, da ne omogočajo zanesljivega ovrednotenja stanja. Strokovne meritve so sicer natančne, vendar omejene le na nekatere sestavine in krajše obdobje. Skoraj nikoli ni kontrolnih vzorcev, ki bi omogočali primerjave. Prav tako dober rezultat posameznega merjenja še ne pomeni, da v istem okolju ni drugih motenj, ker jih pač nismo izmerili. Zato smo poskušali najti ocene, ki so jih pisali strokovnjaki, ali pa so bile osnova za skupščinske analize o ekološkem stanju v zadnjem času.

Raziskave o ekološki onesnaženosti so torej predvsem nepopolne in metodološko neprimerljive s podatki raziskave življenjske kakovosti. Dolgoročnih podatkov je zelo malo in še ti so nepopolni. Vrednotenje okolja torej ni enostavno; v Sloveniji ni sistema ekoloških statistik, ni enotnih meril za presojo ogroženosti okolja, podatki niso zbirani dolgoročno in primerljivo (D. Vukovič, 1991). Že odsotnost podatkov in analiz kaže na stanje vsesplošne ekološke zavesti pri nas, še posebno pri tisti sestavini, ki kaže na voljo po regulaciji razvoja, kot pravi Vukovič. Še največ je bilo storjeno pri nadzoru kakovosti zraka in stanju vodotokov.

Še zanimivejše je, da si ocene strokovnjakov o ekološkem stanju nasprotujejo, največkrat tiste, ki so povezane s političnimi odločitvami. Čeprav podatki niso zadostni, je bila v letu 1990 sprejeta v Skupščini RS ocena, da so »trendi onesnaževanja ustavljeni«. Podatki, ki govorijo v prid tej oceni, so znižane vrednosti onesnaženja zraka. Vsi preostali podatki so s to oceno v nasprotju ali pa jih sploh ni, čeprav bi morali imeti pregled nad njimi ob sprejemanju omenjenega stališča.

Drugi del strokovnjakov ni tako optimističen in opozarja, da v Sloveniji onesnažujemo v obsegu sedemkrat večjega števila prebivalcev (Vukovič, prav tam). Mera je nekoliko nerodna, ker kaže na osebno participacijo posameznika, s tem pa zamegli kolektivne odločitve, politično odgovornost in ne nazadnje, mnoge vire samega onesnaževanja. Če ni na voljo ustreznije tehnologije in energije, se ljudje težko postavljajo pred dilemo, da nehajo proizvajati, se voziti, ogrevati itd., ker ni na razpolago možnosti izbire, torej dostopnih alternativ. Vendar pa enak argument uporabljajo tudi druge vlade, ko se odločajo o spornih naložbah, lokacijah za ekološko nedorečene dejavnosti. Komu pripisati ekološke »izboljšave« stanja?

V vsakem primeru sicer vemo, da so onesnaženja in ekološki problemi prisotni, odsotnost podatkov in primerljivih meril pa ne dovoljuje, da bi z gotovostjo opredelili stopnje onesnaženosti in še manj trende izboljševanja ali poslabšanja. Še najbolj so indikativne primerjave s preostalimi evropskimi državami. V teh ocenah se več avtorjev strinja, da je Slovenija kljub delnim izboljšavam še vedno ekološko problematična. Slovenija ne dosega zadovoljive kakovosti zraka, nima systemskega varstva voda in virov pitne vode in končno, ni strategije omejevanja ekoloških posledic povečevanja prometa. Zakonodaja prav tako ni zadostna, če ni odmerjenih sredstev in čeprav so sprejeta nova, po sprejetju zakonov manjka izvedba.

Kljub temu pa ostaja zanimivo vprašanje, ali določene delne in morda kratkotrajne spremembe (na bolje ali slabše) lahko pripišemo ekološko (ne)naravnani politiki, realiziranim akcijam lokalnih protestov ali pa širše usmerjenim pritiskom

zelenih, strankam, gibanjem in društvom? Ali pa morda drugim, širšim naravnim spremembam v okolju?

Predvolilno obdobje so zeleni uporabili za poudarke in zasluge, ki bi jim bili v prid, zato so njihovi argumenti vsaj, čeprav enostransko prikazani, zbrani. Največkrat se pri tem omenja izvoz odpadkov, očiščeni del vodotoka Save, izboljšave zraka ter nekaj delnih izboljšav pri onesnaževalcih. Vendar, podrobnejše tehtanje navedenih argumentov navaja, da gre predvsem za občasne akcije, da bistvenih sistemskih ekoloških rešitev ni bilo (npr. glede jedrske energije in odlagališč) in da so nekatere »naravne« in zunanje okoliščine pripomogle k boljšim rezultatom merenj.

Tako npr. vremenoslovci opozarjajo, da se je v zadnjih letih spremenila mikroklima. Na splošno imamo več sončnih dni, višje temperature in tudi več vetra. Razlike med letnimi sezonami so manjše kot pred dvajsetimi leti. To so nedvomno okoliščine, ki bistveno izboljšajo kakovost zraka. Kurilna sezona je krajša in stopnja ogrevanja nižja. Vetrovi očistijo zrak in preženejo meglo pogostejše kot sicer. Tako se škodljive snovi razpršijo oziroma se večdnevni, tedenski izpuhi ne akumulirajo, npr. v krajih, izpostavljenih večji inverziji zračnih plasti. Dodatno k temu smo zaradi zunanjih razmer in okoliščin zamenjali gorivo, in to za kakovostnejše. Izkop premoga pri nas ni rentabilen in je tudi omejen količinsko, dobave iz BiH ni več in oba vira sta dobavljala relativno neakovostna goriva z višjo primesjo žvepljenih snovi. Uvozna goriva so ekološko in energetsko kakovostnejša, ne pa vedno cenejša. Ambiciozno zastavljena plinifikacija je bila izvedena le v tako omejenem obsegu, da bi si težko kdo lastil zasluge za uspešno akcijo čistega zraka. Za boljšo kakovost zraka so torej v tako veliki meri zaslužne (kratkotrajne?) objektivne okoliščine, da težko govorimo o trendih, ki bodo obstali v daljšem času. Onesnaževalci so namreč še vedno prisotni in med njimi so na prvem mestu kaotično naraščanje prometa ob vedno slabšem stanju cestne mreže, individualna gorišča ter toplarne in industrija.

Zasluge za čistejšje vodovje so še bolj vprašljive: izboljšanje v nekaterih lokacijah, ki so rezultat zapiranja posameznih tovarn, ni spreobrnilo linije onesnaževanja na splošno. Obratno, opozarja se na okrnjene vire pitne vode in napoveduje se kriza, ki bo primerljiva z energetsko v sedemdesetih. Prav tako ni jasno, ali so določene tovarne zaprte zaradi ekoloških ali pa povsem pragmatičnih razlogov nerentabilnosti. Seveda pa je prav tako težko trditi, da se ekološko stanje okolja bistveno poslabšuje. Lahko trdimo, da zaradi pomanjkanja naložb v novo proizvodnjo v zadnjih desetih letih to tudi ni ravno verjetno. Sklepne ugotovitve so torej lahko zelo splošne: ekološko stanje okolja v Sloveniji »ni zadovoljivo« (kaj to pomeni glede na evropska merila?), vendar pa se stanje ne poslabšuje bistveno, dosežene so nekatere delne izboljšave. V pripravi je nova zakonodaja o varstvu okolja ter nekatere sistemske rešitve za rešitev najbolj perečih problemov.

Mnenje prebivalcev

Glede na namen te analize pa ugotavljamo, da obstaja neskladje med tem, kar lahko povedo podatki, in tistim, kar izražajo mnenja prebivalstva. Kako si razložiti, da kljub izboljšavi zraka vedno več ljudi tarna, da jih moti slab zrak? Katerim dejavnikom pripisati vpliv za rastočo subjektivno percepcijo ekološke ogroženosti prebivalcev v Sloveniji, če ne moremo trditi, da se to stanje dejansko slabša, delno pa se celo izboljšuje?

Očitno je, da je treba razlago iskati v povsem drugem okviru. Namreč, v spremenjenih socialnih in političnih okoliščinah ter vplivih, ki so bistveni za oblikovanje tako imenovanega laičnega stališča nasproti strokovnemu.

Ko smo se vprašali, čemu pripisati porast deleža prebivalcev, ki jih vse bolj moti slaba kakovost okolja, bi morali tudi vedeti, kako se takšno mnenje oblikuje. V dejanskih spremembah za takšno povezanje ne najdemo argumentov z izjemo naraščanja prometa (KŽ 92). Obe raziskavi, namreč kakovost življenja in javno mnenje, za obdobje zadnjih sedem oziroma deset let zaznamujeta podobne trende: vsaj za dvakrat ali celo trikrat se povečuje delež prebivalcev Slovenije, ki jih v njihovem neposrednem okolju moti ali celo ogrožajo hrup, smrad od prometa in industrije ter slaba voda (IDV KŽ 1992). Narašča tudi občutek ogroženosti zaradi jedrske energije, premajhnega obsega sanacije virov onesnaževanja itd. Povečani obseg prometa je nedvomno eden hujših problemov in ni le ekološki, je tudi rezultat slabe organiziranosti prometa (zastoji, gneča), zaostajanja infrastrukture (preobremenjenost, iztrošenost), kar vse moti prebivalce ter povečuje občutek ogroženosti. Raziskave, ki poskušajo odkriti glavne vplive obveščanja ter merila za oblikovanje ekoloških stališč, odkrivajo bolj smiselno razlago naših podatkov.

Merila oblikovanja strokovnih ocen proti laičnim stališčem

Za strokovno mnenje so bistveni objektivno merljivi podatki, ki omogočajo racionalno sklepanje. Že zato so pogostoma nepopolni, omejeni in ne vključujejo elementov, ki izražajo kakovostne in socialne razsežnosti razmer bivanja. Tveganje se npr. izmeri s številom nesreč, bolezni ali smrtnih primerov, vendar šele ko je ugotovljena zveza z vzroki zanje. Ocena tveganja je odvisna od dostopnih statističnih obdelav (Čorkalo, 1992: 63).

Laično mnenje pa se v nasprotju s strokovnim oblikuje na podlagi vrednot, preferenc in selektivno percipiranih virov obveščanja. Ljudje v tem vrednotenju izražajo občutke ogroženosti, ki niso nujno povezani z dejansko ogroženostjo v njihovem okolju ali pa imajo povsem druge vzroke. Če se dva dogodka odvijata v istem okolju, ju ljudje zaznavajo v medsebojni zvezi, strokovnjak pa želi to zvezo najprej dokazati. Prebivalci v svojem okolju poudarjajo kakovostne vidike (socialni mir, vzdrževanje stabilnosti okolja, dobri odnosi s sosedi, urejenost/čistoča okolja), ki jih strokovnjaki težko objektivno izmerijo ali drugače objektivizirajo (Čorkalo, 1992: 70). Ni neobhodno, da se teh vrednot ali tesnobe (posledica grožnje katastrof) ljudje zavedajo do tiste mere, da jih izrazijo verbalno. Na vprašanje, kaj jih v okolju moti, se občutek ogroženosti prepleta z osebnim sprejemanjem stanja; oziroma se prepleta z osebnim prepričanjem, da se že ali se bodo v okolju pojavile določene ekološke motnje. Ljudje okolje sprejemajo kot celoto, zato že nekaj negativnih pojavov vpliva na splošno negativen odnos (Linch, B. Rotar, Marojevič). Strokovnjak pa celoto razdeli na analitične kategorije, jih izmeri in oceni.

Temeljna razlika med laičnim in strokovnim stališčem so torej razlike v sprejetih merilih, ki jih nosilci uporabljajo za vrednotenje. Strokovnjaki se omeje na preverljive, čeprav pogosto nepopolne količinske kazalnike, zanemarjajo pa kakovostne vidike. Laična stališča se napajajo v etičnih vrednotah, morali, kakovosti bivanja. Poudarjajo se socialna varnost, mir in dobri odnosi, duhovne vrednote. Presoje tveganja so prav tako različne, pa tudi nezanesljive. Te razlike v merilih se ne ujemajo in v soočanju med skupinama povzročajo konflikte. Večina lokalnih

ekoloških protestov ali nasprotovanj o uporabi, namembnosti prostora izvira iz tega temeljnega konflikta interesov in meril, ki jih uveljavljajo strokovne presoje nasproti prebivalcem ali investitorjem. Kadar se ti dve vrsti mnenj soočata, se uporabljajo povsem različne in neprimerljive razsežnosti kakovosti življenja. Zelo težko je namreč primerjati višje dohodke s socialno stabilnostjo, mirom in se odločiti zgolj za enega. Zanimivo je, da praviloma racionalni argumenti ne vplivajo močno na spremembo stališč laikov ter obratno. Svoja prepričanja ljudje menja-jo počasi ter so izjemno odporni v soočanju s podatki, ki jim ne grejo v prid (Čorkalo, 1992:71). Usklajevanje je zaradi tega pogosto dolgotrajno razčlenjevanje različnih pozicij nasprotnih skupin, kjer se šele v skupnem komuniciranju, dialogu »odkrivajo« alternative in možni kompromisi. Kompromisi so torej nujnost, če želimo priti do soglasja npr. o uporabi prostorskih virov v nekem kraju.

V naših raziskavah smo tako posneli tipično »laično mnenje« prebivalcev Slovenije. Glede na omenjene značilnosti nas ne sme presenetiti, da dejansko ekološko stanje okolja na to mnenje ne vpliva bistveno. Resnici na ljubo pa to tudi ne bi bilo mogoče v primeru Slovenije, saj smo predhodno pokazali, da si tudi strokovnjaki ne le niso enotni v ocenah, ampak so pomanjkljivi prav tako strokovni argumenti.

Katere druge spremembe v okolju pa so lahko vplivale na povečani občutek ogroženosti prebivalcev?

1. V prvi vrsti gre za spremembe v okolju, na katere ljudje kot posamezniki lahko bolj malo vplivajo, jih pa le-te bistveno prizadenejo. Mislimo na vse slabše stanje infrastrukture ob hkrati povečanem prometu in gostoti komunikacij (ceste, komunalna oprema, komunikacije). Premajhna dinamika obnove in modernizacije je bistveno poslabšala razmere bivanja ter pripomogla k deteriorizaciji stanovanjskih okolišev. To je očitno ne le v starejših delih mest, ampak tudi v manjših naseljih, ki so odvisna od povezav s širšim okoljem. Spremenila se je namembnost prostora, npr. v gospodarske namene, obenem pa tej dinamiki niso sledile infrastrukturne izboljšave.¹

2. Drugi razlog je moč najti v ekoloških katastrofah v zadnjih letih, ki so se zgodile v Evropi in v svetu. Končno, v krizi in razpadanju realsocialističnih sistemov se je šele pokazalo, kako visoka je bila ekološka cena tega razvoja. Ker ti podatki dolgo niso bili dostopni javnosti, se je vzdrževala iluzija o drugačnosti razvojnih poti in je bil šok (ekološko streznjenje) nato toliko večji. Ekološka gibanja v Evropi in pri nas pa so tudi odprla ekološko temo v javnih medijih in jo predstavila najširši javnosti. S tem so izpolnjeni vsi tisti pogoji, ki jih analitiki opredeljujejo za pomembne pri naraščanju ekološke zavesti (Cifrić, Lay, Čorkalo). Vendar ti pogoji veljajo za širše okolje in ne samo za Slovenijo. Čeprav tudi v drugih državah poročajo o naraščanju ekološke zavesti, pa so razlike, ki jih registriramo v Sloveniji, vendarle presenetljivo visoke za tako kratko obdobje. Še posebno če upoštevamo, da prav v našem neposrednem okolju ni bilo katastrof večjega obsega v tem času, bolj je šlo za odkrivanje starejših virov onesnaženja in lokalne probleme.

3. Mnogo bolj konzistentno razlago za spremembo ekološke ozaveščenosti prebivalcev Slovenije najdemo v kontekstu družbenih, političnih sprememb. Paradoksalno te z ekologijo samo pravzaprav nimajo skoraj nobene zveze.

To razlago ponuja sicer suhoparna kronološka analiza ekoloških gibanj v nek-

¹ Na račun takšnih sprememb se npr. spreminja vrednost stavb in stanovanj, vse da bi prebivalci lahko vplivali na ta potek. Kritičnost se bo izrazila ne le do okolja, ampak do sprememb na splošno.

danjih republikah Jugoslavije. Zagrebški sociolog Zoran Oštrič (1982) se celo opraviči, ker je zaradi osebne aktivistične vpletenosti objektivnost analize morda okrnjena. Kolega tudi ne navaja podatkov javnega mnenja ali podobnih študij kakovosti življenja. V luči njegove pronicljive razlage, ki ni teoretično do kraja izpeljana, pa tudi naši podatki pravzaprav šele dobe razumljiv in teoretično prav tako konzistenten interpretativni kontekst. Vendar, pogledjmo si skupine argumentov po vrsti.

Elementi povečane ekološke zavesti

Teoretično je tezo o politični in neekološki ozaveščenosti možno izpeljati iz spoznanj analize (Čulig, 1992) virov, kjer se napajajo laična mnenja ekološko zaskrbljenih v primerjavi z drugimi, ki so nevtralni ali celo optimistični. Študija poskuša opredeliti pomen virov obveščanja, kot so časopisi in TV, strokovna literatura ter socialni stiki z izražanjem stališč o ekološki problematiki. Bistvena je ugotovitev kompleksno zastavljene analize, da na občutke ekološke ogroženosti najbolj vplivajo katastrofe. Posledice tehnoloških katastrof v primerjavi z naravnimi so težje, dolgotrajnejše in jih ljudje težje prenašajo. Gre za izgubo zaupanja, saj jo povzroča človek v procesu nadzorovanega, racionalnega ter strokovno vodenege postopka. Tehnološke katastrofe so po pravilu nepričakovane, so torej vsaj za širšo javnost popolno presenečenje (Čorkalo, 1992:68).

V obdobju 1985–1991 smo bili priče kar nekaj manjšim in večjim katastrofam: primer Černobil je odkril vrh ledene gore pri nuklearkah, bile so hujše zastrupitve v industriji, izgubljene so bile nevarne snovi, podmornice, izlivala se je nafta, bile so hujše nesreče z ekološkimi posledicami, goreli so naftni vrelci itd. Drugi pomemben vir javnosti so sredstva javnega komuniciranja, predvsem televizija ter časopisi. V redkokaterem obdobju so bile ekološke dileme tako pogosto obravnavane v medijih kot v zadnjih sedmih letih. Vloga strokovne literature ima pri ekološkem ozaveščanju presenetljivo majhno vlogo. To je deloma razumljivo, ker ni tako lahko dostopna in razumljiva, vendar očitno tudi ne popularizirana. Najmanjšo ali skoraj nobene vloge pri tem nimajo prijatelji, sosedje ali družina. Vsebinsko na teh stikov je očitno selektivna, pogosto se giblje v sferi enako mislečih (Čulig, 1992).

Ta spoznanja je treba dopolniti še z razlikami med skupinami, ki privzemajo laična ali pa strokovna merila pri vrednotenju ekološke ogroženosti okolja. Laiki in strokovnjaki povsem razilčno presojujejo tveganje negativnih posledic dejavnosti, npr. verjetno hujših posledic za zdravje ljudi. »Predvidevanje tehnoloških katastrof je popolnoma izven naše moči,« ugotavlja Čorkalo (1992:66), saj se strokovnjaki naslanjajo na pretekle izkušnje in statistične podatke.

Zgolj kot možnost se predvidi neki »črni scenarij«, kjer gre za uporabo potencialno nevarne energije ali tehnologije v množične, civilne namene. Značilen zgled je vse pogostejše odkrivanje »utrujenosti« materiala, ki je strokovnjaki niso predvideli in je tudi ne znajo meriti, nadzirati in so nesreče, gledano strokovno, popolno presenečenje. Visoko tveganje strokovnjaki vidijo pri uporabi elektrike, v kirurgiji, plavanju in rentgenu, majhno pri jedrski energiji in planiranju, kajti tveganje se meri s smrtnostjo. Šele po analizah vseh posledic o Černobilu se bo strokovno mnenje morda spremenilo, laično pa je bilo najmočnejše neposredno po nesreči. Kajti pri laičnem stališču je prav obratno, sprejemanje tveganja se povečuje npr. s katastrofami, ker so nepričakovane, ker imajo te težje, nepredvidljive

posledice, ki trajajo dalj časa. S tem se povečujeta psihični pritisk, strah in od tod občutek ogroženosti. Značilnost laičnih ocen je tudi velika prepričanost vanje, čeprav pogosto povsem neupravičena. Npr. že pogostost stikov s potencialno ogroževajočim objektom zmanjšuje percipirano tveganje povsem brez razumnega razloga, kot ugotavlja Festingerjeva (1957) teorija kognitivne disonance. Sprejemanje tveganja in uporaba meril sta torej hudo različni in ocene diametralno nasprotni (D. Čorkalo, Rogić, Plut, 1992). Takšne ocene in stališča se tudi zelo počasi menjajo, vendar pa hitreje od vedenjskih vzorcev, zato se težko usklajujejo v povsem konkretnih prostorskih razmerah, kjer se srečujejo.

Analiza virov obveščanja ter ekološke zavesti se pri opredeljevanju socialnih razsežnosti na žalost konča. Vendar drugi viri omenjajo pogoste povezave med izobrazbo, poklicnimi dejavnostmi ter stopnjo razvitosti okolja (regije, države) ter stopnjo ekološke ozaveščenosti (Kvaliteta življenja, 1990, Aceski, 1991). To se zdi konzistentno tudi s stališča tega, da so srednji socialni sloji dovzetnejši za sporočila javnih komunikacijskih sredstev. Če še enkrat povzamemo analizo prvih dveh elementov, lahko sklenemo: podatki o izredno visoki ekološki zavesti v Sloveniji so izraz laične, subjektivne percepcije tveganja ogroženosti okolja. Rast subjektivne percepcije je funkcija pogostih ekoloških katastrof, njihovega odkrivanja in prisotnost te teme v javnih občilih.

Na povečano »ekološko zavest« v Sloveniji vpliva torej prodor laičnega mnenja o ekološki ogroženosti okolja, ne pa dejanska povečana ogroženost. Ta prodor je omogočila (ne pa povzročila!) medijska podpora merilom, ki poudarjajo kakovost bivanja, obenem pa odkrivajo nekonzistentnost med političnimi in strokovnimi odločitvami. Primerov je veliko in njihov pomen narašča ob kritičnem demistificiranju preteklega razvoja (kjer se eno deklarira, dela pa drugo!); konflikti med stališčema zato naraščajo tudi z večjo stopnjo demokracije ter pravic. Vendar je za oblikovanje laičnega mnenja pomemben vir v tudi kvazi splošno sprejetih resnicah, o katerih se veliko piše in med temi si katastrofe vzamejo veliko medijskega prostora. Značilno in zanimivo je, da se kasneje, ko so opravljene strokovne analize vzrokov zanje, medijska pozornost že močno zmanjša.

Politična razsežnost ekološkega vprašanja

Kaj se je torej zgodilo in dogajalo v Sloveniji v zadnjih sedmih letih, kar bi poleg naštetih razlogov radikalno povečevalo odnos do ekološke občutljivosti? Kolega Oštrič (1992) govori o ekoloških gibanjih v smislu formirajoče se civilne družbe. Ekološka tema je zgolj posredno izražena kritika preteklega socialističnega sistema. Najzgodnejše izražanje te kritike se je namreč »obesilo« na relativno družbeno manj tvegano in navidezno politično »nevtralno« ekološko tematiko, ki je bila za nekdanjo oblast v socialističnih družbah sicer nezaželen, ni pa je neposredno in takoj zatrla. To se je kasneje zgodilo le v jugoslovanskih republikah, kjer je prevladalo enoumje nacionalne evforije ter se nadaljujejo prenovljene (zastrašujoče) oblike totalitarizmov. V večini nekdanjih republik Jugoslavije ekološka gibanja niso prerasla v stranke, v organizirane in legalizirane oblike političnega pritiska (Oštrič, 1992). Obratno, njihov pomen se je razpršil, omejil na voluntaristične skupine slabo organiziranih zanesenjakov. Oštrič navaja, da so za to krive tudi slaba organizacija gibanj, premajhna podpora konkretnim akcijam in nezadostna medijska pokritost. Ob prvih reakcijah oblasti so gibanja razpadla in se jim tudi

z ekološko temo ni uspelo uveljaviti v opozicijskih strankah. Pri tem izvzema Slovenijo, ki ji je to krizo edini uspelo premagati.

Slovenija je v tem procesu ekoloških gibanj poseben primer, vreden pozornosti. Začetek ekoloških gibanj datira sicer že v zgodnja sedemdeseta leta, vendar ni množično, je slabo organizirano, občasno v akcijah. Reanimacija se prične v zgodnjih osemdesetih in ta faza se ujema z začetkom slovenske »glasnosti«. Odkrivajo se ekološko ogrožena območja, afere, ki so ostale prikrite in to odkrivanje ni le podprto strokovno, ampak tudi medijsko. O tem se v osemdesetih letih veliko piše in razpravlja, vendar bolj v funkciji demistifikacije razvojnih poti socializma kot pa o zasnovi pragmatičnega ekološkega programa. Podobno vlogo imajo odkrivanja povojnih pobojev in drugih krivic.

Tudi v drugih delih nekdanje Jugoslavije je podobno, vendar le v Sloveniji gibanje preraste v stranko, in to na prvih volitvah eno najuspešnejših. Če nekdo ni želel biti preveč politično in kritično izpostavljen, je bila ekološka opcija idealna. Tema žgoča, pozitivna s stališča kakovosti življenja, nihče ni do tega indiferenten in to je obenem gibanje v vzponu med razvitimi državami, posebno v Evropi! Biti ekologist v času komunizma in pomanjkanja človekovih pravic, je pomenilo vsaj dvoje: protest proti sistemu, ki pravic protesta ne priznava, ter biti obrnjen proti Evropi, demokraciji.

Dodatno si javnost z medijsko organizacijo in podporo ekološke stranke ali skupine pritiska npr. s pismi bralcev, zagotovi izpostavo vladajočih sistematični kritiki, v politični igri pa ostri konkurenci. Ni nepomembno, da so pripadniki teh gibanj pogosto alternativci, mladi ali drugače nevtralni, stisnjeni v Sloveniji med opcijo krščanstva ter komunistov. Obe opciji sta obremenjeni s preteklostjo, vsaka na drug način. Ekološko gibanje je ideološko čisto, tradicionalno neobremenjeno in družbenosocialno nevtrarno. Razvojno pa odpira pozitivno alternativo kakovosti življenja ljudi. Subverzivni liberalci in kulturniki, razumniki, to niso stranke za množično evforijo, čeprav nekatere njihove akcije privoščljivo podpirajo (akcija plakat in dan mladosti!). Obenem že s tem, da se ekologi pojavijo kot skupine sprejemljivo zakonitega pritiska v javnem in morda, pomembnejše, lokalnem življenju v vsakdanji rutini, v bistvu načenja in ruši ideološko enopomembnost vladajoče strukture.

Za to prvo obdobje je značilno, da se predvsem medijsko (zanimivo, da strokovno polemično redkeje!) odkrivajo grehi preteklega načina razvoja, pa tudi argumenti in načini, kako je do odločitev prišlo. Soočata se strokovno mnenje in politični voluntarizem, odrinjenost prebivalcev, javnosti v odločanju. To argumentirata tudi Kos in Gantar (1989) v analizi vprašanja, zakaj je v določenem trenutku nemogoče postaviti navaden vodnjak na Prešernovem trgu v Ljubljani. Odkrivanje takšnih ekoloških in prostorskih afer, čeprav gre le za odkrivanje »grehov« preteklosti, je cenjena, osrednja medijska tema. Ta se ne omejuje na sporočanje »uradnega« mnenja, ampak prireja okrogle mize, javne razprave, v živo sodeluje pri lokalnih akcijah. Lokalni protesti so medijsko dostopni javnosti tako kot zalivska vojna. Potem se zgodi še Černobil, akcija za rešitev reke Tare v zadnjem trenutku in nekaj »manjših« svetovnih katastrof (izlitje nafte v morje, izgubljene jedrske podmornice), med katerimi je medijsko dobro spremljana goreča grmada naftnih vrelcev v Kuvajtu.

Vpliv zelenih nedvomno raste, kar se pokaže že v paradoksu, da v tem istem času »pade« zadnji samoprispevek, ki je deklariran kot ekološki. To je obenem eden prepričljivejših argumentov v prid tezi, da gre v Sloveniji v bistvu za politično gibanje in ne za pravo, aktivno ekološko ozaveščenost slovenske javnosti na splošno.

no.² S tem ne želim trditi, da med aktivisti gibanja ni pravih ekološko ozaveščenih ljudi. Komunisti na vladi so namreč svojčas prav tako s poskusom ekološkega samopriskpeva nasledli ideji, da ne gre za politični prevrat, ampak zgolj in samo za stvar samo – ekologijo. Nezaupanje do vladajoče strukture in pomanjkanje podpore ekološkega gibanja v prid referendumu pokaže, da stvar ni tako preprosta. Mediji v obilju spremljajo dvoboj argumentov med dvema silama, oblastjo ter gibanjem, ki ni še niti stranka. Referendum ne uspe niti na podeželju ali manjših mestih, opravlja imamo z množično in splošno državljansko neposlušnostjo. Če bi šlo resnično zgolj ter samo za problem očiščenih dimnikov, ali ne bi bilo vseeno, da jih počisti kdor koli?

V splošni demokratizaciji razrahljanega totalitarnega sistema se ekološko gibanje organizira v eno uspešnejših strank, kar pokažejo volitve in pet zelenih ministrov v vladi. Na višku tega procesa, spomladi 1991, je bila izvedena naša anketa. Visok delež ekološko ozaveščenih torej izraža kritiko socialnega razvoja, občutek ogroženosti, če se ne bo kaj radikalno spremenilo, in podporo neki stranki, ki bo takšne spremembe izvedla. Za dokončno demokratizacijo in dvig javnega protesta imata nedvomno zasluge afera JBTZ in Odbor za človekove pravice, vendar to ni predmet te analize. Uspeh Zelenih v Sloveniji ni le izjemen v okviru nekdanje Jugoslavije, ampak tudi v Evropi. Od tu naprej, namreč od analize ekološke politike in uspehov Zelenih v novi vladi, sledimo le še razočaranju. V luči teze, da gre za politično akcijo in kritiko socializma in da tudi Zeleni v nadaljevanju razpadajo po liniji različnih ideoloških prepričanj, pa to niti ni presenečenje. Prav isti razlog, zaradi katerega so bili pred volitvami tako sprejemljivi za združevanja državljanov, namreč ideološke neopredeljenosti med krščani in komunisti, jih zdaj pokoplje. V konkretni politiki demokracije se je treba odkriti in opredeliti tudi vrednostno. In vsako prepričanje je zakonito, nobena odločitev ni več politično (strankarsko) nevtralna. V vsakodnevni praksi neke vlade, kjer je nujno sklepanje pragmatičnih kompromisov, so Zeleni žrtvovali svoje ekološke zahteve, s tem pa obenem izgubili lastno identiteto.³ Vrednostne, celo civilizacijske zasnove dosedanjega razvoja (Cifrić, Kirn, Lay itd.) ter pragmatične omejitve mlade države se tudi v politiki nove vlade pokažejo kot stiska med nemogočim in sprejemljivim. Javnost je sicer lahko razočarana, vendar ne protestira, ne sprašuje preveč odločno, kdaj bomo zaprli krško nuklearko, ko ugasnejo luči v stanovanju. In ko bomo naslednjič izvedli anketo o kakovosti življenja, naj ne bo presenečenja, če ekološka tema ne bo več dvignila prahu.

VIRI:

- ILIJA ACESKI, 1991, Društvena stvarnost i ekološka svijest, Revija za sociologiju štev. 1/2, Zagreb
 IVAN CIFRIĆ, 1992, Elementi ekološke strukture Genesis, Socijalna ekologija, št. 1, Zagreb
 DINKA ČORKALO, 1992, Psihološki aspekti okolinskih opasnosti, Socijalna ekologija št. 1, Zagreb
 DOKUMENTACIJA časopisa Delo
 GANTAR P. & KOS D., 1989, Analiza krize odločanja ob primeru ureditve Prešernovega trga, MRS, Ljubljana
 ZORAN OŠTRIĆ, 1992, Ekološki pokreti u Jugoslaviji – razdoblje 1971–1991, Socijalna ekologija, št. 1, Zagreb
 DUŠAN PLUT, 1991, Entropijska zanka, Didakta, Radovljica
 POROČEVALEC skupščine RS, št. 5 in 7, 1990, Ocena stanja okolja
 DOKUMENTACIJA ministrstva za varstvo okolja
 IVAN ROGIĆ, 1986/88, Sociološke studije Zagreb, Karlovac, Trogir, Dubrovnik, Urbanistički Institut, Zagreb
 BARBARA VERLIČ DEKLEVA, v projektu Kvaliteta življenja 1984

² Zlobno je moč celo pomisliti, da je samopriskpek samo služil preverjanju socialne »zrelosti« za spremembe in da tudi komunisti takrat že niso bili več tisto kot nekoč.

³ Stranka Zelenih v letu 1992 razpade še pred volitvami (!) na tri stranke in eno gibanje, vsi skupaj pa ne dobe volilne podpore za eno solidno stranko. Zeleni pridobijo 3,7% glasov, Zeleno gibanje 0,1%, Slovensko ekološko gibanje 0,6%. Malo je verjetno, da bodo imeli člana vlade, v parlamentu pa je le pet poslancev.

- 1992, letno poročilo 1992: Ekološke dimenzije KŽ med 1984/1991 v Sloveniji, IDV, Ljubljana
 - 1992, Ecological Public Awareness, referat na prvi evropski sociološki konferenci, 25–28. 8. Dunaj
- DUŠAN VUKOVIČ, 1991. Prispevek k poizkusu identifikacije ovir pri uvajanju odločnejše ekološke politike, Revija za sociologijo, št. 1/2, Zagreb

MILAN FRANKOVIČ, MIROSLAV PRESTON

Sodobni obveščevalni sistemi

(Analiza primerov ZDA, Izraela in Avstrije)

Uvod

Za analizo* obveščevalne dejavnosti, obveščevalne službe in obveščevalnega sistema v sodobni družbi sva se odločila predvsem iz tehle razlogov:

– to področje naju zanima že dalj časa, poleg tega pa sva ugotovila, da je obveščevalna služba v naši družbi premalo raziskana, raziskave, ki so bile že opravljene, pa so večinoma zgolj opisne,

– raziskovanje te tako specifične človeške dejavnosti je za Slovenijo, ki šele gradi svoj obveščevalni sistem, še posebno pomembno.

Z deskriptivnim pristopom, pa tudi s primerjavo sodobnih obveščevalnih sistemov ni možno pojasniti nekaterih ključnih vidikov obveščevalne dejavnosti. Zato sva v središče teoretičnega dela najine analize postavila sodobno sistemsko teorijo Niklasa Luhmanna in obveščevalno dejavnost v sodobni družbi pojasnjevala s temeljnimi postavkami te teorije.

Metodološki, hipotetični in teoretični okvir analize

V najini analizi sva torej obveščevalno službo in obveščevalni sistem proučevala kot organizacijski sistem. Za takšen pristop sva se odločila predvsem zato, ker sva menila, da omogoča najboljše razumevanje vzrokov nastanka in razvoja te tako specifične človekove dejavnosti, njenega mesta v družbi ter procesov, ki so pogosto, da ne rečeva celo običajno, neformalni ter potekajo zunaj formaliziranih normativnih struktur. Skozi celotno analizo se je zato kazal odnos med politiko in obveščevalno službo oziroma obveščevalnim sistemom.

Za analizo obveščevalne službe kot organizacijskega sistema sva si zastavila tele cilje:

1. Sistemizirati kazalnike, na podlagi katerih lahko sklepamo, da je obveščevalna služba od nekdaj v zgodovini moderne države delovala kot odprt organizacijski sistem, vendar z visoko stopnjo samoreference in avtopoetičnosti, ter nato te kazalnike povezati s postavljenimi hipotezami,

2. raziskati razvoj obveščevalne dejavnosti in obveščevalne službe v sodobni državi z vidika sistemske teorije,

* Članek je povzetek skupne diplomske naloge, ki sta jo avtorja zagovarjala julija 1993. Pisca sta diplomirana obramboslovca.

3. raziskati odnos med obveščevalno dejavnostjo oziroma obveščevalnim sistemom in politiko kot odnos med (informacijskim) sistemom in njegovim okoljem ter

4. ugotoviti značilnosti sodobne obveščevalne dejavnosti, analizirati obveščevalne sisteme ZDA, Izraela ter Avstrije, jih medsebojno primerjati ter rezultate primerjave prenesti na porajajoči se obveščevalni sistem Republike Slovenije.

Za verifikacijo najine analize sva postavila tole *splošno hipotezo*:

Obveščevalna služba je vseskozi v zgodovini sodobne države delovala kot odprt organizacijski sistem z visoko stopnjo samoreference in avtopoetičnosti.

Iz splošne hipoteze sva izpeljala posebni hipotezi:

1. *Institucionalizacija obveščevalne službe je bila skozi zgodovino sodobne države odvisna od družbenih potreb in zahtev na eni ter lastne kompleksnosti tega (pod)sistema na drugi strani.*

2. *Obveščevalna služba v sodobni državi ne opravlja sistemskih interakcij le z upravnopolitičnim (pod)sistemom, ampak tudi z drugimi (pod)sistemi in z njimi prihaja do usklajenih odnosov interdependence in interpretacije.*

V teoretičnem delu najine analize sva opredelila pojme sistem in družbeni sistem, informacijski sistem, organizacija, temeljna organizacijska razmerja, upravnopolitični (pod)sistem, uprava in javna uprava ter pojme obveščevalna dejavnost, obveščevalna služba in obveščevalni sistem. Ker nama prostor ne dopušča, bova na tem mestu navedla le osnovne pojmovne opredelitve.

Obveščevalno službo sva v najini analizi pojmovala kot do okolja odprt organizacijski sistem, toda z visoko stopnjo samoreference in avtopoetičnosti. Obveščevalna služba oziroma obveščevalni sistem s svojim okoljem (drugimi sistemi) ne stopa le v odnose interdependence (medsebojne odvisnosti sistemov), ampak tudi v odnose interpenetracije (medsebojnega prežemanja sistemov). Kot struktura se odnosi interpenetracije kaže v ustanavljanju nekakšnih »vmesnih« organov med obveščevalnim sistemom in drugimi sistemi, kot npr. sveti za nacionalno varnost kot takšen organ med obveščevalnim in političnim sistemom. Kot proces pa se ti odnosi kažejo kot »prodiranje« obveščevalne dejavnosti v dejavnosti drugih sistemov in obratno. Če to ponazoriva na odnosu med političnim in obveščevalnim sistemom, lahko ugotovimo, da obveščevalna služba prodira globoko v politične odločitve, politika pa obratno globoko v obveščevalno dejavnost.

V najini analizi razlikujeva med obveščevalno dejavnostjo, ki jo razumeva kot proces, in obveščevalno službo, ki jo razumeva kot organizacijo, torej hkrati kot proces, strukturo in kot združbo ljudi. Ob upoštevanju opredeljenega odnosa med političnim sistemom in obveščevalno službo sva pojem obveščevalne službe opredelila takole:

Obveščevalna služba je organizacija – ustanova, ki po zahtevi in intencijah vodilnih političnih struktur države zbira in ocenjuje določene podatke o nasprotniku in jih tem strukturam predstavlja, ščiti interese države pred nasprotnikom in se ukvarja z drugimi dejavnostmi, s katerimi se prispeva k uresničitvi določenih političnih ciljev.

Ker pa je bilo v ospredju najine analize pojasnjevanje obveščevalne dejavnosti s sistemsko analizo, sva morala opredeliti tudi pojem obveščevalnega sistema.

Obveščevalni sistem je definirano delovno področje pristojnosti in medsebojnih pravic vseh obveščevalnih organizacij in drugih ustanov določene države, ki se angažirajo pri zbiranju, ocenjevanju in predstavljanju obveščevalnih podatkov in informacij kakor tudi pri opravljanju drugih nalog, ki jim jih naloži politika.

V najini analizi pojem politika opredeljujeva kot najožji državni vrh, to je kot tisti organ, ki obveščevalnemu sistemu določa strateške cilje.

Empirična analiza

V empiričnem delu najine analize sva najprej predstavila vse obveščevalne sisteme ZDA, Izraela in Avstrije, nato pa sva jih medsebojno primerjala, ugotovivše primerjave pa prenesla na porajajoči obveščevalni sistem Republike Slovenije. Obveščevalne sisteme sva primerjala po tehle merilih:

1. z vidika zgodovinskega razvoja, družbenopolitičnih razmer, v katerih deluje ta sistem, in nevarnosti, ki groze navedenim državam,

2. z vidika njihove notranje kompleksnosti, pri čemer sva se omejila le na njihovo organizacijsko strukturo, ter

3. z vidika učinkovitosti sistema, ki jo tu razumeva kot sposobnost sistema za hiter in učinkovit odziv na nevarnosti, ki prete državi. Pri tem sva se omejila le na dve vprašanji, in to na:

a) hitrost prenosa obveščevalnih podatkov do državnih organov ter

b) na možnosti državnega vrha za sprejem hitrih odločitev.

Iz navedene primerjave lahko povzameva:

1. Razvoj obveščevalnih sistemov ZDA, Izraela in Avstrije je potekal zelo različno. ZDA so svoj obveščevalni sistem zgradile šele med in po 2. svetovni vojni. Zametki obveščevalnega sistema Izraela so nastali že na začetku tega stoletja. Obveščevalni sistem je nato povečeval svojo kompleksnost predvsem zato, da bi lahko opravil temeljno nalogo, to je ustanovitev izraelske države. Po njeni ustanovitvi pa je Izrael moral zgraditi takšen obveščevalni sistem, ki bi bil sposoben ohraniti nastalo državo, za kar pa obstoječi sistem, organiziran na polvojaških in vojaških načelih, ni bil ustrezen. Obveščevalni sistem Avstrije ima od vseh treh sistemov najdaljšo zgodovino. Ugotoviva lahko, da je njegov razvoj potekal najbolj enakomerno med vsemi primerjanimi.

2. Na nagel razvoj ameriškega obveščevalnega sistema so vplivale predvsem zunanje politične razmere. Ofenzivna zunanja in vojaška politika sta zahtevali ofenzivno obveščevalno dejavnost. Brez t. i. tajnih akcij obveščevalnih služb in razvejane obveščevalne dejavnosti po celem svetu bi zunanja politika težko dosegala strateške cilje, to je širjenje ameriškega vpliva. Izrael zaradi nenehne vojaške ogroženosti vse od svoje ustanovitve ni bistveno spreminjal organizacijske strukture svojega obveščevalnega sistema.

3. Na razvoj obveščevalnega sistema so v mnogočem vplivale notranje razmere v navedenih državah, kar je najbolj izrazito na primeru Izraela, katerega obveščevalni sistem je razvil kar dve varnostni službi, kar je v svetovnih razmerah svojevrsten pojav. Tudi avstrijski obveščevalni sistem je z izjemo vojaške obveščevalne službe razvil predvsem varnostne mehanizme, čeprav iz drugačnih vzrokov kot Izrael. ZDA so razvijale predvsem v tujino usmerjeno obveščevalno dejavnost, hkrati pa so iz navedenih vzrokov krepile varnostne in protiobveščevalne mehanizme v Zveznem preiskovalnem uradu (FBI).

4. Specifične sodobne oblike ogrožanja teh držav t. i. nove nevarnosti (sodobnih držav ne ogrožajo le vojaški dejavniki, terorizem in dejavnost tujih obveščevalnih služb, ampak še cela vrsta drugih nevarnosti, kot npr. ekološke katastrofe, socialni, nacionalni, etnični, verski in drugi problemi itd.), ki so nastale v zadnjih letih, že vplivajo na obveščevalno dejavnost in obveščevalni sistem. Tem

nevarnostim se sistemi že prilagajajo. Prav za prilagoditev nevarnostim, ki ogrožajo sodobno Avstrijo, je bil npr. leta 1991 sprejet nov policijski zakon.

5. Potrdila se je najina v teoretičnem delu ugotovljena trditev, da obveščevalnega sistema ne sestavljajo le obveščevalne službe, ampak tudi tisti državni organi, ki tem službam določajo cilje.

6. Obveščevalni sistemi primerjanih držav so glede organizacijske strukture tako različni, da bi bilo morda bolje ugotavljati razlike kot pa stične točke. Po vodstvenem delu tega sistema in položaju centralne obveščevalne službe v tem sistemu sta si podobna obveščevalna sistema ZDA in Izraela, tu pa se podobnost že neha. ZDA so namreč razvile izredno razvejan obveščevalni sistem, ki vključuje številne obveščevalne službe, izraelski sistem pa (če izvajamo varnostne službe) sestavljata le dve klasični obveščevalni službi (Mossad in Aman). To pa mnogo bolj spominja na obveščevalni sistem Avstrije, Velike Britanije in še cele vrste drugih držav, kjer obveščevalni sistem sestavljata dve obveščevalni službi, ena je vojaška in se nato organizira po rodovih vojske, druga pa je civilna.

7. Glede notranje izdiferenciranosti obveščevalnih služb lahko ugotoviva, da so vse obveščevalne službe navedenih sistemov visoko strukturirane. Morda je izjema le avstrijski sistem, ki je problem odzivanja sistema na kompleksnost okolja namesto z notranjo diferenciacijo in povečevanjem kompleksnosti reševal z vključevanjem pretežnega dela policijskih sistemov v (varnostno) obveščevalno delo ter z učinkovito usklajenostjo teh sistemov.

8. Primerjava teh treh sistemov kaže, da v sodobnih globalnih družbah, kjer se informacije, kapital, znanje in drugi viri naglo prenašajo z enega konca sveta na drugega, postajata vse pomembnejši protiobveščevalna in varnostna funkcija obveščevalnih služb. Vsi trije sistemi temu namenjajo posebno pozornost. To zlasti velja za Avstrijo, kjer je praktično celoten sistem pretežno usmerjen v te funkcije, pa tudi Izrael, ki je razvil visoko strukturirani varnostni službi Shabak in Rešut.

9. Družbenozgodovinski razvoj primerjanih obveščevalnih sistemov kaže, da so na razvoj obveščevalnih sistemov vplivale zunanje- in notranjepolitične razmere, toda hkrati je razvoj teh sistemov potekal tudi pod vplivi notranje kompleksnosti.

Ta primerjalna analiza je pomembna tudi z vidika obveščevalnega sistema Republike Slovenije, saj kaže na sodobne trende v razvoju obveščevalnih sistemov. V zvezi z nadaljnjim razvojem obveščevalnega sistema Slovenije povzemava nekaj ugotovitev, ki izhajajo iz te primerjalne analize:

1. Slovenija mora zgraditi majhen, toda učinkovit (varnostno) obveščevalni sistem. Te naloge pa se mora po najinem mnenju lotiti načrtno in premišljeno. Najprej mora biti na nacionalni ravni ugotovljeno, katere nevarnosti sploh ogrožajo Republiko Slovenijo. Ozko pojmovanje teh nevarnosti in njihovo omejevanje le na vojaške oblike ogrožanja, terorizem in obveščevalno dejavnost tujih obveščevalnih služb bi bili po najinem mnenju povsem zgrešeni, saj ne bi upoštevali mnogih drugih oblik ogrožanja, ki v globalni družbi pretijo vsem, zlasti pa majhnim državam, kot je Slovenija. Te ocenjene nevarnosti so temelj za izdelavo zasnove nacionalne varnosti. Sodobni obrambnovarnostni ter obveščevalni sistemi te najrazličnejše nevarnosti upoštevajo, kot npr. švicarski model. O obrambnovarnostnem sistemu te države bova nekaj več spregovorila ob potrjevanju hipotez najine analize.

2. Na podlagi ocenjenih nevarnosti pa je nujno treba določiti okvirne naloge nosilcev za preprečevanje teh nevarnosti in za ukrepanje, če se nevarnosti pojavi-

jo, vendar tako da se bodo te dejavnosti medsebojno prepletale, se dopolnjevale, skratka, da bo med organi in dejavnostmi prišlo do usklajenega odnosa interdependence in interpenetracije. Če namreč to pogledava s stališča Luhmanove teze o sposobnosti (samo)opazovanja in (samo)opisovanja, potem bo tako zgrajen in delujoč sistem prej »opazil« dejavnosti, ki ogrožajo državo, kot pa neki sistem, v katerem odnosi med podsistemi niso tako opredeljeni. Seveda pa to pomeni, da ni bistveno, kateri podsystem je nevarnost zaznal, bistveno je, da se ta informacija naglo prenese in da se naglo uskladijo dejavnosti za reagiranje sistema. Taka predstava pa v mnogočem ruši družbeno hierarhijo, do podrobnosti predpisane pristojnosti posameznih podsistemov, na drugi strani pa potrjuje Luhmannovo tezo, da je sistem tisti, ki določa meje z okoljem, ter da je sodobna družba acen-trična.

3. Vzporedno bi po najinem mnenju morala po enakih načelih potekati vzpo-stavitev obveščevalnega sistema. Od vseh primerjanih obveščevalnih sistemov je za Republiko Slovenijo najprimernejši avstrijski model, vsaj kar se tiče tistega njegovega dela, ki sodi pod pristojnost avstrijskega notranjega ministra. Sedanja organizacija in pristojnosti policije v Sloveniji v mnogočem ustrezajo dosedanemu stanju, saj je policija pooblaščen tudi za opravljanje določenih varnostnih nalog. To bi po najinem mnenju bilo treba ohraniti. Toda v Avstriji je civilna obveščeval-na služba tako kot tudi celotna policija v pristojnosti notranjega ministra, medtem ko se je pri nas obveščevalna služba z zakonom o vladi izločila iz notranjega ministrstva in postala vladna služba. Zato je nujno treba zagotoviti formalne in neformalne oblike usklajevanja obveščevalnih dejavnosti med tema sistemoma. Kaj več pa od tega sistema (če izvzameva vojaško obveščevalno službo) slovenski obveščevalni sistem ne bi mogel povzeti, saj je avstrijski obveščevalni sistem decentraliziran, Slovenija pa je s formiranjem VIS-a kot samostojne vladne službe pričela graditi centraliziran obveščevalni sistem.

Ameriški obveščevalni sistem ni primerljiv s slovenskimi razmerami zato, ker je preobsežen, notranje preveč strukturiran, predrag ter zlasti zato ker je ofenziv-no usmerjen. Morda bi od tega sistema na slovenski obveščevalni sistem lahko prenesli le Svet za nacionalno varnost ter Višjo skupino za usklajevanje med službami. Takšnih organov Slovenija nima, se pa vedno bolj kaže potreba po oblikovanju podobnih organov.

Od izraelskega sistema bi kazalo povzeti mehanizme usklajevanja in naglega pretoka informacij ter tesno povezanost med vojsko, obveščevalnim sistemom ter politiko za reagiranje ob nevarnostih, ki ogrožajo državo.

4. Zmotno in nevarno je prepričanje, ki se pogosto pojavlja v političnih raz-pravah, da mora biti obveščevalni sistem ločen od preostalih družbenih dogajanj, toda strogo nadzorovan od vlade in parlamenta. Lahko trdimo, da bi ravno takšno pojmovanje obveščevalnega sistema na koncu vodilo v odtujitev od politike. Obveščevalni sistem mora biti po najinem mnenju pojmovan kot vzajemni nadzor različnih podsistemov, ki drug drugega dopolnjujejo, omejujejo in nadzirajo. Če bi kakor v tem primeru šlo v bistvu za dvojni nadzor (enostranski nadzor parlamenta in vlade ter vzajemni nadzor med podsistemi obveščevalnega sistema oziroma med obveščevalnim podsistemom in drugimi podsistemi obrambnovarnostnega siste-ma), bi bil ta nadzor na vsak način zanesljivejši in cenejši.

5. Pri doseženi stopnji razvoja obveščevalnega sistema Republike Slovenije vedno bolj jasno stopa v ospredje odnos med politiko in obveščevalnim sistemom. Jasneje povedano, gre za »vmesni člen« med politiko in obveščevalnim sistemom, pa tudi širšim obrambnovarnostnim sistemom, ki bi obveščevalni dejavnosti dolo-

čal strateške cilje in politiko ter jo usmerjal. Samo zakonske pristojnosti obveščevalni dejavnosti nikakor ne zadoščajo za konkretno delovanje. Obveščevalna dejavnost se tako postopoma znajde v položaju, ko si mora te cilje (v skladu z zakonskimi pristojnostmi) pač postaviti sama, če sploh hoče delovati, to pa mora, saj to od nje zahtevajo predpisi in politika. Tako prihaja do situacije, da obveščevalna služba deluje v smeri ciljev, ki niso nikjer politično verificirani. Cilji se tako namesto pred začetkom akcije politiki razkrijejo dejansko šele med samo akcijo ali celo po njej v obliki obveščevalnih analiz in poročil. Takrat pa politika, ki je za določitev ciljev in politike obveščevalnega dela storila premalo, govori o odtujitvi obveščevalne službe od politike. Politika se tako dejansko sooča s posledicami akcije, na katero pa v bistvu ni vplivala. Takšne odnose pa bi seveda zelo težko označila kot upravljanje v upravnopolitičnem (pod)sistemu, kot sva ga obravnavala v teoretičnem delu najine analize.

6. Takšno stanje v Sloveniji je posledica ugotovitev, ki sva jih navedla v prejšnjih točkah. Nevzdržno je, da obstaja cela vrsta raznih komisij za nadzor dela obveščevalnih služb in da se skoraj noben organ resno ne ukvarja z določanjem ciljev in politike obveščevalne dejavnosti.

7. Omejitev centralne obveščevalne službe slovenskega obveščevalnega sistema (VIS oz. SOVA) le na zunanje ogrožanje po najinem mnenju ni ustrezna, in to iz dveh razlogov. Prvič bi to ob odsotnosti političnega določevalca ciljev obveščevalnemu sistemu lahko vodilo v večjo ofenzivnost dela (do tujine), drugič pa bi to pomenilo zmanjševanje varnostnih in protiobveščevalnih funkcij obveščevalnega sistema, kar je kje popolno nasprotje od sodobnih trendov v svetu.

Sklepi

Verifikacija hipotez

Prostor nama ne dopušča, da bi na tem mestu podrobno opisala, kako sva dokazovala postavljeni posebni hipotezi. Zato bova najino dokazovanje le na kratko povzela.

a) Hipoteza 1

Z zgodovinskim razvojem procesa institucionalizacije obveščevalne službe sva dokazovala prvi del najine hipoteze, da se je kompleksnost obveščevalne službe povečevala pod vplivom kompleksnosti okolja.

Drugi del najine hipoteze, da sta na povečevanje notranje kompleksnosti obveščevalne službe vplivali tudi njena samoreferenčnost in avtopoetičnost, pa sva dokazovala s celo vrsto empiričnih primerov, ki to potrjujejo.

b) Hipoteza 2

Ob verifikaciji te hipoteze sva dokazovala odnose interdependence in interpenetracije obveščevalnega sistema sodobne države z obrambnovarnostnim sistemom in sva jih podrobneje obrazložila ob švicarskem konceptu skupne obrambe (Gesamtverteidigung).

V nadaljevanju sva dokazovala odnose interdependence in interpenetracije obveščevalne službe z zunanjo politiko in diplomacijo, z gospodarskim sistemom in z znanostjo.

Na podlagi najine analize lahko povzameva tele sklepe:

1. Potrdila se je hipoteza, da je obveščevalna služba vseskozi v zgodovini sodobne države delovala kot odprt organizacijski sistem z visoko stopnjo samoreference in avtopoetičnosti;

2. Obveščevalna služba v sodobni državi stopa v odnose interdependence in interpenetracije ne le s političnim, ampak tudi z gospodarskim, znanstvenim, zunanjepolitičnim in diplomatskim, kulturnim ter drugimi sistemi;

3. Sodobni obveščevalni sistemi so organizirani in strukturirani tako, da so sposobni pravočasno zaznati nevarnosti, ki ogrožajo državo. V globalni družbi te nevarnosti niso le vojaško ogrožanje, terorizem in specialna vojna, kot je bilo to značilno še v desetletjih po drugi svetovni vojni, ampak se je obseg teh ogrožanj močno razširil. Tudi država Slovenija bi morala nevarnosti, ki jo ogrožajo, realno presojati in na tej podlagi zasnovati svojo nacionalno varnost. Poudarek bi moral biti na varnostni funkciji. V izvajanje te funkcije pa bi se moral vključiti čim širši krog državnih organov, ki bi lahko tako lažje opazili nevarnosti. V sistemu bi bilo treba ustvariti takšne komunikacijske kanale, ki bi omogočali hiter pretok informacij od teh organov do centralne obveščevalne službe in preko nje do vlade. V sistem je treba vgraditi mehanizme usklajevanja med različnimi organi, ki se ukvarjajo z varnostno-obveščevalno dejavnostjo.

4. Specifičnost dela v obveščevalni službi in uporaba posebnih metod lahko ob določenih družbenih razmerah povzročita nastanek posebne ideologije, ki jo Marchetti za ZDA imenuje »kult obveščevalne dejavnosti«. Gre za miselnost, da je cilj obveščevalne službe na vsak način in z vsemi sredstvi obvarovati »državno varnost« in da akcije te službe izvirajo iz potreb po državni obrambi. To dejavnost pa lahko opravljajo le »posvečeni«, ki se s tem v bistvu po tej ideologiji žrtvujejo za svojo državo in narod. Ta ideologija skrbi, da vlada (zunanjo) politiko vodi brez vednosti parlamenta in ljudstva. Ideologija gre celo tako daleč, da so le-ti »posvečeni«, tisti, ki imajo pravico in dolžnost odločati o tem, kaj je nujno za zadovoljitev državnih potreb. Zato so ti izbranci imuni za kakršno koli javno preverjanje. Primarno orodje te ideologije pa je seveda obveščevalna služba z vsem svojim aparatom, področji delovanja ter vsemi zakonitimi, pa tudi nezakonitimi, da ne rečeva, kriminalnimi sredstvi in metodami.

Sodiva, da so te družbene razmere predvsem visoka lastna kompleksnost obveščevalnega sistema, ki otežujejo okolju vplivanje na obveščevalni sistem, visoka stopnja interdependence in interpenetracije med sistemom in okoljem ter onemogočen dejanski in ne le formalni nadzor nad obveščevalno službo in hkrati visoka stopnja manipuliranja javnosti in javnega mnenja. To potrjujejo tudi obveščevalni sistemi socialističnih držav, kjer je bila prav ideologija te vrste zelo prisotna;

5. Tako se potrjuje Luhmanova teza, da sistem določa svoje okolje. Sistem v okviru možnosti, ki mu jih omogočajo informacijski kodi, izbere tisto okolje (izmed možnega), za katero meni, da bo najmanj vplivalo na njegovo avtopoetičnost ter mu hkrati priznava večjo ali vsaj enako sposobnost sistemskih interakcij, torej učinkovitost sistema.

6. Najine ugotovitve povsem potrjujejo tezo, ki sva jo poudarila v teoretičnem delu najine analize, da dejansko okolje obveščevalnega sistema še zdaleč ni tisto, kar je kot okolje definirano, običajno s predpisi ali celo ustavnimi akti. Okolje tega sistema je slej kot prej le najožji državni vrh.

7. Še več, navedene empirične ugotovitve navajajo na sklep, da se bo sistem skušal v to okolje čim bolj »vrsti« v tem smislu, da ga bo skušal čim bolj selekcionirati in z njim tesno medsebojno sodelovati, tako da njun medsebojni odnos vsekakor tudi potrjuje Luhmanovo tezo o interpenetraciji med sistemom in okoljem.

8. Najina analiza je potrdila tezo, ki sva jo poudarila v uvodnem delu, da sam naziv za to organizacijo ni ustrezen, saj v sodobnih družbenih razmerah še zdaleč ne ustreza vsebini dela te organizacije. Pod pojmom obveščevalna služba si običajno zamišljamo predvsem dvoje: na eni strani zbiranje, analiziranje in predstavljanje obveščevalnih podatkov o tujih državah oziroma o nasprotnikih političnega sistema ter na drugi strani varnostne in protiobveščevalne dejavnosti za ohranitev skrivnosti države pred tujimi obveščevalnimi službami ter nepooblaščenimi osebami.

Toda vsebina dela sodobne obveščevalne službe zdaleč presega omenjeni dve področji. Še več, pomen agenture kot temeljne metode obveščevalnega dela v preteklosti, se vedno bolj zmanjšuje. Razlog za to je, da je enake podatke možno pridobiti na druge načine, ki so hitrejši, zanesljivejši, pa tudi cenejši, kot npr. s sateliti in vohunskimi letali. Na drugi strani pa se vse bolj povečuje obseg t. i. »neobveščevalnih aktivnosti« obveščevalne službe.¹

¹ Med tako imenovane neobveščevalne dejavnosti obveščevalne službe sodijo zlasti psihološko delovanje, propaganda, različne oblike subverzivnih dejavnosti (diverzije, sabotaže, izzivanje kriznih razmer, terorizem, pošiljanje oboroženih skupin itd.), prevrati ter specialne operacije.

CZESŁAW MOJSIEWICZ*

Parlamentarne volitve na Poljskem

Kaj je povzročilo, da so postale nujne nove, predčasne parlamentarne volitve na Poljskem? Močno nestabilna vladna koalicija s predsednico Hanno Suchocko na čelu si ni uspela pridobiti sporazuma o državno pomembnih zadevah. Dosti časa so jemali medstrankarski spori in nesporazumi med parlamentarnimi frakcijami, ki jih je bilo v prejšnjem parlamentu 17. Podoba parlamenta je postajala čedalje bolj nekoristna, sam parlament pa je imel čedalje manj podpore v javnem mnenju. V javnomnenjskih raziskavah je bil ocenjen zelo nizko. Parlament je deloval neučinkovito in za potrebe refomiranja države jalovo.

Junija leta 1993 je bila postavljena zahteva po glasovanju o nezaupnici vladi Hanne Suchocke. Nezaupnica je dobila večino glasov in vlada je odstopila. Tedaj je predsednik Lech Walensa izkoristil svoje ustavno pooblastilo in razpustil parlament na začudenje tistih, ki so hoteli samo vreči vlado. Parlament je bil razpuščen, vlada pa je ostala do novih volitev. Datum novih parlamentarnih volitev je bil 19. septembra 1993 v upanju, da bo na podlagi volilnih izidov mogoče sestaviti bolj stabilen parlament in vlado.

Rezultati volitev

Da bi se izognili preveliki politični razdrobljenosti v parlamentu, so novi volilni predpisi uvedli volilni prag. Za mesto v parlamentu so morale stranke preseči pet odstotkov glasov. Petodstotna meja glasov, dobljenih v celotni državi, je bila usmerjena proti majhnim strankam in stranicam. Namera je bila pravilna, če upoštevamo razdrobljenost prejšnjega parlamenta in tudi to, da je na Poljskem registriranih nad 220 strank. Očitno ima mnogo izmed njih bolj humoristično kot pa politično naravo, imajo pa tudi izjemno malo članov. Mnogi so menili, da so po novembrskih volitvah leta 1991 nastali klubi, sedemnajst po številu, več časa porabili za čenčanje, za medsebojno rivalstvo kot pa za državi koristne odločitve.

Volitve 19. septembra leta 1993 so prinesle tele nepričakovane rezultate:

1. Zveza demokratične levice (SLD – Sojusz Lewicy demokratycznej) je dobila 171 mest v parlamentu ter si s tem pridobila 20,41 glasov ter prevzela prvo mesto.
2. Poljska ljudska stranka (PSL – Polskie Stronnictwo Ludowe) je dobila 132 mest ter 15,3% glasov.
3. Demokratična zveza (UD – Unia Demokratyczna) – 74 mandatov in 10,59% glasov.
4. Delavska zveza (UP – Unia Pracy) – 41 mandatov in 7,28% glasov.

* Dr. Czesław Mojsiewicz, profesor na Univerzi v Poznaniu.

5. Konfederacija neodvisne Poljske (KPN – Konfederacja Polski Niepodległej) – 22 mandatov in 5.77% glasov.

6. Nestrankarski blok podpore reformam (BBWR – Bezpartyjny Blok Wspierania Reform) – 16 mandatov in 5.41% glasov.

7. Nemška manjšina opolskega in katoviškega vojvodstva je dobila 4 mandate. Nje volilni prag ni obvezoval.

V volitvah je sodelovalo 69 vsepoljskih list, v parlament pa je prišlo le 6 strank. Volilna udeležba je bila 52.08%. To pa je pojav, ki da misliti in ga je treba raziskati. Zakaj je tako nizka volilna udeležba (od 40 do 50% volilnih upravičencev) na vseh demokratičnih volitvah po letu 1989? Kako naj razložimo odpor do udeležbe pri svobodnih volitvah?

Tudi pri volitvah v stočlanski senat so odločilno večino dobile leve stranke SLD in PSL (SLD ima 37 senatorjev, PSL pa 36).

Dovolj značilno je, da je pri volitvah izmed 26 poslancev, ki so dobili največje število glasov, prvo mesto zasedel voditelj leveice Aleksander Kwaśniewski in izmed 26 poslancev jih je kandidiralo 14 iz liste SLD.

Levica je slavila pomembno zmago po štirih letih vlade »solidarnosti«. To je veliko presenečenje.

Kakšne stranke so se znašle v parlamentu?

1. Zveza demokratične leveice (LSD) je koalicija različnih političnih sil in skupin ter sindikatov. Največja skupina v SLD je Socialna demokracija Republike Poljske (SDRP). Nasproti njej je pomembna sila Vsepoljski sporazum sindikatov (Ogólnopolskie Porozumienie związków Zawodowych – OPZZ), Zveza učiteljev Poljske (Związek Nauczycielstwa Polskiego – ZNP) in še ena izmed socialističnih strank – Poljska socialistična stranka (Polska Partia Socjalistyczna).

LSD imenuje desnica postkomunistična sila, ker je SDRP nastala po razpustitvi Poljske združene delavske stranke. Danes šteje okrog 60.000 članov, od tega je polovico mladih ljudi, ki prej niso pripadali nobeni stranki.

2. Poljska ljudska stranka je kmečka stranka, katere glavna članska in volilna baza je podeželje. Pred letom 1989 je ta stranka delovala kot zaveznik PZPR, po tem letu pa se je preoblikovala v PSL. Danes je to najbolj številna kmečka stranka, saj druge niso dobile parlamentarnih mandatov.

3. Demokratična zveza je nova stranka, ki je nastala po letu 1989 in jo sestavlja inteligenca, znanstveniki, predstavniki svobodnih sindikatov in druge družbene skupine. Njeni člani se istovetijo z etosom »Solidarnosti« s prejšnje etape eksistence te zveze in gibanja. Vodi jo že od začetka Tadeusz Mazowiecki – prvi premier nekomunistične vlade iz leta 1989. UD je politično nemonolitna, saj v njej sodelujejo različne skupine in smeri – od leveice do liberalcev in do nedavnega tudi – konservativci. Po volitvah, ki tej stranki niso prinesle zmage, ne glede na to da je iz njenih vrst izšla premierka Hanna Suchocka, je nastal predlog, naj se Demokratična zveza združi z Liberalno-demokratičnim Kongresom, ki je volitve izgubil in ni prišel v parlament. UD (Demokratična zveza) ni hotela vstopiti v koalicijo z zmagovito SLD, ker se ji je ta stranka zdela preveč levičarska.

4. Zveza dela je mlada levičarska stranka, s socialnodemokratično naravo. Vodi jo znani ekonomist Ryszard Bugaj. V vladno koalicijo ni prišla, ker je ta – po njenem mnenju – preveč liberalna in ne dovolj dosledno levičarska. Vendar pa sta dva izmed njenih volilnih članov – Marek Pol kot minister za industrijo in trgovino ter profesor Wojtek Lamentowicz kot državni sekretar za evropsko integracijo – prišla v vlado.

5. Konfederacija neodvisne Poljske je stranka, ki je bistveno zmanjšala število

svojih mest v parlamentu – s 46 poslancev na 22. To je stranka, ki goji različna politična stališča – od antikomunističnih do levičarskih. Na njenem čelu je Leszek Moczulski.

6. Nestrankarski blok podpore reformam je najmlajše politično gibanje, ki je nastalo pod patronatom Lecha Walense. Ta je namreč hotel zbrati okoli sebe tiste volivce, ki niso zadovoljni z vlado. Njegovi upi se niso uresničili, saj je BBWR zbrala samo 16 mandatov. Med volitvami je bil zaščitnik tega gibanja sedanji minister za zunanje zadeve Andrzej Olechowski. BBWR je zdaj v dobi preoblikovanja v politično stranko.

26. septembra 1993 je bila izbrana nova vlada na čelu s premierom Waldemarjem Pawlakiem, šefom ZSL. To je od leta 1989 že peta vlada. V preteklih štirih letih je bila oblast v rokah ljudi in skupin, ki so izhajale iz »Solidarnosti« in so tudi vladale ob podpori »Solidarnosti«. Te vlade so beležile vrsto naravnost zgodovinskih dosežkov. Notranji trg se je stabiliziral, obstaja notranja denarna menjava, ukinjena je bila cenzura, potovanje v tujino je svobodno (vsak državljani ima lahko doma potni list z desetletno veljavnostjo), obstaja demokratični volilni red, storjen je bil velik korak naprej pri privatizaciji državne lastnine (v letu 1993 ustvarja nad polovico narodnega dohodka privatni sektor). Po nekaj letih upadanja produkcije in narodnega dohodka dosegamo zdaj nekajodstotni gospodarski dvig.

Nova vlada namerava nadaljevati pozitivne spremembe in procese demokratiizacije in ustvarjati tržno gospodarstvo. Izpolnjevala bo korektivne elemente gospodarske politike, ki je bila ostro kritizirana in ni naletela na razumevanje in družbeno podporo. Mnogo je bilo potez, ki so poslabšale položaj velikih družbenih skupin. Nova vlada se zaveda, da je mogoče graditi demokratično družbo samo ob njeni podpori.

Dve največji skupini v parlamentu in senatu (SLD in PSL) zagovarjata odpravo senata. Če bo to stališče dobilo podporo, bo senat zamenjalo drugo telo z demokratično naravo, npr. Samoupravljaljska komora. Pred novim parlamentom je sprejem nove ustave. Že zdaj povzroča to številne diskusije o mestu predsednika, parlamenta in vlade v sistemu oblasti, o njihovih vzajemnih odnosih in pooblastilih.

O tistih, ki so izgubili

Volitve je izgubila sama s seboj sprta desnica. Nekdo je dejal, da je »izgubila na lastno željo«. Za katoliško državo je bilo veliko presenečenje dejstvo, da so izgubile na volitvah tiste stranke, ki so same sebe označevale kot krščanske, in med njimi predvsem Krščansko narodno združenje (Zjednoczenie Chrześcijańsko-Narodowe – ZCHN). Njen vodja, Wiesław Chranowski je bil celo predsednik parlamenta. Pred volitvami je na sedežu gdańskega nadškofa Gocłowskega nastala koalicija, imenovana »Domovina«, ki je združevala tiste, ki so priznavali krščanske vrednote. Čeprav hierarhija katoliške cerkve uradno ni podpirala nobene stranke, je mnogo duhovnikov raznih stopenj v svojem imenu pozivalo vernike volivce, naj volijo tiste kandidate, ki priznavajo krščanske vrednote, in proti levici. Volivci pa teh pozivov niso poslušali in »Domovina« ni prišla v parlament.

Poražene so bile tudi take stranke, kot je Liberalnodemokratični kongres, katerega akter je bil premier vlade (Bielecki). Tudi sporazum Centra z Jaroslavom Kaczyńskim, ki je bil nekoč bližnji sodelavec Lecha Walense, ljudstvo ni odobrilo. Poražene so bile tudi druge desne stranke in strančice. Volivci so zavrnil njihove

skrajne programe, ki so bili bolj usmerjeni h kritiki preteklosti kot pa h konstruktivnim predlogom za nadaljnji razvoj Poljske in k interesom za usodo številnih Poljakov, ki so boleče občutili učinke reform.

Veliki poraženec je »Solidarnost«. Njeni akterji in tudi njeni poslanci v parlamentu so kar naprej trdili, da govorijo v imenu in interesu naroda in da ga predstavljajo. Življenje pa jim je pripravilo bridko presenečenje – kandidati za poslance iz »Solidarnosti« niso prišli v parlament. Še huje – dobili so manj glasov, kot ima »Solidarnost« sploh članov, kar je paradoks, ki priča, kako se je vodstvo oddaljilo od lastnih članov. Voditelji »Solidarnosti« so pozabili, da so sindikat in ne politična stranka. Namesto da bi osredotočili glavno pozornost na probleme delavcev, so se ukvarjali s političnimi spori in s politiko. Volivci so to ocenili zelo negativno. Izkazalo se je, da se je vodilno jedro »Solidarnosti« na različnih stopnjah zveze odtrgalo od svoje članske podlage. Volivci so ocenjevali dejanja in ne besed. Sicer pa je »Solidarnost« razbita na vrsto rivalskih ali med seboj se bojujočih članov.

Za »Solidarnost« je volilni rezultat toliko bolj bridek, ker je »konkurenčni« sindikat Vsepoljskega sporazuma sindikatov (Ogółopolskie Porozumienie Związków Zawodowych – OPZZ) v okviru Zveze demokratične levice pripeljal v parlament 60 poslancev, »Solidarnosti« pa v njem sploh ni. Tako se je zgodovina pošalila.

Kritiki »Solidarnosti« in celo tisti, ki so izšli iz njenih vrst in se udeležili stavk 1980/81, očitajo »Solidarnosti« izdajo delavskih idealov in interesov. Izrazita razlika je med programom sindikata »Solidarnost« iz let 1980/81 in tem, kar je »Solidarnost« delala v celotnem obdobju po letu 1989, ko je bila sovladajoča sila. Široko kritiko »solidarnosti« in novih vodilnih ekip je izpeljal opozicijski akter tistih let Karel Modzelewski v svoji najnovejši knjigi *Poti stran od komunizma*.

Vzroki poraza desnice

O vzrokih, zakaj sta desnica in vladajoča koalicija izgubili volitve, teče zdaj na Poljskem živa diskusija, posebno med poraženci. Je pa nekaj vzrokov, s katerimi se po vsem videzu s precejšnjo verjetnostjo dajo pojasniti izidi volitev.

Če v popolnoma demokratičnih volitvah izgubi skupina desničarskih ali desnosedrinskih strank in zmaga druga, levičarska opcija, ni nobenega dvoma, da so volivci s tem izrazili svoje glasovalno nezaupanje v vladajočo ekipo.

Pred volitvami so znanstveni delavci in predvidevala publicisti opozarjali na dejstvo, da jezik, ki ga uporabljajo politiki vladnega tabora, ni razumljiv in da ga večina družbe ne sprejema. Ljudje v vladi so se vedno bolj oddaljevali od svojih podložnikov.

Vladni tabor je šel na volitve razbit in med seboj sprt. Desnica se ni znala sporazumeti glede skupnih volilnih list v okviru volilne koalicije, zato nobena desničarska stranka ni presegla praga 5 odstotkov glasov in v parlamentu nima svojih predstavnikov. Tu je imel svojo vlogo tudi poljski individualizem, osebne ambicije, hotenje po vladanju za vsako ceno, vojna za bolj očitna stališča kot skrb za narod. Prepiri in spori v taboru vladne koalicije so bili za večino državljanov nerazumljivi in so zadevali stvari, ki so bile daleč od tega, kar je vsak dan doživljalo ljudstvo. To je rodilo odpor volivcev, apatijo, beg od politike, ki ni bila razvidna in ni razreševala skrbi delovnega človeka, ampak jih je še bolj širila.

Danes v diskusijah poudarjajo, da so bili ljudje nove oblasti po letu 1989 zelo pogosto arogantni, napadalni, prepričani vase, verujoč samo v svoj prav – stali so

nad družbo. Kričec primer takega vedenja je nekaj posebno bolečih zadev, ki so mučile družbo.

Eden izmed takih problemov je naraščajoča brezposelnost. Še proti koncu leta 1989 je bilo na Poljskem šeststo dvajset tisoč prostih delovnih mest in deset tisoč ljudi, ki so iskali delo. Proces hitrega uvajanja tržnega gospodarstva je povzročil likvidacijo mnogih podjetij in s tem naraščajočo brezposelnost. Danes, konec leta 1993, je nad dva milijona osemsto tisoč ljudi brezposelnih, kar znese 15,4% za delo sposobnih ljudi. Pojav brezposelnosti še ni obvladan, ker še naprej propadajo podjetja, kar povzroča nadaljnjo rast brezposelnosti. Napovedi govorijo, da bo v letu 1994 lahko brezposelnost narasla na tri milijone dvesto tisoč oseb. So področja in regije, kjer brezposelnost zajema 30% ljudi. Najhuje je v Košalinskem vojvodstvu (28,3%), nadalje v Suwalskem (27,6%) – ali na splošno v severnih in zahodnih vojvodstvih. Kljub uvajanju podpor za nezaposlene je materialni položaj brezposelnih družin pogosto zelo težak. To vzbuja nezadovoljstvo zaradi sprememb na Poljskem in zaradi »solidarnostnih« vlad.

Poseben problem je, da zadeva brezposelnost mlade ljudi. Vsak tretji nezaposlen je star od 18 do 24 let. Vsak tretji brezposelni ima več kot 35 let.

Resen problem je znižanje življenjskega standarda. Blizu 40 odstotkov prebivalcev na Poljskem živi pod socialnim minimumom, razen tega je inflacija visoka in dosega 35% letno. Državni proračun je deficitaren in je znašal leta 1993 5 odstotkov narodnega dohodka. Če bi to stanje trajalo dalj časa, bi to imelo negativne učinke za materialni položaj prebivalstva.

V raziskovanjih javnega mnenja v dneh 24. do 29. septembra leta 1993, ki ga je izvedlo Središče za raziskovanja javnega mnenja, so tisti, ki so glasovali za SLD, utemeljevali svojo odločitev s tem, da so dosedanje vlade zanemarjale zadeve navadnih ljudi, da se je za vlade PZPR (v socializmu) živelo boljše, da je breme reforme razdeljeno neenakomerno, da mala skupina ljudi bogati, večina pa je čedalje bolj revna, da se je tabor »Solidarnosti« razbil in ni izpolnil obljub.

Kaj pa po volitvah?

Glede na volilni rezultat sta zmagovalni sili – SLD in PSL (ki imata skupaj 303 mandate v parlamentu s 460 sedeži) sestavili koalicijo. 13. oktobra 1993 so podpisali koalicijski sporazum, ki je vseboval deset točk. Te določajo načela in pogoje delovanja koalicije. Določeno je bilo, da bo predsednik vlade Waldemar Pawlak (PSL), predsednik parlamenta pa Józef Oleksy (SLD). Pogodili so se tudi o ministrskih položajih v novi vladi. Predsednik republike Lech Walensa je sklical novo vlado 26. 10. 1993.

Družba goji do nove vlade velike upe, ki so povezani predvsem z brezposelnostjo, z izboljšanjem usode upokojencev in rentnikov, materialnega položaja podeželja, učiteljev, zdravnikov in drugih delavcev, ki jih plačuje državni proračun. Očitno je, da so zaradi težke gospodarske situacije države možnosti za zadovoljitev pričakovanj omejene.

Sile desnice so napovedale, da bodo storile vse, da bi leva vlada vladala kar moči kratko, s čimer bi radi pospeši nove volitve, v katerih računajo na zmago. Vodstvo »Solidarnosti« je napovedalo organizacijo stavk.

Očitno je, da položaj nove vladne koalicije ni lahek. Ima možnosti za pospešeno ustavodajno dejavnost, ki bo služila nadaljnjemu reformiranju države in gospo-

darstva. Pogoj pa je ohranjanje koalicijskega sporazuma, obstoj trajne vlade in parlamenta, izvajanje realistične politike in stalno iskanje podpore pri državljanih.

Mednarodni politični in finančni krogi so bili na začetku na opreži, ki je izražala nezaupanje v vlado levice. Položaj pa je vsak dan boljši. Levica v vladi ne omeni vračanja v čase in sistem realnega socializma pred 1990. letom. Napovedujejo nadaljnje demokratične spremembe, njihovo nadaljevanje z določenimi popravki, ki zadevajo tempo sprememb, in metode gospodarske reforme. Nastopilo naj bi bolj umerjeno razmerje med stroški gospodarske reforme, usmerjene k tržnemu gospodarstvu na eni in področjem socialne varnosti delovnih ljudi pred obubožanjem in brezposelnostjo na drugi strani. Priča bomo tudi povečani intervencijski vlogi države, ker »slepa roka trga« deluje mnogo bolj v korist močnejših. Gre za to, da na Poljskem ne bomo gradili kapitalizma 19. stoletja, ampak kapitalizem s socialnim tržnim gospodarstvom. V zunanji politiki bo vlada nadaljevala dosedanja smer – usmeritev k integraciji z Evropsko gospodarsko skupnostjo. Prav tako se bo trudila za razvoj dobrih odnosov z vsemi državami, posebno s sosednjimi.

Skoraj 50 milijard dolarjev velik dolg daje le omejene možnosti gospodarskega razvoja. Velik problem bo tudi težnja po likvidaciji negativnega salda v zunanji trgovini (leta 1993 znaša nad 2 in pol milijardi dolarjev). Gre za iskanje dostopov na zahodnoevropski trg, premagovanje ovir in morebiti uvajanje določenih omejitev pri uvozu blaga na Poljsko. To zahteva predvsem poljsko podeželje, ker uvoz živilskih potrebščin bije prav kmetijstvo.

Smo šele v zelo uvodni fazi delovanja nove vlade pred sprejemom proračuna za leto 1994. Proračun bo kašipot, v kateri smeri naj bi bili sestavljeni programi in njihova realizacija. Obstaja pa možnost, da bo sedanja vlada trajna in da bo parlament zdržal vsa štiri leta svojega mandata.

Vsaka nova vlada zbuja nova upanja družbe. Ta vlada se ne bo osredotočala na preteklost, ampak na prihodnost. Poljaki se znajo bolje bojevati proti komur koli, kot pa ustvarjalno graditi sodobno družbo v mirnem obdobju in združiti vse narodove moči. Nova vlada v kratkem obdobju ne more izpolniti vseh pričakovanj. To ni mogoče. Lahko da bo prišlo do razočaranja. Nova vlada bo morala pomirjati mnogo nasprotnih interesov različnih družbenih in poklicnih skupin. Gre za to, da ne bomo napravili tega, kar je bilo že doseženo pozitivnega v obdobju državne reforme.

Poljski je potrebna politična in gospodarska stabilizacija, potrpežljivo premagovanje gospodarskih težav. Druge poti ni.

(5. 9. 1993)

Prev. F. J.

MARKO PURKART

Kongres kot oblikovalec politike nacionalne varnosti

Politika nacionalne varnosti je stalni vir konfliktov med zakonodajno in izvršilno oblastjo v celotni zgodovini ZDA. Neposreden prenos ustavnega sistema *checks and balances* na nacionalnovarnostno problematiko ni bil nikoli lahek oziroma povsem jasen. Sama zasnova ustave je sicer dovolj jasna in enoznačna, vendar pa so skoraj vse interpretacije kontroverzne zaradi abigvitet, ki neobhodno spremljajo vsak vidik nacionalne varnosti. K temu je treba dodati še številne ustavne »bele lise« zlasti pri izvršilni oblasti. Določene kategorije, kot npr. priznanje držav, prenehanje sovražnosti, prevzemanje mednarodnih obveznosti, ki nimajo narave pogodb,¹ in razглаšanje nevtralnosti, pa v ustavi sploh niso omenjene. Z ustavnopravnega vidika je prav gotovo pomembna kontradikcija vgrajena v samo ustavo, kjer je alokacija pooblastil med predsednika in kongres inherentno kontradiktorna, kar je stalen in nikoli razjasnjen vir konfliktov zlasti pri vodenju obrambne in zunanje politike oziroma, kot je zapisal Edwin Corwin, je ustava povabilo k boju med predsednikom in kongresom za privilegij vodenja ameriške zunanje politike.² Znotraj kongresa bi celo težko identificiral kongresni odbor, nekakšnega »monopolista« nacionalne varnosti, kajti s problematiko in vprašanji, povezanimi z nacionalno varnostjo, se ukvarja kar šestnajst senatnih odborov in devetnajst odborov poslanskega doma ter »brezštevilni« pododbori.

Nasprotovanja so bila bolj ali manj obrobne pomena, dokler je bil vojaški aparat majhen in njegova uporaba zunaj nacionalnega ozemlja oziroma zunaj interesne sfere, določene z Monroejevo doktrino, bolj epizodna. Problematika je postala zlasti pereča po II. svetovni vojni z vzpostavitvijo stalne ameriške vojaške prisotnosti zunaj nacionalnih meja ter z militacijo ameriške zunanje politike³ kot odgovor na pobudo SZ in rezultat lastnih ekspanzionističnih teženj. Ameriška politika nacionalne varnosti je postala širok spekter dejavnosti z daljnosežnimi implikacijami. Svoje je dodal tudi tehnološki napredek, ki je ne samo omogočil izdelavo orožja za množično uničevanje, temveč je tudi konvencionalnim silam dal takšno ognjeno moč in manevrske sposobnosti, da je nadzor nad obrambno politiko postal »boj na življenje ali smrt«.

Ob tem je treba predstaviti še preostale akterje, predsednika ZDA, ki svoje

¹ V praksi govorimo o treh ravneh mednarodnih pogodb oziroma obveznosti: tako imenovani *Congressional-Executive agreements*, kjer mednarodne pogodbe bodisi ratificira kongres, bodisi jih sam sprejme, *Treaty-Executive agreements*, kjer predsednik lahko v skladu z navodili senata deluje avtonomno, in *presidential-Executive agreements*, kjer deluje predsednik samostojno v skladu z ustavnimi pooblastili; glej Richard Hors – *The Role of the Congress in American Security Policy*, *American Defence Policy*, str. 556.

² Prav tam, str. 548.

³ Glej A. Grizold – *Militarizacija in VIK*, str. 92–93.

posebne pravice izvaja preko obrambnega ministra ob pomoči sveta za nacionalno varnost, katerega osrednja vloga je svetovanje predsedniku pri integriranju notranje, zunanje in vojaške politike, navezujoče se na nacionalno varnost, kakor tudi usklajevanje med oboroženimi silami, državnimi sekretariati in preostalimi agencijami na področju nacionalne varnosti⁴ in združenim štabom načelnikov.⁵ Ob tem bi lahko pristojnosti vrhovnega sodišča, pomembne za našo problematiko, opredelili takole – odločanje o ustavnosti posameznih zakonov, sprejemanje aktov z zakonsko močjo in v skladu zlasti s prvim amandmajem nadzor nad državno tajnostjo, ker, kakor je izjavil član vrhovnega sodišča Douglas v zadevi *New York Times Co.* proti ZDA, je funkcija prvega amandmaja omejevanje proliferacije prakse vladnega prikrivanja zanjo nerodnih informacij.⁶

Osnovno hipotezo bi lahko strnili v ugotovitev, da je nacionalna varnost ena temeljnih sestavin državne politike nasploh, da pa je zaradi njene posebnosti potrebna izdelava posebnih mehanizmov tako za izvajanje kakor tudi za nadzor.

Institucionalni mehanizmi kongresa

Vojaški proračun

Nekako do leta 1965 je bil vpliv kongresa na porazdelitev sredstev znotraj proračuna obrambnega ministrstva minimalen. Kongres je bolj ali manj sledil politiki izvršilne oblasti. Eden bistvenih vzrokov je bil relativna neobveščenost članov kongresa oziroma nepoznavanje specifičnih vidikov, povezanih s problematiko nacionalne varnosti in obrambe, in na drugi strani strokovnost vladnih strokovnjakov kakor tudi strokovnjakov oboroževalne industrije. Pomemben je tudi podatek, da so bili skoraj vsi vodje odborov in pododborov na položajih izredno dolgo. Na svoji strani so imeli izredna pooblastila pri vodenju sestankov, zlasti v predstaviškem domu. Disciplino sta skrhalo predvsem mnoštvo mlajših, liberalnejših novoizvoljenih kongresnikov in tako imenovani *Subcommittee Bill of Rights* v sedemdesetih letih.

Dejavnější vloga kongresa je povezana z Eisenhowerjevo politiko masivnega odgovora (*massive retaliation*) in z njo povezanih dvomov o primerni sestavi ameriških konvencionalnih sil zaradi zaostajanja pri raketni tehniki. Oprijemljiva sprememba je zaznavna v šestdesetih, ko si je odbor za vojaške zadeve⁷ prvič nedvoumno pridobil pristojnosti glede vojaškega proračuna in s tem v določenem smislu nadomestil pododbor za vojaške nabave. Leta 1970 je kongres oblikoval nova sredstva in zakonodajo, ki so mu omogočili natančnejši in strokovnejši nadzor vojaškega proračuna in različnih programov razvoja orožja. Novi instituciji, kongresni odbor za proračun kot protiutež urada za vodenje proračuna in urad za tehnološke raziskave, sta omogočili kongresu in njegovim odborom hitrejšo in

⁴ John E. Endicott – The National Security Council, *American Defence Policy*, str. 521.

⁵ Glej naloge in pristojnosti v John. G. Kester – The Role of the Joint Chiefs of Staff, *American Defence Policy*, str. 528.

⁶ Glej Evan J. Wallach – Executive powers over publication of national security information, *International Law*, april 1983, str. 428.

⁷ Senat ima 13 tako imenovanih pomembnih stalnih odborov, med katere spadata tudi odbora za zunanje odnose in vojaške zadeve in dva manj pomembna, med katere za čudo sodi tudi odbor za obveščevalne dejavnosti ter pet posebnih odborov. Poslanski dom ima 22 pomembnih odborov, vključno za zunanje zadeve in vojaške zadeve; glej James Q. Wilson – *American Government, Institutions & Policies*, str. 289–290.

strokovnejšo analizo, kar naj bi zmanjšalo vrzel v smislu strokovnosti med kongresniki in strokovno birokracijo.

Mednarodne pogodbe o razorožitvi

Pomembna razorožitvena pogajanja v sedemdesetih in osemdesetih letih so kongresu dala novo spodbudo. V obeh primerih bi lahko trdili, da je bil eden od povodov za dejavnejše delovanje naraščajoč vpliv ameriškega javnega mnenja, ki je postopoma zlomilo odpor birokracije znotraj izvršilne oblasti, svoje pa sta dodali še vietnamska vojna in afera Watergate.

Pri tem je prišlo do pomembne »ustavne reforme«, saj je poslanski dom dobil določene pristojnosti za ratificiranje mednarodnih pogodb. To »ustavno revolucijo« je omogočila soglasna prekvalifikacija omenjenih pogodb v smislu, da so prišli pod pristojnost obeh odborov za vojaška vprašanja senata oziroma poslanskega doma. V tej luči lahko tudi trdimo, da je bil tudi oziroma celo predvsem kongres pobudnik pomembnih razorožitvenih pogajanj, v smislu da je s to prekvalifikacijo kongres predsednika Reagana proti njegovi volji prisilil, da je bolj ali manj vztrajal pri določitvi SALT II o ofenzivnem strateškem orožju, poleg tega je kongres vztrajal pri omejevanju preskušanja novih tehnologij v nasprotju s sporazumom o omejevanju antibalistične obrambe ter obdržal moratorij na preskušanje antisatelitskih orožij (ASAT) in bil zelo blizu sprejetja moratorija na jedrske poskuse.

Posebno poglavje je proces predlaganja dopolnil k pogodbam, ki je dejansko bolj kot poskus spreminjanja določenih vsebin pogodbe pravzaprav poskus zavrnitve pogodbe. Nasprotniki določenih pogodb pri tem uporabljajo tudi taktiko zavlačevanja in podobno. Kongres oziroma senat je skozi delo svojih odborov za zunanje oziroma vojaške zadeve razvil predvsem dvoje vrst dopolnil:

- priporočilna dopolnila, ki predsedniku nalagajo, naj v prihodnjih pogodbah doseže ugodnejši položaj za ameriško stran,
- in tako imenovana ubijalska dopolnila (killer amendments), ki lahko spremenijo namen in cilje pogodbe, kar je po Dunajski konvenciji o podpisovanju pogodb prepovedano.

Zaradi omejenih možnosti vpliva na pogodbo med ratifikacijo skuša imeti senat dejavnejšo vlogo že na samih pogajanjih. To je skušal doseči s predhodnim poročanjem odgovornih pogajalcev pred pristojnimi odbori oziroma pododbori in celo s predlogom, naj senatorji sodelujejo kot opazovalci na pogajanjih, kar se je zgodilo s kongresno mešano komisijo v času predsednika Carterja na pogajanjih SALT II.* Senat je prav tako ustanovil v marcu 1985 skupino opazovalcev na razorožitvenih pogajanjih, v kateri so bili predstavniki obeh strank, ki se je v letih 1985 do 1989 neformalno sestajala tako z ameriško kakor tudi s sovjetsko delegacijo.

* Komisijo je sestavljalo 14 poslancev in 25 senatorjev; glej Richard Haas – The Role of the Congress in American Security Policy, str. 555.

Prodaja orožja zajema problematična in zapletena izračunavanja za oziroma proti z vsaj treh vidikov – vojaškega, političnega in gospodarskega.⁹ S stališča nacionalne varnosti je prodaja orožja bistvenega pomena zaradi možnosti, da se sosednje oziroma prijateljske države same branijo oziroma branijo interes države prodajalke orožja, ne da bi bilo zanj potrebno aktivno vojaško poseganje. Prodaja orožja je prav tako pomembno sredstvo diplomacije v smislu ohranjanja oziroma vzpostavljanja tesnih stikov. Lahko bi trdili, da je prodaja orožja bolj zunanje-politična kategorija kot pa gospodarska, čeprav je moč lobijev vojaškoindustrijskega kompleksa nedvomno velika.

Nixonova doktrina preskrbe zaveznikov z orožjem v tej meri, da se bodo lahko sami učinkovito branili, je ob pojavu bogatih kupcev na Bližnjem vzhodu povzročila izredno povečanje prodaje ameriškega orožja. Kongres je v skladu s svojo novo vlogo, opredeljeno predvsem z War Powers Resolution, skušal sprva z Nelsonovim dopolnilom leta 1974 in kasneje leta 1976 z Zakonom o izvozu orožja zapolniti pravne praznine zaradi možnosti različnih interpretacij same War Powers Resolution, nanašajočih se zlasti na tajne operacije. Sam zakon zahteva, da predsednik obvesti kongres 30 dni pred vsako večjo prodajo orožja.¹⁰ Pri tem mora pomožna varnostna agencija obrambnega ministrstva, pooblaščen za prodajo orožja, dati pristojnim kongresnim komisijam poročilo o varnostno-političnih implikacijah prodaje. Kongres ima pristojnost z vetom blokirati transakcijo. Pri tem pa mora na podlagi sklepa vrhovnega sodišča v primeru *Immigration and Naturalization Service versus Chadha*¹¹ leta 1983 sprejeti identično odločitev v obeh domovih, na katero lahko da predsednik veto, ki ga kongres lahko preglasuje z dvotretjinsko večino.

Tajne operacije

Zakon o nacionalni varnosti iz leta 1947 je ustanovitveni akt CIE in med drugim specificira tudi tako imenovane tajne akcije, ki jih lahko izvaja CIA po nalogu sveta za nacionalno varnost. Zakon iz leta 1949 je CII dal med drugim tudi široka pooblastila za financiranje takšnih akcij. Rezultat širokih pooblastil in dejansko neomejenega financiranja je bil vrsta prevratov, atentatov in vmešavanj v nacionalne zadeve držav širom po svetu.

Leta 1974 je bil sprejet Huges-Ryanov amandma, ki je CII prepovedal izvajanje tajnih operacij v miru, ne da bi predsednik poročal o namenih in poteku takih operacij pristojnim odborom, vključno z odborom za zunanje zadeve senata in poslanskega doma. Po aferi Watergate je bila ustanovljena posebna komisija, ki je pregledala vso preteklo dejavnost CIE in predlagala potrebne zakonske in organizacijske spremembe. Rezultat dela je med drugim tudi ustanovitev posebnega odbora za obveščevalne dejavnosti v senatu, ki je med drugim dobil tudi pristojnost nadzora nad proračunom CIE in preostalih obveščevalnih agencij. Leta 1977 je tudi poslanski dom ustanovil stalni odbor za obveščevalno dejavnost.¹²

⁹ Orožje je eden od najpomembnejših ameriških izvoznih izdelkov – vrednost se giblje okoli 10 milijard letno; glej Barry M. Blechman – *The Politics of National Security*, str. 115.

¹⁰ Vrednost, večja kot 14 milijonov za eno vrsto orožja, oziroma vrednost 50 milijonov ob prodaji materiala za vojaške namene oziroma storitev; glej prav tam, str. 121.

¹¹ Glej prav tam, str. 121.

¹² Sestavljen iz članov odborov za vojaške, zunanje in sodne zadeve.

Leta 1980 je kongres sprejel nov zakon, ki je deloma omejil Huges-Ryanov amandma v smislu, da morata poročilo o tajnih operacijah dobiti samo dva pristojna odbora kongresa za obveščevalno dejavnost.

Sklep

Naloga nadzorovati najmočnejši varnostni aparat na svetu prinaša številne kompleksne in kontradiktorne »probleme in dileme«. Ameriška pragmatičnost v določenem smislu poenostavlja to nehvaležno nalogo, čeprav je seveda zgolj sama po sebi ne zmore zadovoljivo rešiti. Pri tem pa ni dilema, kot je že bilo predhodno omenjeno, ali je nadzor potreben, temveč koliko nadzora je potrebno in kako ga izvajati. Kajti vprašanje, ki se postavlja, je, kolikšen je optimalen obseg zakonske ureditve, ki naj na eni strani zagotavlja legalnost varnostnim strukturam, na drugi strani pa ne zožuje pretirano njihovega manevrskega prostora in s tem učinkovitosti.

Ameriški odgovor na ta vprašanja je nejasen. Navsezadnje bi bil meglen odgovor dan tudi v večini preostalih ustanovnopравnih sistemih.

LITERATURA

- ANTON GRIZOLD, Militarizacija in vojaškoindustrijski kompleks, Časopis za kritiko znanosti, 1990
EVAN J. WALLACH, Executive Powers of Prior Restraint over Publication of National Security Information: the UK and USA compared – International Law, april 1983, str.
BARRY M BLECHMAN, The Politics of National Security, Oxford University Press New York 1990
JOHN F. REICHART AND STEVEN R. STURM, American Defence Policy, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1982, str. 18–31, 493–546
JAMES Q. WILSON, American Government, Institutions & Policies, D. C. Heath and Compny, 1986

Civilna družba, politična družba, demokracija

Mednarodni posvet (Bled, 16.–18. september 1993)

1. V omenjenih dneh je bilo na Bledu tridnevno posvetovanje »Civilna družba, politična družba, demokracija«. Posvetovanje sta pripravila *IPSA Research Committee on Socio-Political Pluralism* in *Slovensko politološko društvo* v sodelovanju z Oddelkom za politologijo Fakultete za družbene vede v Ljubljani.

Na posvetu je sodelovalo 22 udeležencev iz 13 tujih držav: trije iz ZDA (dr. A. Arato, dr. J. Curry, dr. A. Korbonski), dva iz Velike Britanije (dr. Ph. Mawhood, dr. L. J. Sharpe), dva iz Kanade (dr. T. Hueglin in dr. T. H. Thorburn), trije iz Zvezne republike Nemčije (dr. T. Greven, dr. W. Merkel, dr. T. Winter), po eden iz Španije (dr. P. Vilanova), iz Norveške (dr. S. Kuhnle) iz Italije (dr. L. Graziano), trije iz Poljske (dr. S. Ehrlich, dr. K. Palecki, dr. P. Winczorek), po eden iz Madžarske (dr. M. Szabó), iz Ukrajine (dr. M. Voynych), iz Japonske (dr. T. Suzuki), iz Makedonije (mag. I. Trajkovski) in iz BiH (dr. Đ. Sokolović). Tuji udeleženci so prišli z dvajsetih univerzitetnih centrov oziroma kampusov, kar daje raznovrstnosti udeležbe še večji pečat, kot če jih razvrščamo zgolj po državi pripadnosti. Slovenski udeleženci (bilo jih je 12) so bili vsi z Univerze v Ljubljani, največ jih je bilo s Fakultete za družbene vede (devet) (dr. A. Bibič, mag. I. Brinar, dr. B. Bučar, dr. B. Ferfila, dr. D. Danica Fink-Hafner – odsotna, a predložila referat, dr. P. Gantar, dr. I. Lukšič, dr. S. Splichal, dr. D. Zajc), po eden pa je bil s Pravne fakultete (dr. J. Mencinger), Filozofske fakultete (dr. R. Rizman) in s Fakultete za teologijo (dr. D. Ocvirk). Slovenska udeležba je bila torej interdisciplinarna.

Tuji udeleženci so predložili 12 referatov, trije so podali obsežnejšo ustno komunikacijo, pet pa jih je sodelovalo kot vnaprej določeni diskutanti. Slovenski udeleženci so predložili 9 referatov, dva sta prebrala obsežnejšo komunikacijo na posvetu, eden pa je bil aktiven kot vnaprej določeni diskutant. Nekaj udeležencev je zaradi zadržanosti odpovedalo svojo udeležbo, nekateri izmed njih pa so kljub temu poslali referate (dr. K. von Beyme, dr. R. Salisbury, dr. E. Hajba, dr. Danica Fink-Hafner).

2. Ocenjujemo, da je bil posvet uspešen tako po vsebinski kot po organizacijski strani, izpolnjen pa je bil tudi dodatni program.

Po pozdravnih nagovorih, med katerimi je dr. Franček Hudej, generalni sekretar Ministrstva za znanost in tehnologijo Republike Slovenije, poudaril pomen posveta s stališča odprtih vprašanj mlade slovenske države, je dr. Stanislaw Ehrlich, častni predsednik Raziskovalnega komiteja za socialno-politični pluralizem, uvedel posvet z besedo, v kateri je idejo civilne družbe povezal z globalnimi problemi sodobnega sveta in posebej postmonističnih družb, hkrati pa se je zavzel za novi pristop k pluralizmu, ki bo »zaobsegel takó množstvo političnih in družbenih ureditev kot enotnost in pluralnost v organizaciji odločanja na mednarodni ravni«.

Vsebinsko je bil posvet razdeljen v tri problemske komplekse, ki so se med seboj delno prepletali, čeprav so bili organizirani v glavnem po dnevih oziroma zasedanjih. Prvi sklop obravnavane problematike je bil posvečen *teoretskim vidikom* izbrane teme. Na njem so udeleženci, med katerimi so nastopili s temeljnimi prispevki zlasti Arato, Greven, Graziano, Bibič, Splichal, Curry in Hueglin, obravnavali problematiko definicije civilne družbe, razliko med civilno družbo in politično družbo, nekatere splošne vidike sodobne teorije demokracije, načelni položaj medijev v teh temeljnih kategorijah itd. Obravnava je zlasti zaostriła pomen razlikovanja med civilno in politično družbo, kjer ni prišlo do enotnosti, saj se je pozicija, ki je

poudarjala civilno družbo in politično družbo s stališča moderne diferenciacije avtonomnih sfer družbenega življenja, razlikovala od teze, da je moderna družba v celoti potencialno »politična družba«. Enotno pa je bilo stališče, da je pomen civilne družbe v vseh sistemih, ki so stopili na pot političnega pluralizma, po preobratu izrazito padel. Izstopalo je tudi poudarjanje demokratičnih potencialov civilne družbe in njen pomen – ob političnih družbi – za oblikovanje demokratične teorije na prelomu stoletja. Teoretski del simpozija, ki je bil, lahko bi rekli, izrazito poudarjen, se je iztekel v napotila za raziskovanje najbolj aktualnih problemov v okviru teme.

Neposredno na teoretski kompleks se je navezovala obravnava *komparativnih vidikov* izbrane teme. Tu bi omenili zanimivo primerjavo španske izkušnje s srednje-vzhodnoevropsko izkušnjo (Vilanova), primerjavo posameznih aktualnih aspektov v tranziciji (mediji in drugi aspekti oblikovanja civilne družbe v postkomunizmu, privatizacija itd.) (Splichal, Thorburn, Suzuki, Curry itd.).

Tretji krog referatov je bil posvečen študijam *posameznih primerov*. V tem sklopu se je del referentov osredotočil na obdelavo prostovoljnih združenj kot centralne prvine civilne družbe (Sharpe glede regionalizma v Veliki Britaniji; Huhnle in P. Selle ter Winter glede »voluntary associations« v Norveški oziroma v ZR Nemčiji). Zanimiv je sklep, da država blaginje ne zmanjšuje, marveč celo povečuje vlogo »voluntary associations«, te pa postajajo še zlasti aktualne z debirokratizacijo države blaginje in njeno decentralizacijo oziroma regionalizacijo, kar je bilo označeno kot splošni trend. Nekaj prispevkov je bilo v tem krogu posvečenih posameznim državam (Poljska, Madžarska), kjer so bili poudarjeni nekateri pogledi na položaj civilne in politične družbe (Korbon-ski, Winczorek, Szabó) ali posamezni dodatni aspekti (pravni – Palecki).

V tretji sklop bi lahko šteli tudi posebno zasedanje, posvečeno *tranzicijskim problemom Slovenije*. Na tej okrogli mizi, ki jo je koordiniral Bojko Bučar, so bili obravnavani nekateri specifični problemi prehoda v politični pluralizem v Sloveniji, problematika ekonomije in privatizacije (Mencinger), pomen civilne družbe pri prehodu v politični pluralizem (Gantar), položaj Cerkve v raz-

merju med civilno družbo in državo (Ocvirk), pomen civilne družbe za razvoj slovenskega parlamentarizma (Zajc), elementi korporativizma v političnem sistemu Republike Slovenije (Lukšič) in nove oblike soupravljanja v Sloveniji (Ferfila). Posebna pozornost je bila posvečena položaju Slovenije v sodobnem svetu (Bučar) in razmerju Slovenije do Evropske skupnosti (Brinar). Razdeljen je bil tudi referat odsotne Danice Fink-Hafner o oblikovanju politične demokracije v Sloveniji. Eden izmed uglednih udeležencev je v razpravi izjavil, da okrogla miza o Sloveniji kaže na kakovost slovenske politologije oziroma družboslovja, nekateri vodilni člani Raziskovalnega komiteja pa so tudi opazili pluralistično naravnost celotne okrogle mize in videli v tem posebno kvaliteto. Žal se zelo zanimiva in tehtna diskusija o okrogli mizi o Sloveniji zaradi pomanjkanja časa ni mogla nadaljevati preko ozkega časovnega okvira, čeprav je bilo tako med tujimi kot med slovenskimi udeleženci čutiti potrebo po dodatnih intervencijah. Sicer pa so se razgovori nadaljevali tudi na neformalni način, zunaj debat same konference.

V sklepnem delu blejskega mednarodnega srečanja se je predsednik IPSE Research Committee on Socio-Political Pluralism Luigi Graziano zahvalil za dobro organizacijo posveta, poudaril njegov pomen in sugeriral objavo gradiva, kar je slovenski koordinator posveta in sopredsedujoči na sklepni seji Adolf Bibič sprejel in se tudi zahvalil vsem sponzorjem, udeležencem in tehničnemu osebju, ker so omogočili pripravo posveta in njegov uspešen potek. Posebna zahvala je bila izrečena Ministrstvu za znanost in tehnologijo Republike Slovenije za njegov materialni in vsebinski prispevek, Fakulteti za družbene vede za njeno logistično, profesionalno in materialno podporo ter Open Society Fundu kot nemu izmed glavnih sponzorjev posveta.

3. Poleg ožjega vsebinskega dela konference je treba poudariti, da je bila med konferenco priložnostna *razstava literature* na temo konference in drugih novejših publikacij FDV (pripravila mag. Janez Jug in dr. Igor Lukšič, ki je tudi operativno vodil razstavo), udeleženci pa so tudi obiskali slovenski parlament (Državni zbor in Državni svet), kjer so se pogovarjali s predstavniki obeh zborov o njunem delovanju, ogledali

pa so si tudi kulturne znamenitosti mesta Ljubljane. Pridnejšo navezavo stikov in globlje medsebojno spoznavanje sta omogočila sprejema, ki sta ju udeležencem srečanja priredila Ministrstvo za znanost in tehnologijo (v odsotnosti in v imenu ministra dr. Rada Bohinca je udeležence pozdravil dr. Franček Hudej) in župan slovenske prestolnice Jože Strgar.

4. V okviru srečanja na Bledu je potekala zadnji dan na pobudo udeležencev posebna okrogla miza o problematiki Bosne in Hercegovine. V tej točki, ob kateri se je izpričala solidarnost z BiH, je bil s svojimi analizami položaja posebno aktiven dr. Džemal Sokolović, profesor Fakultete političkih nauk iz Sarajeva.

5. Srečanje na Bledu je bila tudi priložnost za navezavo nadaljnjih profesionalnih stikov. Sprejeta je bila pobuda, da predsednik Slovenskega politološkega društva obišče letno konferenco Madžarskega združenja za politično znanost z referatom o politični znanosti v Sloveniji. Bilo je tudi govora o sodelovanju med politologi sosednjih

dežel, ki naj bi dobilo po možnosti institucionalizirano obliko. Odprti so bili razgovori o nadaljnjem sodelovanju s poljskimi politologi, saj je bil navzoč tudi predsednik Poljskega združenja za politično znanost K. Palecki (poleg generalnega sekretarja madžarskega združenja M. Szabó).

6. Lahko sklenemo, da je bil blejski posvet na temo *Civilna družba, politična družba, demokracija*, na katerem so se zbrali nekateri najuglednejši specialisti za obravnavano tematiko, uspešen, kar je na svojem poslovnem sestanku aklamativno ugotovil tudi Raziskovalni komite za socialno-politični pluralizem. Odločitev, da mednarodni posvet organiziramo v Sloveniji, je bila torej tako s stališča kvalitete obravnavane teme, internacionalizacije in interdisciplinarnega sodelovanja slovenske politične znanosti kot s stališča promocije mlade slovenske države upravičena. To naj bi še dodatno potrdila tudi objava gradiva s posveta.

Dolfe Bibič

VELJKO KADIJEVIĆ

Moje videnje raspada

(Politika, Beograd 1993, strani 166)

Ceterum censeo Sloveniam esse delendam

Pred nami je Kadijevićevo pisanje, ki bo družboslovno zvedavemu bralcu, še zlasti Slovencu, po moji sodbi precej enostransko in enosmerno prikazalo razpad Jugoslavije. Knjiga je izšla v izjemno skromni opremi, v broširani izdaji in na papirju, ki spominja na nekatere »papirnate izdelke« Sladkogorske tovarne. Iz sivine knjige se prebija le generalo rahlo retuširana fotografija »v sivo maslinasti boji« na naslovni strani knjige. Kakor bom pokazal v tem zapisu, se mi zdi modificiran izrek Katona Starejšega, ki sem ga postavil za moto mojih razmišljanj ob Kadijevićevi knjigi, glede na možno, čeprav ne doživeto usodo Slovenije, vendarle upravičen.

Ni odkrivanje Amerike, če rečem: general Veljko Kadijević in njegova knjiga niso spomini in knjige kakega Einsenhowerja, Pattona, Montgomeryja, pa tudi ne generala Žukova. Različne so bile okoliščine in vojne razmere, v katerih so generali zapuščali sebi v slavo in potomcem v opomin in ravnanje svoje memoare. Knjiga (knjižica) Veljka Kadijevića s subjektivizirano poudarjenim naslovom Moj pogled na razpad je neke vrste mešanica generalovega dejavnega življenja v obdobju zadnjih let, poskus analize vloge Jugoslovanske armade, opravičevanje njene rastoče politizacije (zlasti še v posttitovskem obdobju) in vse to v kontekstu generalovega dokaj enostransko in togo pojmovanega političnega sistema Jugoslavije.

Če bi želel Kadijevićevo pisanje dati na nekatere skupne imenovalce, potem bi po moji presoji lahko ugotovil tole. Kadijevićevo besedilo preveva mišljenje o nekakšni mesijanski vlogi jugoslovanske ljudske armade, o armadi odrešiteljici z vidika ohranitve jugoslovanske integritete. Toda ali lahko

Veljku Kadijeviću takšno miselnost pripišemo kot lasten in izviren greh? Stvari so očitno bolj zapletene in imajo svoje globoke sistemske korenine. Mar nista v »establišmentsko« trdnem (dalj časa trajajočem) obdobju ravno OZNA (UDBA) na eni in JLA na drugi strani (seveda če iz razlogov, ki ne spadajo neposredno v polje moje analize, ob knjigi V. Kadijevića izločim posebni položaj partije) veljali za izjemno pomembni prvini celotnega političnega sistema. OZNA (UDBA) je bila »kovačnica kadrov«, »meč partije«, JLA pa je bila »kovačnica bratstva in enotnosti« in tabuizirani in politično simbolični dejavnik celotne Jugoslavije (»Tito-Partija«, »narod – armija«).

Če problem OZNE (UDBE) pustim ob strani (ker to ni predmet tega razčlenjevanja v zvezi z razpadom Jugoslavije), potem je jasno, da je ravno dolgo časa dejansko nedotakljivi status JLA pripomogel, da so Kadijević et consortes pojmovali JLA kot »odrešiteljico sistema«. In ko je potem nastopil trenutek resnice, ko centralizirani federalizem z vsiljeno piemontsko hegemonijo Srbije drugim narodom v Jugoslaviji ni več ustrezal, je JLA reagirala proti drugače mislečim v Jugoslaviji le še kot proti »izdajalcem«. Za Kadijevića in očitno tudi za zelo pomemben del armadnega vrha je bila jugoslovanska federacija »nepoznani konglomerat«. Očitno je bila velika nesposobnost Kadijevića – in knjiga jo iskreno nesramežljivo in malodane vztrajno naivno ponavlja – da bi dojel tudi sodobnejše oblike in vsebine sožitja v mnogonacionalni Jugoslaviji (konfederalizem, asimetrični federalizem).

Iskanje in na svojski način tudi najdenje sovražnikov, domačih in tujih, ki so povzročili razpad Jugoslavije, je nadaljnja v oči bodeča in izstopajoča določilnica Kadijevićevega vojaškopolitičnega momenta. Ponekod se avtor spusti tudi na precej banalen nivo, ko v vodstvih, še posebej Slovenije in Hrvaške, išče neposredne sodelavce tujih obveščevalnih služb, ko je poenostavljeno omenjen obstoj klasičnih agentov in agentur v vodstvih teh republik. Očitno je, da Kadijević ne more

uiti paranoičnemu iskanju agentov za »moje videnje raspada«. Tako imenovani secesionistični nacionalizem, ki mu v svojem besedilu posveča znatno razglabljanje, je prikazan kot neovrgljiva Kadijevičeva dogma. Zanj je to tisti credo razbijanja Jugoslavije, o čemer ne dopušča sploh nobenega dvoma. Intelktualni nivo knjige razočara: nič ni intelektualnih in distančno razmišljajočih vprašanj in dvomov, zakaj se je vendarle nekaterim takšna Jugoslavija, kot so jo želeli oblikovati Milošević in srbski hegemonistični krogi, tako v vsebinskem kot tudi v institucionalnem smislu priskutila in so v skladu z načelom pravice narodov do samoodločbe iskali drugačne rešitve.

Seveda Kadijevičeva »zgodovinska domača naloga« opozarja še na nekatere zanimivosti: »Man on horseback« je pogosto v politično militantnih skominah, da bi posegel po državnem udaru in Kadijevičevo umovanje o tej temi, o dilemah, o zamujenih priložnostih »prevzema oblasti« razkriva, poleg drugega, tudi določeno zmedo in neorientiranost v vrhunskih jugoslovanskih vojaških krogih. In dalje: čeprav Kadijevič govori tudi o pluralistično demokratični družbi, je dejstvo, da se je jugoslovanska armada tej sintagmi dolgo časa upirala in je v bistvu nikoli ni iskreno sprejela. Pogoltnila jo je z debelim knedljen.

In kaj bi lahko bil še recenzentove pozornosti vreden skupni imenovalec Kadijevičevega spisovanja? Za nas Slovence nedvomno in še zlasti tisti del, ki nam je izrecno »posvečen« in namenjen. Secesionistični nacionalizem naj bi bil tako rekoč sinonim za Slovenijo. Kučan figurira kot pomemben razbijač Jugoslavije. Glede na pisanje Kadijeviča, so bili napadi na JLA iz Slovenije vedno vseskozi izjemno intenzivni in načrtovano usklajevani na različnih ravneh in iz različnih zornih kotov. Ti napadi so po Kadijevičevem umevanju stvari predstavljali že pravo globoko sovraštvo Slovencev do JLA. Človek bi ob tem lahko dejal, da to pisanje v Kadijevičevi knjigi ni pravzaprav nič novega. O tem se je slišalo in bralo tudi v procesu »razpada Jugoslavije«.

Tisto, kar zasluži omembo, pa so zelo neposredno in odkrito, v nekem smislu z vojaško, naravnost militaristično klinično strateško hladnostjo opisane različne opcije, kaj narediti s Slovenijo. Kadijevič omenja, da ni bila sprejeta z njegove strani ponujena

opcija, da se jugoslovanska armada v vojni v Sloveniji umakne šele potem, ko bi Slovenija doživela vojaški poraz. Toda kako vojaško kaznovati in naučiti vojaških kozjih molitvic Slovence, ne da bi »z vsemi razpoložljivimi sredstvi« (ta fraza se je v času hude preskušnje za Slovenijo večkrat poudarjala tudi na televizijskih zaslonih, kjer so jo nonšalantno sipali predrzni militaristični generali, ko se je JLA vedno bolj kristalizirala v srbsko vojsko) apokaliptično uničili Slovenijo?

Rimski senator Katon Starejši je svoj govor v senatu sklepal z besedami: *Ceterum censeo Carthaginem esse delendam*: sicer pa mislim, da je treba Kartagino razdejati. To je ta »ugledni« rimski senator govoril med tretjo punsko vojno (149–146 pred našim štetjem). Ni mi znano, ali je Kadijevič na sejah famozne vrhovne komande večkrat govoril o tem, da je treba Slovenijo vojaško poraziti. In dalje, ali se je zavedal v celoti, kaj bi to za Slovenijo pomenilo. Rušenje Slovenije (z vsemi razpoložljivimi sredstvi) pa bi Kadijeviča pripeljalo malodane v bližino Keitelovsko-jodlovске generalske miselnosti in odgovornosti. Bodí že kakor koli: v zgodovinski spomin in zavest Slovencev se Kadijevič zapisuje kot figura brutta.

Seveda se Kadijevičeva knjiga – ta bo nedvomno doživela tudi različne vojaško analitične in ne le politološke komentarje – lahko bere na različne načine. Človek dobi vtis, kot da je famozna Vrhovna komanda tako rekoč po božjem razodetju vedela, kdo je »sovražnik Jugoslavije«. Razlaganje osamosvojitvenih teženj nekaterih jugoslovanskih narodov v funkciji delovanja tujih obveščevalnih služb je preveč prepoceni floskula, da bi zdržala resno kritično politološko preskušnjo. Res je: knjiga se lahko bere tudi kot izpoved osebne tragike in kot jezna in godrnjava pisarja moža, ki je moral sleči generalsko uniformo in se spremeniti v »penzionista«. Toda ta del Kadijevičeve usode me pristrčno malo briga. Dejstvo je, da Kadijevičeva knjiga, hote ali ne hote, razkriva predvsem pravi »debakl JLA« in kako je jugoslovanska balkanska »velika armada« desetletja goltala velika denarna sredstva, v zameno pa ponudila rušenje Jugoslavije. Kaj ko bi kdaj avtor napisal še knjigo, ki bi ji dal naslov *Moje videnje odgovornosti JLA za dogajanja in rušenje v nekdanji Jugoslaviji*?

Boštjan Markič

Vzgoja med gospostvom in analizo

(Knjižna zbirka Krt, Ljubljana, 1992, str. 273)

Vzgoja je pojav, o katerem razmišljajo mnoge znanstvene vede: pedagogika, antropologija, sociologija, psihologija itd. Ta družbeni pojav že od nekdaj v središču pozornosti, je tudi predmet obravnave mnogih avtorjev v zborniku, ki ga je v letu 1992 izdala Knjižna zbirka Krt v Ljubljani. Zbornik ima naslov Vzgoja med gospostvom in analizo. Zakaj? Zato ker so v njem (tudi) razgrnjeni nekateri pogledi psihoanalize na zapleten vzgojni pojav.

Pomembno je, da bi bili poznavalci zbornika, za predstavitev katerega smo se odločili, tudi družboslovci. Tudi ti naj bi spoznali nekatere poglede, vprašanja, dileme, ki se odpirajo na vzgojnem področju in na katere opozarja psihoanaliza. (Tudi) tovrstno pridobljena spoznanja o vzgoji jim lahko omogočijo razumeti vzgojo kot enega izmed mnogih družbenih pojavov celoviteje.

Spregovorimo najprej nekaj besed o sami strukturi zbornika. Strukturo sestavljajo (štirje) veliki vsebinski kompleksi. Obravnava slehernega je zaradi lažjega razumevanja vsebin vedno predhodno spremljana z zapisom uredniškega uvoda.

Tako se lahko bralec najprej sreča z vsebinskim kompleksom, imenovanim razgradnja pedagoških mitologij. V njem predstavlja svoje poglede na šolo Jean Claude Milner. Povedano določneje: mislec opozarja na veliko razširjenost tako imenovanega analogičnega jezika. Za takšen jezik pa ni mogoče reči, da je najeksaktnější. Takšen jezik mnogokrat preuranjeno sklepa (pač zaradi svoje analogije) čisto mehansko, zrcalno. Tako je po Milnerjevem mnenju zelo razširjen mit o mehanični zvezi med šolskim mikrokozmosom in družbenim mikrokozmosom. »Šola naj bi v malem zrcalila kot sferično zrcalo vse bistvene determinante velike celote družbe« (Milner, str. 27). Toda iz dejstva, da je šola del družbe, po Milnerjevem mnenju lahko izpeljemo ravno obraten sklep. Ta se lahko glasi »del ne zrcali

njno celote, kateri pripada, ni nujno strukturiran na isti način kot celota, lahko je v pravem pomenu besede delen, torej poseben in osamljiv« (Milner, str. 30). Pogoji za pravo misel, ki bo lastna šoli, je po avtorjevem mnenju opustitev mitov o posnemanju in zrcalu.

V zborniku se je vredno zadržati tudi na tistih mestih, kjer avtor opozarja, da ni dovolj zgolj poudarjati, da bi bile potrebne prenovljene metode poučevanja. Prenovljene metode poučevanja je tudi treba dejansko uresničevati. Po avtorjevem mnenju mora biti učitelj ne le dober didaktik, temveč tudi dober poznavalec vsebine. Kako sila aktualna je ta avtorjeva misel za današnji čas! Misel, ki se vprašljivo glasi »... ali lahko učinkovito razširjaš vednosti, katerih osnov na poznaš?« (Milner, str. 24).

Zelo zanimivi so tudi avtorjevi razmisleki o šolskem neuspehu. Avtor opozarja na nujno potrebna razmišljanja o številnih možnih različicah šolskega neuspeha. Če te izvajamo, potem šolski neuspeh ni več zgolj magična beseda, ni nič več zgolj dvoumni izraz.

Avtor tudi govori o tem, da je šola predvsem arhaična tvorba in s tem se je treba sprijazniti. Toda danes je šola pred novo skušnjavo informatike. Šola mora biti tudi danes v obdobju sila hitrih družbenih sprememb, ko nas vedno preseneča ritem, ambiciozna. To konkretnije izraženo pomeni, biti takšna, da daje posamezniku strateško znanje. Znanje, ki je pri njem pripeljano na najvišjo raven. Znanje pa je lahko predmet strasti.

Rolf Nemitz se loteva obravnave družine in šole kot dispozitivov vzgoje. Zastavlja si vprašanje, katere so posebne dejavnosti šole. Te vidi v oblikovanju subjektov v trojnem smislu: kot pravnih subjektov; kot državljanov (kot udeležencev v oblikovanju politične volje); kot pripadnikov naroda s skupno zgodovino, jezikom, kulturo. Vredno je prisluhniti Nemitzovemu opozorilu, da šola nikoli ni prazen prostor.

V naslednjem velikem vsebinskem kompleksu razmišljajo avtorji o šoli kot ideološkem aparatu države. To so avtorji: Dominique Laporte, Etienne Balibar, Pierre Macherey ter Jacqueline Rose. Če je skupna značilnost njihovih razmislekov, kot smo že pravkar povedali, da razmišljajo o šoli kot ideološkem aparatu države, se je smotrno

vprašati: v čem se njihovi tovrstni razmisleki medsebojno razlikujejo? Do odgovora na zastavljeno si vprašanje lahko pridemo, če del tovrstnih razmislekov nekaterih avtorjev predstavimo konkretnije.

Tako so razmisleki Dominiqua Laporta namenjeni zgodovini šolanja. Avtor sodi, da mora šola nujno obstajati. »In to je tako očitno, da si ne moremo več zamisliti, da ne bi bilo specifične institucije, ki je zadolžena za posredovanje vednosti, in da si ne moremo več zamisliti obstoja te institucije, kako drugače kot s specifično nalogo in izključno s to funkcijo, da deli to vednost« (Laporte, str. 95). Zanimivi so še avtorjevi predlogi za možno ločevanje med tremi oblikami šolanja: predpotopnimi, primitivnimi ter razvitimi.

Tudi vsi drugi avtorji govorijo o razvoju šolskega aparata ter njegovega vladajočega mesta v mehanizmu ideološkega podrejanja. Še posebej je v tem kontekstu smotno poudariti misel: »Nič bolj kot šola tudi 'demokracija' (celo 'buržoazna' demokracija) ni nespremenljiva oblika, ki bi izhajala iz enostavne realizacije začetnega projekta (tudi če bi bil to projekt nekega družbenega razreda, buržoazije)« (Balibar, Macherey, str. 117).

Onstran discipliniranja in svobode – ima naslov naslednji veliki vsebinski kompleks, s katerim se srečuje bralec. V njem predstavljata svoje razmisleke James Donald ter Christopher Lasch. Donald govori o tem, da šole niso le 'kupi zgradb' (str. 142). Tudi ta avtorjeva misel je lahko za bralca zanimiva. Zakaj? Zato ker je zopet govor o instituciji, imenovani šola. Pa še zato, ker tudi ta avtor (kot že nekateri pred njim) opozarja, da šola ni brezvsebinska institucija (v Donaldovem primeru prazna zgradba). To je institucija, ki jo vedno polnijo določene vsebine, dogajanja. Avtor sodi, da se sleherni historični analizi zastavlja temeljno vprašanje, ki se glasi: zakaj se strategije in prakse spreminjajo? Oziroma navedeno temeljno vprašanje še nadalje razčlenjuje s konkretnejšimi vprašanji: Zakaj se strategije in prakse spremenijo, kadar ne? In zakaj se spremenijo prav na tisti poseben način, kot se spremenijo?

Pri branju tudi nikakor ni mogoče zanamari Donaldove misli, da politične, ekonomske in drugačne krize izzovejo za izobraževanje nove zahteve ter nove programe zanj. Pomembne spremembe v izobraževal-

ni politiki se namreč po navadi zgrade prej v obdobjih družbenega nemira ali velikih depresij kot pa v obdobjih gospodarskega razcveta.

Christopher Lasch osredotoča svoje razmisleke k socializaciji. Rečeno natančneje: k socializaciji reprodukcije ter k zlomu avtoritete. Pri branju njegovih misli dajejo razmišljati mnoge vsebine. Kot denimo: Nevarno je, da mati dojema svojega otroka le kot podaljšek same sebe, le kot izključno svojo posest. Kam lahko vodi vzgoja brez »odsotnega očeta«? Pri narcističnih motnjah se pojavljajo »izguba meja sebstva, iluzija vsevednosti in magično mišljenje...« (str. 201).

In s čim bralca seznanja še zadnji veliki vsebinski kompleks? Temu je pridani naslov – Od gospostva vzgoje k analizi. Naslov, po katerem ima delo sploh svoj temeljni naslov. Reči je mogoče, da se šele v tem vsebinskem kompleksu kar najbolj izrazito kažejo psihoanalitična stališča do obravnave tematike. Tako govori Octave Mannoni o psihoanalizi in poučevanju; Shoshana Felman o psihoanalizi in vzgoji ter Constance Penley o feminizmu in psihoanalizi.

Zadržimo se še nekoliko pri predstavitvi nekaterih pomembnih idej tudi teh avtorjev.

Mannoni povsem upravičeno govori o tem, da »so tradicionalne oblike danes postavljene pod vprašaj in celo preživljajo krizo« (str. 216). Vednost je mogoče pridobiti, kopiciti, zahtevati, dojeti, kritizirati, prodajati. Pedagogika se odvija kot drama. Šola se ne more organizirati brez vsakega gospodarja vednosti. Uradni izobraževalni cilji so tisti, ki so odkrito priznani. Toda kaj se dogaja na drugi strani, na strani nezavednega? Mannoni sodi, da lahko vodi prav analiza nezavednega k progresivni preobrazbi.

Felmanova si zastavlja vprašanje, kako naj razumeva in opravlja svojo nalogo učitelj? Opozarja na prispevek psihoanalize k pedagogiki. Kajti »v teh splošnih in polemičnih trditvah je psihoanaliza v prvi vrsti kritika pedagogike« (Felmanova, str. 231). Psihoanaliza spreminja koncept o tem, kaj je učenje in kaj poučevanje. Avtorica opozarja, da človeška vednost ni nikoli povsem končana. Zastavlja si tudi vprašanje, iz česa pa sestoji nevednost? Izreka še kako pomembno misel za današnji čas: »Poučevanje torej ni prenašanje izgotovljene vednosti, je ustvarjanje novega pogoja vednosti

– izvirne dispozicije za učenje« (Felman, str. 239). Felmanova sodi, da sta bila Freud in Lacan nenavadno velika ustvarjalna učitelja, saj nas učita poučevati, učita, kaj lahko pomeni učiti.

Tudi poslednja avtorica, Constance Penley, s katero se srečamo v publikaciji, opozarja na ponovno zanimanje akademskih krogov za psihoanalizo. Sama se loteva obravnavane tematike, ki jo koncipira kot: feminizem in psihoanaliza. Prav psihoanaliza je po avtoričinem mnenju prva ponudila koncept »razcepljenega subjekta.«

Ob koncu poudarimo: psihoanaliza je svojstvena. S svojstvenega gledišča opozarja na dileme, ki se odpirajo na vzgojnem področju. Smotrno je, da so (smo) družboslovci poznavalci teh dilem. Tako lahko lažje razumejo (razumemo) vzgojo kot zapleten družbeni pojav v njeni kompleksnosti. Vsebine zbornika pa prav gotovo prispevajo k uresničitvi izrečenega.

Alojzija Židan

PATRICK DOBEL

Compromise and Political Action

Political Morality in Liberal and Democratic Life, Savage, MD: Rowman and Littlefield Publishers, 1992, str. 215

V svoji novejši razpravi o etiki in politični akciji nas poskuša J. Patrick Dobel prepričati, da moralne zahteve niso izrinjene iz politike. Za proučevanje političnega življenja je pomembno, trdi avtor, da ugotovimo načelne pogoje in okvire za problematiko institucionalnega dostopa (pristopa), skupinskih pravic in razdelitve moči. Načelni argumenti, ali »opravičila, kot jih pogosto imenuje, univerzalne zahteve (pravice) zapostavljenih in izključenih oznanjajo argumente, utemeljene na škodi in koristi, ter spodbujajo skupine, ki so bile prej izključene iz tega procesa. Moralna retorika kot nas opozarja avtor, včasih uspešno spodbija zahteve prevladujočih sil v družbi.

Vendar pa se tu pojavi problem, pravi Dobel. Jezik politične moralnosti, pogosto kategoričen in nespravljen, predstavlja izziv za liberalno demokracijo. Liberalne vlade spoštujejo model (način) omejevanja. Z njihovo multiplikacijo centrov odločanja in spoštovanjem postopkov in precedensov pospešujejo prilagoditev interesov med skupinami. Na tej podlagi se vsaj na površini zdi, da gre v tem primeru za očrnitev tistih, ki vstopajo v politiko z namenom uveljavljanja etičnih ciljev. Dobel seveda želi rešiti politiko načel in načelno politiko v soočenju s tem videzom (pojavom).

Napačno je, trdi avtor razmišljanj, da je zaradi povezanosti z moralnimi načeli kompromis odvrten. Ko razkriva argumente, Dobel v bistvu trdi, da politični kompromis izhaja iz dolžnega spoštovanja do nasprotnika, iz našega priznanja avtonomije in dostojanstva tistih tekmecev, ki so politično tako dobro postavljeni, da lahko ustavijo uresničevanje naših političnih ciljev. Avtor gre s takšnim pojmovanjem tako naprej od Crickovega argumenta, da je kompromis moralno druga najboljša alternativa prisili. Namesto tega Dobel ugotavlja, da je »kompromis tisti, ki omogoča liberalno demokracijo življenje« (str. 79). Če je spoštovanje človekove individualne dejavnosti temelj liberalizma, potem je to prav tako tudi kompromis.

Dobel se zavzema za politiko, ki jo igrajo osebe, ki delujejo celovito in sprejemajo kot izhodišče za delovanje nujnost utemeljitve (razlog, razumnost) ter ne zahtevajo (trdijo), da jih njihove tekmujoče vloge odvezujejo od doslednosti. To je »politika upravičenosti«; voditelji in državljani »oblikujejo« dobre razloge za njihovo delovanje (akcijo). Avtor nam tako poskuša dopovedati, da je ključna sestavina vodenja talent »oblikovanje« (artikuliranja) nepremagljivih razlogov (vzrokov) za skupinsko ali celo nacionalno delovanje (akcijo) pri soočenju s konfliktnimi izbirami. Dobel tudi večkrat omenja »imperativ učinkovitosti«, kar pomeni zanj, da celovite osebnosti zavračajo kavarniško moraliziranje in se zavzemajo za uresničevanje moralnih ciljev in za odpravo nepravilnosti (krivice).

Za pojasnitev tega pojava ne zadostujeta niti utilitarizem niti absolutizem. Utilitarizem obravnava politiko kot stalno prilagajanje (uravnavanje) zahtev s pogajanji in zago-

avljanjem začasne zadovoljitve skupinskih zahtev. Načelna politika tu nima svojega mesta. Če pa vzamemo nasprotno možnost, tj. absolutizem, pa seveda nimamo nobenih problemov z ljudmi, ki delujejo po moralnih načelih. Vendar pa je avtor mnenja, da je liberalna demokracija popačena s svojim nenehnim sprejemanjem kompromisa in srednje poti. Dobelova naloga je tako pokriti oboje oziroma ohraniti načelno politično delovanje (akcijo), liberalne institucije in stil delovanja (model).

Dobel je močno impresioniran z vsemi, ki konkretno oblikujejo svoja prepričanja (mnenja) in hkrati z uresničevanjem zgodovinske perspektive ter občutkom za časovno usklajenost izražajo republikansko tradicionalno ljubezen za državljansko vrlino in odgovornost. Razumni (razsodni) presoji zato posveča avtor eno celo poglavje. Dobel tudi zagovarja (brani) sprejemljivost delnih uspehov, ko nekdo trči na kruto realnost. Kot večinski voditelj je tako L. B. Johnson sprejel močno simboličen 1957 Civil Rights Act, da bi konsolidiral dosežke (uspehe) in zgradil podlago oblasti (moči) za kasnejšo uporabo, ko je drugačno politično okolje omogočilo večje dosežke (uspehe).

Dobel razkriva v svoji knjigi tudi značilno plemenitost duha v svojih argumentih, ko vključuje tudi obsežno deskripcijo nasprotnih stališč: da tudi kompromis sam sproža resne probleme. Avtor tako priznava, da bi moralna dvoumnost kompromisa lahko spodkopala politično kulturo liberalizma, ne pa izboljšala. Poglavje je najbrž celo preveč prepričljivo, kot bi bilo potrebno. Avtor tako nakazuje, da sprejemanje srednje poti lahko razprši podlago (temelj) skupinske moči ter da vodstvo skupine, ki se druži z nasprotniki, lahko mučita in vznemirjata njena izvirna retorika in kritika sprejemanja nečesa, kar ni obljubilo ali zagovarjalo. Če je kompromis horizontalna obljuba (sporazum) z nasprotniki, potem člani skupine pogosto sprašujejo, kaj se je zgodilo z vertikalno obljubo, ki je bila predhodno dana volivcem. Bolj splošno rečeno, »navada kompromisa«, olepševanje ali prilagojevanja nasprotnikom, iskanja ravnotežja, se lahko sprevrže v predispozicijo preoblikovanja sredstev v cilje ter izrinja namene (cilje) delovanja vedno bolj vstran in tako postaja oportunitizem (nestanovitnost). Priznavajoč te težave, Dobel poskuša skleniti svojo

obravnavo s skiciranjem uspešnih kompromisov.

Večina avtorjevih primerov (ilustracij) je iz domačih logov. Pri opisovanju slabih in dobrih kompromisov se najpogosteje obrača h kampanjam za manjšinske pravice (predstavništvo) – zagovornikom odprave suženjstva, razpravi o suženjskem delu, koncu »obnove«, boja za volilne pravice (1965). Tu je Dobel najmočnejši pri argumentaciji in zagovarjanju načel skupinske integritete in avtonomije. Vendar pa je manj prepričljiv v razlagi zahtev številnih skupin po materialnih in simboličnih koristih (prednostih) v sistemu, torej ne samo njihovem priznanju. Ali so ekologi pri sprejemanju zakonov v parlamentu res »prisiljeni« popustiti velikim skupinam ali jedrskemu lobiju, da bi se obdržali kot politični dejavniki? Problemu kolektivnih (skupinskih) pravic bi moral avtor vsekakor posvetiti večjo pozornost.

Dvoumnost, nejasnost kompromisa, ki je tako lepo predstavljena v knjigi, seveda ni nikoli dokončno odpravljena. Npr. pri opisovanju razprave o splavu Dobel prikazuje tekmujoče (rivalske) moralne zahteve, ki so bile postavljene tako v obeh taborih, tj. v taboru za življenje in v taboru za prosto izbiro, kot tudi med njima. Avtor ugotavlja, da takšna izjemna moralna kompleksnost daje neoporečnost tistim zakonodajalcem in državljanom, ki se zavzemajo za kompromis in v tem procesu potrjujejo uveljavljanje celostnih načel liberalne ustavne ureditve. Vendar pa obstajajo tudi časi, kot priznava avtor, ko navkljub moralni kompleksnosti problema (npr. suženjstva) načelno delovanje (v tem primeru Lincolna) ne bi smelo dopustiti kompromisa. Seveda pa tu ni bil kompromisar Lincoln, ampak Douglas, ki je zagovarjal ozemelsko širjenje suženjstva brez strahu za ogrožanje ustavne ureditve. Lincoln se pač spominjamo po načelnem delovanju v tem primeru!

Da bi razjasnil odnose med moralnostjo in kompromisom, avtor obravnava številne teme. Zamisel kompromisa je v običajnem pomenu »proces« popuščanja (give-and-take) vsakogar, ki ima za posledico določene dobitke in določene izgube (end-state) za vse; kljub temu je zamisel kompromisa dovolj elastična, da dopušča »polarne primere«, kjer manjka ena ali druga od teh značilnosti. Nasproti mnenju, da je »pravi demokrat« oseba brez kakršnega koli občut-

ka za omejitve legitimnega kompromisa, avtor zatrjuje, da je moralnost »čistega kompromisa« nekoherentna. Če naj bo splošna vzajemna prilagoditev možna, je treba imeti določene zahteve za nedopustne že od začetka. Politika kompromisa mora biti postavljena v širši okvir »ustavnih« in motivacijskih omejitev. Osnovna načela vzajemne prilagoditve je ideal vzajemnega spoštovanja. Še posebej zanimive so avtorjeve razlage, kako naj bi bil občutek za omejitve legitimnega kompromisa utemeljen ali v teleoloških ali deontoloških zamislih pravic (kot naj bi bilo tudi mnenje, da sploh ni nespremenljivih omejitev). Avtor tudi zagovarja stališče, da je pravica do delovanja v smislu kritične reflektivne moralne osebe »neodtujljiva« in sproža določene »nepremostljive zahteve«.

Pomembna je tudi avtorjeva ugotovitev, da lahko sklepamo kompromise z drugimi, ne da bi kompromitirali svojo moralno celovitost (neoporečnost, pravičnost) v pogajanjih. Da bi bilo to bolj razumljivo, avtor obravnava številne možnosti, kjer se konflikt lahko pojavi in v vsakem primeru poskuša ugotoviti moralno sprejemljiv (ali priporočljiv) kompromis in seveda različne metode za doseganje kompromisa. Razmišljanje o načelih pravičnosti kot pogoju in okviru kompromisa je predstavljeno kot rešitev za problematiko kompromisa in razumno prilagoditev med posameznimi zahtevami. S tega vidika je knjiga priporočljivo branje za vse, ki se ukvarjajo s politiko kot »umetnostjo kompromisa«, še posebej ker so institucije v sedanjem prehodnem času, pa tudi življenje samo, močno politizirane. Agresivne in kompetitivne zahteve otežujejo kompromis, čeprav postaja vse bolj nujen; občutek za pravičnost je obremenjen z multipliciranimi zahtevami posameznikov in skupin, naš vpliv na skupno dobro pa šibek. Knjige o kompromisu so redke, zato so vse dobrodošle. Ena od dobrih predhodnih knjig o kompromisu je zbornik, ki sta ga izdala 1979. leta J. Roland Pennock in John W. Chapman (Compromise in Ethics, Law and Politics).

Marijan Brezovšek

ROBERT C. ALLEN (ED.).

Channels of Discourse, Reassembled: Television and Contemporary Criticism;

Second Edition; 1992, London: Routledge

Čemu proučevati televizijo? Upravičenost tega početja prav gotovo ni sporna, če upoštevamo, da gre za množični medij, ki mu na primer povprečen Američan v svojem življenju posveti več kot sedem let. Čeprav oblikuje tako velik del našega življenja, slabo razumemo naravo svojih odnosov z njo, ugotavlja Robert C. Allen, urednik zbirke esejev o televiziji in sodobni kritiki.

»Channels of Discourse, Reassembled« z letnico 1992 je revizija in razširitev prve izdaje iz leta 1987. Vsebuje nov uvod urednika, v katerem izstopa razprava o politični ekonomiji komercialne televizije. Dodana sta dva nova eseja – prvi o televiziji in postmodernizmu, drugi o skupnih točkah in razlikah med esei. Besedila prve izdaje so aktualizirana z novimi primeri ter spoznanji. Odločitve o pripravi izpopolnjene izdaje so vzrok za številne spremembe, ki odsevajo razvoj proučevanja televizije v zadnjih petih letih, pa tudi odzivi bralcev prve izdaje. Predstavljeni pristopi temeljijo na prepričanju, da so odnosi med gledalci in televizijo izjemno kompleksni in multidimenzionalni.

Logično izhodiščno vprašanje razmišljanja o televiziji bi bilo: kaj ta medij je oziroma (za)kaj nam (očitno toliko) pomeni, da mu posvečamo toliko časa? Za veliko ljudi je skorajda del neopaženega domačega okolja, za mnoge predvsem vir zabave. Seveda zabava in razvedrilo nista njeni edini funkciji, toda študije kažejo, da ljudje večinoma sedijo pred televizijski sprejemnik z željo, da bi jih program zabaval. Ovira strokovnemu proučevanju televizije je pogosto v tem, da mnogih programov ne upoštevamo kot

»resne« in pomembne, potemtakem nevredne resnejše obravnave. Profesor Allen poudarja, da niti razvedrilni programi niti naši odnosi z njimi niso preprosto ali samo po sebi razumljivo strukturirani.

Prispevki desetih profesorjev, zbrani v tej knjigi, se ukvarjajo prav z zabavnim in razvedrilnim programom, predvsem tem, ki ga ustvarja na reklamah osnovana komercialna televizija. Temeljni namen takšnih programov, vsaj v kontekstu ameriške komercialne televizije, pa ni zabava, razsvetljevanje ali javna služba, ampak ustvarjanje profita. Za gledalca so večinoma vir poceni zabave; glavna cena je predvsem strpnost pri prenašanju nadležnih prekinitev priljubljenih serij z reklamnimi sporočili. Na drugi strani zaslona je mogočen ekonomski sistem. Televizijski program je presek med njim ter njegovo drugo ključno komponento – potencialnimi gledalci.

Eno izmed temeljnih vprašanj je, kako se pri gledanju televizije producirajo pomeni in zabava. Kot razkriva semiotika, je »naravnost« našega odnosa do televizije varljiva oziroma navidezna. Televizija namreč ni zgolj preprost odsev sveta, ampak konstruira reprezentacije, ki temeljijo na kompleksnem nizu konvencij. Te konvencije so v svojih učinkih tako znane, tako domače, da jih večinoma sploh ne opazimo. Le takrat, ko jih prelomimo, ko nanje opozorijo tehnične težave ali ko gledamo televizijo druge kulture, ki deluje znotraj okvira drugačnih konvencij, se zavedamo, kako konstruiran in nenaraven je svet televizije. Zmožnost tehnologije, da pokaže neposredne slike dogodkov v trenutku, ko se pripetijo, podeljuje televiziji videz izjemne moči, da lahko prikazuje svet, kakršen je v resnici. Ta prizvok »resničnosti« deluje tudi pri izmišljenem zabavnem programu. Eno izmed najpomembnejših stališč strukturalistične lingvistike je, da noben simbolni sistem ne odseva neposredno resničnega sveta. Sodobna kritika predpostavlja, da doživljamo svet skozi sisteme reprezentacije, ki vsaj pogojujejo naše poznavanje sveta ali ga celo konstruirajo. Tako ni popolnoma nepristranskega načina, kako nam bi televizija ali kateri koli drug sistem reprezentacije pokazal svet. Potemtakem je smiselno vprašanje, kako televizijski programi konstruirajo svoje podobe sveta in ne, ali televizija posreduje »resnico« o svetu.

Velik del besednjaka sodobne televizijske kritike izvira iz strukturalizma in semiotike. Ellen Seiter se ukvarja z njunim vplivom na televizijske študije. Razkriva temeljno terminologijo, ki je v uporabi pri opisovanju načinov, kako različni simbolni sistemi – med njimi tudi televizija – predstavljajo svet. Loteva se tudi poststrukturalističnih konceptov. V eseju Sarah Kozloff preidemo od splošne teorije narave odnosov med tipi znakov do posebne vrste: narativnosti ali pripovednosti. Televizija je – če izvzamemo ustno komuniciranje – najplodnejši in najpomembnejši narativni medij v današnjem svetu, naš glavni »pripovedovalec zgodb«. Temeljna točka narativne teorije je ugotovitev, da vsaka pripoved ni zgolj zgodba, ampak zgodba, ki jo je nekdo povedal na določen način. Obenem jo povemo z nekom v mislih in poslušalec jo osmisli na določen način. Esej Roberta C. Allena med drugim razpravlja o kritičnih pristopih k televiziji, ki izhajajo iz literarnih teorij »usmerjenosti k bralcu«.

Jane Feuer nas seznaja s področjem teorije žanrov in televizije. Prispevek Mimi White se posveča ideološki analizi in nas opominja, da s pristankom na vlogo gledalca implicitno postanemo stranka v pogodbi z ogromno institucijo. Ideološka analiza se ukvarja z naravo in funkcioniranjem televizije kot institucije, predpostavkami in vrednotami, ki so osnova proizvedenih besedil. Sandy Flitterman-Lewis rekonceptualizira odnos med gledalcem in besedilom v luči sodobne teorije psihoanalize. Kot izhodiščno točko navaja analogijo med sanjami in gledanjem filma. Razloži načela psihoanalitične kritike, kot so se razvila v proučevanju filma, glavne poteze, ki v tem pogledu ločijo televizijo od filma, in načine modifikacije psihoanalitične teorije, ko gre za televizijo. V eseju o feministični kritiki in televiziji E. Ann Kaplan vključuje tako načine predstavitve žensk na televiziji kot tudi usmeritev medija k ženskam kot televizijskim gledalkam. John Fiske razlaga televizijsko analizo, ki izhaja iz britanskih kulturnih študij.

V eseju o postmodernizmu se Jim Collins sprašuje, ali bi lahko ta izraz uporabili tudi za nekatere posebne poteze televizije. »Postmoderno« televizijo ponazarja s primerom televizijske nadaljevanke Twin

Peaks. Po mnenju Jamesa Haya mora bralec spoznati ne samo povezave, ampak tudi razlike med pristopi. Razloži, kako vsak izmed pristopov konstituira televizijo kot objekt proučevanja na poseben način.

Eseji niso razporejeni po vrstnem redu glede na njim pripisani pomen in tudi ne v prepričanju, da sklepna poglavja zagotavljajo končne odgovore na v prejšnjih poglavjih nerešene probleme. Tako je glavni namen sklepnih prispevkov pravzaprav odpreti nova vprašanja o televiziji in načinih, kako bi jo lahko proučevali. Na koncu vsakega poglavja so navedeni predlogi za nadaljnje branje. Posebej dragocenih je 19 strani izbrane bibliografije televizijske kritike, ki je na koncu knjige. Zapisala jo je Diane Negra, obsega pa članke, knjige in zbornike.

Avtorji knjige uporabljajo predvsem primere z ameriške televizije, kar seveda ne

pomeni, da je delo za neameriške bralce nezanimivo. Potreba po sistematičnem proučevanju televizije v mnogoterosti njenih vsebin, razmerij in pomenov si vztrajno utira pot tudi na slovenskih tleh. Kritično raziskovanje televizijskega medija v Sloveniji je do zdaj sicer popisalo nekaj listov, (pre)veliko jih ostaja praznih. Tako je vrednost predstavljene knjige za slovenskega medijskega strokovnjaka predvsem dvojna. Kot vsako strokovno delo je informativna; obvešča o novih pogledih in spoznanjih na obravnavanem področju. Obenem pa ves čas branja – čeprav nekje iz ozadja, a zato nič manj učinkovito – deluje njena opozorilna funkcija; sporočilo je tole: tempo sprememb v medijski raziskavi in kritiki ne dovoljuje počitka, to dokazujejo tudi številna neodgovorjena vprašanja v petih letih temeljito revidiranega dela.

Melita Poler

BOJKO BUČAR

Mednarodni regionalizem – mednarodno večstransko sodelovanje evropskih regij

Ljubljana, Fakulteta za družbene vede (Znanstvena knjižnica št. 5), 263 str.

Premislek mednarodne stvarnosti slovenskega avtorja si le redko utre pot do knjižnega zapisa. V tem kontekstu je samostojen knjižni prvenec doc. dr. Bojka Bučarja Mednarodni regionalizem – mednarodno večstransko regionalno sodelovanje evropskih regij v izdaji Znanstvene knjižnice FDV spodbudna napoved pozitivnih premikov. Ne zaradi redkosti usmerjanja pozornosti bralstva v mednarodne vode, prav tako ne le zaradi izbire predmeta, ki mu avtor namenja pozornost znanstvene obdelave, ampak zaradi tehtnega, celovitega, sistematičnega, dialogu in nadaljnjemu razmisleku odprtega avtorjevega pristopa, ki ga uspešno dopolnjuje rigorozno razločujoča slovenska terminologija.

Avtor uvodoma zastavi problem dopolnitve zgodovine evropske demokracije in človekovih pravic. Uveljavitvi posameznika in njemu prikladnega političnega in pravnega sistema tako nujno sledi uveljavljanje skupin, raznovrstnih manjšin ter njihovih pravic in dolžnosti. Vzporednost uveljavljanja tega izročila je v Evropi zahtevala ponoven razmislek o centraliziranih nacionalnih državah in ponovno uveljavitev regij, regionalnega samoupravljanja in regionalne identitete. Zahteve regij po večji avtonomiji in pooblastilih, ki so operte na kulturne, zgodovinske in politične razloge, sprožajo »drugi

dekolonizacijski val« (str. 18); tj. proces, v katerem se skušajo regije otresti »imperializma« sodobnih držav.

Mednarodni regionalizem je skozi avtorjevo interpretacijo časovno in prostorsko zamejen v konceptih mednarodnega in regionalnega. Tako lahko regionalno in subregionalno vstopa v razmerje do univerzalne in globalne mednarodne skupnosti, razumljene izvirno kot meddržavne skupnosti. Na ta najsplošnejši v državne meje vpet okvir je mogoče navezati različne opredelitve samega pojma regije, ki jih najverjetneje tudi eklektična pota definiranja ne morejo izpeljati do konca, dovoljujejo pa določitev njene fizične osnove – ozemlja in funkcionalne vsebine – družbenih odnosov.

K regionalizmu vodijo tako procesi notranjega razvoja v posameznih evropskih državah kot vse prisotnejša demokratizacija odnosov v mednarodni skupnosti. Države, predvsem evropske, so zaradi kompleksnosti in učinkovitosti lastnega sistema prisiljene k prenosu pristojnosti na regionalne ravni, k procesu torej, ki poteka vzporedno (in dopolnjujoče) s prenosom pristojnosti na meddržavno ali nadnacionalno raven. Uveljavljanje zahtev po regionalni avtonomiji je tako treba razumeti v tem okviru. Kljub temu suverenost še vedno ostaja izvirno državi.

Avtor pojmuje čezmejne regije, tj. regije, ki ozemeljsko in z vzpostavljenimi družbenimi odnosi preraščajo državne meje, kot pogoj in rezultat čezmejnega sodelovanja. Takšno pojmovanje omogoča empirično proučevanje posameznih čezmejnih regij, kjer v vsakem primeru prevladujejo določene funkcionalne posebnosti. Funkcionalno povezovanje prinaša zahtevo po vsaj minimalni institucionalizaciji, ta pa povzroča praktične in teoretične probleme, saj izpostavlja potrebo po pogodbenem sodelovanju in na zadostni avtonomiji regionalnih in lokalnih oblasti utemeljen pogodbeni politični prostor (str. 50). Zahtevi lahko zadosti jo mednarodne javnopravne pogodbe med državami (če ni samostojnih regij, kot npr.

v Franciji), zasebnopravno čezmejno regionalno povezovanje, pa tudi (*sui generis*) obmejno in čezmejno sodelovanje regionalnih oblasti, ki je nastalo na podlagi (funkcionalnega) subnacionalnega regionalizma.

Subnacionalne regije so izhodišče mednarodnega večstranskega sodelovanja evropskih regij. Od ustavnopravne ali upravno pravne razdelitve posamezne države, ki ne ustreza vedno vsebinski opredelitvi regije, pa je v končni posledici odvisno njihovo institucionaliziranje, ker le-to omogoča lastno predstavljanje in delovanje.

Zagovorniki regionalizma so postopoma pridobivali vpliv v Evropskih skupnostih, saj je potreba po usklajenem razvoju zahtevala regionalno politiko, ki temelji na ciljno naravnani regionalizaciji in na sodelovanju regionalnih in lokalnih enot v njej. Za boljše sodelovanje s Komisijo ES je bila ustanovljena Skupščina evropskih regij (AER). Prav tako je prišlo do vključitve načela subsidiarnosti (izvorno krščanskega poskusa zaščite civilne družbe pred totalitarno državo) v Maastrichtski sporazum (čl. 3), kjer je izpeljan v pomenu prenosa le tistih zadev na višjo raven, ki so na nižji nezadostno urejene (str. 76).

V Svetu Evrope (SE) se je oblikovala Stalna konferenca lokalnih in regionalnih oblasti (CLRAE), formalnopravno strokovna komisija ministrskega odbora (MO), ki pa je prerasla svoj okvir v telo SE »*sui generis*«. Postopno pridobivanje dejanskih »pristojnosti« in prizadevanje za njihovo formalizacijo naj bi pripeljalo do preimenovanja CLRAE v Evropsko skupščino lokalne in regionalne samouprave (EAS). Omeniti je treba tudi uvedbi regionalizma in regionalizaciji naklonjeno delovanje MO in Parlamentarnega zbora, v okviru katerega deluje med drugim tudi komisija za urejanje prostora in lokalne oblasti.

Posebno poglavje so evropske regionalne konvencije v okviru SE, zlasti Evropska listina o lokalni samoupravi (ETS 122) in Evropska okvirna konvencija o čezmejnem sodelovanju ozemeljskih skupnosti ali oblasti (ETS 106). Razumeti je treba, da konvencije niso instrument SE, prav tako kot odobritev in odprtje za podpis MO ni dejanje SE. Žive torej svoje življenje v skladu z mednarodnim pravom, ki zahteva podpis in ratifikacijo za prostovoljen pristop države. Tako je v obeh regionalnih konvencijah

mного t. i. »escape clauses«, ob ratifikacijah so podane interpretativne deklaracije in ozemeljske klavzule (pridržki), njihova pogodbeno določila pa omogočajo pogodbenim strankam določitev regionalnih in lokalnih enot, na katere se bosta konvenciji nanašali. Evropski okvirni konvenciji so dodani tudi vzorčni sporazumi, ki imajo naravo t. i. mehkega prava (soft law).

Avtorjeva obravnava čezmejnega sodelovanja, ki v primerjavi z mednarodnim sodelovanjem zajema sodelovanje v obmejnem prostoru dveh ali več držav, je preobsežna za podrobnejšo predstavitev, zato se moramo omejiti le na faktografsko naštevanje najpomembnejšega. Značilne medvladne oblike čezmejnega sodelovanja tako potekajo na področju nordijskih držav na podlagi sporazuma o čezmejnem sodelovanju lokalnih oblasti iz leta 1977 ter na področju Beneluxa, kjer je podlaga Beneluška konvencija o čezmejnem sodelovanju ozemeljskih skupnosti ali oblasti (1986) kot prva implementacija evropske okvirne konvencije. Temu je treba prišteti Nizozemsko-nemško komisijo za regionalno načrtovanje (1976), Nemško-belgijsko komisijo za urejanje prostora (1971), Evropsko razvojno os na tromeji Francije, Belgije in Luksemburga (1985), Komisijo Saar-Lor-Lux (1970), Nemško-švicarsko komisijo za regionalno sodelovanje (1973), Francosko-ženevsko posvetovalno komisijo (1973) in Regio na tromeji Švice, Nemčije in Francije (1975).

Med oblikami samostojno nastalega (brez budnega očesa države) medregionalnega sodelovanja je treba omeniti Delovno skupnost (osrednjih) alpskih dežel – Arge Alp (1972), Delovno skupnost Alpe-Jadran (1978), Delovno skupnost zahodnih Alp – COTRAO (1982), Delovno skupnost Jure (1985), Delovno skupnost Pirenejev (1983), Delovno skupnost za južni in srednji Jadran (1990) in Delovno skupnost podonavskih dežel (1990). Črta ločnica do medkrajevnega sodelovanja je težko zarisljiva, o čemer priča sodelovanje v okviru Euregio (meddržavno, regionalno in lokalno sodelovanje).

Nastanek mednarodnega regionalnega sodelovanja je funkcionalno določljiv. O tem govorijo regionalna interesna združenja; npr. Združenje evropskih obmejnih regij AGEF (1971), Konferenca obrobni obmorskih regij CRPM (1973), Delovna skupnost izročilno industrijskih regij RETI

(1984), Zveza regij evropskih glavnih mest URCCE (1965), Medregionalna komisija za promet v sredozemskem bazenu CITRAME (1985) in Evropska delovna skupnost za razvoj podeželja in obnovo vasi EALD (1988). Še širše izpostavlja ta funkcionalni vidik neuspeh poskus ustanovitve mednarodnega regionalnega splošnega združenja in iz njega poganjajoča institucionalizacija v okviru Sveta evropskih regij CER, ki se je preimenoval v AER (1987), in Evropskega centra za regionalni razvoj CEDRE (1985).

Nazadnje, kot sklepno ugotovitev premisleka evropskega regionalizma avtor obravnava vlogo subnacionalnih ozemeljskih enot v mednarodnih odnosih. Priznava jim lastnosti subjektov mednarodnih odnosov s težnjo preraščanja v subjekte mednarodnega prava, pri tem pa se naslanja na prakso predstavljanja posameznih regij v mednarodni skupnosti in njihovo omejeno pristojnost sklepanja mednarodnih pogodb.

Že ta skop prikaz dovolj zgovorno priča o tem, da knjiga dr. Bojka Bučarja ni samo vredna pozornosti in bralčeve lastne presoje, ampak da za sabo potegne nadaljnji študij regionalizma in regionalizacije v mednarodni in znotrajdržavni stvarnosti.

Milan Brglez

RICHARD W. WILSON

Compliance Ideologies: Rethinking Political Culture

(Cambridge, England: Cambridge University Press, 1992, str. 223)

Če se o politični kulturi že razmišlja, se o njej pogosto razmišlja z vidika »izumiranja«, hkrati z nekaterimi tradicionalnimi vrlinami. Tudi Wilson tako priznava upadanje, pojemanje tega pristopa od časov njegovega vrhunca v šestdesetih letih. Prav zato pa je knjiga *Compliance Ideologies* njegov poskus

oživitve tega pristopa. Kljub nekaterim nepotrebnim ovinkom so tako njegova razmišljanja dolgoročno pravilno usmerjena.

V središču njegove konceptualizacije politične kulture je razlika med »pozicijskimi« in »pogodbenimi« ideologijami. Čeprav sta obe vrsti ideologij racionalizacija družbenega nadzora, pa je prva bližja skupnostni (Gemeinschaft), druga pa družbeni (Gesellschaft) usmeritvi. Prva poudarja kolektivne, druga pa individualistične norme privolitve (sporazuma). Sama po sebi ta razlika ni posebej nova. Označevanje ameriške politične kulture z individualistično usmeritvijo ali pa japonske politične kulture s kolektivistično nagnjenostjo zato ni kakšno večje presenečenje.

Avtorju zato uspe več izveči iz njegove predstavitve pozicijsko-pogodbenega razlikovanja kot sredstva za razumevanje ideološkega preobrata h gospodarskim rezultatom. Politična kultura po njegovem mnenju ni nekakšno uspešno ali zagotovljeno zlitje, ki vključuje vse vrste societalnih vrednot, norm, prepričanj itd. Pač pa je osredotočena na vprašanja gospodarske uspešnosti in družbene poštenosti (pravičnosti). Pozicijske in pogodbene ideologije so tako način stabiliziranja, uravnoteženja teh rezultatov. V tem smislu ideologije zmanjšujejo transakcijske stroške. Iz istih razlogov zato tudi spominjajo na Downsov pogled na ideologijo kot shemo, ki zagotavlja poenostavljeni spoznavni pregled drugače zapletene (nepregledne) politične stvarnosti.

Wilson okrepi svoje trditve (argumente) s povezovanjem teh kulturnih pojmovanj z institucijami. Pozicijske in pogodbene norme niso od temeljev ločena družbena dejstva in še manj značilnosti atomizirane socialne psihologije. Pač pa so lastnosti, ki oblikujejo in so oblikovane z organizacijskimi sredstvi (posredniki), kot so korporacijske birokracije in politične stranke. Svojo analizo tekmujočih ideologij razvija avtor z njihovim povezovanjem z institucionaliziranimi alternativami za razsodbo lastninskih odnosov. Ideologije so tako povezane z gospodarskimi problemi (vprašanji), ki jih ni mogoče rešiti zgolj z dejstvi in z institucijami (zasebnimi ali javnimi), ki imajo konkurenčne interese pri ureditvi lastnine kot mehanizma oblasti (moči).

Vse to ima svoj smisel (korist). Mogoče je sicer ugovarjati avtorju, da mu ni uspelo

proučiti in upoštevati religioznih spremenjivk ali pa tematskih sklopov, povezanih z demokratično kulturo (npr. strpnostjo), vendar mu je treba hkrati čestitati za njegova prizadevanja opisati politično kulturo kot nekaj bolj konkretnega od mešanice svobodno lebdečih stališč (mnenj). Manj opazen, vendar domiseln je njegov prispevek k pojasnitvi, da komunitarne in individualistične usmeritve, čeprav se v veliki meri nanašajo na gospodarske pridobitve in izgube, pa jih ne smemo zožiti na konflikte pri razdelitvi materialnih nagrad (plačil). Komunitarno-individualistično razlikovanje je konceptualno in do neke mere tudi empirično ločeno od proizvodnodistribucijske ceptive.

Rudimentarna, kot bi se lahko zdelo, pa ta komunitarnoindividualistična razlika daje Wilsonu moč, da se spoprime z začetnimi (še nerazvitimi) delitvami, ki se pojavljajo v poznokapitalističnih družbah in celo v postkomunističnih in postavtoritarnih okoljih. V nekaterih državah in vsaj za nekatere družbene sloje so razredni konflikti manj pomembni, kot so bili nekoč, demokratizacija pa je začela pomeniti ne samo politično svobodo in malenkost družbene enakosti, ampak tudi demokratizacijo vsakdanjega življenja, tj. prenovitev sprejetih hierarhij, kot so tiste v družini in na delovnem mestu. Tukaj je Wilson na obetajoči poti, ki so jo že začrtali Inglehart, Flanagan, Dalton in drugi v svojih študijah vrednostnih sprememb in izzivov avtoriteti (oblasti) v industrijskih družbah.

Po drugi strani pa lahko rečemo, da se veliki deli knjige nevarno približujejo praznim in nepopolnim posplošitvam. Problem je, da so pomešane z avtorjevo pregledno razvrstitvijo družbenih sprememb v »arhaično«, »tradicionalno«, »moderno« in »pojavljajočo se« fazo. Izpraznjene abstrakcije so preštevilne. Naslednji odlomek spominja na strukturalno-funkcionalno pisarijo v blagi obliki: »Pojav posameznikov, ki reagirajo na neravnotežje z opredelitvijo novih načel organizacije, je latenten v vsaki družbeni ureditvi. Ali bo razmišljanje takšnih posameznikov postalo pomembno v nenadnem, karizmatičnem izbruhu ali pa se bo pojavilo počasi, skozi dolgo obdobje, je odvisno v veliki meri od neprizanesljivosti objektivnih pogojev, ki spodbujajo spremembe v privolitvenih (popustljivih) ideologijah.« In

tako naprej. Splošna, obrabljena frazeologija, hkrati z uporabo izrazov, kot so seveda, vsekakor, naravno, so mrtvi rokavi, zaradi katerih se zdi knjiga daljša, kot v resnici je.

Kljub razvlečenosti pa tovrstna mašila niso tako resen problem, kot je pečat zanikrnosti, ki ga najdemo v knjigi z očitnimi težnjami po analitični strogosti. Na str. 108 je tako grafikon, ki naj bi ponazarjal kombinacijo pozicijskih in pogodbenih meril, značilnih za »tradicionalne privolitvene ideologije«. Vendar pa je najbrž v nasprotju z diagramom, ki v grafični obliki prikazuje privolitvene ideologije na predhodnih straneh. Takšne napake niso samo begajoče, tamveč tudi zmanjšujejo verodostojnost knjige. Skupaj z občasnim splošnim, abstraktnim teoretiziranjem dajejo vtis brezciljne metodološke iznajdljivosti, tako da knjiga tu in tam zapade v opominjajočo retoriko, ki ne more nadomestiti znanstvene analize.

Knjiga *Compliance Ideologies* je tako hkrati oboje, preseganje (in napredek) in simptom problemov, ki prizadevajo delo v politični kulturi. Po svoji resnosti postavljanja ciljev knjiga zagotovo presega številne tržne raziskave, ki jih je omogočila razširitev anketne tehnologije. Wilson je tudi domiseln in premišljen v svojem sistematičnem raziskovanju vloge čustev (in zmožnosti živeti se v čustva drugega) v procesu konsolidacije in spreminjanja ideologij. Vendar pa je ta prispevek zatemnjen s kratkimi ovinki med skiciranjem in uresničitvijo programa raziskovanja. Obeti politične kulture tako zaostajajo zaradi nekaterih tehtnih razlogov, eden od njih je prav neskladje med zmožnostjo raziskovalcev za proizvajanje množice podatkov in njihovo pogosto nesposobnostjo omejitve tega gradiva na razumno mero ali pa dokazovanja njihovega vpliva na politično vedenje in politike. Zavedajoč se teh pomanjkljivosti, Wilson zapada v drugo skrajnost (nevarnost) teoretične preobremenitve brez ustreznih načinov prepoznavanja nejasnih, toda preverljivih idej.

Marjan Brezovšek

Umetnost egoizma

(Kako živeti srečno, ne da bi se ozirali na mnenje drugih) DZS, Ljubljana 1993, str. 184

Vseskozi so nas učili, da je egoizem slab, beseda egoist je postala skoraj psovka. Zdaj pa beremo knjigo, ki naj bi nam pomagala, da postanemo pravi mojstri egoizma. Prva stvar, na katero pomislimo v teh časih, je, da je to pač še ena knjiga, ki časti brezobziren boj, kjer se prav nič ne ozira na sočloveka, kjer je pomemben samo uspeh. Torej spet nekaj za nadebudne uspešneže. Pa se izkaže, da ne gre za to. Knjiga je namenjena vsakemu izmed nas in nas skuša spodbuditi, da življenje vzamemo v svoje roke. Izhaja iz neolepšane stvarnosti in nam skuša pomagati, da bi spregledali vse pasti, ki nam onemogočajo, da bi živeli tako, kot si želimo. S tem da se zavzema za avtonomijo posameznika, še ne povečuje gole koristoljubnosti. Nasprotno, kaže, kako ravno največji koristoljubneži manipulirajo z nami, če se jim seveda pustimo.

Josef Kirschner nam skuša s svojo knjigo Umetnost egoizma (prevod Blaž Mesec) pomagati, da se postavimo na lastne noge in si zgradimo obrambo, ki bo varovala naše cilje in interese. Kot pravi avtor v uvodu, umetnosti egoizma ne poučujejo na nobeni šoli in univerzi. Razlog je v tem, da se s tistimi, ki ne vejo, kaj hočejo doseči v življenju, veliko lažje manipulira kot pa z neodvisnimi ljudmi. Drugi nam venomer dajejo navodila, kako naj se čim bolj vključimo v družbo in se ji prilagodimo. Predpostavljajo, da smo se pripravljene odpovedati sebi in da bomo pustili drugim, da se nas polastijo. V knjigi Kirschner razpravlja o tem, kako se temu izognemo, kadar nam to ne koristi. Opisuje metode, s katerimi se osvobodimo odvisnosti, in svetuje, kako v čim večji meri uresničiti samega sebe. Umetnost egoizma se ne opira na kaka teoretična ali znanstvena spoznanja, temveč na izkušnje, ki si jih lahko vsak sam nabere v življenju. Pomembno je, da te izkušnje izkoristi in v skladu z njimi oblikuje nadaljnje življenje. Namen knjige je spodbujati bralca k delovanju, k spreminjanju

nju njegovega življenja tako, kot si to sam želi, ne da bi se ob tem vseskozi spraševal, kako bo to všeč drugim.

Knjiga je razdeljena na devet delov. V prvem delu nas sooči z dvema možnostma, kako najti osebno srečo. Ena možnost je, da živimo v zavetju družbe in se ji prilagajamo, tudi za ceno visoke stopnje odvisnosti. Druga možnost je, da živimo tako, kot bi radi in prevzamemo za to polno odgovornost. Vsak se mora sam odločiti, katero možnost si bo izbral. Pri tem, da bi sami odločali o svoji sreči, nas na eni strani ovirajo soljudje, ki se nas skušajo polastiti, na drugi pa so odpori v nas samih. Naša prva naloga je, da se začnemo ukvarjati s temi odpori in ne čakamo na čudeže, ki naj bi jih naredili drugi. Naj kot primer omenimo dva taka odpora: »Odgovornost zase prelagamo na druge, namesto da bi jo prevzeli sami« (str. 22) in »Ne znamo početi pomembnih reči in se odpovedati nepomembnim« (str. 29). Ko smo se enkrat odločili, da vzamemo življenje v svoje roke, se ne moremo več izgovarjati na druge, če nam kaj ne gre tako, kot bi radi. V nadaljevanju je govor o uresničevanju želja, kjer igra pomembno vlogo domišljija, ki ji moramo pustiti prosto pot, ne pa jo zatreti. Prav tako je pomembna vodilna misel, ki nam bo pomagala obvladovati velike in majhne življenjske težave.

Poučno je poglavje, kjer avtor govori o uspešnosti in storilnostnem pritisku. Vsi si želimo, da bi bili cenjeni in uspešni, pri tem pa pozabljamo, kakšna je včasih cena za to. Neprestano tekmovanje nas potiska v nekakšen storilnostni vrtiljak, kjer je glavno vodilo ugled. Če želimo izstopiti s tega vrtiljaka in uživati sadove svojih dejanj, se moramo vprašati, kakšno korist imamo v resnici od vsega tega. Kirschner navede nekaj primerov – kratkih zgodbic, da bi nas spodbudil, da si vprašanje postavimo tudi sami.

Pomembno vlogo pri obvladovanju umetnosti egoizma igra obramba svojega področja. Z metodami in sugestijami, kako si izboriti svoj življenjski prostor, se seznanimo v 6. poglavju. Knjiga se konča s temami, ki jih pogosto srečamo med nasveti za modro življenje, na primer »delajmo z veseljem«, »ne borimo se proti naravnemu toku stvari, ampak ga izkoristimo«, »nihče nas ne more obvarovati pred življenjskimi izkušnjami«, če naštejemo le nekatere. Vse te stare

modrosti pa so predstavljene v luči egoizma, ki tak, kot je predstavljen v knjigi, izgublja svoj negativni prizvok. Kot pravi avtor na koncu: »Čudno je, da je tako široko razširjen predsodek, da človek, ki se bolj briga zase kot za druge, ne more biti dober družinski oče, dobra gospodinja ali dober sodelavec. . . . Tisti, ki živi, zavedajoč se samega sebe, in se srečno uresničuje, bolje razume samega sebe, s tem pa tudi soljudi. Kdor zna zadovoljivo izpolnjevati svoje želje, ne obremenjuje svojega okolja z nadomestnimi zadovoljitvami« (str. 183).

Knjiga, ki jo odpremo že zaradi provokativnega naslova, izhaja iz avtorjevih osebnih izkušenj in zgodbic, ki jih piše vsakdanje življenje. Teoretične osmiselitve v njej ne bomo

našli, saj to tudi ni njen namen. Opisani primeri so le spodbuda, da začnemo sami delovati in si izberemo tisto, kar nam najbolj ustreza. Kirschner je primere črpal iz okolja, v katerem živi, torej iz Nemčije. Človek pri tem dobi občutek, da je tam zelo veliko mož, ki se ženejo za uspehom predvsem zato, da bi zadovoljili svoje častihlepne žene. Ženske pa so po načelih egoizma seveda same krive, če so sprejele tradicionalno vlogo in s tem odvisnost od svojega moža, pa so zato nesrečne. Če je res tako enostavno, je druga zgodba, pa čeprav velja rek: »Vsak je svoje sreče kovač.«

Olga Markič

bibliografija knjig – novosti

Iz dokumentacije Osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja

0 ZNANOST. KULTURA. DOKUMENTACIJA. KNJIŽNIČARSTVO. ČASNIKI. NOVINARSTVO

RODIN Davor: Slike – slova – slike : prolegomena za informacijsku preobrazbo obrazovnog sustava / Davor Rodin. – Zagreb : Školske novine, 1990

17790

I FILOZOFIJA. PSIHOLOGIJA

ARISTOTELES O duši / Aristotel. – Ljubljana : Slovenska matica, 1993. – (Filozofska knjižnica)

U III 1421 – 37 a

DOLAR Mladen: Samozavedanje : Heglova Fenomenologija duha II / Mladen Dolar. – Ljubljana : Društvo za teoretsko psihoanalizo, 1992. – (Zbirka Analecta)

17799

FEATHERSTONE Mike: Consumer culture and postmodernism / Mike Featherstone. – London [etc.] : Sage, 1991. – (Theory, culture & society)

II 17108

GARIN Eugenio: Spisi o humanizmu in renesansi / Eugenio Garin. – Ljubljana : ŠKUC : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1993. – (Studia humanitatis)

17786 a, b

GENIUS and Eminence / edited by Robert S. Albert. – Oxford [etc.] : Pergamon Press, 1983. – (International series in experimental social psychology)

II 17099 – 5

HEIDEGGER Martin: Kantova teza o biti / Martin Heidegger. – Maribor : Obzorja, 1993. – (Znamenja)

I 2523 – 116

HOLUB Renate: Antonio Gramsci : beyond marxism and postmodernism / Renate Holub. – London ; New York : Routledge, 1992. – (Critics of the twentieth century)

II 17092

KOMEL Dean: Fenomenologija in vprašanje biti : skrivnost skriva skrivnost / Dean Komel. – Maribor : Obzorja, 1993. – (Znamenja)

I 2523 – 117

LUKAS Elisabeth: Družina in smisel / Elisabeth Lukas. – Celje : Mohorjeva družba, 1993. – (Družinska knjižnica)

17644 – 27

MUSEK Janek: Osebnost in vrednote / Janek Musek. – Ljubljana : Educy, 1993

III 3693

MUSEK Janek: Osebnost pod drobnogledom / Janek Musek. – Maribor : Obzorja, 1993

II 17090

ROSEN Stanley: The ancients and the moderns : rethinking modernity / Stanley Rosen. – New Haven ; London : Yale University Press, 1989

II 17115

TRSTENJAK Anton: Človek v ravnotežju : nauk o značaju za vsakogar / Anton Trstenjak. – Celje : Mohorjeva družba, 1992. – (Družinska knjižnica)

17644 – 26 a

TRSTENJAK Anton: Človek v stiski : prispevki k psihologiji osebnega svetovanja / Anton Trstenjak. – Celje : Mohorjeva družba, 1992. – (Družinska knjižnica)

17644 – 26 a

VESEY Godfrey: Collins dictionary of philosophy / G. Vessey and P. Foulkes. – London [etc.] : Collins, 1990

Č 17796

WEININGER Otto: Spol in značaj : načelna preiskava / Otto Weininger. – Ljubljana : Društvo za teoretsko psihoanalizo, 1993. – (Analecta)

17789

WEISBERG Robert: Creativity : genius and other myths / Robert Weisberg. – New York : W. H. Freeman and Company, 1986. – (A series of books in psychology)

II 17113

WELSCH Wolfgang: Unsere postmoderne Moderne / Wolfgang Welsch. – Weinheim : VCH, 1991. – (Acta humaniora)

III 3697

ŽENSKA seksualnost : Freud & Lacan / [uredila Eva D. Bahovec. – Ljubljana : Društvo za teoretsko psihoanalizo, 1991. – (Problemi. 1991)

17802

2 VERSTVO. TEOLOGIJA

GRŠKI očetje o molitvi : Origen, Sv. Gregorij iz Nise, Evagrij Pontski, Sv. Maksim Spoznavalec / [izbor in komentar] Gorazd Kocijančič. – Celje : Mohorjeva družba, 1993. – (Zbirka Cerkevni očetje. Grški očetje)

14419 – 5

3 DRUŽBENE VODE – SPLOŠNO.

THE BALCKWELL dictionary of twentieth-century social thought / editors William Outhwaite, Tom Bottomore. – Oxford [etc.] : Blackwell Reference, 1993

Č III 3692

KOVAČIČ-Persin, Peter: Zaveza slovenstvu / Peter Kovačič-Persin. – Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1993. – (Zbirka Forum. 1993)

17666 – 1/93

MINNICH Robert G.: Socialni antropolog o Slovencih : zbornik socialnoantropoloških besedil / Robert G. Minnich. – Ljubljana : Slovenski raziskovalni inštitut – SLORI : Amalietti, 1993. – (Slovenci v Italiji)

17804

STATISTIČNI terminološki slovar / [avtorji Blaženka

- Košmelj ... et al.]. – Ljubljana : Statistično društvo Slovenije : Društvo matematikov, fizikov in astronomov Slovenije, 1993. – (Učbeniki in priročniki)
- Č III 3688 a
- 303/314 METODOLOGIJA. STATISTIKA. DEMOGRAFIJA
- AGRESTI Alan: *Categorical data analysis* / Alan Agresti. – New York [etc.] : John Wiley & Sons, 1990. – (Wiley series in probability and mathematical statistics. Applied probability and statistics)
- U III 3701
- DILLON William R.: *Multivariate analysis : methods and applications* / William R. Dillon, Matthew Goldstein. – New York [etc.] : John Wiley & Sons, 1984. – (Wiley series in probability and mathematical statistics. Applied probability and statistics)
- U III 3696
- INTERNATIONAL Conference on Methodology and Statistics (1992 ; Bled)
- Developments in statistics and methodology : proceedings of the International Conference on Methodology and Statistics, Bled, Slovenia, September 24–26, 1992 / edited by Anuška Ferligoj and Anton Kramberger. – Ljubljana : Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana, 1993. – (Metodološki zvezki)
- U 17207 – 9 a-c, d
- JOBSON J. D.: *Applied multivariate data analysis. Categorical and multivariate methods* / J. D. Jobson. – New York [etc.] : Springer-Verlag, 1992. – (Springer texts in statistics)
- III 3687
- VOGT W. Paul: *Dictionary of statistics and methodology : a nontechnical guide for the social sciences* / W. Paul Vogt. – London [etc.] : Sage, 1993
- II 17129
- 316 SOCIOLOGIJA. POSEBNE SOCIOLOGIJE. PREDMET. SMERI.
- COHEN Stanley: *Escape attempts : the theory and practice of resistance to everyday life* / Stanley Cohen and Laurie Taylor. – London ; New York : Routledge, 1992
- II 17122
- DURKHEIM Emile: *Samomor ; Prepoved in cesta in njeni izviri* / Emile Durkheim. – Ljubljana : Škuc : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1992. – (Studia Humanitatis. Letn. 6)
- I 17801 a, b
- EVANS David T.: *Sexual citizenship : the material construction of sexualities* / David T. Evans. – London ; New York : Routledge, 1993
- II 17076
- FEIN Helen: *Genocide : a sociological perspective* / Helen Fein. – London [etc.] : Sage, 1993
- II 17131
- GLOBALIZATION and territorial identities / edited by Zdravko Mlinar. – Aldershot [etc.] : Avebury, 1992
- II 17081
- JARY David: *Collins dictionary of sociology* / David Jary and Julia Jary. – Glasgow : HarperCollins, 1991. – (Collins reference dictionaries)
- Č 17795
- JUŽNIČ Stane: *Identiteta* / Stane Južnič. – Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1993. – (Knjižna zbirka Teorija in praksa)
- U II 17077 a-c, d, e
- KNOWING women : feminism and knowledge / edited by Helen Crowley and Susan Himmelweit. – Cambridge : Polity Press, 1992. – (Issues in women's studies)
- II 17075 – I
- SIMMEL Georg: *Temeljna vprašanja sociologije. Individuum in družba* / Georg Simmel. – Ljubljana : Škuc : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1993. – (Studia Humanitatis. Letn. 7)
- U 17800 a, b
- 316.3/6 DRUŽBA. DRUŽBENA STRUKTURA. PROCESI. VEDENJE. SOCIALNA PSIHOLOGIJA
- BERNIK Ivan: *Dominacija in konsenz v socialistični družbi* / Ivan Bernik. – Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1992. – (Znanstvena knjižnica)
- U 17613 – 2 a-c, d
- 316.7 KULTURNI KONTEKST DRUŽBENEGA ŽIVLJENJA. SOCIOLOGIJA KOMUNIKACIJ
- GOODY Jack: *Med pisnim in ustnim : študije o pisnosti, družini, kulturi in državi* / Jack Goody. – Ljubljana : Škuc : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1993. – (Studia Humanitatis. Letn. 7)
- 17791
- LASH Scott
- Sociologija postmodernizma / Scott Lash. – Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1993. – (Zbirka Družboslovje. 1993)
- U 17620 – 4/93 a
- MACGUGAN Jim: *Cultural populism* / Jim McGuigan. – London ; New York : Routledge, 1992
- II 17103
- MEDIA in transition : an East-West dialogue / edited by Slavko Splichal, Ildiko Kovats. – Budapest ; Ljubljana : Hungarian Academy of Sciences – Eotvos Lorand University, Research Group for Communication Studies, 1993
- 17783 a
- MODERNITY and identity / edited by Scott Lash and Jonathan Friedman. – Oxford ; Cambridge : Blackwell, 1992
- II 17104
- MORLEY David: *Television, audiences and cultural studies* / David Morley. – London : Routledge, 1992
- II 17121
- SAID Edward W.: *Covering Islam : how the media and experts determine how we see the rest of the world* / Edward W. Said. – London [etc.] : Routledge & Kegan Paul, 1985
- II 17093

32 POLITIČNE VEDE. POL. ORGANIZACIJE.
NOTRANJA POLITIKA. STRANKE IN GIBANJA

ANDERSON Perry: Rodovniki absolutistične države / Perry Anderson. – Ljubljana : ŠKUC : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1992. – (Studia humanitatis. Letn. 5)

17793

BRUMEN Vinko: Argentinski spisi / Vinko Brumen. – V Ljubljani : Slovenska matica, 1992. – (Razprave in eseji)

II 7895 – 36

BUČAR France: Prehod čez rdeče morje / France Bučar. – Ljubljana : Mihelač, 1993

II 17089

CAPUDER Andrej: Mozaik svobode : [politika in kultura 1985–1992] / Andrej Capuder. – [Ljubljana] : Mihelač, 1992

II 17094

HOBBSAWM Eric John: Nations and nationalism since 1780 : programme, myth, reality / E. J. Hobsbawm. – Cambridge [etc.] : Cambridge University Press, 1991

II 17111

HOLMES Leslie: The end of communist power : anti-corruption campaigns and legitimization crisis / Leslie Holmes. – Oxford : Cambridge : Polity Press, 1993

II 17100

MULHALL Stephen: Liberals and communitarians / Stephen Mulhall and Adam Swift. – Oxford : Cambridge : Blackwell, 1992

II 17102

PANEBIANCO Angelo: Modelli di partito : Organizzazione e potere nei partiti politici / Angelo Panebianco. – Bologna : Il Mulino, 1989. – (Saggi)

II 6492 – 218

RUPEL Dimitrij: Odčarana Slovenija : [knjiga o slovenski pomladi in jeseni] / Dimitrij Rupel. – Ljubljana : Mihelač, 1993

II 17082

THE SELF and the political order / edited by Tracy B. Strong. – Oxford : Cambridge : Blackwell, 1992. – (Readings in social and political theory)

II 17098

SLOVENCI in prihodnost : [razprave in eseji] / [urednik Niko Grafenauer]. – Ljubljana : Nova revija, 1993. – (Zbirka Paradigme)

II 17078

STERBA James P.: Justice : alternative political perspectives / James P. Sterba. – Belmont : Wadsworth Publishing Company, 1992

II 17096

327 MEDNARODNI ODNOSI. ZUNANJA POLITIKA

BUČAR Bojko: Mednarodni regionalizem – mednarodno večstransko sodelovanje evropskih regij / Bojko Bučar. – Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1993. – (Zbirka Znanstvena knjižnica)

U 17613 – 5 a-c, d

COMMUNICATING for peace : diplomacy and negotiation / edited by Felipe Korzeny, Stella Ting-Toomey

with Susan Douglas Ryan. – London : Sage, 1990. – (International and intercultural communication annual)

II 16051 – 14

FOREIGN policy analysis / edited by Richard L. Merritt. – Toronto : London : Lexington Books, 1975

II 14385 – 9

THE FUTURE role of the United Nations in an interdependent world / edited by John P. Renninger. – Dordrecht [etc.] : Martinus Nijhoff, 1989

III 3694

HANDBOOK on the peaceful settlement of disputes between states / Office of Legal Affairs, Codification Division. – New York : United Nations, 1992

II 17101

ROLE theory and foreign policy analysis / edited by Stephen G. Walker. – Durham : Duke University Press, 1987. – (Duke Press Policy Studies)

II 17088

33 GOSPODARSTVO. EKONOMSKA ZNANOST

GLOBALISATION of industrial activities : four case studies : auto parts, chemicals, construction and semiconductors. – Paris : OECD, 1992

II 17079

HYDE Albert C.: Government budgeting : theory, process, and politics / Albert C. Hyde. – Pacific Grove : Brooks/Cole Publishing Company, 1992. – (Brooks/Cole series in public administration)

II 17097

PASS Christopher: Collins dictionary of business / Christopher Pass, Bryan Lowes, Andrew Pendleton... [et al.]. – Glasgow : HarperCollins, 1991. – (Collins reference dictionaries)

Č 17794

PHILLIPS Paul: The rise and fall of the third way : Yugoslavia 1945–1991 / Paul Phillips and Bogomil Ferfila. – Halifax : Fernwood, 1992

U 17797 a-c, d

ZBAŠNIK Dušan: Mendarodne poslovne finance / Dušan Zbašnik. – Maribor : Ekonomsko-poslovna fakulteta, 1991

U II 17124 a

331 DELO. ZAPOSLOVANJE. SINDIKATI

THE FUTURE of labour movements / edited by Marino Regini. – London [etc.] : Sage, 1992. – (Sage studies in international sociology series)

II 14243 – 43

GENDER, work and medicine : women and the medical division of labour / edited by Elianne Riska and Katarina Weigar. – London : Sage, 1993. – (Sage studies in international sociology)

II 14243 – 44

ECONOMIC integration : OECD economies, dynamic Asian economies and Central and Eastern European countries. – Paris : Organisation for economic co-operation and development, 1993

II 17091

34/35 PRAVO. ZAKONODAJA. JAVNA UPRAVA. DRŽAVNA UPRAVA

BOBBITT Philip: Constitutional interpretation / Philip Bobbitt. – Oxford ; Cambridge : Blackwell, 1991

II 17087

KOCBEK Marijan: Zakon o lastninskem preoblikovanju podjetij / z uvodnimi pojasnili dr. Marijana Kocbeka in Bojana Pečenka. – Ljubljana : Uradni list Republike Slovenije, 1992

I 3111

SAJOVIC Bogomir: Temelji lastninskopravnih razmerij / z uvodnimi pojasnili Bogomirja Sajovca. – Ljubljana : Uradni list Republike Slovenije, 1993

I 3110

SLOVENIJA, Ustava (1991): Constitution of the Republic of Slovenia / [translated by Sherrill O'Connor-Šraj, Garry Moore. – Ljubljana : Uradni list Republike Slovenije, 1992

I 3117 a

SLOVENIJA, Ustava (1991): Verfassung der Republik Slowenien / [Übersetzung Tomaž Longyka. – Ljubljana : Uradni list Republike Slovenije, 1992

I 3118 a

SLOVENIJA, Zakoni: Predpisi o obrambi in zaščiti. – Ljubljana : Uradni list Republike Slovenije, 1992

I 3113 ODKLJ 93 – 109

SLOVENIJA, Zakoni: Predpisi o volitvah. – Ljubljana : Uradni list Republike Slovenije, 1992

I 3116

SLOVENIJA, Zakoni: Zakon o denacionalizaciji / z uvodnimi pojasnili Lojzeta Udeta in Vasilija Poliča. – Ljubljana : Uradni list Republike Slovenije, 1992

I 3112

SLOVENIJA, Zakoni: Zakon o gospodarskih družbah / z uvodnimi pojasnili Marijana Kocbeka in Kreša Puhariča. – Ljubljana : Uradni list Republike Slovenije, 1993

I 3114

SLOVENIJA, Zakoni: Zakon o vladi Republike Slovenije. Poslovnik vlade Republike Slovenije. – Ljubljana : Uradni list Republike Slovenije, 1993

I 3115

STATE restructuring and local power : a comparative perspective / edited by Chris Pickvance and Edmond Preteceille. – London ; New York : Pinter Publishers, 1991

II 17095

VODNIK po mojih pravicah : od temeljne človekove in državljanske pravice do pravice potrošnika / [zbrala in uredila] Marija Cigale. – Ljubljana : Mihelač, 1993

17784 a

GABRIEL, Richard A.: The culture of war : invention and early development / Richard A. Gabriel. – New York [etc.] : Greenwood Press, 1990. – (Contributions in military studies)

II 16272 – 96

LEGITIMACY and commitment in the military / edited by Thomas C. Wyatt and Reuven Gal. – New York [etc.] : Greenwood Press, 1990. – (Contributions in military studies)

II 16272 – 100

SIPRI yearbook 1993 : world armaments and disarmament. – Oxford : Oxford University Press, 1993. – (Sipri Yearbook)

II 15010 – 1993

37 VZGOJA. IZOBRAŽEVANJE. ŠOLSTVO. POUK

MEEHAN, Eugene J.: The thinking game : a guide to effective study / Eugene J. Meehan. – Chatham : Chatham House Publishers, 1988. – (Chatham house studies in political thinking)

II 17107 a-c, d

REYNOLDS Angus: Selecting and developing media for instruction / Angus Reynolds, Ronald H. Anderson. – New York : Van Nostrand Reinhold, 1992

II 17083

39 ETNOLOGIJA. ETNOGRAFIJA.

ANTROPOLOGIJA. ŽENSKO VPRAŠANJE

176:396

HETEROSEXUALITY : a feminism and psychology reader / edited by Sue Wilkinson and Celia Kitzinger. – London [etc.] : Sage, 1993

II 17126

5 NARAVOSLOVNE VEDE. EKOLOGIJA. MATEMATIKA

BARROW John D.: The anthropic cosmological principle / John D. Barrow and Frank J. Tipler. – Oxford ; New York : Oxford University Press, 1990

II 17118

CROSBY Alfred W.: Ecological imperialism : the biological expansion of Europe, 900–1900 / Alfred W. Crosby. – Cambridge [etc.] : Cambridge University Press, 1991. – (Studies in environment and history)

II 17105

HEILAND Stefan: Naturverständnis : Dimensionen des menschlichen Naturbezugs / Stefan Heiland. – Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992. – (WB-Forum)

17787 – 72

PAEHLKE Robert C.: Environmentalism and the future of progressive politics / Robert C. Paehlke. – New Haven ; London : Yale University Press, 1989

II 17114

WILSON Alexander: The culture of nature : North Ameri-

- can landscape from Disney to the Exxon Valdez / Alexander Wilson. – Cambridge : Oxford : Blackwell, 1992
II 17084
- 6 UPORABNE ZNANOSTI. TEHNIKA.
RAČUNALNIKI. INFORMACIJSKA TEHNOLOGIJA
- DAVIS Ernest: Representations of commonsense knowledge / Ernest Davis. – San Mateo : Morgan Kaufmann Publishers, 1990. – (The Morgan Kaufmann series in representation and reasoning)
II 17117
- KAPLAN Robert M.: Health and human behavior / Robert M. Kaplan, James F. Sallis, Thomas L. Patterson. – New York [etc.] : McGraw-Hill, 1993
III 3690
- ŠAFARIČ Branko: Priročnik za uporabo urejevalnikov besedil : Wordstar 5.0 & 5.5 & 6.0 / Branko Šafarič. – Ljubljana : [s.n.], 1990
IV 2953
- YORK Herbert F.: The advisors : Oppenheimer, teller, and the superbomb / Herbert F. York. – Freeman, 1989. – Stanford
II 17085
- 659 REKLAMA. INFORMACIJE. ODNOSI
Z JAVNOSTJO. MNOŽIČNO KOMUNICIRANJE.
INFORMATIKA.
- DUDEN Informatik : ein Sachlexikon für Studium und Praxis / hrsg. vom Lektorat des B.I.-Wissenschaftsverlags unter Leitung von Hermann Engesser. – Mannheim [etc.] : Dudenverlag, 1989
Č 17788
- GOLDMAN Robert: Reading ads socially / Robert Goldman. – London : New York : Routledge, 1992
II 17086
- 7 UMETNOST. ARHITEKTURA. FOTOGRAFIJA
- BARTHES Roland: Camera lucida : zapiski o fotografiji / Roland Barthes. – Ljubljana : ŠKUC : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1992. – (Studia humanitatis)
17785 a, b
- 8 JEZIKOSLOVJE. KNJIŽEVNOST
- GRADIŠNIK Janez: Naš jezik / Janez Gradišnik. – Trst : Založništvo tržaškega tiska, 1986. – (Slovenica)
17807
- ROGET'S 21st century thesaurus in dictionary form : the essential reference for home, school, or office / [ed. by] Barbara Ann Kipfer. – London : Robert Hale, 1993
Č III 3691
- VEYNE Paul: Rimska erotična elegija : ljubezen, poezija in zahod / Paul Veyne. – Ljubljana : Škuc : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1992. – (Zbirka Studia Humanitatis. Letn. 5)
17792
- WHITLAM John
Collins portuguese dictionary : english-portuguese = portuguese-english / John Whitlam, Vitoria Davies, Mike Harland. – Glasgow : HarperCollins, 1992
Č 17798
- ŽENSKA v grški drami / [prevedel Brane Senegačnik ... [et al.]. – Ljubljana : Študentska organizacija Univerze, 1993. – (Knjižna zbirka Krt)
U S 16384 – 87
- 9 DOMOZNANSTVO. ZEMLJEPIS. BIOGRAFIJE.
ZGODOVINA
- KALE Eduard: Temelji islamske i kineske kulture i politike / Eduard Kale. – Zagreb : Školske novine, 1991
II 17109
- THE WORLD factbook 1993-94 / Central intelligence agency. – Washington [et al.] : Brassey's 1993
IV 2947

**MLINAR, dr. Zdravko: Teritorialna dehierarhizacija v nastajajoči »novi Evropi«
Teorija in praksa, Ljubljana, 1993, Let. XXX, št. 11–12, str. 1086**

Teritorialne skupnosti vse bolj prepuščajo svoje funkcije fleksibilnim in deteritorializiranim (transnacionalnim) omrežjem, ki ne predstavljajo družbeno-prostorske celote. Zmanjšuje se dosedanja izključnost med teritorialnimi enotami, relativizira pomen njihove velikosti in hierarhičnega reda. Gre za preobrazbo od enotnosti, ki je (znotraj posameznih enot in med njimi) dosežena na podlagi dominacije (hierarhije), k enotnosti na podlagi sodelovanja in tekmovanja. Prihaja do sploščanja teritorialno-hierarhičnih struktur.

Po eni strani gre sicer za vse večje odmikanje pomembnih odločitev v oddaljena središča, po drugi strani pa za težnjo k zblizevanju vseh ravni odločanja v okviru splošne težnje k mikro-makro konvergenci.

Vrsta empiričnih raziskav kaže na krepitev neposrednih vezi med lokalnimi ali regionalnimi oblastmi in sedežem Evropske skupnosti v Bruslju. Namesto alternativnih vlog posameznih ravni prihaja do kontinuiranega sodelovanja pa tudi tekmovanja med njimi. V tekstu je še posebna pozornost posvečena soudeležbi večih ravni v oblasti in težnji k obhajanju (presko-ku) vmesnih ravni teritorialne organizacije. Pri tej zadnji pa je upoštevana tako politična kot tehnološka razsežnost.

UDC: 329.145:342.25

**MLINAR, dr. Zdravko: Territorial Dehierarchization in Emerging »New Europe.«
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Vol. XXX, No. 11–12, pg. 1086**

Territorial communities are more often turning over their functions to flexible and deteritorialised (trans-national) networks, which do not present a socially-spacial unity. The existing exclusion among territorial units is in decline, the importance (concept) of their size and hierarchic order is becoming relative. It is a transformation from unity, which is (inside individual units and among them) reached on the basis of domination (hierarchy), toward unity on the basis of cooperation and competition. A flattening of territorially-hierarchic structures occurs.

On the one hand, there is a tendency toward greater deviation of major decisions into remote centers, on the other, a tendency toward a drawing closer of all levels of decision-making in frame of a general tendency toward micro-macro convergence.

Numerous empirical researches point to a strengthening of direct links between local and regional authorities and the seat of the European Community in Bruxelles. Instead of alternative roles of individual levels, there appears a continuance of cooperation as well as competition among them. In this text, special attention is paid to the co-participation of numerous levels of authority and the tendency toward by-passing (jumping over) the intermediate levels of territorial organizations. Concerning this last, the political as well as the technological dimension is taken into consideration.

UDK 32:303.7

**FINK-HAFNER, dr. Danica: Agenda in reševanje družbenih problemov
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Let. XXX, št. 11–12, str. 1102**

Prispevek obravnava stične točke različnih teoretičnih izhodišč in konceptov relevantnih za proučevanje transformacije procesa oblikovanja politik v kontekstu demokratične tranzicije. Komplementarnost in sozvočnost teorij demokracije, teorije modernizacije, literature o demokratičnih tranzicijah, policy literature (zlasti tiste o oblikovanju dnevnega reda) je najti v pojmovanju kontekstualnih določnic demokracije (predpogoji demokracije), v pojmovanju vloge popularne participacije ter vprašanju oblikovanja institucij in procedur za sodelovanje prizadetih interesnih akterjev v oblikovanju politik.

UDC: 32:303.7

**FINK-HAFNER, dr. Danica: Agenda–Setting and Problem–Solving
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Vol. XXX, No. 11–12, pg. 1102**

The article presents some common points of different theories and concepts relevant for the study of the transforming policy-process in context of democratic transition. Complementary and similar points are found in the theory of democracy, the modernization theory, in literature on democratic transitions and in policy sciences – especially in research on agenda-setting. Three interferential elements are pointed out – contextual determinants of democracy (prerequisites for democracy), the role of popular participation, creating of institutions and procedures for participation of interest actors in policy-making.

UDK: 330.567.2-05-330.8

LAH, dr. Marko: Neoklasična in postkeynesijanska teorija vedenja potrošnika
Teorija in praksa, Ljubljana, 1993, Let. XXX, št. 11-12, str. 1121

Članek sprva problematizira neoklasično teorijo (vedenja) potrošnika, ki sloni na načelu indifferenice potrošnika. »Neoklasični potrošnik« je pripravljen substituirati in kompenzirati svoje potrebe in želje, kar implicira, da struktura njegovih potreb ni trdna. Temu nasprotno pa sodobna postkeynesijanska teorija izhaja iz relativne trdnosti potreb potrošnika, ki določa temeljne »grozde« potreb. Substitucijsko/kompenzacijsko načelo – tako pomembno pri določanju ravnotežja potrošnika v neoklasični teoriji – lahko deluje le znotraj grozdov, ne pa tudi med njimi. Določanje neoklasičnega ravnotežja potrošnika je pravzaprav nepotreben problem, pomembnejša je teorija izbire (znotraj grozdov potreb). V tem je postkeynesijanska ekonomska teorija tudi združljiva z marketinškimi pragmatičnimi pojasnjevanji vedenja potrošnika.

UDC: 330.567.2-05-330.8

LAH, dr. Marko: Neoclassical and Postkeynesian Theory of Consumer Behaviour
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Vol. XXX, No. 11-12, pg. 1121

The paper first discusses neoclassical theory of consumer behaviour, which is based on the principle of indifference. The "Neoclassical consumer" is willing to substitute and compensate his needs and wants, which implies the flexible structure of his/her needs. However, the modern Post-keynesian theory asserts the relative inflexibility of consumer needs which determines basic clusters of needs. Substitution effect, so important in neoclassical theory of consumer equilibrium, is working inside the clusters, not between them. Neoclassical theory of consumer equilibrium is therefore an unimportant problem, comparing with the theory of choice (inside the clusters of needs). This is the point where Post-keynesian economic theory is very compatible with marketing theories of consumer behaviour.

BRGLEZ, Milan: Sodna imuniteta v sodobnem diplomatskem pravu
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Let. XXX, št. 11–12, str. 1131

Sodno imuniteto lahko razumemo glede na vse imunitete in privilegije v sodobnem diplomatskem pravu. Slednjega definiramo za del mednarodnega prava, ki se ukvarja z zunanjimi misijami držav in mednarodnih organizacij. Ta kontekst zagotavlja pravi pomen sodni imuniteti; tj. proceduralna ovira državni jurisdikciji, ko je materialnopravna norma kršena. Primerjalni pristop pri obravnavi vseh oblik predstavljanja omogoča določiti meje razlage privilegiranega pravnega položaja diplomatskih in konzularnih predstavnikov in mednarodnih uslužbencev, ki jo omogoča teorija funkcionalne nujnosti. Prav tako mora interpretacija analizirane imunitete zajeti (I) pravico do odreka imunitete in (II) nocio odgovornosti pri uporabi imunitete. Takšen okvir dovoljuje evaluacijo slovenskega mesta v odnosu do sodobnega diplomatskega prava, posebej pa izpostavlja ravnotežje med pravicami in dolžnostmi Slovenije, zahteve po implementaciji tega ravnotežja v pravni sistem in vprašanje veljavnosti konzularnih konvencij bivše Jugoslavije.

BRGLEZ, Milan: Jurisdictional Immunity in the Modern Law of Diplomacy
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Vol. XXX, No. 11–12, pg. 1131

Jurisdictional immunity should be understood concerning all immunities and privileges in the modern law of diplomacy defined as a part of international public law dealing with external missions of states and international organizations. Such context provides real meaning of jurisdictional immunity; i.e. a procedural obstacle to state jurisdiction when a substantial rule has been violated. Comparative approach to all forms of representation renders possible the definition limits of the functional necessity theory when it seeks the explanation of privileged legal status of diplomatic agents, consular, and international officials. Likewise, the interpretation of analysed immunity needs to be broadened firstly, by the right to waive, as well as to pose legal claims regarding immunity, and secondly, by the notion of responsibility in using immunity. Such framework allows the evaluation of the Slovenian position in relation to the modern law of diplomacy. Particular attention is given to the balance between rights and duties of Slovenia, requirements to implement this balance in the legal system, and the question of possible validity of Yugoslav consular conventions.

**VREG, dr. France: Transnacionalno in interkulturno komuniciranje
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, let. XXX, št. 11–12, str. 1142**

Avtor ugotavlja, da so tradicionalne teorije v interkulturnem komuniciranju videvale »srečevanje« kultur z različno zgodovinsko in kulturno tradicijo. Le redki teoretiki so poudarjali, da ne gre le za mirno srečevanje kultur in njihovih vrednostnih sistemov, marveč za »trčenje« dveh kultur, dveh osebnostnih, skupinskih, kulturnih in nacionalnih identitet, za spopad moči in interesov. V spisu je zato interkulturno komuniciranje definirano kot oblika strateške interakcije, ki vsebuje dva protislovna procesa: proces zbliževanja dveh kultur ter proces varovanja identitete, moči in interesov. Zato posebej obravnava vzklikanje identifikacijske in solidarnostne zavesti, oživljanje etničnosti in zavesti o sebi kot narodu. Empirične raziskave in politična stvarnost v Evropi kažejo, da etničnost v evropskih državah sodi k osrednjemu strukturalnofunkcionalnemu in sociopolitičnemu dejavniku. Slednič avtor problematizira interkulturni konflikt in evropsko integracijo ter ugotavlja, da evropski integracijski procesi kažejo protislovnost in konfliktnost interkulturnega komuniciranja. Transkulturno komuniciranje se odvija pod egido porazdelitve materialnih dobrin in moči, v areni soočanja mogočih nacionalnih držav, evropskih in ameriških transnacionalk ter globalnih medijskih monopolov. V takih zgodovinskih razmerah ni moč pričakovati, da bi se v Evropi razvila pristna transkulturna mediacija.

UDC 316.77:32:008

**Vreg, dr. France: Transnational and Intercultural Communication
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Vol. XXX, No. 11–12, pg. 1142**

The author finds that traditional theories in intercultural communication have "encountered" cultures with diverse historical and cultural traditions. Only a few theorists have stressed that it is not only a matter of just mere encountering of cultures and their value systems, but a "clashing" of two cultures, two personalities, groups, cultural and national identities, a clash of power and interests. Therefore, the growth of identity and solidarity consciousness, the birth of ethnicity and self-perception as a nation, is dealt with separately. Empirical research and political reality in Europe show that ethnicity in the European states belongs to the focal structurally-functional and socio-political factor. Lastly, inter-cultural conflict and European integration are dealt with and it is found that the European integration processes show the controversy and conflictness of intercultural communication. Trans-cultural communication occurs under the egido of distribution of material goods and power, in the arena of facing the mighty national states, European and American transnational companies, as well as global media monopolies. In such historical circumstances, it cannot be expected that Europe develop genuine transnational mediation.

UDK 659.2:519.256:621.93(4)

BECKER, dr. Jörg: Informacije za vse ali znanje za elito
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Let. XXX, št. 11–12, str. 1157

Podtème: neistočasnost istočasnega, banke podatkov in telekomunikacije v Srednji in Vzhodni Evropi ter disfunkcionalnost pri evropski informatizaciji. Avtor obravnava neko temeljno spoznanje, da obstaja tesna povezanost med kvaliteto obravnave informacij ter ravni tehnologije. Ugotavlja nevarnost, da bodo majhne države, intelektualno nižji družbeni sloji množično postajali pasivni prejemniki medijske ponudbe zabave, majhno število dominantnih držav (ZDA, Japonska, Evropska unija) ter vsakokratne nacionalne elite pa vedno bolj produktivni izvajalci in uporabniki informacij. Podrobno obdelava banke podatkov in telekomunikacije v Srednji in Vzhodni Evropi v primerjavi z njihovim razvojem (vrste, obseg, izvor) v posameznih zahodnoevropskih državah, podatke o begu možganov iz srednje in vzhodnoevropskih držav, fragmentacijo trgov, vključevanje konkurirajočih zahodnih partnerjev in substitucijskih tehnologij ter disfunkcionalnost pri evropski informatizaciji. Spoznanja: prvič, informatizacija nima nobene zveze z bogatenjem znanja in drugič, informatizacija družbe lahko proces modernizacije uspešno uresniči samo tedaj, če imajo tehnološke reforme zasnovo v kulturi.

UDC 659.2:519.256:621.93(4)

Becker, dr. Jörg: Information for All or Knowledge for the Elite?
Teorija in praksa, Ljubljana, 1993, Vol. XXX. No. 11–12, pg. 1157

Subthemes: the non-simultaneity of the simultaneous, data banks and telecommunications in Middle and Eastern Europe, also the disfunctionality in European informatization. The author deals with a fundamental concept, that there exists a close link between the quality of information treatment and the technology level. There is a danger that small countries, the intellectually lower social classes will massively become passive recipients of the media offered entertainment, while a small number of dominant countries (the U.S.A., Japan, the European Union), as well as the ever present national elites, will be more and more the productive executants and users of information. Data banks are scrutinized, telecommunications in Middle and Eastern Europe, in comparison with their development (type, extent, origin), also in individual Western European countries, data on brain drain from Middle and Eastern European countries, market fragmentation, incorporation in competition with western partners and substitutive technologies, as well as the disfunctionality of European informatization.

Cognitions: firstly, informatization has nothing to do with the enrichment of knowledge, and secondly, informatization of society can successfully realize the modernization process only if technological reforms have its foundations in culture.

UDK 654.1(4)

SPARKS, dr. Colin: Ali za javno radiotelevizijo v Evropi je prihodnost?
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Let. XXX, št. 11–12, str. 1169

Članek se loteva paradoksalne situacije. Medtem ko so bile na Zahodu resno – tako z 'leve' kot z 'desne' – problematizirane nekdanje predpostavke o naravi in odgovornostih javne radiotelevizije, je vrsta nekdanjih komunističnih držav v Srednji in Vzhodni Evropi poskusila zapisati idejo o javnem sektorju v radiotelevizijske zakone. Izhajajoč iz identifikacije najpomembnejših zmotnih koncepcij javne radiotelevizije in njenih pozitivnih aspektov, pregleduje razprave o javni radioteleviziji v Veliki Britaniji in ugotavlja, kaj je ostalo uresničljivo. Drugi del obravnava različne poskuse ustvarjanja javnih radiotelevizijskih organizacij v Češki Republiki, na Poljskem in Madžarskem, predvsem z vidika možne udejanitve.

UDC 654.1(4)

SPARKS, dr. Colin: Public Service Broadcasting in Europe: Does it have a Future?
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Vol. XXX, No. 11–12, pg. 1169

The article deals with a paradoxical situation: while in the West, the old assumptions about the nature and duties of public service broadcasting have been seriously challenged from both 'right' and 'left', a number of former Communist states in Central and Eastern Europe have been attempting to write the idea of public service into new broadcasting laws. Starting from the identification of the most important misconceptions of PBS and its positive aspects, it reviews the debate about Public Service Broadcasting in Britain and specifies what remains viable in the concept. In the second part, various attempts to create Public Service type organisations in the Czech Republic, Poland and Hungary are discussed in order to consider how far these might be feasible.

UDK 316.77:654.171.19:32:141.113(4)

SPLICHAL, dr. Slavko: Ekonomsko prestrukturiranje in demokratizacija medijev v postsocialističnih državah

Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Let. XXX, št. 11–12, str. 1178

Po kratki predstavitvi liberalnega modela avtonomije medijev ter njegovih normativnih in zgodovinskih predpostavk, ki so pretežno neupoštevane v sodobnih (de)regulacijskih prizadevanjih v Vzhodni/Srednji Evropi, so kritično obravnavane implikacije privatizacije za demokratični proces v Vzhodni/Srednji Evropi iz štirih vidikov: javnega interesa, ekonomske učinkovitosti, politizacije ter omejitev dane socialne strukture. Temeljna teza pravi, da ne v Zahodni ne v Vzhodni Evropi za medije ni racionalna podreditve bodisi političnim bodisi ekonomskim načelom delovanja, ker mediji ravno povezujejo ti dve nasprotni sferi. Izhajajoč iz tega protislovja so nato obravnavane demokratične perspektive medijev v postsocializmu.

UDC 316.77:654.171.19:32:141.113(4)

SPLICHAL, dr. Slavko: Economic Restructuring and Democratization of the Media in Postsocialist Countries

Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Vol. XXX, No. 11–12, pg. 1178

Starting from the liberal model of media autonomy and its normative and historical assumptions the are largely neglected in the new East/Central European (de)regulation endeavours, the implications of privatization for the democratic process in East/Central Europe are challenged from the perspectives public interest, economic efficiency, politization, and indigenous social structure limitations. It is argued that both in West and East Europe, there is no rationality for the media to be subsumed either under political or under economic principles of operation, because the media link these two opposing spheres. Departing from this basic contradiction, the article examines democratic perspectives of the media in postsocialism.

BAŠIĆ Sandra: Globalni mediji v lokalnih medijskih okoljih
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Let. XXX, št. 11–12, str. 1189

Analizirani so trendi, ki bistveno vplivajo na oblikovanje medijskih sistemov večine držav Vzhodne in Srednje Evrope. Trendi, ki niso samo v domeni odločanja nacionalnih držav, ki se zavzemajo za zaščito javnega monopola države na radiodifuznem področju ter tisti, ki so za pluralizem medijskih kanalov in vsebin. Vsi izhajajo iz pravice do svobodnega komuniciranja. V prvem primeru nacionalna država to svobodo »omeji«² zaradi zaščite nacionalnih interesov (zaradi oblikovanja političnega prostora, majhnosti trga, visoke cene TV programov, možnega vdora tujega kapitala...). V drugem primeru gre za oblikovanje svobodnega medijskega trga. Dilema je v določeni meri umetna. Ne gre za manj države in več trga, ampak za manj države in več civilne družbe. Analizirani so tudi trendi, ki vplivajo na položaj nacionalnih medijskih ekonomij: oblikovanje skupnega evropskega avdiovizuelnega prostora, globalizacija in internacionalizacija medijskih kanalov in vsebin, koncentracija lastnine in odločanje o vlogi medijev. Na koncu je zastavljeno vprašanje, ali lahko govorimo o zatonu nacionalnih medijev in kakšni so možni modeli razvoja medijskih sistemov v prihodnosti? Analiza sugerira zaključek, da je državna regulacija na področju radia in televizije oblikovala bolj demokratične medije od deregulacije (in vpliva svobodnega trga) na področju tiskanih medijev. Odločitev med javnimi – komercialnimi in nacionalnimi mediji – globalni mediji, je predvsem odločitev o zaščiti avtonomne nacionalne sfere javnosti.

Bašić Sandra: Global Media in Local Media Environment
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Vol. XXX, No. 11–12, pg. 1189

Trends which significantly affect the formation of media systems of the majority of East European and Mid-European states are analysed in this paper. Trends which are not only in the domain of the decision-making nation-states, concerned with the protection of public monopoly of the state in the radio-difussion field, trends which support pluralism of media channels and of their substance. All ensue from the right of free communication. In the first case, the nation-state limits this freedom to protect its national interests (for the formation of the political space, smallness of market, high price of TV programs, possible irruption of foreign capital...). The second case concerns the formation of a free media market. The dilemma is, up to a point, artificial. It is not a matter of less state and more market, but for less state and more civil society. Also trends influencing the position of national media economies are analysed: designing a common European audio-visual space, the globalization and internationalization of media channels and substance, concentration of property and decision-making about the role of media. Lastly, a question is put, can we speak of a decline of national media and what are the possible models of media-systems development in the future? The analysis suggests a conclusion – that regulation in the radio-television field formed more democratic media than the deregulation (and influence of free market) in the field of printed-press media. The choice between public – commercial or the national media – global media, is chiefly a decision about the protection of an autonomous national public sphere.

UDC 654.17 (497.12)

LUTHAR, mag. Breda, HAFNER FINK, dr. Mitja: Elite med populizmom in domačij-skostjo

Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Let. XXX, št. 11–12, str. 1200

Avtorja izhajata iz predpostavke, da je televizijski okus gledalcev odvisen od razrednih (sub)kultur, ali drugače, okus je indikator specifične družbene pozicije. Njun cilj je bil konstruirati topografijo okusa slovenskih televizijskih gledalcev. Menila sta, da je ta topografija tako rezultat kulturne diferenciacije med sloji kot tudi artikulacija hegemoničnega učinka televizijskega programa. Preference gledalcev so namreč neposredno odvisne od televizijske ponudbe. Obenem sta menila, da je estetsko vprašanje politično relevantno, saj je vsak konflikt, ki ima opraviti z izključevanjem od sredstev, ki omogočajo »indentitetni družbeni obstoj« (K. Eder), političen konflikt. Z empirično analizo sta avtorja identificirala 11 tipičnih skupin gledalcev na podlagi njihove diferencirane televizijske potrošnje. Združevanje teh skupin v manjše število skupin gledalcev (tri skupine) kaže na delitev slovenskih gledalcev v tri svetove življenja, ki določajo tudi estetske preference – tradicionalnega, populističnega in elitno-liberalnega. Vprašanje, na katerega sta skušala v interpretaciji rezultatov empirične analize odgovoriti, pa se glasi: kakšne so posledice privilegiranja folkloristično-populistične estetike na slovenski televiziji?

UDC 654.17 (497.12)

LUTHAR, mag. Breda, HAFNER FINK, dr. Mitja: Elites Between, Populism and Domesticity

Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Vol. XXX, No. 11–12, pg. 1200

B. Luthar and M. Hafner-Fink proceed from the supposition that the viewer's television taste depends on class (sub)cultures, or rather, that taste is an indicator of specific social status. Their aim was to construct a taste topography of Slovene television viewers. They were of the opinion that such a topography is, on the one hand, a result of cultural differentiation among social strata (classes), on the other, also an articulation of a hegemonious effect of the television program. Viewers' preference, namely, directly depends on television tender. Parallel to this, the authors are of the opinion that the aesthetic question is politically relevant, as each conflict to do with the exclusion of agents which make feasible "the identitarian existence" (K. Eder), is a political conflict.

By empirical analysis, 11 typical groups of viewers were identified on the basis of their differentiated television consumption. Merging these groups into a smaller number (three groups) points toward a division of Slovene viewers into three different worlds of existence – traditional, populist and elite-liberal, which also determine aesthetic preference. The question to be answered by interpretation of the results of the empirical analysis, was: what are the effects of rendering privilege to folkloristically-populistic aesthetics on Slovene television.

UDK 316.63:316.356.4(497.12):316.7:008

ZEI, mag. Vida: Narodna identiteta in javni prostor

Teorija in praksa, Ljubljana, 1993, letnik XXX, št. 11–12. str. 1214

Avtorica poroča o raziskavi Kulturne reprezentacije v javnem prostoru. Te reprezentacije so sprotne in dejavna konstrukcija vsebine naroda, slovenske »slovenskosti« po ustanovitvi samostojne države: določanje novih državnih praznikov, spreminjanje zgodovinskih učbenikov, poimenovanje ulic, oblikovanje denarja, osebnih dokumentov, znamk, oblikovanje spomenikov in njihovo premeščanje, skratka »država v javni rabi«, bolj ali manj uveljavljena politična strategija poseganja v človekovo vsakdanje življenje. Reprezentacije delujejo kot sredstvo, ki posreduje, oblikuje, si izmišlja in potiska v ozadje ideje, ki so v tem prostoru že prisotne. Torej ne prihajajo iz praznine, tudi če so reprezentirane kot nove. So »jezik« za komuniciranje in hkrati del kulturne produkcije. Črpajo svojo snov iz narodnega kulturnega spomina in imajo tudi svoje porabnike. Avtorica poroča o vsebini in načinu artikulacije predstavitev, ki so v slovenskem kulturnem prostoru prisotne (odsotne, izrinjene), njihove nosilce in načine njihove uporabe. Zanima jo v čem je »slovenskost« slovenske identitete, v njenem sprotnem vsakodnevem pojavljanju. Tema je aktualna v iz dneva v dan vedno bolj negotovi ideji Evrope kot skupnosti narodov in njihovih kultur ne pa samo ekonomskih institucij in politik. Zadeva uveljavljanje nacionalnih razlik, razvoja in »zdravega preživetja« majhnih narodov in njihovih jezikov, pa tudi mnoga vprašanja razvoja evropskih manjših.

UDC 316.63:316.356.4(497.12):316.7:008

Zei, mag. Vida: National Identity and the Public Space

Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Vol. XXX, No. 11–12, pg. 1214

The author reports of the research on cultural representations in public space. These representations are a simultaneous and active construction of national substance, of Slovene "Sloveneness" after the establishment of state independence: determination of new state holidays, changing historical textbooks, renaming streets, designing of money, personal documents, stamps, designing statues and their replacement, in short, "the state in public use", more or less an asserted political strategy of interference in human everyday life. Representations function as an agent that mediates, forms, invents and pushes back ideas already existent in this space. So they do not come from a void, even if represented as new. They are the "language" of communication and are at the same time a part of cultural production. They draw their material from the national cultural memory and have their own consumers. The substance and method of presentation articulation, the presentation bearers, modes of its uses, present (absent, expelled) in the Slovene cultural space, are reported on by the author. She is interested in the essence of "Sloveneness" of Slovene identity, in the every day appearance. The theme is quite actual as the idea of Europe as a community of nations and their cultures, and not only of economic institutions and politics, is more uncertain from day to day. It touches the assertion of national differences, development and "healthy survival" of small nations and their languages, as well as numerous issues on the development of European minorities.

KOROŠEC, dr. Tomo: Odras sodobnih političnih sprememb v jeziku slovenskega časopisja
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Let. XXX, št. 11–12, str. 1226

Prispevek obravnava jezik slovenskega časopisja, za katerega je tudi sicer značilno, da spremembe potekajo počasi in so razločno vidne šele z določene razdalje. Spremembe tudi niso vedno razvoj, najpogosteje so le drugačno stanje. Čeprav so seveda bili poskusi v realsocialističnih deželah, da bi se drugačno stanje ustoličilo kot višja stopnja razvoja, kot napredek. Kot izhodišče razprave avtor tematizira vrednostno oceno iz poročila ameriške fundacije Gannet, da je bilo množično obveščanje v Jugoslaviji daleč nad žurnalizmom njihovih vzhodnoevropskih sosedov. Avtorja zanima časopisno poročevalstvo v zadnjih štirih-petih letih v Sloveniji in ožje »časopisni jezik«, pravilneje rečeno poročevalski stil. Dejansko stanje razkriva, da so iz političnih besedil v slovenskem časopisju skupaj s samoupravnim besediščem izginili znaki totalitarnega političnega sistema (diskvalifikacije, etiketiranje, posploševanje indukcije, samoumevne resnice, ...). Namesto novega žurnalizma je skozi tržna vrata prišel edini manjkajoči znak zahodnega tržnega poročevalstva – senzacionalizem in sicer v čisti obliki. Se pravi, da se kot tak tudi kaže na pričakovanih delih poročevalstva in kot običajna metoda, ki jo sprejema tudi naslovnik.

UDC: 655=863:32

Korošec, dr. Tomo: Reflection of Contemporary Political Changes in the Language of the Slovene Daily Press

Teorija in praksa, Ljubljana, Vol. XXX, No. 11–12, pg. 1226

The paper deals with the language in the Slovene daily press, for which it is typical that changes occur very slowly and are perceived only from a distance. The changes are not always progress, most often they are just of a different state. There had been attempts, in realsocialist countries, that these different states be considered as a higher level of development, as progress. As a starting point of the discussion, the author thematizes the evaluation by the report of the American Gannet Fundation, that mass media in Yugoslavia was far above the journalism of its Eastern European neighbours. The author is interested in the daily press reporting in Slovenia for the last four to five years, and the narrower "press language", more precisely, the reporting style. The actual state uncovers that from the political texts in Slovene newspapers, there disappeared, together with self-management expressions, also signs of the totalitarian political system (disqualifications, labelling, induction generalizing, self-evident truths, ...). Instead of new journalism there appeared the only missing sign of western market reporting – sensationalism – in its pure form, meaning that it shows itself as such in the expected parts of reporting and as a common method, which is accepted also by the addressee.

UDK 659.3:174(497.12)

KOŠIR, dr. Manca: Slovenski dnevnik v luči kodeksa novinarjev RS
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Let. XXX, št. 11–12, str. 1233

Avtorica je proučevala slovenske dnevnike (Delo, Dnevnik, Večer, Slovenske novice, Slovenec, Republika), posebej pozorno od 13. do 20. novembra 1993, z vidika uresničevanja Kodeksa novinarjev R Slovenije, sprejetega v Gozd-Martuljku 21. 11. 1991. Ugotovila je, da novinarji v svojih sporočilih kršijo temeljno obveznost – resnično obveščanje javnosti. Netočno navajajo podatke, mnogih »dejevstev« pred objavo ne preverijo, pogosto ne navajajo vira informacij. Paradigmatično kršenje 3. člena, ki zahteva ločevanje med poročilom o dejstvih in komentiranjem, ki je značilno za dnevnoinformativni tisk. Napačnih informacij uredništva novinarji praviloma ne popravljajo. Avtorica sumi, da novinarji pri zbiranju informacij uporabljajo nepoštena sredstva in da pogosto ne spoštujejo poslovnih skrivnosti, kar zlasti kažejo besedila »raziskovalnega novinarstva«. Črne kronike so najpogostejši kršilci zahteve po varovanju človekove osebnosti in njegove intimne. Novinarji tudi pogosto objavljajo napade in razžalitve, kar ni v skladu s kodeksom. Raziskava je pokazala, da novinarska besedila v slovenskih dnevnikih mnogokrat kršijo novinarski kodeks, in sicer vseh njegovih 12 členov, kar kaže na neprofesionalni odnos do javnega obveščanja. V tem avtorica vidi manko družbenega okvira, ki bi s svojimi mehanizmi in političnoekonomskimi odnosi uravnaval novinarsko dejavnost tako, da bi ta upoštevala profesionalne norme.

UDC: 659.3:174(497.12)

KOŠIR, dr. Manca: Slovene Daily Newspapers in Light of the Reporters' Code RS
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Vol. XXX, No. 11–12, pg. 1233

The author studies the Slovene daily newspapers (Delo, Dnevnik, Večer, Slovenske novice, Slovenec, Republika), with special attention during the time period 13. November to the 20th, 1993, from the viewpoint of the realisation of the Slovene Reporters' Code, adopted at Gozd Martuljek on the 21. Nov., 1991. She found that reporters violated the fundamental commitment in their reports – authentic informing of the public. They cited data inaccurately, many "facts" had not been verified before publication often information sources were not quoted. The violation of Article 3, which demands distinction between fact reporting and commentary, is a paradigm characteristic for the daily press. Wrong information is not edited nor corrected. It is suspected that reporters make use of dishonest means in gathering information and that often business secrets are not respected, this being especially the case in "research reporting". Reports in crime columns most frequently offend the demand for the protection of personal integrity and intimacy. Reporters often publish information about attacks and offences, which is contrary to the Code.

The research showed that reporters writing in the Slovene daily press often violate the Reporters' Code, all its 12 Articles, which is an unprofessional approach to public informing. The author sees in this a deficiency of social frames that would, with its mechanisms and politically-economic relations, balance reporting in such a manner as to consider its professional norms.

UDK 504(497.12):330.59:316.728

VERLIČ DEKLEVA, dr. Barbara: Slovenci, ekologija in politika
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Let. XXX, št. 11–12, str. 1267

Analiza je usmerjena na individualnopsihološke, strokovne in politične razsežnosti ekološke problematike. Ogroženost prebivalcev v bivalnem okolju se po podatkih raziskave Kvaliteta življenja v letih med 1984 ter 1991 dramatično poveča za dva do trikrat ter doseže 41% do 65% slovenske populacije. To je v nasprotju z optimističnimi ocenami, ki jih je sprejel parlament na podlagi strokovnih analiz. Paradoks med stanjem in zavestjo ljudi osvetlimo z genezo analitične zasnove laičnega proti strokovnemu mnenju v okviru političnega spreminjanja slovenske družbe. Zdi se, da šele politični dogodki temu nasprotju med subjektivno percepcijo ter strokovnimi nepopolnimi argumenti dajejo konsistenten pomen.

Presenetljivo je nasprotje relativnega političnega uspeha zelenega gibanja v primerjavi z ekološkimi ukrepi prve izvoljene vlade v praksi. Ugotavljamo soglasnost mnenj vsaj v toliko, da kljub nekaterim delnim izboljšavam in večji ekološki ozaveščenosti ljudi Slovenije zaznamuje previsoke vrednosti onesnaženosti okolja glede na njeno velikost in poselitev prostora.

UDC: 504(497.12):330.59:316.728

VERLIČ DEKLEVA, dr. Barbara: Slovenes, Ecology and Politics
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Vol. XXX, No. 11–12, pg. 1267

Among many other ex-socialist countries, Slovenia is no exception concerning a great extent of environmental problems. Nevertheless, there is very little or no connection between the real extent of the environmental problem, and public or local opinion on the issue. Even more, public discontent increased significantly during the last seven years about the quality of air, while research results indicate the quality of air to be improving. Two stages of mind can be analyzed, subjective, laic perception and professional estimation.

Comparable data (Public opinion poll 1980/90 and Quality of Life research 1984/91) show the ecological perception of Slovenian population to have risen almost two times in average during the last seven years. Ecological movement thou has been more effective as a "civil" social movement, operating in the political opposition. Ecological issues revealed the social and political criticism of the population in the late 80s, rather than the active ecological awareness as such.

CONTENTS

ARTICLES, DISCUSSIONS

- VLADO BENKO: Neutrality and International Systems 1071
ZDRAVKO MLINAR: Territorial Dehierarchization in Emerging "New Europe" 1086
ALEŠ DEBELJAK: Weber's Conception of Protestantism and Asceticism 1094

FROM RESEARCH

- DANICA FINK HAFNER: Agenda and Social Problems Resolving 1102
BOGDAN KAVČIČ, MIRA ANTERIČ: Cadre Evaluation as a Component of Enterprise Evaluation 1110
MARKO LAH: Neoclassic and Post-Keynesian Theory of Consumer Behavior 1121
MILAN BRGLEZ: Legal Immunity in Diplomatic Law 1131

COMMUNICATION SPACE REGULATION

- Editor's Note 1142
FRANCE VREG: Transnational and Intercultural Communication 1142
JÖRG BECKER: Information for All or Knowledge for the Elite 1157
COLIN SPARKS: Public Service Broadcasting in Europe: Does It have a Future? 1169
SLAVKO SPLICHAL: Economic Restructuring and Democratization of the Media in Post-Socialist Countries 1178
SANDRA BAŠIČ: Global Media in Local Media Environment 1189
BREDA LUTHAR, MITJA HAFNER FINK: Elites between Populism and Domesticity 1200
VIDA ZEI: National Identity and Public Space 1241
TOMO KOROŠEC: Reflection of Contemporary Political Changes in the Language of Slovene Daily Press 1226
MANCA KOŠIR: Slovene Daily Press in Light of the Slovene Reporters' Code 1233
MARJAN SEDMAK: Media Legislature 1241
MILE ŠETINC: New Media Legislature or How to Introduce Civil Society to the Radio-Television Council 1247

SOCIAL SCIENCES AND LATIN

- Introductory Note 1252
VLADO BENKO, NUŠA BULATOVIČ, BORIS GRABNAR, STANE JUŽNIČ, PETER KLINAR, JAN MAKAROVIČ, BOŠTJAN MARKIČ, JANEZ ŠKERJANEC 1153

VIEWS, COMMENTARIES

- BARBARA VERLIČ DEKLEVA: Slovenes, Ecology and Politics 1267
MILAN FRANKOVIČ, MIROSLAV PRESTON: Contemporary Information Systems 1277

OUR TRANSLATION

- CZESŁAW MOJSIEWICZ: Parliamentary Elections in Poland 1285

STUDENTS RESEARCH

MARKO PURKART: The Congress as the Designer of National Security Policy	1291
---	------

SOCIETIFIC AND EXPERT MEETINGS

ADOLF BIBIČ: Civil Society, Political Society, Democracy	1296
--	------

PRESENTATIONS, REVIEWS

VELJKO KADIJEVIČ: My View of Desintegration (Boštjan Markič)	1299
Education Between Seignior and Analysis (Alojzija Židan)	1301
PATRICK DOBEL: Compromise and Political Action (Marjan Brezovšek)	1303
ROBERT C. ALLEN: Channels of Discourse, Reassembled: Television and Contemporary (Melita Poler)	1305

FROM THE SOCIAL SCIENCES BOOKSHELF

BOJKO BUČAR: International Regionalism – International Multi-Partitive Collaboration among European Regions (Milan Brglez)	1308
RICHARD W. WILSON: Compliance Ideologies: Rethinking Political Culture (Marjan Brezovšek)	1310
JOSEF KIRSCHNER: The Art of Egoism (Olga Markič)	1312

BIBLIOGRAPHY OF BOOKS	1314
------------------------------	------

AUTHORS' SYNOPSES	1319
--------------------------	------

SODELAVCEM TEORIJE IN PRAKSE

V želji po grafični enotnosti oblike prispevkov in njeni skladnosti z mednarodnimi revialnimi standardi prosi uredniški odbor Teorije in prakse sodelavce, da upoštevajo naslednja navodila pri strokovnih in znanstvenih prispevkih:

- 1) Prispevke v dveh izvodih pošiljajte na naslov: Uredništvo Teorije in prakse, Kardeljeva ploščad 5, 61 000 Ljubljana.
- 2) Znanstveni in tehni strokovni prispevki naj ne presegajo 15- 20 strani (s 30 vrsticami na stran z dvojnimi razmakom med vrsticami); pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije do 5 strani.
- 3) Vsak prispevek naj ima na posebnem listu naslovno stran, ki vsebuje ime in priimek avtorja, naslov prispevka, akademski in strokovni naziv ter točen naslov ustanove, kjer avtor dela.
- 4) Znanstveni in strokovni prispevki morajo imeti še angleški naslov; opremljeni naj bodo s povzetkom do 150 besed v slovenščini in po možnosti tudi v angleščini.
- 5) Vrstni red znanstvenih in strokovnih prispevkov naj bo naslednji: naslovna stran (ločeno), tekst, opombe, seznam literature v predpisani obliki.
- 6) Tabele naj bodo natipkane v besedilu prispevka, kamor sodijo. Sheme, diagrami, grafikoni morajo biti izdelani ločeno od besedila in vsak na posebni strani ter oštevilčeni po vrstnem redu pojavljanja v besedilu z označenimi mesti v besedilu, kamor sodijo.
- 7) Seznam literature uredite po abecednem redu priimkov avtorjev (pri anonimnih delih pa velja abecedni red naslova dela). Predvidena oblika seznama:
 - a) Knjiga: priimek in ime avtorja, leto izdaje, naslov, kraj, založba. Primer: Smolnikar Tone (1983): Migracije, Ljubljana, Delavska enotnost.
 - b) Članki v reviji. Primer: Zaletel Franc. (1984): Nova sociološka paradigma. Teorija in praksa, 23(8), str. 70-86.
 - c) Prispevki v zbornikih: Podkrajšek Stane (1988): Neformalne dejavnosti in prostorski razvoj, jV: Kregar Peter et. al., Neformalno delo. Ljubljana, Delavska enotnost. Str. 33-82.
- 8) Vključevanje referenc v tekst; če gre za točno navedbo, ki vključuje tudi stran, uporabite (Torkar, 1981:63), če pa gre za splošno opozorilo na avtorja in delo (Premrl, 1985).
- 9) Uredništvo uporablja za prispevke anonimni recenzentski postopek (brez navajanja avtorja in institucije). Avtor prispevka lahko zahteva od uredništva, da ga seznani z vsebino splošnih in konkretnih pripomb recenzenta.
- 10) Zaradi tehničnih razlogov prosimo avtorje, da se izogibajo zapletenim matematičnim izrazom ali uporabi simbola v drugih črkopisih (npr. grške črke).
- 11) Prispevkov ne vračamo.

Popravek v št. 3-4/93, str. 344 - Prikazi, recenzije:

V prispevku Adolfa Bibiča je naslednja pravilna navedba avtorjev, študije in založbe: David Easton, John G. Gunnell and Luigi Graziano
THE DEVELOPMENT OF POLITICAL SCIENCE. A COMPARATIVE SURVEY
(Edited by Routledge, London and New York 1991)

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

POLITIČNA KULTURA

študijski projekt

STANE JUŽNIČ: Kultura v politiki in politika v kulturi

RAZPRAVE, RAZISKAVE

JANEZ ŠMIDOVNIK: Občina - temeljna lokalna samoupravna skupnost

MARJAN SVETLIČIČ: Izzivi tehnološke strategije Slovenije

SRDAN VRCAN: Mejna ortodoksnost

ROBERT GARY MINNICH: Citizenship and the Politicization

MARJAN BREZOVŠEK: Federalizem in subsidiarnost

DANICA FINK HAFNER: Policy proces in demokratični prehod

INES DRAME: Kdo je sporočevalec?

DRAGO KOS: Neformalne prostorske niše

MARKO JAKLIČ: Tržna struktura gospodarstva

MARIJA STANONIK: Folklor - grešni kozel kulture

BENO ARNEJČIČ: Vojaško vodenje in nadzor nad nemško armado

AKTUALNI INTERVJU

IVAN RIBNIKAR (Janez Škerjanec)

SLOVENSKO JAVNO MNENJE

NIKO TOŠ, ZDENKO ROTER, PETER KLINAR,

BOŠTJAN MARKIČ, ZDRAVKO MLINAR

AMERIŠKI DOSJE:

Skupina avtorjev

POGLEDI, KOMENTARJI

MARKO KOS: Sestavine razvoja Slovenije

MILAN MESIČ: Vprašanje povojnega sožitja Hrvatov in Srbov

V prodaji

NOVE KNJIGE ZALOŽBE

FAKULTETE ZA DRUŽBENE VEDE

Informacije v Teoriji in praksi